

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ
НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК
ИНСТИТУТИ

Ҳожи Исматуллоҳ Абдуллоҳ

Марказий Осиёда Ислом маданияти

(Қисқача маълумотнома)

920880

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ-2005

Ҳожи Исмадуллоҳ Абдуллоҳ.

Марказий Осиёда Ислом маданияти. Қисқача маълумотнома/Масъул муҳаррир Н.Иброҳимов./—Т.: «Шарқ», 2005.—384 б.

ББК. 86.38

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р:

Академик **Неъматуллоҳ Иброҳимов**

Т а қ р и з ч и л а р:

Мугал Усмонов фалсафа фанлари доктори
Маҳмуд Ҳасаний, тарих фанлари номзоди

Наманган Давлат университети Илмий кенгаши Қарори билан нашрга тақдим этилган.

Ҳожи Исмадуллоҳ Абдуллоҳ

Марказий Осиёда Ислом маданияти

«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2005

Муҳаррирлар *А. Аҳмедов, Б. Эшпўлатов*
Бадий муҳаррир *Б. Бобожонов*
Техник муҳаррир *Л. Хиждова*
Саҳифаловчи *М. Атхамова*
Мусаҳҳиҳа *Н. Охунжорова*

Саҳифалашга берилди 02.11.2004. Босишга рухсат этилди 22.02.2005.
Бичими 84x108^{1/32}. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма
табоғи 20,16. Нашриёт-ҳисоб табоғи 21,8. Адади 2000 нусха. Буюртма
№ 857. Баҳоси келишилган нарҳда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси босмахонаси,
700083 Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.**

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2005.

МУСАННИФДАН

1980 йили Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси ҳузуридаги Ислом маҳҳади ректори азиз биродарим, марҳум Шамсуддинхон Зиёуддинхон ўғиллари мендан «Ўрта Осиёнинг машҳур сиймолари» мавзуида талабаларга махсус дарс ўтиб берсангиз», деб илтимос қилди. Бажонидил қабул қилдим. Худди шу аллома ва сиймолар ҳақида «Ўзбекистон Совет Энциклопедия»сига ёзиб берган мақолаларим нусхаси қўлимда эди. Уларни тўлдириб, маҳҳад режасига мослаштириб, икки йил дарс бердим.

Мустақиллик олдидан динга анча енгилликлар берилди. Кинотасвирчи Темурмалик Юнусов Шарқшунослик институтига келиб, ҳузуримга кирди. Салом алайкумдан сўнг: «Исматулла ака, «Ўрта Осиёда Ислом маданияти» мавзуида бир қисса ёзсангиз, мен иккимиз номимиздан киносценарий қилиб, тасвирга оламан», — деди. Бунга ҳам бажонидил розилик билдирдим. Темурмалик менга қиссанинг тахминий мазмунини айтиб берди. Унда Марказий Осиёга Исломнинг кириб келиши, илоҳият ва аниқ фанлар соҳасидаги машҳур алломалар, адиблар ҳаёти қисқа акс эттирилиши, Марказий Осиёда хаттотлик санъати ва Ислом обидалари ҳам ёритилиши керак.

Қиссанинг бир қисми — Ислом маҳҳадида ўқилган маърузалар тайёр эди. Қолган қисмини бир йил давомида ёзиб тугатдим. 1991 йил сентябр ойида уни ЎзФА Шарқшунослик институтида академик А.Асқаров раҳбарлигида фалсафа фанлари доктори М.Усмонов, шарқшунослар ва бир неча кинотасвирчилар иштирокида муҳокама қилдик, у киносценария учун тақдим этилди. Лекин киносценария ҳозиргача ишлангани йўқ.

Мустақиллик биз қаламкашларга тўла ва ҳалол ижод қилиш, бой маданиятимиз дурдоналарини рўй-рост ўрганиб, улардан халқимизни ва жаҳон афкор оммасини баҳраманд этиш имконини берди.

Маданиятимиз, динимиз ҳақида кўплаб мақолалар, рисоалар чоп этилмоқда, чет эллик олимлар асарлари ўзбек тилига таржима қилиниб босилмоқда. Уларда

айрим чалкашлик ва хатоликларга ҳам йўл қўйишмоқда. Кейинги йилларда нашр этилган асарлар орасида таҳсинга лойиғи кўпчилик қаламига мансуб «Маънавият юлдузлари» тўпламидир (Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001 йил).

Ушбу асарни Шўро тузуми даврида номини зикр қилиш мумкин бўлмаган айрим диний алломалар, ёзишга рухсат этилмаган воқеа ва ҳодисалар билан тўлдириш, янги давр тафаккури ва мустақиллик ғояси билан суғорилган ўқувчи дидига мос келадиган ҳолга келтириш фикри пайдо бўлди. Ўз ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган анча қўлёзма ва босма манбаларни кўздан кечириш, баъзиларини қайтадан кўриб чиқиш, бизда ва хорижда чоп этилган янги адабиётлар билан танишиш зарурияти ҳам туғилди («Фойдаланилган адабиётлар» рўйхатига қаранг). Шу тарзда изланишлар туфайли тақдим этаётганимиз 8 бобдан иборат йирик асар вужудга келди.

Китобнинг асосий мақсади Марказий Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқининг бой ва кўп қиррали маданияти дурдоналари билан халқимизни таништириш, баҳраманд этиш. Китобда келтирилган шахслар ҳақидаги кўп маълумотлар ноёб. Уларни топиш учун араб, форс ва эски ўзбек ёзувидаги қўлёзма манбаларни қидириш ва уларни ўқий билиш керак. Айрим биз маълумот берган олим, адиб ва хаттотлар ҳақида адабиётлар ҳам мавжуд, лекин улар кейинги 100 йилдан буёғида ўзбек, рус, тожик ва Фарбий Оврўпа тилларида кам нусхаларда босилган, ҳозир нодир асарлар қаторида турли кутубхоналарда сақланмоқда. Буларни топиш ва танишиш амри маҳол. «Марказий Осиёда Ислом маданияти» китобини қўлга олган одам ундан VIII асрдан XX асргача 1200 йил давр ичида шу минтақада ҳукм сурган подшоҳликлар, шу ерда яшаган диний ва фан олимлари, адиб ва шоирлар, хаттотлар ҳақида қисқа маълумотлар олади. Агар улар ҳақида бирор илмий иш қилмоқчи бўлса, китобда улар ҳақида маълумотлар берувчи манба ва адабиётлар, асарлари дунёнинг қайси кутубхонасида мавжудлиги кўрсатиб қўйилган. Марказий Осиёнинг қадимги йирик шаҳарларида яшаётган шахс ўз шаҳридаги Ислом обидалари ҳақида маълумот олмоқчи бўлса, ушбу китобдан топади. Хорижий сайёҳлар, меҳмонлар ёки уйига келган

бирор бошқа юрт вакили ҳузурида ушбу асарни кўрсатиб, қадимий маданиятимиз, маънавиятимиз ва маърифатимиз ҳақида гурур билан сўз юрита олади. Ҳар бир раҳбар ходим, зиёли, маънавият ва маърифатли фуқаро ушбу китобдан маънавий озуқа топиши муқаррар.

Китобни ёзишда олимлар ва уларнинг асарлари номлари илмий шарқшунослик-манбашуносликда қабул қилинган имло қоида­сига риоя қилинган ҳолда ёзилди. Бобир номи арабча «фоил» вазнида ёзилади (Тоҳир, Қодир, Шокир, Комил, Фозил каби). Иккинчи бўғинда чўзиқ «у» (вов) ҳарфи йўқ (Шукур, Фафур, Расул исмларида биринчи бўғин қисқа унли, иккинчи бўғин чўзиқ «у» — вов). Ҳозирда «Бобур» шаклида ҳам ёзила­япти.

Баъзи олимларимиз рус, ўзбек ва бошқа тилларда­ги адабиётлардан тўплаб ёзган китобларига ўзларини «муаллиф» деб атамоқдалар. Мен ушбу китобни ўз са­лафларим асарларидан олиб ёздим, шунинг учун ўзим­ни «мусанниф» (тўпловчи, йиғувчи, тузувчи) деб ата­дим.

Китобни кўздан кечириб, ижобий фикрлар айтган­лари ва унинг рўёбга чиқишига кўмак берганлари учун азиз ҳамкасбларим Зухриддин Ҳусниддинов, Абдулҳай Абдуллаев ва Зоҳиджон Исломовларга самимий ташак­куримни изҳор этаман.

Академик Азизхон Қаюмовнинг «Китобни хатоси­ни топиш учун эмас, ундан фойдаланиш учун ўқиш керак», деган гаплари бор. Шу тақлидда ушбу асарга ёндошасизлар деган умиддаман. Китобда айрим нуқ­сонлар кўзга ташланса, уларни мусаннифга маълум қилсангиз, доим дуоингизда бўла­миз.

Омон бўлинглар, азиз ҳамюртларим.

І Б О Б. АРАБ ЯРИМОРОЛИ, АРАБЛАР ВА ИСЛОМНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ҲАҚИДА ТАРИХИЙ МАЪЛУМОТ

Ислом дини насоролик ва буддий дин билан бир қаторда дунёда энг кўп тарқалган динлардан биридир. Ҳозир ер юзида мусулмонлар, бир миллиард 400 миллион кишидан иборат. Насоролар эса икки миллиард 200 млн. Демак, Ислом дунёда иккинчи ўринда турадиган йирик диндир. Жаҳоннинг 172 мамлакатида мусулмонлар бор. Хорижий Осиё мамлакатларида 510 млн. мусулмон бўлиб, бу ер юзидаги мусулмонларнинг 67,7 фоизини ташкил этади. Шулардан 26,8 фоизи Фарбий Осиёда, 46,3 фоизи Жанубий Осиё, 27,2 фоизи Жанубий-Фарбий Осиёда, 2,7 фоизи Шарқий Осиёда яшайди. Мусулмонларнинг энг кўпи Индонезия, Ҳиндистон, Покистон ва Бангладешда яшайди. Мусулмонлар Оврўпо давлатлари, Америка қитъасида, Японияда, Австралия ва Фижи оролларида ҳам яшайди. Дунёнинг 30 дан ортиқ мамлакатида Ислом давлат дини деб қабул қилинган. Ислом сўзи арабча «Аллоҳга ўзини таслим қилиш, топшириш, итоат этиш, бўйсунуш, ҳамда «Ислом дини» маъноларини билдиради. Шунинг учун бу динга ишонувчиларни арабчада «муслим» (кўплиги— «муслимун»), эронликларда—«мусалмон», ўзбекларда — «мусулмон», қирғиз ва қозоқларда — «мусурмон» каби номлар билан аталиб келмоқда. Киши: «Ло илоҳа иллаллоҳу Муҳаммад ур-расулуллоҳ» («Аллоҳдан бошқа маъбуд йўқ, Муҳаммад унинг пайғамбаридир») иборасини айтгандагини мусулмон саналади.

Ислом фақат диний таълимот эмас, у маълум ҳаёт тарзи, ҳаётий қонун-қоида на фақат мусулмонлар, балки динга бефарқ қарайдиган кишилар ҳаётига ҳам сингиб кетган диний урф-одатлар мажмуасидир. Одамлар улар ҳақиқатан Ислом қонун-қоидаларига тўла риоя қилганлари учун мусулмон деб аталмайди, балки улар Ислом тарқалган давлатларда туғилиб ўсганлари, ўша мамлакатларнинг маданий ва тарихий ўтмиши Ислом билан боғланганлиги, оилавий ва ижтимоий ҳаётда юз бераётган кўплаб воқеалар Ислом диний қонун-қоидалари асосида олиб борилиши туфайли мусулмон деб аталади.

Шундай буюк диннинг асосий халқи қолоқ, бадавий, бутпараст бўлган Марказий ва Шимолий Арабистонда вужудга келиши ҳар бир мусулмон, ҳатто, мусулмон бўлмаган киши учун ҳам ақл бовар қилмайдиган бир мўъжизадир. Жанубий Арабистондаги Яман давлати денгиз ва қуруқликдаги савдо-сотиқ ишларида ривожланган, Қизил денгиз ва Ҳинд океани бўйлаб ўтадиган кемалар тўхтайдиган, Сурия ва Мисрдан карвон йўллари келиб тақаладиган марказ, сув иншоотлари ривожланган, яккаҳоқимлик ҳукм сурган мамлакат эди. Шунга қарамасдан, Ислом Жанубий Арабистонда эмас, Марказий, Фарбий ва Шимолий Арабистонда вужудга келди.

Кўчманчи араблар саҳроларда чодир қуриб, шаҳарликлар фақат савдо-сотиқ ва ҳаж қилувчилардан тушган даромад билан яшаганлар.

Яриморолнинг ўтроқ халқлари орасида қабилачилик тузуми сақланиб қолган эди. Қабилалар мустақил бўлиб, баъзан қўшилиб иттифоқ бўлишар, баъзан тезда ажралиб кетишарди.

«Араб» сўзини «саҳройи» ёки «кўчманчи» деб тушуниш мумкин. Туякаш-бадавий (саҳролик) араблар турмуш тарзи жуда ибтидоий бўлиб, улар Араб яриморотида тахминан эрампиздан олдинги XI асрда пайдо бўлганлар, шунинг учун бу ер Араб яримороли дейилади.

Саҳродан фақат туя орқали ўтиш мумкин бўлган. У 250—300 кг қадар юкни кўтариш қобилиятига эга, бир кунда 160 кмга қадар йўл боса олган, бу 57°гача бўлган иссиқда беш кунгача сувсиз юриши мумкин бўлган ҳайвондир. Туякашлик ниҳоятда ривожланган бўлса ҳам, туя ҳарбий ишларда қўлланилмаган эди. Ўн олти аср давомида маҳаллий бадавийлар яриморолда ўзларининг ҳеч қандай йирик давлатларини тузмадилар. Яриморол чегарасида пайдо бўлган Набатийлар давлати (106 й. Рим империясига қўшиб олинган), Палмира шаҳар-давлати (унинг гуллаган даври 260 йил бўлган, 270—273 йиллари Аврелиан томонидан вайрон қилинган) бадавийлар томонидан асосланмаган. IV—V асрларда румлар (византияликлар), эронликлар ва яманликлар асос солган яна учта давлат бўлган: 1) ғассонийлар, III асрда Жанубий Яманда ташкил топиб Ҳурон, Иорданиянинг шарқи, Финикия, Ливан ва

Фаластинни ўз ичига олган, пойтахти Ҳира шаҳри бўлган, румликларга хизмат қилган; 2) лаҳмийлар (602 йилгача) ички Арабистонда вужудга келган; 3) киндийлар давлати, пойтахти Ҳазрамавт шаҳри бўлган.

Араб қабилалари жуда кўп маблағларини ўзаро урушларга сарфлаган эдилар. Бу уларни ниҳоятда кучсизлантириб қўйган ва Ислом ғояси тез тарқалишига имкон туғдирган эди.

Бадавий арабларнинг моддий аҳволи ночор бўлган. Улар табиат инжиқликларига қарши курашишда ожиз бўлганлар. Кўплаб чорва ҳайвонларига эга бўлсалар ҳам, турмуш тарзи бу ҳайвонларни узоқ ушлашга имкон бермаган. Баъзи кучли қабилалар ўз ерларидан ўтган савдогарлардан бож олиб ҳам турганлар, баъзи бадавийлар эса Рум (Византия) ва Эронга муҳожир бўлиб кетиб, уларнинг қўшинида ёлланиб аскарлик қилиб яшаганлар. Бадавийларча яшашнинг энг яхши йўлларида бири ўтроқ деҳқонларни талаш ёки бошқа кўчманчиларга ҳужум қилиш бўлган. Бу ҳолда чорва моллари қўлдан-қўлга ўтиб турса ҳам, қабилалар бойлиги кўпаймаган. Бунинг устига табиат офатлари ҳам бўлиб турган.

Адабиётларда ёзилишича, эрамининг биринчи минг йиллигида Араб яриморлида ёғингарчилик секин-аста кўпайиб борган. Бундан ташқари, саҳрода яшовчилар ҳокимияти кучсизланиб қолган, маданий тараққий этган жойларга кириб бориш билан ҳам ўз моддий аҳволини яхшилашлари мумкин эди. Бошқача айтганда, аҳоли ҳаётида иқлим шароити ва моддий сабабларга қараганда сиёсий сабаблар катта роль ўйнаган. Масалан, Жанубий Ямандаги машҳур Мариб тўғони 450 йили вайрон бўлади, Жанубий Яман подшоҳлиги атрофдаги қабилаларни таклиф этиб, уни тузатади. 542 йили тўғон яна вайрон бўлади, у маҳаллий бойлар томонидан яна тикланади. 570 йилдаги тўғоннинг қайта вайрон бўлишидан кейин уни тузатиб бўлмади. Бундан мамлакатга жуда катта зарар етди. IV аср охирида бадавийлар қайтадан ярим орол жанубида катта майдонни босиб олиши аҳолининг кўпчилик қисмини кўчманчилик ҳаётига қайтишга олиб келди. Араб яриморалининг ғарбида Қизил денгиз соҳиллари бўйлаб чўзилган Ҳижоз вилояти бу даврда иқтисодий жиҳатдан бир мунча ривожланган эди. Бу ердан ўтадиган

карвон йўли IV аср ўрталарида жанубда Яман орқали Ҳабашистон ва Ҳиндистонни, шимолда Сурия орқали Миср, Византия (Рум) ва Эронни боғлаган эди.

Ҳижознинг энг йирик қадимий шаҳри Макка йирик савдо-сотик ва диний маросимлар марказига айланди. 500 йил охирига келиб, бу шаҳарни қурайшийлар босиб олиб, унинг яқинида яшайдиган Кинона қабиласи билан шартнома тузади. Шимолдан жанубга қараб кетиб, Қизил денгизни Эрон билан боғлайдиган йирик савдо йўли туташтирилди. Жазирама иссиқ, бағри тоғу тошлар билан ўралган ҳосилсиз водийда жойлашган Макка авваллари битта Замзам булоғи туфайлигина яшарди. Кейинчалик бу булоқ муқаддас сувга айлантирилди. Макка Птолемей томонидан тилга олинган қадимий шаҳардир. Шаҳарни қурайший уруғларидан бўлмиш зодагонлар бошқарар эди. Шаҳар Ҳабашистондан ёллаб келтирилган ҳабашлар томонидан мудофаа қилинарди. Кейинчалик уларга кўшни қабилалардан ёлланганлар ҳам қўшилди. Макканинг кўпчилик аҳолисини қурайший бўлмаган араблар, бошқа юртликлар, қуллар ташкил этган, Маккага ёз ва қиш фаслларида катта карвонлар юборилиб туриши ҳақида ривоят Курьоннинг қурайш сурасида тилга олинган. Карвон савдоси сиёсий тартиб ўрнатиш, маълум йирик намоёндаларни етишиб чиқишига олиб келди. Савдо-сотик асосан мол айрибошлаш орқали бўлса ҳам, Маккада Византия ва Эрон тангалари ҳам муомалада юрарди. Чет эл савдогарларининг кўплаб кириб келиши Макка халқининг дунёқарашини ўзгартирди. Четдан турли диний тушунчалар кириб келди. Макка ҳоким табақаларининг бирдамлиги, бетарафлиги туфайли ташқаридан бўладиган ҳужум ва ички ўзаро ихтилофлардан холи эди. Ундан 450 км Шимолда жойлашган Ясриб (Мадина)да эса IV аср охирларида қабилалараро қон тўкиш кучайган эди.

Шундай қилиб, савдо маркази сифатида ва атрофдаги қабилаларга таъсири жиҳатидан Макканинг бошқа шаҳарларга нисбатан мавқеи катта эди. Маккада Каъба ибодатхонаси мавжуд бўлиб, ундаги қоратош ва уч юздан ортиқ қабилла худоларининг бутлари туфайли бу шаҳар атрофдаги жуда кўп қабилалар халқлари учун муқаддас шаҳар ҳисобланарди.

Уша даврда кучли давлатлар бўлган Византия би-

лан Эрон ўртасида Яманни қўлга киритиш ва карвон йўллари ни ўз қўлига олиш учун кураш кетади. Яман сосонийлар ҳукмронлигига ўтган даврларда (572—628) Форс кўрфази орқали Ҳиндистонга борадиган савдо йўли ривожлана бошлади ва Ҳижоз орқали ўтган савдо йўли инқирозга учради. Бу ҳолат Ҳижоз шаҳарлари ва араб қабилалари ҳаётига маълум таъсир кўрсатиб, ижтимоий-иқтисодий тангликларнинг бошланишига сабаб бўлди. Макка ва бошқа шаҳарларда синфий қарама-қаршиликлар кескинлашди. Макка зодагонлари ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва иқтисодий тангликдан қутулиш йўллари ни қидира бошладилар.

Маълумки, яҳудийлик дини (иудаизм) милоддан аввал бир мингинчи йиллар бошларида Фаластин (Куддус)да вужудга келган. Арабистон яриморолида кўчиб юрган яҳудий қабилалари милоддан аввалги XIII асрда Фаластинни босиб олиб, яҳудий давлатини тузганлар. Яҳудийлик ана шу қабилаларнинг диний урф-одати ва Фаластин халқларининг айрим эътиқодларини ўзида мужассамлаштирган диндир. Кейинчалик бу дин дунёнинг бир қанча давлатларига тарқалиб, ҳозиргача яшаб келмоқда.

Насоро (христиан) дини эса I асрнинг иккинчи ярмида Рим империясининг шарқий қисмида яшовчи яҳудийлар ўртасида пайдо бўлган ва биринчи ўн йилликдаёқ бошқа этник гуруҳлар орасида тарқалган. Насороликнинг тез ёйилишига сабаб, у қулларнинг, умуман эзилган омманинг мавжуд тартиб ва қулдорлик тузумига қарши норозилигини ифодалаган. Насоро динининг шаклланишида яҳудийликнинг кўп гоёлари, қадимги шарқ динларига хос айрим тасаввурлар, хусусан, садақа бериб, гуноҳдан халос бўлиш, илоҳий халоскорлар ҳақидаги тасаввурлар асос бўлган.

Бу дин Араб яримороли халқлари орасида ҳам кенг тарқалган эди. Яҳудийлик Яман араблари ўртасида кенг тарқалган бўлиб, яҳудийликка эътиқод қилувчи қабилалар Марказий ва Фарбий Арабистоннинг айрим воҳаларида ҳам бор эди.

Насоро дини эса, асосан, Араб яриморолининг шимолий қисмида Сурия, Фаластин, ал-Жазира (Месопатамия — икки дарё: Фурот ва Дажла оралиғи)да яшайдиган араб қабилаларининг айримлари ўртасида тарқалган эди.

Шундай қилиб, яҳудий ва насоро динлари уларнинг айрим мазҳаб ва оқимлари Исломдан олдин араб қабилалари орасида тарқалган ва етарли мавқеига эга бўлган.

Яҳудийлик ва насороликнинг анча таъсирига қарамай, у кўп худога ишонишда араб маданиятининг ши-молий томонларига таъсир кўрсатолмаган эди.

Араб қабилаларини бирлаштириш, ягона давлат тузиш учун кўпхудоликни, санамларга сиғинишни тугатиш ва яккахудолик эътиқоди лозим эди. Исломдан олдин ҳанифалар (якка Худога ибодат қилишни тарғиб қилувчилар) пайдо бўлиб, ҳар хил қабила худоларига, бут-санамларга эмас, ягона Худога (Аллоҳга) ишониш, унга ибодат қилишга даъват этган эдилар. Ҳанифалик IV аср охири — V аср бошларида Араб яриморалининг бир қанча вилоятларида тарқалган эди. Мана шу оқим ибтидоий муносабатлар емирилаётган ва давлат юзага келаётган бир даврда тарқоқ араб қабилаларининг ягона давлатга бирлашишга бўлган интилишларини ўзида акс эттирди.

Қуръон ва бошқа диний асарларда Исломдан аввалги давр «жоҳилия» (нодонлик, жоҳиллик) деб аталади. У даврдаги санамлардан бизгача ёдгорликлар етиб келмаган. Исломгача маккаликларнинг энг муқаддас тавоф қиладиган жойи Каъба бўлган. Унинг атрофига кўпчилик араб худоларининг санамлари ўрнатилган ва бу Каъбани умумараб муқаддас жойига айлантирган. Исломдан кейин унинг атрофидаги санамлар йўқ қилиб ташланган ва у мусулмонларнинг ягона тавоф қиладиган ва унга қараб намоз ўқийдиган муқаддас жойига айлантирилган.

Араб яриморалида тараққиёт Эрон ва Юнон — Рим маданиятига нисбатан анча орқада бўлган, бунга қарама-қарши ўлароқ, Миср, Сурия ва Ироқ анча тараққий этган ўлкалар бўлган. Аммо қадимги Яманнинг тараққиёт даражаси анча юқори турган, ҳатто у ўзининг ёзувигача ҳам эга бўлган.

Араб ёзуви масаласига келсак, эрамизгача мингинчи йилнинг ярмидан бошлаб жанубий арабларда ёзув маданияти пайдо бўлган. Арабларнинг ўз мустақил ёзуви эрамизнинг IV асридан бошланди (лахмийлар подшоҳи Имруул Қайс даврида ан-Намарда 328 йили ёзилган ёзув), яна 515 ва 563 йиллардаги ёзувлар ҳам маъ-

лум. Маккаликлар ўзларининг дипломатик ва савдо ишларида араб тилидан фойдаланганлар. Ҳеч шубҳасиз айтиш мумкинки, араб яҳудийларида ўз муқаддас китоблари — Таврот ва араб насороларида ўз Инжиллари бўлган, лекин Инжилнинг арабча таржимаси VIII асрдан олдин бўлмаган.

Исломгача бўлган арабларда санъат обидалари деярли йўқ деса бўлади. Аммо шеърят кенг қулоч ёйганлиги маълум. Қасида, ҳажв, васфий шеърлардан жуда кўп намуналар сақланиб қолган. Қасида араб шеърлятида Муҳаммад (с.а.в)дан 150 йиллар илгари пайдо бўлган. Қасидаларда қабила бошлиқлари мақталган, ҳар бир шоир ўз қабиласининг шуҳратини оширишга ҳаракат қилган. Душман қабила бошлиқларини ҳажв тифига олган, баъзан ўз қабиласи ва унинг бошлиғини ҳам қаттиқ ҳажв қилиб, бошқа қабилаларга сотилиб кетган шоирлар ҳам бўлган. Қасидада шоирлар ўзининг саҳродаги саёҳати, кўчманчилар яшаган манзиллари, у ерда ўз маҳбуби билан кечирган ҳаёти ҳақида ёзади. Қасиданинг васф қисмида эса ўз туясига минган ҳолда саҳрода саёҳат қилиб, овчилик, саҳро мўъжизалари ҳақида ҳикоя қилади ва туяни мақташга юзлаб байтлар бағишлайди. Бадавий шоирлар яратган бундай қасидалар сони ниҳоятда кўп бўлган. Манбаларда кўрсатилишича, Исломгача бўлган шеърятнинг йирик бир вакили араб алифбосининг ҳар бир ҳарфига қофияланган мингтадан — жами 28 минг қасидани ёд билган. Иккинчи бир киши ҳаммасининг исми Амр бўлган юзта шоир қасидасини ёд билган. Араб шоирлари ўз қасидаларини ёзишда санъат ва маҳорат кўрсатганлар. Масалан, араб алифбосининг ҳар бир ҳарфига қофияланадиган алоҳида-алоҳида қасида ёзиш, нуқтасиз ҳарфлардан иборат қасида ёзиш кабилар.

Жоҳилия давр шеърятининг энг дурдонаси еттита шоир томонидан яратилган ва «муаллақот» номи билан шуҳрат қозонган еттита йирик қасидадир. Бу шоирлар: Имруул Қайс, Тарафа ибн ал-Абд, Зуҳайр ибн Абу Салмо, Лабид ибн Рабиъа, Амр ибн Кулсум, ал-Хорис ибн Ҳаллаза ва Антара ибн Шаддолардир.

Албатта, кўчманчилик ҳаёти маданий тараққиётга имкон бермас эди. Бунинг учун ўтроқ яшашга ўтиш ёки ўтроқ ҳаёт кечирувчи, тараққий этган халқлар

ғоясини қабул этиш керак эди. Бадавийлар ҳаётида қатъий интизом йўқлиги ва уларда узоққа мўлжалланган тадбирларни ишлаб чиқиш қобилияти йўқлиги яриморолнинг янги ўзгаришларга ўтишига тўсқинлик қиларди.

Исломгача бўлган арабларда қабилалар ўртасида ўзаро тўхтовсиз урушлар, эркакларнинг қирилиб кетиши натижасида оиладаги қашшоқлик, қиз туғилса, тириклай кўмиб юбориш, ичкиликбозлик, қимор, қароқчилик ва бошқа жуда кўп ёмон одатлар авж олган эди.

Худди мана шундай бир шароитда, бир қолоқ мамлакат – Араб яриморалида Ислом динининг вужудга келиши ва уни дунёдаги сиёсий, иқтисодий жиҳатдан арабларга нисбатан бир қанча устун турган давлатлар халқлари томонидан тез вақтда қабул этилиб, тарқалиб кетиши ҳақиқатан мўъжиза эди.

Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) ва Исломнинг пайдо бўлиши

Ислом динининг асосчиси, «Аллоҳнинг элчиси» (расулulloҳ), «пайғамбарларнинг энг охиргиси» (хотамун-набийин) Муҳаммаднинг (с.а.в) болалик ва ёшлик йиллари ҳақида жуда кам маълумотлар бор. У зотни 570 йилда туғилган деб кўрсатиб келинмоқда. У киши ёшлигидаёқ етим қоладилар, оталари Абдуллоҳ пайғамбар туғилмай туриб вафот этган. Оналари Омина эса олти ёшликларида оламдан ўтган. Икки йилдан кейин у кишини ўз тарбиясига олган (ота томондан) бувалари Абдулмутталиб ҳам вафот этади. Ёш етимни амакилари Абу Толиб ўз тарбиясига олди. Бувалари ва амакиларига пайғамбар (с.а.в) умрбод миннатдорчилик билдириб, улар номини меҳр-муҳаббат билан тилга олганлар.

Ўн икки ёшида Муҳаммад (с.а.в) Абу Толибнинг савдогарчилик билан Сурияга қилган узоқ сафарига ҳамроҳ бўлганлар. Бу биринчи сафарда Муҳаммад (с.а.в) ўзларига бутунлай ёт бўлган насоро, яҳудий ва бошқа динларга тегишли жамоалар билан танишадилар. Бу у зот туғилган ва вояга етган будпарастлик уруғ-қабилачилик муҳитига бутунлай қарама-қарши ҳаёт эди. Мана бу янги ҳаёт билан танишиш ёш Муҳаммадда ўчмас таассуротлар қолдирди ва кейинги бутун ҳаётларида

доимо кучайиб борган ва охир уни янги дин асосчисига айлантирган бир руҳий ҳолатни юзага келтирди.

Муҳаммад (с.а.в) 21 ёшга тўлганларида Макка жамоалари орасида амин (ишончли, садоқатли) деган номни оладилар ва Абу Толибнинг хоҳиши билан Макканинг бой беваси Хадича бинти Ҳувайлид ибн Асадга савдо хизматчиси бўлиб ишга кирадилар. Хадичанинг савдо ишларини бошқарган Муҳаммад (с.а.в) иккинчи марта Сурияга сафар қилиб, Ҳалаб ва Дамашқ шаҳарларида ҳам бўладилар. Турли диний жамоалар, айниқса, яҳудийлик ва насоролик билан янада яқинроқ танишиш, уларнинг ҳаёт тарзи ва ғояси билан яқинлашиш туфайли Муҳаммад (с.а.в)нинг маънавий тажрибалари ошиб, руҳий тушунчалари кенгайди. Насоро қўшинлари билан махсус учрашиб, суҳбатлар қилдилар. Яҳудий ва насороликда умумий бўлган бош ақида — яккахудолик таълимоти Муҳаммад (с.а.в)да бир Худога ишониш ғояларининг такомиллашувига сабаб бўлди. Яҳудийлар ва насоролардаги бир-бирини тан олмаслик, «Йўлдан озишда» бир-бирларига душманлик муносабатида бўлишлари Муҳаммадга (с.а.в) Худога етишиш учун ҳақиқий йўл топишга қўшимча туртки бўлди.

595 йили Муҳаммад (с.а.в) Хадичага уйландилар. Хадича 40 ёшда бўлиб, аввал икки марта турмуш қурган бўлади. Улардан икки ўғил ва бир қиз бўлган эди. Хадича Муҳаммаддан (с.а.в) икки ўғил ва тўрт қиз кўрган эди. Тўнғич ўғли Қосим икки ёшида, иккинчи ўғли Абдуллоҳ гўдаклигида вафот этиб кетишган. Қизлари Зайнаб, Руқайя, Умм Кулсум ва Фотима бўлиб, улардан фақат Фотима пайғамбар авлодларини давом эттирди. Муҳаммад (с.а.в) билан Хадича ўртасида муҳаббат афсонага айланиб кетган. Хадича атрофидагилар ичида биринчи бўлиб, унинг пайғамбарлигини тан олади, уни қўллаб-қувватлаш учун ўзининг куч-ғайрати ва мол-мулкини аямайди. Муҳаммад (с.а.в) ҳам Хадичага жуда ҳурмат билан қараганлар, унга доим миннатдорчилик билдириб, 25 йил Хадича билан бирга яшаб, бошқа ҳеч қизга уйланмаганлар.

Қирқ ёшларида, 610 йиллардан бошлаб Муҳаммад (с.а.в) ҳаётларида диний фикр этиш ва янги таълимот ахтариш кучая бошлайди. У кишидаги ҳис-туйғулар мисли кўрилмаган даражага кўтарилади. Муҳаммад (с.а.в) баъзан Маккага яқин Ҳир ғорига бориб, ўз диний

ғоялари билан вақтни танҳо бедор ўтказадилар. Ана шундай пайтлардан бирида Жаброил келиб, у зотга одамларга ҳақ Аллоҳнинг гапини «ўқиб бер» деб буюради. Мана бу пайғамбарлик ваҳйи келиши эди. Шундан кейин у зот Маккада диний таълимотни бошлайдилар ва ўзлари Аллоҳдан ваҳйи олаётганларини эълон қилдилар.

Уларнинг пайғамбарлигини биринчи бўлиб Хадича тан олади, кейин амакиваччалари Али ибн Абу Толиб, асранди ўғиллари Зайд ибн Ҳорис эътироф этишди. Кўп ўтмай Макканинг энг нуфузли савдогарларидан Абу Бакр, аз-Зубайр, Талҳа, Саъд ибн Абу Ваққос, Абдурахмон ибн Авф, Усмон ибн Аффонлар пайғамбар (с.а.в) таълимотларига қўшиладилар. Муҳаммад (с.а.в) издошлари жамоаси дастлаб 50 кишидан ошмаган. Макканинг қолган аҳолиси, айниқса, нуфузли қурайшийлар Муҳаммад (с.а.в) таълимотига очикдан-очик қарши чиқдилар. Бунинг натижасида у кишининг тарафдорларидан 11 хонадон (оилалари билан) тезда Ҳабашистонга кўчиб кетишган.

Янги диний жамоага жасурлиги, куч-ғайрати билан машҳур бўлган Ҳамза билан Умарнинг қўшилиши унинг мавқеини оширди. Шу билан бирга қурайш зодагонларининг Муҳаммад (с.а.в) ва уларнинг тарафдорларига душманлиги ҳам кучайди. 610—620 йиллар давомида Макканинг анъанавий бутпараст жамоалари билан янги дин тарафдорлари орасида тўхтовсиз кураш кетади. Бу кураш 620 йили Хадича, сўнгра Абу Толибнинг вафотидан кейин янада кескин тус олди. Яқин ёрдамчиларидан жудо бўлган ва ўз қабиласи томонидан рад этилган Муҳаммад (с.а.в) Маккадан 100 км шарқда жойлашган Тоифда ўзларига ёрдамчи топишга уриндилар. Лекин бу фойда бермади. Маккага ҳар йилги анъанавий бутпарастлик зиёратига келган Ясриб (Мадина)лик авс ва ҳазраж қабилалари вакилларидан 12 киши пайғамбар (с.а.в) билан учрашиб, уларга содиқлик билдиришади, у кишининг таълимотини қабул қилишади, ёрдам беришга ваъда қилиб, Ясрибга кўчиб кетишга даъват этишади. Кейинчалик булар ансорлар (пайғамбар ёрдамчилари) деб аталдилар. Навбатдаги зиёратда 70 та ясрибликлар Муҳаммадга (с.а.в) қасам ичиб, Исломни қабул қилдилар ва уни жонлари билан сақлашга қасамёд қилдилар. Пайғамбарга Ислом ғоялари Ясрибда қулай шароит

топгани очиқ-ойдин бўлди ва у ерга кўчиб кетишга қарор қилдилар. Чунки Маккада пайғамбар ва тарафдорлари ҳаёти хавф остида бўлиб, улар жисмоний йўқ қилиниши мумкин эди.

Аввал Муҳаммад (с.а.в) издошлари (асҳоблар) ўз оилалари билан қурайш зодагонларидан махфий равишда гуруҳ-гуруҳ бўлиб кўчдилар. Охирида пайғамбар оила аъзолари ва яқин кишилари билан кўчдилар. Бу машҳур ҳижрат 26 июл 622 йили юз бериб, шу йил мусулмон ой йилининг биринчи куни деб қабул қилинган ва ҳозиргача мусулмон давлатларида расмий тақвим бўлиб келмоқда.

Муҳаммад (с.а.в) кўчиб келганларидан кейин Ясриб шаҳри Мадина ан-набий (Пайғамбар шаҳри) номини олди. Муҳаммад (с.а.в) Аллоҳнинг элчиси (расулulloҳ), одамларга илоҳий йўл-йўриқ ва қонунларни етказувчи пайғамбар деб танилдилар. Мадинада пайғамбар атрофларида бирлашган муҳожирлар ва ансорлардан иборат мусулмонлар жамоаси (уммат) вужудга келди. Бу жамоа Арабистонда азалдан ҳукм суриб келган қон-қариндошлиқдан иборат уруғ-қабилачилик жамоаси бўлмай, ягона диний таълимот асосида вужудга келган эди. Бу жамоага ким Исломни қабул қилса, аъзо бўлаверарди. Уммат диний руҳдаги ташкилот бўлиб, Муҳаммад алайҳиссалом унинг ҳам диний, ҳам дунёвий, ҳам ҳарбий раҳбари эдилар. Ҳижратдан сўнгги бир неча йил давомида Муҳаммад (с.а.в) жамоасига Мадинанинг ҳамма араб (аниқроғи, бутпараст) аҳолиси аъзо бўлиб кирди.

Ҳижратнинг иккинчи йили пайғамбар қиблани ўзгартирдилар, аввал Байтулмуқаддас (Иерусалим)га қараб намоз ўқилган бўлса, энди Макка ибодатхонаси Каъбага қараб намоз ўқишга тарғиб қилдилар. Бу фақат Мадина яҳудийларига қарши кураш натижаси бўлиб қолмай, шу билан бирга Муҳаммаднинг (с.а.в) бутун Ғарбий Арабистоннинг бош шаҳри Маккани ўзига бўйсундириш учун бўлган мақсадини акс эттирарди. Маккаликларга қарши уюштирилган иқтисодий уруш, улар фаровонлигининг асосий манбаи бўлган савдо карвонлари қатновини йўлдан чиқариш ҳам шу мақсадни кўзда тутган эди.

624 йили Бадр қудуғи олдида ҳақиқий ҳарбий жанг бўлди, бунда маккаликлар мағлубиятга учрадилар.

625 йили Ухуд тоғи этагида бўлган жангда маккаликлар мадиналиклар қўшинини тор-мор қилиб ғалаба қозондилар.

626 йили эса маккаликлар мадиналикларга узил-кесил зарба бериш мақсадида Мадина жамоасига қарши йирик жангга отландилар ва бу билан ўзларининг карвон йўлларини тўла хавфсизлигини таъминламоқчи бўлдилар. Улар бадавий қабилалари ва Маккадан қувилган ва Ҳайбар воҳасида бошпана топган яҳудийлар билан иттифоқ туздилар. Муҳаммад алайҳиссалом узоқ қамал шароитига тайёрландилар, шаҳар атрофига чуқур хандақлар қаздириб, у ерларга камончи ўқчилар жойлаштирилди. Бу Арабистонда аввал маълум бўлмаган янги ҳарбий усул маккаликлар кучининг бош зарбдор қисми бўлмиш отличларни пароканда қилди. Шаҳарга тўғридан-тўғри ҳужум қилиш режаси барбод бўлди. Қаҳратон қиш ва изғирин шамоллар шаҳарни қамал қилувчиларнинг тинкасини қуритди, улар ўртасида низолар бошланди. Натижада Мадина қамали бекор қилинди ва ғалаба Мадина жамоасини жипслантирди ва унга янги бадавий қабилаларини қўшилишига сабаб бўлди.

Ҳижрийнинг 6-йилида маккалик қурайш зодагонлари мавжуд муаммоларни келишув йўли билан ҳал этиш учун Муҳаммад (с.а.в) билан тенгма-тенг музокарага ўтишга мажбур бўлишди. Худайбияда битим тузилиб, унга биноан маккаликлар келаси йили Мадина мусулмонларининг Каъба зиёратларига келишларига тўсқинлик қилмаслик, улар Маккага келган кунларда уч кун шаҳардан ташқарига чиқиб туриш мажбуриятини олдилар. Мадиналиклар ҳам бундан буён Макка карвонларига тегмаслик мажбуриятини олдилар. 628 йили муҳожирлар ва ансорларнинг Маккага зиёрати тамом бўлгандан кейин, маккаликлар Муҳаммад (с.а.в) уларнинг шаҳарларига тажовуз қилаётганига ишонч ҳосил қилдилар, бу ҳам маккаликлар сиёсий таъсирлари заифлашиб боришига хизмат қилди. Мана шундай шароитда Макканинг энг кўзга кўринган ҳукмрон доиралари Муҳаммад (с.а.в) жамоаси билан алоқани кенгайтириш ва мустақкамлашга ҳаракат қила бошладилар. Шу дамда Мадинадаги мусулмон жамоаларига қарши курашнинг етакчиларидан бири Абу Суфён Муҳаммад (с.а.в) тарафига ўтиб кетди.

630 йили Макка жангсиз Муҳаммадга (с.а.в) таслим бўлди. Тантана билан шаҳарга кириб келган пайғамбар маккаликларга аввал берган ҳамма ваъдаларини бажардилар. Макка Исломнинг диний марказига айланди. Каъба ичидаги мажусий бутлар ва санамлар тантанали равишда бузиб ташланди, у янги диний энг муқаддас саждагоҳга айлантирилди, бу ерга ҳаж қилиш Исломнинг асосий фарзларидан бири деб эълон қилинди. Бу Муҳаммад (с.а.в) жамоасининг бадавийларга нисбатан таъсирини кучайтирди ва улар ўртасида Исломни кенг ёйишда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Кейинги 631 йили (ҳижрий тўққизинчи йили) араб-мусулмон тарихига «элчилар йили» номи билан кирди. Ривоятларга кўра, бутун Араб ярим оролининг бадавий қабилалари бирин-кетин ўзларининг Исломни қабул қилганликлари ҳақида Мадинага — Муҳаммад (с.а.в) ҳузурига элчиларини юбора бошладилар. Лекин қаршилик кўрсатувчилар ҳам йўқ эмас эди. Масалан, Тоифнинг сакиф қабиласи ҳавозин қабиласи билан биргаликда Муҳаммад алайҳиссалом тарафдорларининг бирлашган Мадина—Макка жамоасига қарши курули кураш олиб боришга ҳаракат қилдилар, лекин Ҳунайн водийсида мусулмонлар ва уларга иттифоқчи бўлган бадавий қабилалари томонидан тамоман тор-мор қилиндилар. Бу ғалабадан кейин мусулмонлар ҳеч қийинчиликсиз Тоиф шаҳрини ишғол қилдилар ва энг аввало у ердаги ал-Лот маъбудасини бузиб ташладилар.

Ҳунайн жанги ва Тоифга юриш Муҳаммад (с.а.в) ҳаётида охириги икки йилдаги энг йирик ҳарбий тўқнашув эди. Бошқа баъзи жойлар, айниқса, шимолдаги ерлар кичик юришлар ёрдамида бўйсундирилди.

Ҳижратнинг ўнинчи йили муқаддас зулҳижжа ойининг 8-куни (632 йил 7 март) Муҳаммад (с.а.в) ҳамма оила аъзолари билан бирга биринчи ва охириги марта Мадинадан Маккага ҳаж зиёратига бордилар. Бу зиёрат Исломда «Буюк ҳаж» (ал-ҳажж ал-акбар) номи билан тилга олиниб, тарихда «видолашув ҳажжи» (ал-ҳажж ал-вадоъ) деб юритилади. Бу ҳаж зулҳижжанинг 8—12 кунлари бўлиб ўтган. Пайғамбарнинг бу зиёратлари Макканинг Ислом диний маркази сифатидаги мавқеини узил-кесил ҳал этди. У Исломнинг бошқа диндагиларга ман қилинган диний ҳаж маросими ўтка-

зиладиган муқаддас шахри бўлиб қолди. Ўшандан буён ўтган барча асрлар давомида мусулмонлар Маккани зиёрат қилиб келмоқдалар.

Ана шу зиёратдан уч ой ўтгач Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) Мадинада вафот этдилар ва ўз хужраларига дафн қилиндилар. Кейинчалик пайғамбар мақбаралари шу ерда қурилган катта масжид ичига олинган ва мусулмонларнинг зиёратгоҳига айлантирилган.

Тўғри йўлдан борган халифалар (хулафои рошидин)

Муҳаммад пайғамбардан кейин у зотнинг ўрниларига ўтирадиган, диний ва давлат ишларини бошқарадиган киши учун «халифа» (айни «орқасида турувчи» маъносида бўлиб ўринбосар, ворис) сўзи ишлатилди. Рус тилида «халиф» деб ишлатиб ва ёзиб келинмоқда. Халифа пайғамбардан кейин мусулмон жамоаларининг бошлиғи ҳисобланиб, художўй, жамоа ишларини шариат йўли билан бошқарувчи, Аллоҳ фарз қилган қонунларнинг бажарилишини кузатиб борувчи ҳукмдордир. Халифа бутун жаҳондаги мусулмонларнинг бошлиғи ҳисобланган. Шийъаларда халифа ўрнига «имом» сўзи ишлатилган. Исломда пайғамбар (с.а.в.) ишини бевосита давом эттириб, уларнинг йўлидан борган тўртта халифа, унинг энг яқин сафдошлари «Тўғри йўлдан борган халифалар» деб аталади.

Муҳаммад (с.а.в.) вафотларидан кейин, уларнинг ўрнига энг яқин сафдошлари, сеvimли хотинлари Оишанинг отаси Абу Бакр Сиддиқ (568—634) биринчи халифа этиб тайинланди ва икки йил давлатни бошқарди (632—634). Абу Бакр даврида бутун Арабистонда Ислом барқарорлашиб мустаҳкамланди ва унинг бошқа давлатлар — Сурия ва Ироққа тарқалиши бошланди.

Абу Бакр буйруғи билан Куръонни биринчи марта таҳрир қилиниб тўплаш амалга оширилди.

Иккинчи «Тўғри йўлдан борган халифа» Умар ибн ал-Хаттоб бўлиб, у пайғамбарнинг (с.а.в.) энг яқин сафдошлари, Исломнинг бошланғич даврида унинг энг йирик намоёндаларидан бири. У 634—644 йиллари халифалик қилди. Ун йил давомида Ислом Ироқ, Сурия, Миср, Фаластин ва Эроннинг катта қисмига тар-

қалди. Ва бу жойлар араб халифалигига қўшилди. Унинг даврида ҳижрий йил ҳисоби жорий этилган.

Учинчи халифа Усмон ибн Аффон (644—656). Умавийлар уруғидан бўлиб, 70 ёшда халифаликка сайланган. Муҳаммаднинг (с.а.в) энг яқин саҳобаларидан, қизлари Руқайяга, у ўлганидан кейин синглиси Умм Кулсумга уйланган. Унинг даврида халифалик анча кенгайди. Усмоннинг энг катта хизмати шуки, унинг топшириғи билан Қуръоннинг ягона ва охириги матни амалга оширилган. У Мадинада ўз уйида Миср ва Ироқдан келган қўзғолончилар томонидан ўлдирилган.

«Тўғри йўлдан борган халифалар»нинг охиригиси Али ибн Абу Толиб (656—661 йиллари халифалик қилган). Муҳаммаднинг (с.а.в) амакиваччалари ва куёвлари, Фотиманинг эри. Алининг Мадинадаги халифалигига умавийлар бўйсунмаганлар ва Абу Суфённинг ўғли Муовия Дамашқда ўзини халифа деб эълон қилган.

Али тарафдорлари кейинчалик Исломдаги икки асосий оқимдан бири шийъа (гуруҳ, партия, эргашувчи) оқимни ташкил этдилар. Али шийъаларнинг биринчи имоми. Шийъаларда 12 имом бор, баъзи кичик мазҳабларда 7 имом тан олинган. Шунинг учун шийъалар Муҳаммад (с.а.в) дан кейин фақат Алинигина раҳнамо деб тан олиб, бошқа халифаларни тан олмайдилар. Шийъадаги мазҳаблардан баъзи бирларида, масалан, Исмоилийларда Али худо даражасига кўтарилган ва уни илоҳийлаштиришга бағишланган кўплаб китоблар ёзилган. Али суннийларда ҳам Ислом саркардаси ва қаҳрамон шахс сифатида тан олинган.

Мана шу билан Муҳаммаднинг (с.а.в) Марказий Осиёда «чаҳорёрлар» (тўрт дўстлар) деб аталган энг яқин кишилари ҳукмронлик қилган, пойтахти Мадина шаҳри бўлган араб халифалиги тугайди. Шунинг ҳам айтиш керакки, тўртта «тўғри йўлдан борган халифалар»дан фақат Абу Бакр ўз ажали билан ўлган.

Умавийлар халифалиги (661—750)

Бунинг асосчиси йирик савдогар ва қурайшийлар зодағони Абу Суфённинг ўғли Муовиядир. Сурия ҳокими этиб тайинланган Муовия араб истилоси натижа-сида эгалари ташлаб кетган ерларни Сосоний подшоҳ-

лари ва Рум (Византия) империяси мол-мулкларини қўлга киритган. Ҳижоздаги отасидан қолган мулкни ҳарбий асирлардан қарийб 400 киши кучи билан обод қилган. Жойларда бошқариш ишларини маҳаллий амалдорлар ихтиёрида қолдирган. Шунинг учун маҳаллий халқ ва улардан тузилган қўшинлар Муовияни қўллаб қувватлаганлар. Анча куч тўплаб олган Муовия Али халифалигини тан олмай, Дамашқда ўзини халифа деб эълон қилган. 658 йили улар ўртасида уруш бошланади. Фурот дарёсининг ўнг қирғоғидаги Сиффин воҳасида уч ой давом этган жанг натижасиз тугайди. Али вафотидан кейин (661 й.) араб зодагонлари ва ҳарбий бошлиқлар ёрдамида Муовия ягона ҳукмрон-халифа бўлиб қолади. Халифалик пойтахти Мадинадан Дамашққа кўчирилди. Умавийларнинг ҳукмронлик даври Дамашқ халифалиги деб ҳам аталади. Шундай қилиб, халифалик пойтахти Араб яриморолидан чиқиб кетди. Янги давлат Муовия бувасининг дадаси, Макканинг ўз вақтидаги бой аёнларидан Умайя номи билан умавийлар деб аталди.

Умавийлар даврида қатор маъмурий ҳарбий ўзгаришлар амалга оширилди: халифалик лавозими наслий меросга айлантирилди, давлат хазинаси ва давлат архиви ташкил этилди, араб тили давлат тили деб эълон қилинди, янги олтин, кумуш ва мис пуллари чиқарилди, ҳарбий-денгиз флоти ташкил этилди.

Халифалик даврида бутун Эрон, Табаристон, Журжон ишғол этилди. 664 йили Кобул босиб олинди.

Халифалик насороликнинг йирик салтанати Византия билан доимий жанг қилди. Миср ғарбий чегараларидан ҳужум қилиш туфайли 647 йили Киренаика босиб олинди, 649 йили Кипр ишғол этилди, 654 йили асосан Миср кемаларидан иборат бўлган Ислом флоти Кичик Осиё қирғоқларида Византия флотини тор-мор қилди. 667 йили араблар Халкедан шаҳрини ишғол этиб, Византияни хавф остида қолдирдилар ва Сицилияни вайрон қилдилар. 698 йили византияликлар Карфагендан тамоман ҳайдаб чиқарилди.

711 йили Жанубий Испанияга ҳужум бошланиб, бир неча йил давомида бутун мамлакатнинг бешдан тўрт қисми босиб олинди. 712 йили Муҳаммад ибн Қосим ас-Сақафий томонидан Синд вилояти (ҳозирги Покистоннинг жануби) босиб олинди. Дайбун (Қора-

чи) порти ва Кийрун (Ҳайдаробод) шаҳри Муҳаммад ибн Қосим қўлига ўтди.

Марказий Осиёнинг араблар томонидан босиб олиниши VII асрнинг 70-йилларидан бошланди. Халифа Муовия (660—680) буйруғи билан Убайдуллоҳ ибн Зиёд бошчилигидаги араб қўшинлари 674 й. Пойкент ва Бухорога ҳужум қиладилар. Бу шаҳарларни талаб, бир минг дирҳам пул, тўрт минг асир ва кўп миқдорда қимматбаҳо ўлжалар олиб қайтадилар. 704 й. Қутайба ибн Муслим Хуросон амири этиб тайинланади. Унга Ўрта Осиёда араб халифалиги ҳукмронлигини ўрнатиш вазифаси топширилади. 706 йили Қутайба Омул (Чоржўй), Замма (Карки) ва Бухоро шаҳарларини эгаллаб, Пойкентни қамал қилади ва уни олади, 709 й. Қутайба Зарафшон водийсининг қуйи қисмидаги энг кучли Варданза (Шопиркон) ҳукмдори Варданхудот устига юриш қилади, Варданза ва Бухоро устидан ғалаба қозонди. 710 йили Қутайба Кеш (Шаҳрисабз) ва Насаф (Қарши) шаҳарларини босиб олади. 711 йили Хоразмда бошланган ички ғалаёнлардан фойдаланиб, 712 йили у Хоразмга юриш қилади ва у ерда араб ҳукмронлигини ўрнатади. Шу йили Қутайба Хоразм ва Бухорода ҳарбий куч тўплаб, Самарқандга юриш қилади. Шош (Тошкент), Фарғона ва туркларнинг ёрдамига қарамай Самарқанд таслим бўлади. Қутайба билан Самарқанд ҳокими Гурек ўртасида битим тузилиб, Самарқанд ҳукумати араб халифалиги учун ҳар йили икки млн. 200 минг дирҳам бож тўлаш мажбуриятини олади. 713—715 йиллари Қутайба Тошкент ва Фарғона вилоятларини бўйсундириб, Қашқаргача бўлган ерларни ишғол этди. Араб истилоси туфайли Ўрта Осиё халқларининг қадимги маданияти йўқ қилиб юборилди. Хоразм ёзувини билганлар ўлдирилди, уларнинг асарлари ва тарихий ҳужжатлар ёқиб юборилди.

Босиб олинган ерларда аҳоли араб истилочиларига қарши кўзғалонлар кўтардилар. 736—737 йиллар Марказий Осиёда Ҳорис ибн Сурайж, 739—740 йилларда Марокашда барбарлар кўзғалони, 742 йилда Мағрибдаги хорижийлар кўзғалони кабилар. Бу кўзғалонлар мағлубиятга учраган бўлса ҳам, умавийлар давлати инқирозини тезлаштирди. 747—750 йиллари Абу Муслим раҳбарлигидаги кўзғалон охириги умавийлар халифаси Марвонни тахтидан туширди, ҳокимият аббосийлар

қўлига ўтди. Умавийлар авлодлари қириб ташланди. Улардан фақат Абдурахмон тирик қолиб, Испанияга қочиб кетди ва у ерда Қўртуба (Кордова) амирлигига асос солди. Умавийлар халифалиги Ислом анъанасида зўравонлик билан давлатни қўлга олган. Халифалар, Умар II дан бошқаси, Исломнинг тўғри йўлини бузиб ҳукм юритган шахслар деб қораланади ва аббосийларнинг тахтга чиқиши исломий ҳокимиятнинг қайта тикланиши деб таърифланади.

Аббосийлар халифалиги (750—1258)

Беш юз йил ҳукм сурган араб халифалари сулоласи. Бу сулолага Муҳаммад (с.а.в) амакиси авлодларидан Абулаббос ас-Саффоҳ асос солган (ҳукмдорлик даври 749—754). Буларнинг ҳукмронлиги даврида араблар давлатни бошқаришда иккинчи ўринга суриладилар, уларнинг халифаликдаги ирқий ва ҳарбий устунлигига барҳам берилди. Давлатни бошқаришда уларнинг сони ҳам камайиб боради. Халифа ал-Мансур даврида (754—773) аббосийлар халифалиги анча мустаҳкамланди, пойтахт Дамашқдан Бағдодга кўчирилди. Бағдод бу даврда йирик савдо-сотиқ ва маданият маркази бўлиб, Ғарб билан Шарқ ўртасида воситачилик ролини ўйнаган, халифаликда савдо алоқалари ва иқтисодий муносабатларни ривожлантиришга, маданий ҳаётнинг юксалишига таъсир кўрсатган. Шунинг учун аббосийлар ҳукмронлиги даври Бағдод халифалиги деб ҳам юригилади.

Ас-Саффоҳдан кейинги халифалар ал-Маҳдий (775—785), Ҳорун ар-Рашид (786—809), ал-Амин (809—813), ал-Маъмун (813—833), Муътасим (833—841) ва бошқалар даврида араб халифалиги марказлашган қудратли давлатга айланди, унда феодал муносабатлар ривожланди. Аббосий халифалиги жуда катта ҳудудга эга бўлиб, унга Яқин ва Ўрта Шарқ, Шимолий Африка давлатлари кирган. Халифаликда феодал зулм кучайиши туфайли бир неча бор халқ кўзғалонлари ҳам бўлган (мас.: Бобак, Муқанно, Сумбод, Муғ раҳбарлигидаги кўзғалонлар, зиннийлар кўзғалони қабилар).

IX аср иккинчи ярмидан бошлаб аббосийлар халифалигининг марказлашган ҳокимияти заифлаша бо-

риб, унинг таркибида бир неча мустақил давлатлар вужудга кела бошлади. Мас.: Африкада аглабийлар давлати, Хуросон ва Мовароуннаҳрда сомонийлар давлати, 945 йили Эрондаги бувайҳийлар Бағдодни эгаллаб, аббосийларни сиёсий ҳокимиятдан четлатдилар, форс тилида сўзлашувчи аҳолидан иборат катта ҳудуд мустақилликка эришди.

Бу вақтда Шимолий Африка ва кейинчалик Мисрда фотимийлар халифалиги ҳукм сурди (909—1171). Булар ўзларини Муҳаммаднинг (с.а.в) қизи Фотима авлодларидан деб ҳисоблайдилар. Фотима мусулмонлар, айниқса, шийъалар томонидан муқаддас аёл сифатида саналиб, унга сиғинадилар. Шундай қилиб, қудратли аббосийлар халифалиги парчаланиб кета бошлади. Энг сўнгги халифа Муътасим мўғуллар хони Хулогу томонидан 1258 йили қатл этилди. Мана шундай қилиб аббосийлар халифалиги беш аср ва умуман Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбардан кейин ташкил топган араб халифалиги 626 йил ҳукм сурди. Араб халифалиги Арабистон яримороли, Яқин ва Ўрта Шарқ, Шимолий Африка, Испания, Марказий Осиё ва Кавказортини ўз ичига олган йирик феодал давлат эди.

Аббосийлар халифалиги тугатилиши Ислом дини тараққиётига таъсир этмади. Бу дин дунёдаги йирик дин сифатида тобора ўз доирасини кенгайтириб борди. Ислом жорий қилинган ҳудудларда ташкил бўлган давлат бошлиқлари шу дин қонун-қоидаларига риоя қилиб, унинг таълимотларидан четга чиқмадилар. Лекин дин байроғи остида ўз ёвуз ниятларини амалга оширган, босқинчилик урушлари олиб борган ҳукмдорлар ҳам кам бўлмаган.

II Б О Б. АРАБ ТИЛИ ВА АРАБ МАДАНИЯТИ

Араб тили ҳомий ва сомий (семит) тиллари оиласининг сомий тармоғига мансуб тилдир. Милоддан аввалги V асрга оид ёдгорликлар орқали маълум бўлган қадимги шимолий араб лаҳжаси (Шимолий ва Марказий Арабистон ва Сурия саҳроси) араб тили шаклланишида муҳим роль ўйнаган. Мумтоз ва ҳозирги за-

мон араб адабий тилининг вужудга келишида IV аср ёдгорликлари тили асос бўлган. Исломга қадар бу лаҳжада бой оғзаки шеърят тараққий этди ва оғзаки адабий тил асоси ишланди. «Куръон» тилида мана шу оғзаки адабий тил билан Макка шеvasи хусусиятлари қўшилиб кетган. Шу тил асосида ўрта аср мусулмон шарқининг бой бадий, илмий ва диний адабиётлари тили бўлган қадимги араб тили шаклланди. Бу мумтоз араб тили қадимги морфологиясини сақлаб, лексик жиҳатдан бир оз ўзгарган ҳолда, ҳозирга қадар арабларнинг адабий тили бўлиб келмоқда. Ҳозирги араб сўзлашув тили фонетик ва лексик жиҳатлардан жиддий фарқ қиладиган Миср, Судан, Ироқ, Мағриб (Жазоир, Тунис, Марокаш), шунингдек Ҳасания (Мавритания), Шоа (Нигерия, Камерун, Нигер) лаҳжаларига бўлинади.

Араб ёзуви

Араб ва кўпгина Шарқ мамлакатлари қўлланиладиган ёзув (араб ёзуви) қадимги сомиёв алифбосидан келиб чиққан бўлиб, ўндан чапга қараб ёзилади. Бу ёзувнинг энг қадимги шакли топилган Куфа шаҳри номи билан юритадиган куфий ёзувидир. Бу ёзувдаги 28 ҳарфдан 18 таси ундош. Қадимги араб ёзувининг бу тури бир неча асрлар давомида сақланиб келди ва секин-аста ислоҳ қилиниб, ҳозирги замон араб ёзуви билан алмаштирилди. Бу ёзувда ҳам ҳарфлар 28 та, улардан фақат учтаси унли. Ҳарфлар сўз бошида, сўз ўртасида ва охирида турли шаклларга эга. Унлилар алоҳида ифодаланмайди (алифнинг сўз бошида келиши бундан мустасно). Шакли ўхшаш ҳарфларни бир-биридан фарқлаш ва сўз таркибидаги унлиларни ифода қилиш учун араб ёзувида диакритик белгилар (ҳаракатлар)дан фойдаланилади.

Араб маданияти

Араб маданияти деганда биз фақат араблар томонидан яратилган маданиятни эмас, балки араблар билан бирга Яқин ва Ўрта Шарқ, Шимолий Африка ва Жанубий-Ғарбий Оврупо халқларининг ўрта асрларда яратган маданияти, моддий ва маънавий бойликлари,

шу халқларнинг араб тилида ижод этган илмий ва бадий асарларини ҳам тушунишимиз керак.

Араб халифалигида араб тили давлат ва ҳукмрон синф вакиллари тили эди. Араблар босиб олган мамлакатларда араб тили мажбуран жорий этилди. Қадимги юнон ва шарқ халқларининг асарлари араб тилига таржима қилина бошлади. Араб тилида фақат араб олимлари эмас, халифаликка қарам бўлган мамлакатлар олимлари, ёзувчилари ва шоирлари ҳам ўз асарларини ёздилар. Бу олимларнинг араб тилида яратган асарлари барча халқлар маданиятининг кейинги ривожига асос бўлди.

Араб фани

Араб халифалиги қўл остидаги мамлакатларда илм-фан соҳасида жуда катта ўзгаришлар юз берди. Фаннинг турли соҳаларида араб тилида жаҳон аҳамиятига эга бўлган буюк асарлар яратилди, қадимги юнон фанининг дурдоналари араб тилига таржима қилинди. Араб ва хорижий мамлакатлар олимлари араб тилида яратилган асарларни фақат араб олимларига нисбатан берадилар. Аслида бундай эмас. Бу фан тараққиётида Исломни қабул қилган араб бўлмаган халқлар вакиллариининг ҳиссаси бақиёсдир. Шунинг учун араб фани деганда Исломни қабул қилган барча халқлар, шу жумладан, Марказий Осиё халқларидан етишиб чиққан буюк сиймолар яратган фан деб тан олиними керак. Яна шуни ҳам таъкидлаш керакки, истило қилинган халқлар илм-фан борасида кўп жиҳатдан араблардан юқори турган. Ўрта аср араб фани қадимги Юнонистон, Марказий Осиё, Кавказ орти, Эрондаги илм фанларининг заминида ривожланган.

Ҳозиргача биз бефарқ қараб, баъзан инкор этиб келганимиз Ислом дини ва у туфайли араб тилида вужудга келган жуда катта диний адабиёт Марказий Осиё халқлари фан ва тарихи тараққиётига улкан таъсир кўрсатди. Шунинг учун ўрта аср араб илм-фани ютуқларини ўрганмай туриб, бу халқлар тарихи, маданияти ва санъатини тўлиқ ва изчил ўрганиш мумкин эмас.

Араб олимлари Арасту (Аристотел)ни «Биринчи муаллим» (Муаллим-ул-аввал) деб атаган бўлсалар, бу-

хоролик буюк олим ва файласуф Абу Али ибн Синони «Шайх-ур-раис» (раис-шайх, олимлар бошлиғи) деб атаганлар. Араб фани ва маданияти тараққиётига ўзбек халқининг фарзандлари Муҳаммад Хоразмий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний ва Аҳмад Фарғоний, Маҳмуд Қошғарийлар жуда катта таъсир кўрсатдилар. Улуғ мунажжим ва математик ал-Хоразмий тузган астрономик жадваллардан — «Зиж»дан араб астрономлари фойдаланганлар. Ибн Сино ва Хоразмий асарлари араб тили ва араблар орқали Ўрта аср Оврўпосига тарқалган.

Араб фани тараққиётидаги биринчи босқич VII—VIII асрга тўғри келади, маркази Ироқдаги Басра ва Куфа шаҳарлари бўлган. Ислом тарқалган турли мамлакатлардан жуда кўп истеъдодли олимлар шу шаҳарларга келиб, фаннинг турли соҳаларидан таълим олганлар. Араб тили давлат ва ҳукмрон дин тили, муқаддас (яъни Қуръон тушган) тил сифатида ҳам назарий ҳам амалий жиҳатдан ўрганилган. Машҳур араб-форс тилшуноси Сибавайҳ (796 йил атрофида ўлган) биринчи бўлиб араб тили грамматикасини тузди.

Араб фани тараққиётида иккинчи давр VIII асрдан, халифалик маркази Бағдодга кўчирилгандан сўнг бошланади. Бу даврда қадимги юнон ва Шарқ халқлари яратган асарларни йиғиш ва уларни араб тилига таржима қилишга киришилди. 773 йил астрономияга оид ҳиндча китоб «Сидд ханта», ундан кейин паҳлавий, сурёний ва юнон тилларида ёзилган қатор асарлар таржима қилинди. 830 йили Бағдодда таржимон ва олимлардан иборат «Хизонат ал-ҳикмат» (Ҳикмат хазинаси) деган уюшма тузилди. Таржимонлик ишлари янада авж олиб кетди.

IX—X асрларда Бағдод ва бошқа фан марказларида араб халифалиги тарихи ва умумий тарихга оид кўплаб асарлар яратилди. Бу асарларнинг кўпчилиги форсий тилида ёзилган манбалар асосида араб бўлмаган тарихнавислар томонидан ёзилди. Абу Жаъфар Муҳаммад Табарийнинг (923 йил вафот этган) «Тарихи умам ва мулук» номли тарихий асари ва Қуръон тафсирига бағишланган «Жомеъ ал-баён фи таъвил ал-Қуръон» китоби, Али ибн Ҳусайн Масъудийнинг (вафоти 956) «Муруж аз-заҳаб ва маодин ал-жавҳар» асарида араб халифалиги сулоласи тарихи билан бир қаторда бошқа

Шарқ халқлари ҳаёти ҳақида ҳам қимматли маълумотлар берилган. Бу даврда жуғрофия соҳасида ҳам кўплаб асарлар яратилди. Уларнинг энг машҳур халифаликда алоқа ишлари бошлиғи Ибн Хўрдадбаҳ ва Ибн Ҳавқалнинг «ал-Масолик ва ал-мамолик» асари, Масъудий ва Мақдисийларнинг жуғрофий асарларидир. Шахсий кузатишлар асосида ёзилган бу асарларда халифалик ерлари ва баъзи бир хорижий мамлакатлар ҳақида қимматли маълумотлар, шаҳар ва мамлакатлар бўйлаб қилинган саёҳат йўналиши берилган. Ибн Фазлоннинг Марказий Осиё ва Волга бўйига 921 йили қилган саёҳатлари асосида булғор, рус, ҳазар ва бошқалар ҳақида тўплаган маълумотлари жуда қимматли манбалардир.

Кутайба ибн Жаъфар ўз асарида (X аср) халифалик томонидан давлат ва вилоятларини идора қилиш, айниқса унинг иқтисоди, солиқлар йиғиш тартиблари ҳақида маълумотлар берган.

Тиббиёт фанлари соҳасида бу давр янги ихтиролар даври ҳисобланади. Математик ва астроном ал-Баттоний (858—929) тригонометрик функциялар (синус, тангенс ва котангенс)ни ишлата бошлайди. Кимё соҳасида бир қанча ихтиролар араб алхимиғи Жобир ибн Ҳайёнга (VIII аср) тааллуқлидир. Бу даврда қурилган расадхоналарда араблар билан бир қаторда Марказий Осиёлик истеъдодли олим ва астрономлар ҳам фан билан шуғулландилар.

Араб илм-фани тараққиётининг учинчи даври XI—XV асрларни қамраб олади. Бағдод билан бир қаторда араб маданиятининг янги марказлари Курғуба (Кордова), сўнг Севиля ва Дамашқ каби илм-фан марказлари пайдо бўлди. Тарихнавислик соҳасида бу даврда бир қанча умумтарихга оид йирик асарлар дунёга келди, айрим мамлакатлар тарихи ва луғатлар яратилди. Булардан Ибн ал-Асирнинг (1160—1237) X—XII асрлар араб мамлакатлари тарихига оид асосий манба бўлган «Комил фи-т-тарих» номли йирик китобини, Абулфидо (1273—1331) ва Ибн Халдун (1332—1406)ларнинг тарихий асарлари, ал-Бақрийнинг (вафоти1094) «Китоб ал-масолик ва-л-мамолик», Ёқут ал-Ҳамавийнинг (1179—1229) кўп жилдли «Муъжам ал-булдон» номли луғати, марокашлик Ибн Баттутанинг (1303—1377) «Тухфат-ун-наззо фи ғаройиб-ил-амсор ва ажойиб-ил-асфор» саёҳатномасидир. Физик Ибн Ҳайсам (965—1039) оптика соҳасида қатор ихти-

ролар қилди. Унинг «Оптика» асари оврўполик олимлар ижодига (мас. Бэкон, Кеплерга) катта таъсир кўрсатди. Андалуслик астрономлар Можритий (вафоти 1007) ва Зарқалий (1029—1087) астрономик жадваллар яратдилар. XIII асрда Мисрда биринчи глобус ишланди, хитойликлардан компасдан фойдаланиш ўрганилди. Араблар Марказий Осиё халқларидан қоғоз тайёрлашни ўрганиб (VIII аср), сўнгра бу ихтироларининг Оврўпога тарқалишига сабаб бўлдилар. Бу даврда Андалусия ва Мисрда табобат илми тараққий этди. Файласуф Ибн Рушд (1124—1198), унинг замондоши Ибн Маъмун (1135—1204), Ибн Бажжа (вафоти 1138) ва Ибн Туфайл (1110—1182)лар бир қанча тиббий назарий асарлар ёзганлар ва амалий тиббиёт билан ҳам шуғулланганлар. Араб табиблари жарроҳлик, кўз касалликлари, дори тайёрлаш ва ҳайвонлар касаллигини даволашга оид соҳаларни тараққий эттирганлар.

Араб табиатшунослари асосан доривор ўсимликлар ва минераллар йиғиш, шарҳлаш ва уларнинг навларини тартибга солиш билан шуғулланганлар.

Андалусиялик табиатшунос Ибн Аввом (XII аср) шахсий кузатиши асосида ва юнон манбаларига сунган ҳолда қишлоқ хўжалигига оид рисоласини ёзган. Бу асарда пайванд қилиш, ўғитлаш, мевали дарахтлар касаллиги ва уларга қарши курашиш масаласи ёритилган. Ибн Байтор ўз асарларида 270 та дори ва доривор ўсимликларни шарҳлаган. XIV аср бошида Ҳасан Раммоқ араб ҳарбий-илмий рисоласини ёзган.

XVI—XVIII асрларда араб фани тушкунликка тушди.

Араб фалсафаси

Араб фалсафаси — араб ва араб халифалиги доира-сидаги халқларнинг ижтимоий-сиёсий фикри. Бу ибора «мусулмон фалсафаси» деб ҳам юритилади. Араб файласуф олимлари ва буржуа шарқшунослари араб фалсафасига баҳо бериш ва фалсафа тарихига ёндашишда тил ва дин белгиларини асос қилиб, араб фалсафаси тушунчасига Ўрта ва Яқин Шарқ халқлари — Марказий Осиё, Эрон, Озарбайжон каби халқлар фалсафий тарихини ҳам қўшиб юборадилар ва халқларни

ўз фалсафий меросидан маҳрум қиладилар. Араб фалсафаси Исломни қабул қилган бутун халқлар вакиллари яратган фалсафадир. (Араб фалсафаси ҳақида тўхтамаймиз).

Араб адабиёти

Яқин ва Ўрта Шарқда, Шимолий Африка, Жанубий-Ғарбий Оврўпода яшаган араблар ва Исломни қабул қилган бошқа халқларнинг араб тилида яратган бадиий адабиётидир. Исломгача бўлган араб адабиёти ҳақида юқорида айтиб ўтдик. Қисқача Исломдан кейинги адабиёт ҳақида тўхталиб ўтамиз.

VII аср охирида араб тили бутун халифалик учун давлат тили деб эълон қилинди.

Араб ёзма адабиётининг биринчи йирик обидаси Қуръондир.

Қуръон мусулмонларнинг асосий муқаддас китоби, йирик диний-фалсафий ва ҳуқуқий асар, араб-мусулмон ва жаҳон маданиятининг ўзига хос нодир ва муҳим ёдгорлигидир. Жаҳон халқлари маънавий ва ижтимоий тараққиётига кўрсатган таъсирининг кўлами нуқтаи назаридан Қуръон бутун инсониятнинг маданий мероси бўлиб ҳисобланади.

Қуръон — Ислом динининг асоси, у диний ибодатларнинг тартиб-қоидалари, ахлоқий ва ҳуқуқий қонун-қоидаларни ўз ичига олган, урф-одат, турли анъаналар, миллионлаб халқларнинг хулқ-атвори ва турмуш тарзининг энг муҳим ўринларини белгилаб беради. Қуръондаги турли ривоят, сўз ва иборалар ёки мазмуни Исломни қабул қилган, хилма-хил тилда сўзлашувчи халқларнинг адабиёти ва кундалик сўзлашув тилига чуқур сингиб, бутун мусулмон шарқи халқларининг адабиёти, сўз, иборалари ва талқинларига қоришиб кетган. Исломни қабул қилган халқлар тилидаги тарихий, диний, адабий асарлар хоҳ шеърӣ, хоҳ насрий бўлсин, хоҳ халқ оғзаки ижоди бўлсин, Қуръондан иқтибоссиз ёзилмаган. Қуръон нафақат мусулмон муаллифлари ижодига, балки бошқа диндаги олим ва адиблар ижодига ҳам баракали таъсир кўрсатган. Улуғ рус шоири А.С.Пушкин Қуръоннинг 15 та сура-сига 15 шеър бағишлаган.

Қуръон 610—630 йиллар мобайнида Муҳаммад пай-

гамбар (с.а.в.) томонидан Аллоҳдан келган ваҳй сифатида оғзаки баён қилинган ва пайғамбарга яқин ҳофизлар томонидан ёдлаб олинган, қисман ёзиб ҳам олинган. 651 йили халифа Усмон буйруғи билан Қуръон тартибга солиниб, ягона ва ҳақиқий матн шаклида оммалаштирилди ва муқаддас китоб сифатида ҳозирги кунгача ҳеч ўзгартирилган эмас. Қуръон қофияли наср (сажъ) билан ёзилган, унинг тили нафақат араб бўлмаган халқлар учун, балки арабларнинг ўзи учун ҳам тушунилиши ниҳоятда оғир. Шунинг учун Қуръонга Ислom Шарқининг кўплаб олимлари турли-туман тафсир (шарҳ-изоҳлар) ёзишган.

Ислom тарихи ва мусулмон маданиятини ўрганишда, мусулмон Шарқи ҳаётини тўғри тушунишда Қуръон муҳим, беқиёс манбадир. Дин тарихини ўрганувчилар, мусулмон халқлари ўтмиш ва ҳозирги замон ҳаётини тадқиқ қилувчилар ундан қимматли маълумотлар олишади. Шарқнинг ғоявий тарихи билан қизиқувчилар учун у нодир бир ёдгорликдир.

Қуръон нафақат фалсафий, ҳуқуқий ёзма ёдгорлик бўлиб қолмай, балки унда ахлоқ-одоб, ота-она ва қариндош-уруғларга ҳурмат ва мурувват, поклик, тўғрилик, етим-есир, камбағал-мискинларга хайр-саховат қилиш, бировларнинг ҳақини емаслик, омонатга хиёнат қилмаслик, дўстлик, биродарлик каби жуда кўп ғоялар мужассамлаштирилган. Қуръон порахўрлик, ўғирлик, ичкиликбозлик, қимор, зино (фоҳишабозлик), ёлғончилик, гийбат, ноҳақ қон тўкиш каби жуда кўп иллатларни қаттиқ қоралайди.

Ўзбек халқининг 1300 йилга яқин ҳаёти, тарихи ва маданияти Ислom дини билан боғлиқ. Бутун ҳуқуқий ва оилавий ҳаётимизни, фан, тарих ва адабиётимизни Ислom дини, унинг муқаддас китоби Қуръонни чуқур ўрганмай туриб тасаввур ҳам қилиб бўлмайди.

Муҳаммад (с.а.в.) ва унинг тарафдорлари Ислomнинг бошланғич давларида шеъриятга қарши чиқдилар. Улар шеърият ўша замонга хос кўпхудолик ғояларини ифода этувчи восита деб қарадилар. Шунинг учун ўша давр шоирларидан баъзилари ижод этишни тўхтатдилар (Лабид ибн Рабиъа, 560—661), баъзилари таъқиб остига олиндилар (ал-Ҳутайъа, вафоти 679 й.), айримлари эса янги динни мақтаб шеърлар ёздилар (ал-Аъшо, вафоти 629 й). Ҳассан ибн Собит (вафоти

674), Каъб ибн Зуҳайр (вафоти 645 й. атрофида) каби шоирлар ўз ижодларини бутунлай Муҳаммадни (с.а.в.) мадҳ этишга бағишладилар. Шундан кейин дин асосчиларининг шеърятга нисбатан муносабати ўзгарди. Араб адабиёти яна ривожлана бошлади. Араб адабиётининг бу босқичи умавийлар сулоласи салтанати билан боғлиқ. Адабиёт янги халифалик марказлари Сурия ва Ироқда ривожлана бошлади. Бадавий шоирлар Куфа, Басра ва Дамашқ шаҳарларига келиб, янги ҳукмдорларни ҳажв қилардилар. Араблар босиб олган мамлакатлар шоирлари ҳам араб тилида ижод эта бошладилар.

VII—VIII аср адабиётида бадавий шоирлар май ва айш-ишратни куйловчи сарой шоирлари эдилар. Булар ижодида очикдан-очик Исломога қарши руҳ билан сугорилган шеърлар учрайди. Бундай шоирлардан Умар ибн Абу Рабиъа (644—711) ва Халифа ал-Язидни (631 вафот этган) кўрсатиш мумкин. Ишқ-муҳаббатни куйловчи шеърят бадавийлар орасида ҳам тарқала бошлади. Бунда ошиқ шоир ва унинг маҳбубаси бир бутун бўлиб, улар ҳар вақт бахтсизликларга ва тўсиқларга учрайдилар, чин муҳаббат йўлида ҳалок бўладилар. Бундай ошиқ ва маъшуқалардан энг машҳурлари: Урва ва Афра, Қайс ва Лубна, Жамил ва Бусайна, Мажнун ва Лайли, Қусайр ва Аззадир. Кейинчалик бу ошиқ-маъшуқлар ҳақида қиссалар яратилди. Айниқса, «Лайли ва Мажнун» қиссаси асосида буюк шоирлар Низомий ва Навоий ўзларининг «Лайли ва Мажнун» номли ўлмас асарларини яратдилар.

Араб мумтоз адабиётининг гуллаган даври VIII—XII асрлар, яъни аббосийлар сулоласи даври ҳисобланади.

Бу давр шеърятини араблар босиб олган мамлакатлардан чиққан шоирлар адабиёт йўналишини белгиладилар. Араблар босиб олган Андалусия (Испания)да ҳам адабиёт тараққий этди. Бу ерда ар-Рамолий (вафоти 1022 й. атрофи), Ибн Зайдун (1003—1071), Ибн Ҳамдис (вафоти 1132) каби шоирлар етишиб чиқдилар. Араб адабиёти тараққиётида Эрон, Озарбайжон, Марказий Осиё халқлари орасида етишиб чиққан ва ўз асарларини араб тилида ёзган шоирлар ижоди сама-

рали таъсир кўрсатди. X ва XI аср Марказий Осиё ва Хуросондаги араб тилида ёзилган шеърлар ва шоирлар ҳақида Абу Мансур Саолибийнинг (961—1038) «Йатимат ад-дахр» ва «Татимат ал-Йатима» тазкираларида маълумотлар берилган.

VIII—IX асрлар араб насрий адабиёти катта ютуқларга эришди. Қадимги ривоятлар ёзма равишда тўпланди. Араб насрий адабиёти учун паҳлавий тилидан қилинган таржималар ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Араб насрий адабиётида мақома жанри юзага келди. Бу халқ оғзаки ижодига яқин бўлган жанр бўлиб, асосчиси эронлик Абулфазл ал-Ҳамадонийдир (969—1007), унинг кўзга кўринган вакили Ҳаририйдир (вафоти 1122 й.). XII аср бошларида араб адабиётида янги насрий жанр-қаҳрамонлик ривоятлари пайдо бўлди. Бунинг энг йирик ёдгорликларидан кўп жилдли «Сийрат Антара» (Антара саргузаштлари) ва «Минг бир кеча» эртакларини кўрсатиш мумкин. Бу асарлар араб адабиётига хос бўлса ҳам, уларнинг мундарижасини турли халқлар оғзаки ижоди ташкил этади. X асрдан бошлаб араб халифалиги ҳудудида бир неча мустақил давлатлар пайдо бўлганини юқорида айтиб ўтдик. Араб адабиёти энди фақат Бағдодда эмас, балки ҳамдонийлар сулоласи қароргоҳи Ҳалаб (Алеппо)да шоир ва олимлар ҳомийси Сайфуддавла (915—961) саройида ҳам ривожланди.

XVI асрда араб мамлакатларини усмонли турклар томонидан босиб олинди ва турк ҳукмронлиги барпо этилди. XIX аср иккинчи ярмидан бошлаб араб мамлакатларини Оврўпо давлатлари босиб олиб, капиталистик муносабатлар вужудга келди, чет эл сармоядорлари араб давлатларига суқилиб кира бошлади, миллий-озодлик ҳаракатлари авж олиб кетди. Булар адабиётда ҳам акс этди.

Энди янги араб адабиёти пайдо бўлиб, у бир қанча миллий адабиётларга бўлиниб кетди: Ироқ адабиёти, Сурия адабиёти, Миср адабиёти, Ливия адабиёти каби. Бу мамлакатлар ёзувчилари туб маънодаги араб ёзувчилари бўлиб, ўз мамлакатлари халқларининг интилиши, орзу-умидлари, тинчлик ва мустақиллик учун курашини ўз асарларида акс эттирмоқдалар.

III Б О Б. X АСРДАН БОШЛАБ МАРКАЗИЙ ОСИЁ ВА ХУРОСОНДА ҲУКМ СУРГАН ДАВЛАТЛАР

Сомонийлар (875—999)

Марказий Осиёда ҳукм сурган феодал давлат, пойтахти Бухоро шаҳри бўлган. X асрнинг биринчи ярми бу давлатнинг гуллаган давридир. Мовароуннаҳр, Хуросон, Шимолий ва Жанубий Эронни ўз ичига олган ҳамда Хоразм, Сейистон, Журжон ва Табаристон (Мозандарон) бу давлатга итоат этган. Бухоро, Самарқанд, Нишопур, Марв, Урганч, Ҳирот, Балх сомонийлар даврида энг йирик ва тараққий этган шаҳарлар бўлган. Бу шаҳарларда ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ ривожланган.

992 йили қорахоний турклари Бухорони босиб олади, 996 йили сомонийларнинг Зарафшон ҳавзаси шимолидаги ерларининг ҳаммаси турклар қўлига ўтади, 999 йили турклар Бухорони ишғол қилиб, сомонийлар давлатини тамом тугатадилар ва ҳокимиятни тўлиқ қўлга оладилар.

962 йили сомонийлар лашкарбошиси Алптагин Ғазнада ғазнавийлар давлатини ташкил қилган ва Жайхун (Амударё) дарёсининг жанубидаги ерлар ғазнавийлар давлатига қўшиб олинган эди.

Сомонийлар даврида мамлакат маданий жиҳатдан юксалган. Кўпгина шаҳарларда мадрасалар қурилган. Илму фан, меъморчилик, наққошлик ва кулолчилик тараққий этган. Қишлоқ ҳўжалиги ривожланган. Бухорода амир саройида энг йирик кутубхона бўлган. Сомонийлар даврида Абу Наср Форобий (873—950 й.), Ибн Сино (980—1037 й.), Абу Райҳон Беруний (973—1048 й.), Рудакий (860—941 й.), Дақиқий ва Фирдавсий каби буюк олим ва шоирлар етишиб чиққан.

Сомонийлар Ҳазар, Эрон, Булғор, Хитой, Рус билан кенг қўламда савдо-сотиқ қилган. Мол айрибош-лашда Шарқий Оврўпо билан қилинадиган қарвон савдоси катта аҳамиятга эга бўлган. Шарқий Оврўподан сомонийлар давлатига асосан кундуз ва бошқа ҳайвонлар мўйналари, сомонийлар давлатидан Шарқий Ов-

рўпога шоли, қуруқ мевалар, жун матолар ва шойилар олиб кетилган.

Сомонийлар даврида Бухоро Шарқда Ислом динининг энг нуфузли марказларидан бирига айланган. Бу ерда кўплаб мадраса, масжид ва бошқалар қурилган.

Фазнавийлар (962—1187)

Ўрта Шарқда ҳукм сурган йирик феодал турк давлати. 962 йил сомонийлар саркардаси Алптакин Фазна шахрини босиб олиб, у ерда фазнавийлар давлатига асос солган. Бу сулоланинг энг кучайган даври Сабуктакин (977—997) ва унинг ўғли Маҳмуд Фазнавий (998—1030) ҳукмронлигига тўғри келади. 1030 йилга келиб уларнинг давлатига ҳозирги Афғонистон, Эрон ва Марказий Осиёнинг бир неча вилоятлари, Ҳиндистоннинг шимолий ва шимолий-ғарбий вилоятлари қўшиб олинди.

Фазнавийлар давлати равнақ топган даврда саройда ва шаҳарларда буюк олимлар яшаб, ижод этганлар (Беруний, Утбий, Абулфазл Байҳақий, Гардизий, Фирдавсий ва бошқалар). Фазнавийлар давлати Маҳмуд Фазнавий вафотидан кейин заифлаша бошлади. Масъуд I даври (1030—1041)да Хоразм қўлдан кетди, Мовароуннахрнинг Амударё юқори оқимидаги ерларни қорахонийлар тортиб олди. XII аср 70-йилларида гурийлар фазнавийларни Шимолий Ҳиндистонга сиқиб чиқардилар, Лаҳор уларнинг пойтахти бўлди. 1186 йили гурийлар Лаҳорни ҳам босиб олдилар.

Қорахонийлар (927—1212)

Шарқий Туркистон, Етгисув ва Жанубий Тангитов вилоятларида ташкил топган мусулмон турк давлати. Уни барпо қилишда қатор туркий қабилалар иштирок этган, булардан қарлуқ, чигил ва яғмо қабилалари етакчи бўлган. Давлат асосчиси Абдулқарим Сотуқ Тўғраҳон яғмо қабиласидан чиққан ва «бўғраҳон» унвонига эга бўлган. X аср ўрталарида бу қабилалар Ислом динини қабул қилган. X аср охирларида Сотуқ Бўғраҳоннинг набираси Ҳорун ибн Мусо ибн Сотуқ

бошчилигидаги қабилаларнинг Мовароуннаҳрга қарши ҳужумлари натижасида сомонийлар сулоласи тугатилган. 992 йили Ҳорун Бухорони, 996—999 йиллари унинг вориси Наср I бутун Мовароуннаҳрни босиб олди. Қорахонийлар давлати пойтахти дастлаб Қашғар, кейин Боласоғун, Ўзган шаҳарлари бўлиб, кейинчалик яна Қашғарга кўчирилган. XI аср 60—70 йиллари қорахонийларнинг салжуқийлар билан бошлаган тўқнашувлари ҳамда қорахонийлар ҳоқони Иброҳим ўғиллари ўртасида ўзаро тахт учун курашлар натижасида қорахонийлар давлати заифлашиб, салжуқийларга тобе бўлиб қолди, 1212 йили Муҳаммад Хоразмшоҳ қорахонийлар давлатини бутунлай тугатди.

Қорахонийлар даврида турли ўлкаларнинг бирлашиши санъат ва адабиёт ривожига катта имкон берди. Ўша даврда бунёд этилиб, ҳозиргача сақланган Работи Малик, Масжиди Калон, Минораи Калон, Вобкент минораси, Жарқўрғон минораси, Мағоки аттори масжиди, Шоҳи зинда ансамбли, Хоразмда хом гишт ва пахсадан қурилган Бўронқалъа, Ноиб қалъа, Кубодқалъа харобалари, Фахруддин Розий мақбараси бу даврда қуриш санъати юксак даражада бўлганини кўрсатади.

Қорахонийлар даврида адабиёт ҳам ривожланган: Юсуф хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик», Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғот ат-турк» асарлари шу даврда ижод этилган.

Хоразмшоҳлар

Хоразмда Исломдан олдин ва кейин қуйидаги тўртта хоразмшоҳлар сулоласи ҳукмронлик қилган: афригийлар (305—995), маъмунийлар (995—1017), Олтинтош сулоласи (1017—1034), Ануштагин сулоласи (1077—1231).

305 йили Хоразм тахтини афригийлар сулоласи эгаллади. Пойтахт дастлаб Тупроққалъа, кейинчалик Кос (ҳозирги адабиётда Қиёт деб нотўғри ёзиб келинмоқда) шаҳри бўлган. Абу Райҳон Беруний афригийлар сулоласига оид 21 та хоразмшоҳлар номини «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида тилга олган. Афригийлар маданияти Хоразмда қулдорлик тузуми емирилиб, феодал муносабатлар ўрнатилди бошлаган

давр (IV—VI асрларда) вужудга келган. Унинг шаклла-нишида саҳродаги қабилалар катта таъсир кўрсатган.

Хоразм Волга бўйидан Марказий Осиё орқали Мўғулистон ва Хитойга ҳамда Эронга бориладиган савдо йўлларининг кесишган жойида жойлашгани ҳам унинг иқтисодий ва маънавий юксалишларида муҳим аҳамият касб этган.

712 йили Хоразмни араблар босиб олди. 996 йилгача Хоразм икки қисмга — Шимолий Хоразм (пойтахти Урганч ёки Гурганч) ва Жанубий Хоразм (пойтахти Кос)га бўлинган эди.

Шимолий Хоразмда маъмунийлар сулоласи (996—1017) ҳукм суларди. Унинг пойтахти Урганч тараққий қила бошлади. 995 йили Маъмун ибн Муҳаммад ҳар иккала Хоразмни бирлаштириб, хоразмшоҳ унвони билан идора эта бошлади. Урганч пойтахт бўлди. Маъмун ва Маъмун II ибн Маъмун даврида Хоразмнинг қудрати янада ошди. Урганч йирик маданий марказга айланди. У ерда даврнинг йирик олим ва шоирлари Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Саҳл Масиҳий, Абу Бакр Муҳаммад Хоразмий, Абу Саъид Шаббий, Абулхасан Маъмун кабилар яшаб, ижод этдилар. 1017 йили Хоразмни Маҳмуд Ғазнавий босиб олиб, ўзининг бош ҳожиби Олтинтошни хоразмшоҳ унвони билан Хоразм ҳокими этиб тайинлади.

1043 йили Хоразм салжуқийлар давлатига қўшиб олинди. Салжуқийларнинг Хоразмдаги ноиби Отсиз хоразмшоҳ салжуқийлар заифлигидан фойдаланиб, мустақил сиёсат юргиза бошлади ва Хоразмда янги сулолага асос солди. 1172 йили Хоразмга қорахонийлар бостириб кирди. Отсиз хоразмшоҳнинг набираси Такаш 1187 йили Нишопурни, 1192 йили Райни, 1193 йили Марвни босиб олди, 1194 йили салжуқийлар султони Тўғрул II ни енгди. Такаш хоразмшоҳ даврида (1172—1200) Эроннинг Шарқий қисми Хоразмга қўшиб олинди. Унинг ўғли Муҳаммад Хоразмшоҳ даврида Хоразм Яқин Шарқда энг қудратли давлатга айланди. Хоразмга Каспий денгизининг шимолий соҳилларидан Форс қўлтиғигача, Кавказдан Ҳиндукуш тоғларигача бўлган ҳудуд қарарди. Хоразм Хитой, Мўғулистон, Тибет, Ҳиндистон, Яқин Шарқдаги мамлакатлар, Рус ва Волга бўйидаги шаҳарлар билан савдо-сотик қиларди.

1218 йили Чингизхон Хоразм билан шартнома ту-

зиш учун у ерга қимматбаҳо моллар ва совғалар ортган 500 туя карвонни юборади, уни 450 киши кузатиб боради. Бундан асл мақсад Хоразмни мўғулларга бўйсундириш бўлган. Буни англаган хоразмшоҳ карвонни талаб, аҳлини қириб ташлашга буйруқ берди. Карвонни хоразмшоҳнинг Ўттардаги ноиби Иналчиқ (Қайрхон) қириб ташлаб, молларини талон-тарож қилган. Мана шу Ўттар воқеасидан кейин Чингизхон қўшини Хоразмга бостириб кирди. Хўжанд ҳокими Темур Малик, Хоразмшоҳнинг ўғли Жалолуддин Мангуберди, мўғулларга қаттиқ қаршилик кўрсатдилар. 1221 йили мўғуллар Урганчни эгаллаб, уни вайрон қилдилар. Деҳқон ва ҳунармандларнинг кўп қисми қириб ташланди ёки Мўғулистонга олиб кетилди. Савдогар ва руҳонийлар мусулмон давлатларига қочиб кетдилар. Хоразм Жўжи улусига, кейинчалик Олтин Ўрда таркибига киритилди. Ана шундай қилиб мустақил хоразмшоҳлар сулоласи тугатилди.

1388 йили Хоразм темурийлар давлатига қўшиб олинди. 1413 йилдан Хоразмни Шоҳрухнинг ноиблари идора этди. 1505 йили Хоразмга Шайбонийхон қўшинлари бостириб кирди. 1512 йили Хоразм тахтини ўзбеклар сулоласи эгаллади ва Хива хонлиги тузилди.

Хоразм жуда қадимий (милоддан бир минг йиллар аввалдан бошлаб) бой санъат обидаларига эга бўлган ўлкадир (бу ҳақда тўхтамаймиз).

Ислом даврида Хоразмда жуда катта қалъалар бунёд этилди (Тешик қалъа, Якка Порсон, Қават қалъа, Гулдурсун қалъаси диққатга сазовардир). X аср охиридан шимолий Хоразмда Урганчнинг аҳамияти ошди. Бу даврларда анчагина бино ва мақбаралар қурилди. (Султон Такаш мақбараси, Фахруддин Розий мақбараси), XIV аср II ярмидан бошлаб Урганчда кошин, ёғоч ва ганж ўймакорлиги билан жозибадор безатилган мемориал бинолар қурилди (Тўрабекхоним мақбараси, Қутлуғ Темур минораси).

Салжуқийлар (1038—1194)

Салжуқийлар давлати номи кўчманчи турк-ўғуз қабиласи бошлиғи Салжуқ номидан олинган. Салжуқий турклар XI аср 30-йилларида ҳарбий хизматлари

эвазига Хуросонда газнавийлардан мулклар оладилар. 1038 йили улар Нишопурни эгаллаб, ўз раҳбарлари Тўғрулбекни султон деб эълон қилдилар. Салжуқийлар секин-аста бутун Хуросонни (1038—1044), Хоразмни (1043) бўйсундириб, Фарбий Эрон (1042 ва 1051 йиллар), Озарбайжон (1054) ва Ироқни Бағдод билан бирга (1055) босиб олдилар. Аббосийлар халифаси Тўғрулбекни султон ҳамда «Шарқ ва Фарб подшоҳи» деб тан олишга мажбур бўлди. Тўғрулбек Рай шахрини, унинг укаси Чағирбек Марвни ўзларига пойтахт қилдилар. Алп Арслон (1063—1072) ва Маликшоҳ I (1072—1092) даврида салжуқийлар Арманистонни эгалладилар, Византия (Рум)ликларни енгиб (1071), бутун Кичик Осиёни (1071—1081), кейинчалик Сурия ва Фаластинни босиб олдилар. Улар Грузия, Ширвон ва Мовароуннахрни ўзларига бўйсундириб, у ерлардаги ҳукмдорларни ўз вассаларига айлантирдилар. Салжуқийлар қўшинлари Арабистон яриморолидаги Яман ва Баҳрайн ерларини ҳам ўз тасарруфларига олдилар. 1074 йили Термиз, Бухоро, Самарқанд, кейинчалик Фарғонани ишғол этдилар. Маликшоҳ I ҳукмронлигида Салжуқийлар ҳарбий-сиёсий жиҳатдан жуда кучли бўлган. Пойтахт Исфаҳонга кўчирилган.

XI аср охирларидан бошлаб, салжуқийлар давлати таназзулга учрай бошлади. Чунки биринчи салб юришлари натижасида салжуқийлар Ширвон ва Кичик Осиёнинг қирғоқ бўйи ҳудудларидан, Сурия ва Фаластиннинг бир қисмидан ажралди. Тўғрулбек авлодларининг баъзилари мустақил султонликлар тузиб олдилар: Кермон султонлиги (1041—1187), Сурия султонлиги (1074—1117), Кўня (Рум) султонлиги (Туркия, 1077—1307) Маликшоҳ вафотидан кейин унинг ўғиллари ўртасида тахт учун кураш авж олди. Натижада Салжуқийлар давлати иккига бўлинди: Фарбий Эрон, Ироқ ва Озарбайжонни Ироқ султонлиги (1118—1194) номи билан Маҳмуд бошқарди. Ҳамадонни пойтахт қилди. Хуросон, Сийистон, Хоразм ва Мовароуннаҳрда Маликшоҳнинг ўғли Султон Санжар (1118—1157) тахт сўради. Пойтахти Марв бўлган. Санжар вафотидан сўнг (1157) салжуқийларнинг Хуросондаги ҳукмронлиги тугади. 1194 йили Хоразмшоҳ Такаш Ироқ султонлигини тор-мор қилди. Кўня султонлиги эса XII асргача ҳукм сурди.

Темурийлар (1370—1506)

Амир Темур ибн Тароғой Баҳодир асос солган йирик ва қудратли феодал давлати. Пойтахти Самарқанд ва Ҳирот. Чигатай улусида кучайиб кетган феодал тарқоқлик (XIV аср 40-йиллари) натижасида Темур ҳокимият тепасига келган. Дастлаб Мовароуннаҳр ва Хоразмда вужудга келган давлат Темурнинг 1380—1402 йиллардаги урушлари натижасида Эрон, Ироқ, Озарбайжон ва Ҳиндистоннинг шимолий қисмигача ёйилди.

Темурийлар давлатни майда улусларга бўлинган ҳолда идора қилганлар. Темур ҳукмронлик қилган йиллари унинг давлатига қарашли ўлкалар тўрт қисмга бўлинган: Хуросон, Журжон, Мозандарон ва Сийистон (маркази Ҳирот) — Шоҳрухга, Фарбий Эрон, Озарбайжон, Ироқ ва Арманистон (Маркази Табриз) — Мироншоҳга, Форс, яъни Эроннинг жанубий қисми (маркази Шероз) — Умаршайхга, Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистон (маркази Фазна, кейинчалик Балх) — Пирмуҳаммадга суюрғол қилиб берилган. 1500 йили Мовароуннаҳр Шайбонийхон бошлиқ кўчманчи ўзбеклар томонидан босиб олинган. Фақат Хуросон темурийлар қўлида қолади. Хусайн Бойқаро (1470—1506), ўғли Бадиуззамон (1506—1507) Хуросон ҳокими бўлганлар. Шайбонийлар Ҳиротни эгалладилар. Заҳриддин Бобир кўчманчи ўзбеклар таъқибидан Афғонистонга қочиб бориб, уни забт қилди ва мустақил давлат тузди.

Темурийлар давлати энг кучли турк (ўзбек) давлати бўлиб, бу даврда Самарқандда кўплаб ажойиб медресалар бунёд этилган. Темурнинг набираси Улуғбек (1447—1449) Самарқандда ўз расадхонасини қуриб, астрономия илмини ривожлантирди.

Бобирийлар (1526—1858)

Бобир Амир Темурнинг набираси Фарғона вилоятининг ҳокими Умар шайх Мирзонинг ўғли. Онаси Қутлуғ Нигор хоним Тошкент ҳокими Юнусхоннинг қизи бўлган. Бобир 1504 йили Афғонистонни (Кобулни) забт

этди. Шундан кейин Ҳиндистонга юриш қилиб, 1526 йили Дехли султони Иброҳим Лўдийни енгиб, Агра ва Дехлини эгаллади. Бобир олдинги фотиҳлар (Маҳмуд Фазнавий, Чингиз, Амир Темурлар) каби Ҳиндистонни ташлаб кетмай, у ерда қолишга қарор қилди. 1527 йили март ойида Сикри ёнида жангда Рано Сангони ҳам енгиб, бутун Шимолий Ҳиндистонни бўйсундирди. 1530 йилнинг декабрида вафот этди. У бетоб кунлари босиб олган мамлакатларни ўз ўғилларига бўлиб берди: Ҳиндистонни тўнғич ўғли — Ҳумоюнга, Панжобни — Мирзо Комронга, Кобул ва Қандаҳорни — Мирзо Асқарга, Бадахшонни — Мирзо Ҳиндолга тақсимлаб берган эди.

Ҳумоюн ўз мулкини кенгайтириш мақсадида 1534 йили Гужорат ва Бихарга юриш қилди, лекин мағлубиятга учраб, Эронга шоҳ Таҳмос ҳузурига қочди. Шимолий Ҳиндистон 1555 йилгача Шерхон ва унинг авлоди тасарруфида қолди. 1555 йили Ҳумоюн чигатоёлар, афғонлар, эронийлар, туркманлар ва кўчманчи ўзбеклардан катта қўшин тўплаб, Ҳиндистонга юриш қилди ва ўша йилиёқ Искандаршоҳ Сурни енгиб, Дехлини эгаллади. Бир йилдан кейин Ҳумоюн кутубхона зинапоясидан йиқилиб ҳалок бўлди. Урнига 14 ёш ўғли Акбаршоҳ тахтга (1556—1605) ўтқазилди. Акбаршоҳ даврида Бобирийлар империяси анча кенгайтирилди, ички ва ташқи савдо ривожланди. Денгиз орқали олиб бориладиган савдода Гужорат ва Бенгалия алоҳида ўрин эгаллади. Савдо йўлларида карвонсарой ва қудуқлар қурилиши савдони ривожлантирди. Акбаршоҳ марказий давлат аппаратини такомиллаштирди. Унинг ўғли Жаҳонгир (1605—1627) бобурийлар давлатини кенгайтириб, 1614 йил Меварни, 1615 йил Ассомни ва 1620 йил Кашмирдаги кичик Кештвора князлигини босиб олди. Бобирийларнинг энг машҳур ҳукмронларидан яна бири Аврангзеб Оламгирдир (1658—1707). У Дефан ва Бижапурни бўйсундирди. Акбар, Шоҳжаҳон ва Аврангзеб ҳукмронлиги даврида бобирийлар империяси тараққий этди. Мамлакат бирмунча марказлашди, иқтисод ва маданий ҳаёт ўсди. Аврангзеб вафотидан сўнг ички курашлар кучайди. Бундан ташқари Оврўполиклар (Португалия, Дания, Голландия ва Англия)нинг босқинчилик сиёсати бошланди. Натижада, мамлакат майда-майда давлатларга бўлиниб кетди. 1858 йил бо-

бирилар империяси англиз мустамлакачилари томонидан бутунлай тугатилди.

Бухоро хонлиги (1500—1753)

Шайбонийлар сулоласи (1500—1599). Марказий Осиёда Муҳаммад Шайбонийхон (1451—1510) асос солган йирик феодал давлат. 1533 йилга қадар мамлакат пойтахти Самарқандда бўлган. Убайдуллоҳхон даврида (1533—1539) пойтахт Бухорога кўчирилди ва хонлик Бухоро хонлиги номини олди. Бу хонликни икки сулола идора қилди. Шайбонийлар (1500—1599) ва аштархонийлар (1599—1753). 1512 йилда шайбонийлар Мовароуннаҳрни бутунлай эгалладилар ва шу даврдан Мовароуннаҳр тамоман шайбонийларга тобе бўлди. Уша вақтда хонликка ҳозирги Ўзбекистон ва Тожикистоннинг катта қисми, Балх ва Бадахшон вилоятлари кирар эди. Убайдуллоҳхон вафотидан кейин Бухоро хонлиги майда бўлақларга бўлиниб кетди. Бухорода Убайдуллоҳхоннинг ўғли Абдулазизхон, Самарқандда Кўчкунчихоннинг ўғли Абдуллатиф мустақиллик эълон қилди. Балх ва Бадахшонда шайбонийлардан Пирмуҳаммадхон мустақил тахт сўради, Тошкент ва Туркистонда Наврўз Аҳмадхон (Барақхон), Кармана ва Миёнқолда Искандархонлар ҳукмронлик қилдилар. 1551—1556 йиллар Мовароуннаҳр учун шайбонийлар ўртасида курашда Искандар султоннинг ўғли Абдуллоҳхон енгиб чиқиб, Бухоро хонлигида ўз ҳокимиятини ўрнатди. 1557 йилдан бошлаб Бухоро узил-кесил хонлик пойтахтига айланди. Бухорода Искандархон ва унинг ўғли Абдуллоҳхон II (1557—1598) даврида хонлик ҳокимияти бирмунча кенгайди. У Самарқанд, Тошкент, Фарғона, Бадахшон, Кўлоб, Хуросон, Хоразм устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Бухоро хонлиги марказлашган улкан феодал давлатга айланди, шарқда Қашғар билан, ғарбда Орол ва Каспий денгиз соҳилларигача бориб етди. Шимолий томони Туркистон ва Сайрамгача етиб, жанубда Хуросоннинг шарқий қисмини ичига олди.

Шайбонийлар даврида Бухорода деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ривожланди, маданий ҳаёт юксалди. Самарқанд, Бухоро, Марғилон, Хўжанд, Андижон, Тошкент, Жиззах, Уратепа, Шаҳрисабз ва

бошқа йирик шаҳарларда ҳунармандчилик ривожланди. Бухоро, айниқса равнақ топиб, у ерда кўплаб мадрасалар, хонақоҳ ва қарвон саройлар, янги расталар барпо қилинди. Шайбонийлар замонида Бухоро хонлиги Ҳиндистон, Туркия, Россия билан савдо муносабатларни ривожлантирди. Абдуллоҳхон даврида бошланган ички сиёсий низолар натижасида 1598 йил Абдуллоҳхоннинг ўзи, 1599 йил унинг ўғли Абдумўмин ўлдирилди. Шайбонийлар сулоласи тугатилиб, Бухоро тахтига аштархонийлар сулоласи вакиллари ўтирди. Шайбонийлар даврида адабиёт, тарих, меъморчилик ва тасвирий санъат равнақ топди. Нисорий, Мутрибий, Муҳаммад Солиҳ, Зайниддин Восифий, Камолиддин Биноий, Абдурахмон Мушфиқий ва бошқа муаррихлар йирик адабий ва тарихий асарлар яратдилар («Музаккир ал-аҳбоб», «Тазкират аш-шуаро», «Тарихи гўзида», «Шайбонийнома», «Зубдат ал-асрор» каби). Шайбонийлар даврида мамлакатда илгари қурилган бинолар тикланди, янги савдо расталари, қарвон саройлар, мақбаралар, мадрасалар, масжидлар қурилди, ариқ ва каналлар қазилди. Қарвон йўллари бўйлаб сардобалар бунёд этилди, дарёларга кўприклар қурилди.

Аштархонийлар (1599—1753). Шайбонийлардан сўнг давлатни идора қилган сулола аштархонийлар Жўжи-хон наслидан бўлиб, XIV аср 80-йилларидан бошлиб Астрахан (Ҳожи Тархон) ва унинг атрофидаги ерлардаги халқлар устидан ҳукмронлик қилган. 1556 йили Астрахонни Россия босиб олгандан кейин, аштархонийлардан Ёрмуҳаммад болалари ва қариндошлари билан Искандархон ҳукмронлиги даврида Бухорога келди. Искандархон уни яхши кутиб олиб, қизи Зухрохонимни унинг ўғли Жонибек султонга берган. Зухрохондан уч ўғил (Дин Муҳаммад, Боқи Муҳаммад, Вали Муҳаммад) туғилган. Шайбоний Абдумўмин ўлдирилгандан кейин, шайбонийлар наслидан тахтга бошқа муносиб киши топилмагач, Дин Муҳаммад хонликка кўтарилди. Лекин у Бухорога бора туриб, йўлда ҳалок бўлди. Шундан бошлаб Бухоро хонлиги яна бир ўзбек сулоласи аштархонийлар қўлига ўтди. 1740 йил Эрон ҳукмдори Нодиршоҳ Балхни эгаллади ва катта қўшин билан Амударёдан ўтиб, Бухорога қараб юрди. Абулфайзхон (1711—1747) Нодиршоҳ

олдида тиз чўкди. Бухоро етти йил, яъни Нодиршоҳ ўлимигача (1747) Эронга қарам бўлди. 1753 йили Бухоро тахтини Муҳаммад Раҳим эгаллади. Ҳокимият манғитлар қўлига ўтди.

Бухоро амирлиги (1753—1920). Муҳаммад Раҳим қилмишларидан норизо бўлган вилоят ҳокимлари унга қарши исён кўтардилар. У исёнларни шафқатсиз бостирди. 1753 йили ўзини амир деб эълон қилди. Кейинги амир Дониёлбий (1758—1785) кўпгина солиқлар таъсис этди. Унинг ўғли амир Шоҳмурод (1785—1800) ҳокимиятни бирмунча мустақамлади, отаси таъсис этган солиқларни бекор қилди, ўз сиёсатида мусулмон руҳонийларига суянди, уларнинг мавқеини оширди, XIX аср ўрталаригача Бухоро амирлари Хива, Қўқон хонликларига ва Шаҳрисабз бекларига қарши тинимсиз урушлар олиб борди. Амир Насруллоҳ (1826—1860) ҳокимият нуфузини оширишга ва худудини кенгайтиришга муваффақ бўлди. Манғитлар сулоласи қўлида дастлаб Зарафшон водийсидан Амударёгача, жануби-шарқда Сурхонгача бўлган ерлар, Марв ва Балх бор эди. Фарғонанинг серунум ерлари Қўқон хонлиги қўлида эди. Насруллоҳ бу ерлар учун уруш олиб бориб, 1842 йили қисқа муддат Қўқон хонлигини забт этди.

Тараққий этиб келаётган рус капитализми Марказий Осиёни мол сотиш бозори ва хомашё манбаи деб биларди. 1866 йили подшоҳ қўшинлари Бухоро амирлиги чегараларига бостириб кирди ва Хўжанд, Ўратепа, Жиззах шаҳарларини ишғол этди. Истило этилган ерларни бошқариш учун Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилди. 1868 йил 2 май куни генерал Кауфман бошчилигида рус қўшинлари Самарқандни ишғол қилди. Июн ойида Бухоро амири Музаффар қўшинларига Зирабулоқ яқинида қатъий зарба берилди. Амир генерал-губернаторга мурожаат қилиб, сулҳ тузишни сўради. 1868 йил 23 июнда икки ўртада шартнома имзоланди. Рус қўшинлари босиб олган ерлар подшоҳ Русияси ихтиёрига ўтди. Бухоро амирлиги мустақил ташқи сиёсат юргизишдан маҳрум бўлди, рус подшоҳига 500 минг сўм товон тўлади. Амирлик ерларининг учдан бир қисми подшо Русиясига ўтди. Хўжанд, Ўратепа, Панжикент, Самарқанд ва Каттақўрғон шаҳарларидан тортиб Зирабулоқгача бўлган ер-

лар, Шарқий Бухорода эса Шугнон, Воҳон, Рӯшон вилоятлари, айниқса Зарафшон дарёсини юқори ҳавзасининг қўлдан кетиши амирликдаги халқларнинг асосий ҳаёт манбаи — сувдан маҳрум этди, бу ҳол Бухоро амирлигини Русияга иқтисодий жиҳатдан қарамлигини янада оширди. Биз Марказий Осиёнинг Русияга қўшилиши деб юрган аҳвол мана шундай юз берган эди.

Бухоро амири ҳуқуқий жиҳатдан мустақил ҳукмрон саналса ҳам, ҳақиқатдан рус подшоҳига қарам эди. Амир Абдулаҳад рус подшоҳининг генерал адъютанти бўлган.

Амирлик ерларидан ўтган темирйўл бўйларига рус аҳолиси келтириб жойлаштирилди. Бухоро-Афғонистон чегараси муҳофазаси билан ҳам рус қўшинлари шуғулланган. 1901 йилдан бошлаб амир пул зарб этиш ҳуқуқидан маҳрум этилди. Бухоро амирлигининг подшоҳ Русиясига тобелиги амир Олимхон (1910—1920) замонидан янада ортди. Амирликда еттита рус хусусий банки шуъбаси иш олиб борди. 1912—1915 йиллар давомида 300 минг десятина серунум ерлар рус маъмурларига ижарага берилди. 1920 йил 2 сентябрда амирлик ағдарилиб, Бухоро Халқ Шўро Жумҳурияти ўрнатилди.

Бухоро хонлиги Марказий Осиёда ҳар жиҳатдан энг катта ва энг кучли давлат ҳисобланиб, Ҳиндистондаги бобирийлар давлати, Русия ва Эрон давлатлари Бухоронинг бу катта мавқеини ҳисобга олар ва у билан турли соҳаларда муомала қилардилар. Бухоро хон ва амирлари Марказий Осиёдаги уч хонликни бирлаштиришга уринган бўлсалар ҳам, бу ишнинг урдасидан чиқа олмадилар.

Бухоро касб-ҳунар, савдо-сотик ва илм-фан маркази сифатида бошқа хонлик ва ўлкалардан устун эди. Бухоро шарқда Ислом динининг йирик маркази эди. Хонликлар даврида бу ерда юзлаб ажойиб архитектура ёдгорликлари бўлган мадрасалар бунёд этилди. Буларда учта тил (араб, форсий ва ўзбек тиллари) ўқитилди. Юзлаб дин арбоблари етишиб чиқди. Бухоро хонлигида Ислом дини ҳукмрон давлат дини хизматини ўтаган.

Хива хонлиги (1512—1920). Бу хонликни 1512 йили ўзбеклар хони Элбарсхон тузган. Хива хонлигига Хоразм, шунингдек Манқишлоқ, Деҳистон, Узбой бўйи-

даги туркманлар кўчиб юривчи ҳудудлар ва Хуросоннинг шимолий қисми кирган. Пойтахти дастлаб Вазир, кейинчалик Урганч ва Хива бўлган. Ўзаро урушлардан фойдаланиб, Бухоро хони Абдуллоҳхон II 1593 йили Хива хонлигини босиб олди. Кўп ўтмай 1598 йил хонлик яна мустақилликка эришди.

XVIII аср биринчи ярмида тахт қozoқ султонлари қўлига ўтди. Элбарсхон даври (1728—1740)да Эрон шоҳи Нодиршоҳ Хива хонлигига ҳужум қилиб, уни ўзига бўйсундирди (1740). Нодиршоҳ вафотидан сўнг (1747) хонлик яна мустақил бўлиб олди. 1804 йилдан бошлиб Хива хонлигида тахтни қўнғирот ўзбеклари сулоласи расмий равишда эгаллади. Муҳаммад Раҳимжон даврида (1806—1828) хонлик бутунлай бирлаштирилди. Қўшни майда бекликлар, Орол атрофидаги қабилалар Хива хонлиги таркибига қўшиб олинди. Хонлик шаҳарлари — Хива, Янги Урганч, Ҳазорасп, Хўжайли, Тошҳовуз, Гурлан, Хонқа ва бошқаларда турли ҳунармандчилик ривожланди, улар савдо марказига айлан-тирилди.

1830—1840 йилларда Оренбург ҳарбий губернатори В.А.Перовский Хивага юриш қилди. 1842 йил Хива хонлиги билан Русия ўртасида битим тузилди. 1873 йил рус қўшинлари уч томондан ҳужум қилиб, Хивани эгаллади. Хива Русиянинг вассалига айланди.

Русия буржуазияси ўз тўқимачилик саноатини хомашё билан таъминлаш учун Хива хонлигида пахта етиштиришни кучайтирди. 1890 йил 200 минг пуд, 1900 йил 400 минг пуд пахта олинди. Октябрь тўнтаришидан сўнг Хива хонлигида сиёсий кураш авж олиб кетди. 1920 йил 2 февралда халқ қўзғалон кўтарди, Қизил Армия ёрдамида хон тахти ағдарилди.

Қўқон хонлиги (XVIII—XIX асрлар). Марказий Осиёдаги феодал давлат, ҳудуди асосан Фарғона водийси бўлган. Минг қабиласидан чиққан хонлар давлатни идора қилган. Сулола асосчиси Шоҳруҳбий.

1800—1809 йиллари тахт сўраган Олимхон Тошкент, Чимкент ва Сайрамни босиб олди. У марказлашган кучли давлат тузишга ҳаракат қилди. У укаси Умархон (1809—1822) бошчилигидаги фитначилар томонидан ўлдирилди. Умархон Туркистон шаҳри ва қozoқ давлат-

ларининг талайгина қисмини хонликка қўшиб олди. Тошкент, Бухоро ва Хивадан Оренбурггача борадиган карвон йўли туташган жойда Оқмачит қалъасини қурдирди.

1842 йил Кўқон хонлигидаги халқ қўзғалонидан фойдаланган Бухоро амири Насруллоҳхон Кўқонга лашкар тортиб, Умархоннинг ўгли амир Муҳаммад Алихон (1822—1842), унинг онаси Нодира ва яқин қариндошларини қатл этди.

1865 йил май ойида чор ҳукумат қўшинлари Кўқон хонлигига қарашли Тошкент ва Хўжандни босиб олди. Чор қўшинлари муваффақиятларидан ва хонликдаги беқарорликдан қўрққан Худоёрхон (1845—1875) Фон Кауфман таклиф қилган шартномани тасдиқлади. Шартномага мувофиқ рус савдогарларига Кўқон хонлигининг ҳамма ерларида савдогарчилик қилиш, карвонсаройлар қуриш, рус молларини хонлик ҳудуди орқали бошқа мамлакатларга бемалол олиб ўтиш ҳуқуқи берилди. 1876 йили чор ҳукумати Кўқонда юз берган қўзғалонни бос тирди, Кўқон хонлигини бекор қилиб, унинг ҳудудида Фарғона вилоятини ташкил қилди ва уни Туркистон генерал-губернаторлигига қўшиб юборди.

IV Б О Б. МАРКАЗИЙ ОСИЁЛИК МАШҲУР ИСЛОМ ОЛИМЛАРИ

Юқорида айтганимиздек, Ислонинг Марказий Осиёга тарқалиши туфайли бу ерда жуда кўп маҳаллий Ислон олимлари-ҳадисшунос (муҳаддис), Қуръон тафсиришунослари (муфассир) ва Ислон дини қонун-қоидалари, йўл-йўриқлари билан шуғулланувчи юзлаб машҳур, Ислон дунёси тан олган олимлар етишиб чиқдилар. Булар Ислон дини борасида жаҳон фанига ўзларининг улкан ҳиссаларини қўшиб кетдилар. Уларнинг асарлари ҳозиргача Ислон дини ҳукмрон ёки халқи шу динни қабул қилган давлатлардаги диний мадраса ва институтларда асосий қўлланма сифатида ўқитилиб келмоқда. Улар Марказий Осиё шухратини мусулмон дунёси миқёсига кўтарган машҳур олимлардир.

Имом ал-Бухорий (810—870)

Пайғамбар (с.а.в.) вафотларидан кейин у зотнинг айтган сўзлари (ҳадисларни) ва суннатлари (ҳаёт тарзлари, қилган ишлари)ни тўплаш, китоб шаклига келтириш VIII аср охиридан бошланиб, X асрга келиб бутун Ислом олами тан олган олтига ҳадислар тўплами вужудга келди. Булар асосан Марказий осиелик муҳаддислар Имом Бухорий, Имом Муслим, Имом Термизий, Имом Насоий, Имом Абу Довуд ва Имом Можжалар қаламига мансубдир. Булар қаторига еттинчи қилиб Имом Доримий Самарқандийни ҳам қўшадилар. Ҳадис олимларининг раҳнамоси, аллома, имомлар имоми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ал-Бухорийдир.

Бу улуғ зот ҳижрий 194 (милодий 810) йили Бухорода туғилганлар. 825 йили оталари ва биродарлари билан ҳаж сафарига бориб, ўша ерда қолиб кетганлар. У ерда илмларини такомиллаштириб, пайғамбар (с.а.в.) ҳадисларини тўплаш, тартибга солиш, улардан қайси бири тўғри қайси бири пайғамбарга (с.а.в.) тааллуқли эмаслигини аниқлаш мақсадида Макка, Мадина, Шом, Миср, Фаластин, Ироқ шаҳарларини кезиб, бир неча йил бадавий араблар орасида юрдилар. Шу тариқа ранжу машаққатлар билан жами 600 минг ҳадис тўплаб, булардан 100 минг «саҳиҳ» ва 200 минг «ғайри саҳиҳ» ҳадисларни ёд олганлар. 600 минг ҳадисдан 7265 тасини «Жоме ас-саҳиҳ» («Ишончли тўплам») китобига киритдилар.

Имом ал-Бухорийнинг машҳур асарлари 15 та бўлиб, улардан қуйидагиларни кўрсатамиз:

1. «Ал-Жоме ас-саҳиҳ». Буюк алломанинг энг буюк ва машҳур асари. Бу китоб «Саҳиҳ ал-Бухорий» номи билан ҳам юритилади. Бу асарга киритилган ишончли ҳадислар сони такрорланадиганлари билан 7275 та бўлиб, такрорланмайдиган ҳадислар 4000 тадир. Асар ёзилганлигига 1200 йил вақт ўтган бўлса ҳам, шу вақтгача у Ислом оламида Қуръондан кейин иккинчи ўринни тутадиган муҳим манба вазифасини ўтаб келмоқда. Ўрта асрда яшаган баъзи адиб ва хаттотлар учун бу китоб нусхаларини кўчириш тирикчилик воситаси ҳам бўлиб келган. Таниқли адиб ва илоҳиятчи олим ан-

Нувайрий (вафоти 1332) ундан 8 нусха кўчириб, ҳар бирини 1000 дирҳамдан сотган. Унинг 1325 йили кўчирилган нодир нусхаси Истанбулда сақланмоқда. «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ»га кўплаб шарҳлар битилган. У қайта-қайта нашр этилган.

Имом ал-Бухорий тўплаган ҳадисларда фақат Ислом дини таълимотига оид қоидалар акс эттирилибгина қолмай, улар меҳр-муҳаббат, ҳалоллик-поклик, сасийлик, ота-она, катталарга ҳурмат, етим-есир, бева-бечораларга мурувват, меҳнатсеварлик, ватанга муҳаббат каби олийжаноб инсоний фазилатлар мажмуасидир. Ҳадисларда нима яхши, нима ёмон, нимани қилиш керак, нимани қилмаслик лозимлиги ҳақидаги замонамиз аҳли, айниқса, ёш авлод учун катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлган йўл-йўриқлар, панду-насиҳатлар ва ўғитлар ўз аксини топган.

2. «Ал-Адаб ал-муфрад» (Адаб ҳақида ягона китоб).

Юқорида зикр қилганимиз пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг олти нафар тан олинган ҳадис олимлари тўплаган ҳадисларида ахлоқ-одоб масаласи асосий ўринда туради. Чунки мусулмон бўлиш учун энг аввало яхши хулқли, одобли, инсофли, пок ва ҳалол бўлиш шарт. Бу борада пайғамбар алайҳиссалом ўзлари: «Мен яхши ва олий ахлоқлиларни камолотга етказиш учун пайғамбар қилиб юборилдим» деганлар. Шунинг учун ҳам Имом Бухорий ўзининг шоҳ асари «Жомеъ ас-саҳиҳ»даги ахлоқ-одоб ҳақидаги ҳадисларни битта китобга жамлади.

Бу олимни қониқтирмагандан кейин, бутун Ислом оламини яхши хулқ ва одобда тарбиялашни кўзда тутган ҳолда ахлоқ ва одобга оид ҳадисларни алоҳида бир китобга тўплаб, «ал-Адаб ал-муфрад» номли асарини ёзди. Китоб 644 бобдан иборат бўлиб, уларда 1322 ҳадис жамланган. Бу асарда бошқа муҳаддислар китобларида учрамайдиган бир қанча ҳадислар ҳам берилган. Асарнинг яна бир қимматли томони шуки, ундаги ҳадисларни ёзиб олган ҳадис ривоятчилари (иснодлар) бошқа муҳаддислар иснодларига нисбатан анча ишончли кишилар бўлган.

«Ал-Адаб ал-муфрад» қўлёзмалари Шарқ ва Фарбнинг жуда кўп китобхоналарида мавжуд. У 1898 йили Ҳиндистонда. 1930 йили Қоҳирада. 1970 ва 1980 йил-

лари Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси ташаббуси билан икки марта араб тилида нашр этилди. Унинг 600 ҳадисдан иборат 267 боби таниқли исломшунос олим Шамсуддин Бобохонов томонидан ўзбек тилига ағдарилиб, 1990 йили «Ўзбекистон» нашриётида чоп этилди. Таржимада баъзи ҳадисларга изоҳлар ҳам берилган.

«Ал-Адаб ал-муфрад»нинг 1—24 боблари ота-онага хизмат қилиш, уларнинг ҳурматини жойига қўйиш, айниқса, қариган чоғида уларни эъзозлаб парвариш қилиш, дилига озор бермаслик, уларнинг ҳаққини адо этиш масалаларига бағишланган. Баъзи мисоллар келтираимиз.

Муслим ибн Хаййила (разияллоху анху) айтдиларки, расулуллоҳдан «Эй расулуллоҳ, мен яхшилигимни кимга қилсам бўлади?» — деб сўрадим. «Онанга» — дедилар. «Мен шу саволни уч марта қайтарсам ҳам расулуллоҳ «Онанга» деявердилар. Тўртинчи марта сўраганимда: «Отанга ва яқин бўлган қариндошларингга» дедилар.

Абу Ҳурайра (разияллоху анху) айтадилар: расулуллоҳ; «Боланинг отаси бировларнинг қули бўлса уни ҳожасидан сотиб олиб, озод қилмагунча унинг ҳаққини адо қилган бўлмайди» — дейдилар.

Абу Бакр (разияллоху анху) айтадилар: расулуллоҳ: «Мен сизларга гуноҳларнинг энг каттасини айтиб берайми? — деб уч марта сўрадилар. Саҳобалар «Эй расулуллоҳ, айтиб беринг», — дейишди. «Аллоҳ таолога ширк келтириш ва ота-онага оқ бўлиш», дедилар.

Ҳадислардан анчаси қариндош-уруғларга яхшилик қилиш, улар билан борди-келди қилиб туриш, ҳолидан хабар олиш ва уларга раҳм-шафқатли бўлиш ҳақидаги ҳадислардир. Бакр ибн ал-Ҳорис Ансорий (разияллоху анху)дан ривоят қилинди. У киши расулуллоҳдан «Ё расулуллоҳ, мен яхшилигимни кимга қилишим керак?» — деб сўрадилар. Расулуллоҳ (с.а.в.); «Онанга, отанга, опа сингилларингга, ака-укаларингга ва яқин кишиларингга. Бу иш зарурий бурч ва узилмаслиги керак бўлган қариндошлиқдир», — дедилар.

Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, номи ўзи билан «Адаб дурдонаси» адаб ахлоқнинг дурдонасидир. 1200 йилдан буён Ислом оламида инсонларда

яхши олийжаноб хислатларни тарбиялаш, уларни тўғри йўлга солиш, хизмат қилиб, одамларни пок иймонли, эътиқодли, инсофли бўлишга йўллаб, ёмон иллатлардан сақлаб келаётган бебаҳо асар ҳозирги бизнинг замонамизда ҳам ўз қимматини йўқотмай ҳаётимизнинг ҳамма талабларига тўла жавоб беради.

3. «Ат-Тарих ас-сағир» (Кичик тарих).
4. «Ат-Тарих ал-авсат» (Ўртача тарих).
5. «Ат-Тарих ал-кабир» (Катта тарих).
6. «Ат-Тафсир ал-кабир» (Катта тафсир).

Аммо бундай бебаҳо дурдоналардан Шўро даврида халқимиз бутунлай бебаҳра бўлиб келгани ачинарли ҳолдир. Мустақиллик туфайли динимиз, иймон эътиқодимиз қайта тикланди. Имом Бухорийнинг тўрт қисмдан иборат «Жомеъ ас-саҳиҳ» асари ўзбек тилига тўла таржима қилиниб нашр этилди. У зоти шариф ҳақида ўнлаб рисоалар, юзлаб мақолалар чоп этилди. Олимнинг Хартангдаги Шўро даврида ташландиқ ҳолга айлантрилиб, жамоа хўжалиги омбори, атрофида қаровсиз чакалакзор бўлган табаррук мақбара ва масжиди мисли кўрилмаган даражада таъмирланиб, ёнига ўша давр услубида янги масжид, минора ва арklar барпо этилди. Буларнинг ҳаммасига Президентимиз И.А.Каримов бевосита раҳбарлик қилдилар. Иншоот керакли маблағ ва қурилиш материаллари билан узлуксиз таъминлаб турилди.

1974 йилда Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси ташаббуси билан Республикамизда бутун Ислom дунёси вакиллари иштирокида Имом ал-Бухорий таваллудининг 1200 йиллиги нишонланган эди. 1998 йилда Республика Вазирлар Маҳкамаси қарори билан буюк аллома Имом Бухорий таваллудининг 1225 йиллиги жуда кенг миқёсда нишонланди. Имом ал-Бухорий жамғармаси ташкил этилди. «Имом ал-Бухорий собоқлари» журнали таъсис қилинди. Тошкентдаги олий диний мактабга унинг номи берилди. Фақат мустақиллик туфайлигина ўзбек халқининг буюк фарзанди, ифтихори, шон-шарафи Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Имом ал-Бухорий бутун дунёга қайтадан ном таратиб, ўз шуъласи билан Ислom аҳлини нурафшон этмоқда.

Муслим ибн ал-Ҳажжож (821—875)

Имом АбулҲусайн Муслим ибн ал-Ҳажжож ибн Муслим. Асли нишопурлик. Бу ҳам «ас-Саҳиҳ» асарини ва бошқа ҳадис ҳақидаги бир қанча қийматли асарларни ёзган. У ҳам ҳадис тўплаш учун Ҳижоз (Макка, Мадина каби шаҳарлар), Ироқ, Шом (Сурия), Миср, ва бошқа мамлакатларни кезган. Жуда кўп олимлардан дарс олган. Нишопурда Имом Бухорий билан учрашган, ундан дарс олган. Муслим Нишопурда вафот этган ва Насробод деган жойга дафн этилган.

Муслимнинг асарлари кўп бўлиб, улардан энг муҳимлари 11 та:

1. «Ал-Жоме ас-саҳиҳ».
2. «Ал-Муснад ал-кабир ала-р-рижол» (Эркаклар учун энг катта кўрсатгич).
3. «Китоб ал-асмоъ ва-л-куня» (Исм ва куниялар ҳақида китоб) кабилар.

Имом ат-Термизий (824—893)

Абу Исо Муҳаммад ибн Ийсо ибн Савра ат-Термизий. Машҳур муҳаддислардан бири, бир неча асарлар муаллифи.

Абу Исонинг буваси марвлик бўлган. Кейин Термизга кўчиб келган ва бу ерда Абу Исо Термизий туғилган. Ёшлигидан илм ва ҳадисга қизиқиб, Ҳижоз, Ироқ, Хуросон ва бошқа жойларда ўқиган, Ислом обидалари билан танишган. Жуда кўп ҳадис имомлари ва билимдонларидан ҳадис тинглаган, ёзиб олган ва кўрган. Умри охирида касалга йўлиқиб, бир неча вақт кўр бўлиб қолган. Кейин Термизда ҳижрий ҳисоб билан 279 йили 70 ёшида вафот этган.

У жуда кўп устозларидан дарс олган. Булардан энг машҳурлари Имом Бухорий, Муслим ибн Ҳажжож, Абу Довуд, Қутайба ибн Саъид кабиларни кўрсатиш мумкин.

Ундан жуда кўп Ислом олимлари дарс олганлар. Улардан Такхул ибн ал Фазл, Муҳаммад ибн Маҳмуд Анбар, Ҳаммод ибн Шоқир, Ҳайсам ибн Кулайб аш-

Шоший (Тошкандий), Аҳмад ибн Юсуф ан-Насафий (қаршилиқ).

Абу Исо Термизий асарлари:

1. «Китоб ал-жомеъ» (Ҳадислар мажмуаси китоби).
2. «Китоб илол» (Иллатлар китоби).
3. «Китоби тарих».
4. «Китоб аш-шамоил ан-набавийя» (Пайғамбарлик аломатлари китоби) ва бошқалар.

Бу асар «Китоб шамоил» номи билан ҳам юритилади. Бунинг 1510 ва 1533 йиллари кўчирилган иккита қадимий қўлёзмаси ва XVII асрда кўчирилган битта қўлёзмаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (СВР, IV № 2976, 2979). Булар ичида энг машҳури «ал-Жоме» асаридир. Бу олти та машҳур ҳадис тўпламларидан биридир. Бу китоб «Жоме Термизий», «Сунани Термизий» номлари билан ҳам юритилади. Унга жуда кўп олимлар шарҳ ёзганлар.

Имом Нисоий (830—915)

Имом, ҳофизи Қуръон, шайх-ул-Ислом. Абу Абдураҳмон Аҳмад ибн Али ибн Шуҳаб ал-Хуросоний ал-Қозий. Ҳадис илмида замонасининг имоми, энг фозилларининг энг муқаддами бўлган.

Хуросоннинг Нисо шаҳрида туғилган. Шу ернинг машҳур олимларидан дарс олган, Қуръонни ёд олган. Кейин талаби илм йўлида 15 ёшлигида Ҳижоз, Ироқ, Шом, Миср ва ал-Жазира (Месопотамия)га йўл олган. Бу шаҳар ва мамлакатлар олимларидан дарс олган. Ҳадис илми ва ҳадисларни билишда замонаси ягонасининг ягоналаридан бўлди. У Мисрни маъқул топиб, ўзига ватан қилиб олди. Умри охирида Дамашқда яшадди. Бу ерда ундан халифа Муовиянинг фазилатлари ҳақида ёзишни талаб қилишди. У Алининг фазилатлари ҳақида китоб ёзди. Уни калтаклаб, қаттиқ азоб беришди, масжиддан чиқариб юборишди. Бундан кейин Нисоий мени Маккага олиб боришлар деган. У ерга оғир аҳволда олиб боришган ва Маккада вафот этган. Сафо ва Марва орасига дафн қилинган.

Нисоий бир қанча асарлар ёзиб қолдирган. Улардан энг муҳимлари:

1. «ас-Сунан ал-кубро» (Пайгамбар суннатлари ҳақида катта китоб).

2. «ас-Сунан ал-суғро» (Пайгамбар суннатлари ҳақида кичик китоб).

3. «ал-Хасос» (Хос нарсалар) каби.

Булардан энг машҳури «ас-Сунан ал-кубро» асаридир.

Имом ад-Доримий (797—869)

Машҳур ҳофиз, шайхулислом Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдурраҳмон ат-Тамимий ас-Самарқандий ад-Доримий. Самарқанднинг Дорим деган жойида туғилган. Илм ва ҳадис талабида Миср, Шом, Ироқ, Макка ва Мадинани кезган. Етук муфассир, фақиҳ ва олим бўлиб етишган. Самарқанд қозилигига талаб қилинганда унамаган. Султон уни ёқтириб қолиб, ўз ҳузурига олади ва бир оз қозилик ҳам қилади, кейин истеъфога чиқиб, Марвга кетиб, шу ерда вафот этади.

Унинг асарларидан:

1. ат-Тафсир.

2. «ал-Жоме» (Мажмуа) кабилар.

Бандор деган олимнинг айтишича, дунёнинг ҳофизи Куръони тўртта бўлган экан: Райда — Абу Заръа, Нишопурда — Муслим ибн Ҳажжаж, Самарқандда — Абдуллоҳ ибн Абдурраҳмон ад-Доримий ва Бухорода — Муҳаммад ибн Исмоил.

Абу Абдурраҳмон Абдуллоҳ ибн ал-Муборак Марвазий (736—798)

Машҳур ҳадис ва фикҳ олими, Марвда туғилган. Марвдаги катта ҳовлиси ҳадис ва фикҳ бўйича дарс тингловчилардан холи бўлмаган. У Куфа ва Ҳижозга сафар қилиб, у ерларда ҳам ундан диний ва дунёвий масалаларда маълумотлар олганлар. Марвга қайтиб келади. Бу ернинг бир қанча кишиларига бош бўлиб ҳаж сафарига отланади. Бағдод, Макка ва Мадина шаҳарларини зиёрат қилади. Абу Абдурраҳмон фикҳ ва ҳадис илми билан шуғулланувчилар учун иккита алоҳида бино

қурдирган, ҳар йили камбағал ва бева-бечораларга юз минг дирҳам пул улашган. Асарларидан:

1. «Китоб аз-зуҳд ва рақоиқ» (Зоҳидлар ва хорланганлар учун китоб).

2. «Китоб ал-жиҳод» (Жиҳод ҳақида китоб).

**Ҳаким Термизий Абу Абдуллоҳ
Муҳаммад ибн Али
(вафоти 868)**

Тарих, Ислом фалсафаси, фикҳ ва тасаввуф соҳасида бир қанча асарлар ёзиб қолдирган машҳур олим. Ҳакимия номли дарвешлик тариқатининг асосчиси.

Ҳаким Термизий Термизда вафот этган, унинг мармардан қурилган мақбараси ҳозиргача сақланган ва халқ зиёратгоҳларидан бири. Унинг асарларидан:

1. «Китоб ан-наҳж» (Йўл-йўриқ китоби)

2. «Китоб ал-фуруқ» (Қаттиқ қўрқувчи учун китоб ёки фарқлар китоби)

3. «Хатм ал-вилоят» (Валийликлар хатми-муҳри).

4. «Наврўзномаи» Хожа ҳаким Термизий, бу асарининг қўлёзмалари ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 3749/Ш; 2780/У).

Бу асарларда Термизий мучал йили ҳисоби билан деҳқончилик ва зиёрат ишлари, табиий офатлар, обҳаво шароитлари, фаровончилик масалалари, туғилиш ва вафот этиш масалалари кабиларни ёритган.

**Абу Бакр Муҳаммад ибн Ямом Самарқандий
(вафоти 881)**

Самарқандлик файласуф ва илоҳият олими. Бизга унинг қуйидаги иккита асари маълум:

1. «Маолим ад-дин» (Диннинг аломатлари).

2. «Тибб ар-руҳоний» (Рух табобати). Диний-фалсафий асар.

**Абу Назр Муҳаммад ибн Масъуд ал-Аъёший
ас-Сулламий Самарқандий
(X аср)**

Машҳур фикҳ олими. Самарқандда Қуръон, ҳадис ва фикҳ илмини мукаммал ўрганиб, етук фақиҳ бўлиб

етишган, Хуросонда бош имомлик қилган. Унинг қаламига 208 та асар мансуб. Улардан бизга маълумлари:

1. «Китоб сийрати абий» (Отамнинг таржимаи ҳоли китоби).

2. «Китоб сийрати Умар» (Умарнинг таржимаи ҳоли китоби).

3. «Китоб ал-муваззаҳ» (Изоҳланган нарсалар ҳақида китоб).

4. «Китоб сийрати Муовия» (Муовиянинг таржимаи ҳоли китоби).

5. «Тафсир ас-Сулламий» (ас-Сулламийнинг Қуръонга тафсири). Бу тафсир машҳур бўлиб, немис шарқшуноси К.Броккельманнинг ёзишича, бу асарнинг Иброҳим ибн Аҳмад ал-Қуммий томонидан қайтадан ишланган нусхаси бизгача етиб келган.

Абулмутеъ Макхул ибн Фазлуллоҳ Насафий (вафоти 930)

Фақиҳ, мутасаввиф ва шоир. Асли Насаф (Қарши)дан. Унинг асарларидан:

1. «Китоб фи фазли субҳон Аллоҳ» (Субҳон Аллоҳ сўзининг фазилатлари ҳақида китоб).

2. «Китоб фи-т-тасаввуф» (Тасаввуф ҳақида китоб).

3. «Луюлуёт» (Марварид шодалари).

«Луюлуёт» 153 бобдан иборат бўлиб, унда панд-насихатлар, ҳадислар ва Насафийнинг ўз шеърлари жамланган. Бу асар Муҳаммад ибн Ҳасан Ароҷ деган олим томонидан форс тилига таржима қилинган. Ана шу таржиманинг бир нусхаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақами 2662/1)

Абу Зайд Аҳмад ибн Саҳл Балхий (850–934)

Машҳур тилшунос, табиб ва жуғрофия олими. Балхнинг Шомийетиён қишлоғида туғилган. Бухорода ҳам яшаган. Илмини ошириш учун Бағдодга боради, у ердан Маккага сафар қилиб, саккиз йил Арабистоннинг бир неча шаҳарларини кезади. У 60 га яқин диний ва илмий асарлар ёзган. Улардан:

1. «Китоб назм ал-Қуръон» (Қуръоннинг назмий шарҳи китоби).

2. «Китоб фи фазли синоат ил-китобат» (Котиблик санъатининг фазилати ҳақида китоб).
3. «Китоб фи фазилоти илми ахбор» (Тарих илмининг фазилати ҳақида китоб).
4. «Китоб ал-асмоъ ва-л-куния ва-л-алқоб» (Исмлар, кунялар ва лақаблар ҳақида китоб).

**Исҳоқ ибн Иброҳим Абу Яъқуб
Шоший Самарқандий
(вафоти 937)**

Машҳур фикҳ ва тафсир олимларидан. Шош (Тошкент) ёки Самарқандда туғилган. Кейин Мисрга кетиб, ўша ерда яшаган ва ижод этган. Миср вилоятларидан бирида қозилик ҳам қилган. Мисрда вафот этган.

Исҳоқ Самарқандийнинг «Китоб ал-усул» (Асослар китоби) номли мусулмон қонуншунослиги усулларига оид араб тилида ёзилган муҳим асари бизгача етиб келган. Бу китобнинг 1371 йил Садруддин ибн Алоуддин Холидий деган хаттот кўчирган ноёб қадимий нусхаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақами 3287/1).

**Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад
Мотурудий Самарқандий
(вафоти 946 ёки 947)**

Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ҳанафий ас-Самарқандий ал-Мотуридий — Ислом динининг назарий (усул ад-дин), фикҳ асослари ва манбаларини ўрганадиган (илм усул ал-фикҳ,) соҳаси бўйича ҳанафий мазҳабининг йирик фақиҳи (қонуншуноси), калом илмида янги бир йўналиш — мактаб яратган йирик аллома. Самарқанд яқинидаги Мотурид (бу сўз арабча «Хоҳлаган нарсанг» маъносига эга) маҳалласида 870 йилда туғилган. Самарқандда ҳанифий мазҳаби қонуншуносларидан фикҳ илмини ўрганди. Мотуридий Самарқандда яшаган олим Муҳаммад ибн Фазлнинг шогирди бўлган. Кейинчалик ўзи шу ерда фикҳ ва каломдан дарс берган ҳижрий 333 ёки 335 (милодий 946 ёки 947) йили Самарқандда вафот этган.

Мотуридий Куръон тафсири, калом, фикҳ илми усуллари соҳасида бир қанча китоблар ёзиб қолдирган.

Улардан «Китоб ал-усул» («Фиқх, асослари китоби»), «Китоб таъвилот ал-Куръон» («Куръон тафсири китоби»), Шарҳ Фиқх ал-акбар» («Фиқх ал-акбар шарҳи») «ат-Тавҳид» («Худонинг ягоналиги ҳақида»), «Китоб ал-мақолат» («Мақолалар китоби»), «Маъхуз аш-шароий» («Қонуншуносликдаги етишмовчиликлар») асарларини кўрсатиш мумкин.

Мотуридийнинг калом соҳасида ихтиро этган таълимоти кейинчалик «мотуридия» номи билан шуҳрат қозониб, мусулмонлар орасида Мовароуннаҳрда кенг тарқалди. Унинг асарларида қарматийлар, равофизийлар ва муътазилийлар таълимотлари рад этилади.

Қарматий (кўпл. қароматий)лар шийъа мазҳабидаги исмоилийларнинг асосий шахобчаларидан бири бўлиб, IX аср охирида Ироқда вужудга келган, Сурия ва Яманда тарқалган. Улар асосан деҳқонлар, кўчманчи бадавийлар ва ҳунармандлардан ташкил топган. Ислом қонун-қоидаларига итоат этмаганлар, уларда масжид бўлмаган, мусулмонлар зиёратгоҳи қора тош (Каъба)га зиёратни, унга сифинишни бидъат, бутпарастлик деб ҳисоблаганлар. 899 йили Баҳрайинни босиб олиб, ал-Аҳсо (Шарқий Арабистон)да ўз давлатларини тузганлар. Уларнинг раҳнамоси Ҳамдам ибн ал-Ашъаснинг ўғли Абу Тоҳир Сулаймон (914—943) даврида қароматийлар 930 йили ҳаж вақтида Маккага бостириб кириб, шаҳарни талон-тарож қилганлар, бир неча минг ҳожиларни ва Макка аҳолисини қатл этиб, асир олганлар. Каъбани вайрон қилиб, қора тошни иккига бўлиб, Баҳрайнга олиб кетганлар, фақат 20 йилдан кейин катта тўлов эвазига у Маккага қайтариб берилган.

Равофизийлар (бирл. рофиза) шийъаларга, айниқса имомийларга мансуб лақаб бўлиб, «инкор этувчилар», «тан олмовчилар» маъноларига эга. Булар Муҳаммад (с.а.в.) дан кейинги чаҳорёр халифаларидан Абу Бакр ва Умар ҳокимиятини тан олмайдилар, пайғамбар ўзидан кейин Ҳазрати Алини ворис қилиб қолдирган, деб даъво қилдилар. Али авлодларидан бўлмиш, Ҳазрати Алининг набираси Зайд ибн Али (699—740) даврида равофизийларнинг унинг номи билан боғлиқ зайдия шийъа ҳаракати пайдо бўлади. Зайд 739 йили Куфада умавийларга қарши қўзғалон кўтарди, шийъалар унинг атрофига йиғилиб, уни имом деб эълон

қилдилар. 10 ойдан кейин Зайд қўзғалони бостирилиб, Зайд 6 январь 740 йили жангда ҳалок бўлди, танасини бутга тортиб михладилар, бошини қирқиб, Дамашққа халифа Ҳишомга (724—743) юборишди. Зайдия оқими пайдо бўлгандан кейин равофизийлар на фақат Абу Бакр ва Умар, балки умавийлар ва аббосийлар халифалиklarини ҳам инкор этиб, фақат имомийларнигина тан олдилар.

Муътазилийлар (ажралиб чиққанлар, узоқлашганлар) эса VIII аср ўртасида Араб халифалигида юзага келди. Унинг асосчиси Восил ибн Ато (699—748) бўлган. Феодал зиёлилар вакиллари бўлган муътазилийлар антик фалсафа ва мантиқнинг усул ва тушунчаларини илоҳиятга тадбиқ қилиб, тасаввуфни инкор этишга уринганлар, Қуръон ва суннат таълимотини ақл-идроқка мос талқин этишни илоҳият асосларидан бири деб эътироф этганлар, ўзларини яқка худолик (тавҳид) ва адолат тарафдорлари деб атаганлар. Уларнинг таълимотида Қуръон Худо томонидан яратилган (нозил бўлган эмас) дейилади, ирода эркинлиги эътироф этилади. Худони одам тимсолида тасаввур қилиш ва тақдирга ишониш инкор этилади. Бу оқим XI—XII асрларда Хоразмда тарқалди. Буюк олим Замаҳшарий (1075—1144) унинг охириги вакили эди. Муътазилийларнинг ақл-идроқка асосланган таълимоти ва бир қанча диний-фалсафий йўналишлари кейинчалик пайдо бўлган калом илми-ашъария ва мотуридиянинг ютуғи бўлиб қолди. Муътазилия ўзининг кўплаб йирик раҳнамо ва тарафдорларига эга бўлган. Лекин доим таъқиб остига олинган, Ироқ ва Эронда XI—XII асрларда Урта Осиёда XIII—XIV асрларга келиб бу таълимот йўқолиб кетган.

Мотуридий тан олган оқим ашъария таълимотидир. Унинг назариётчиси Абулҳасан Али ибн Исмоил ал-Ашъарий (873—915) калом илмига асос солган. Бу таълимот Қуръон ақидаларига суянган ҳолда, жаннат ва дўзахни азалий мавжуд, инсонда ирода эркинлиги йўқ, аммо ўз қилмишлари учун Аллоҳ олдида жавобгар, деб қарайди. Ал-Ашъарий 100 дан ортиқ асар ёзган бўлса ҳам, улардан иккитаси — «Мақолат ал-исломий-йин» («Исломиёлар ҳақида мақолалар») ва «ал-Лумъа фи радди ало аҳл-из-зиғ вал-бидаъ» («Тойганлар ва

бидъадчиларга раддия шуълалари») китоблари бизгача етиб келган.

Мотуридий ўз асарларида каломнинг бир қанча масалаларини Аллоҳга хос аломатлар (илм, куч-қудрат кабилар) ҳаққонийлиги, мавжудлиги ҳақидаги ашъария таълимоти тушунчалари асосида ҳал этди. Лекин ашъарийлардан фарқли ўлароқ, Мотуридий ва унинг издошлари нафақат Аллоҳга хос аломатларнинг азалийлигини тан олдилар, балки инсон қилмиши, хатти-ҳаракатини ҳам эътироф этдилар. Муътазиллийларга эргашган ҳолда инсонда хоҳиш-ихтиёр мавжудлигини, унда иккита қарама-қаршилиқ (ал-иститоа ли-з-зид-дайн)дан бирини танлаб олиш қобилиятига эга эканлигини қайд этдилар. Улар иймонни, Аллоҳни сўз ва қалб билан танишдан иборат эканлиги, уни қандайдир хатти-ҳаракат, диний расм-русум ва шунга ўхшашлар билан боғламаслик лозимлигини таъкидладилар.

Шундай қилиб, бизнинг буюк ватандошимиз Муҳаммад Мотуридий ўз салафлари Имом Бухорий, Имом Термизийлар йўлини тутиб, соф Ислому ва унинг ҳанафия мазҳабини ёқлади ва ҳимоя қилди, Ислому ва унинг қонун-қоидаларига зид таълимотларга қарши курашди. Унинг таълимоти мотуридия нафақат Моваруннаҳр, балки Ҳиндистон ва Туркияда кенг тарқалган. Ал-Ашъарий таълимоти билан Мотуридий таълимоти ўртасида худди шофеий ва ҳанафия мазҳабидаги каби кескин фарқлар бўлмаган, буларнинг ҳар иккиси ҳам ҳанафия мазҳаби учун курашган алломалардир.

Мотуридий ҳаёти ва ижоди Шарқ ва Ғарб исломшунос олимлари томонидан ўрганиб келинди, унинг ҳақида бир қанча китоб ва мақолалар чоп этилди. Улардан Абу Узбу ар-Равзанинг «ал-Бахия фи мо байн-ла-ашоира ва-л-мотуридия» (Ҳайдаробод 1904); А.Шайхзоданинг «Китоб назм ал-фароид ва жамъ ал-фавоид фи баён ал-масоил, аллати вақаа фиҳо ал-ихтилоф байн ал-мотуридия ва-л-ашъария» (Қоҳира, 1899) каби араб тилида ёзилган ва Оврўпо олимлари томонидан инглиз, немис тилларида нашр этилган бир қанча тадқиқотларни кўрсатиш мумкин. Унинг ҳақида инглиз тилида чиқаятган «Ислому энциклопедияси»да (3-ж., 414—415-бетлар) маълумот берилган.

Мустабид Шўро тузуми даврида бошқа буюк муҳаддис, муфассир олимларимиз қаторида Мотуридий

ҳаёти ва ижоди ҳам ўрганилмади, унинг ҳақида бирор-та мақола ёзилмади ҳам. Ҳатто «Ўзбек Совет энциклопедияси»да ҳам олимнинг номи йўқ.

Аллоҳга шукроналар бўлсинким, мустақиллик туфайли буюк алломаларимиз номи тикланмоқда, таваллуд топган йиллари нишонланмоқда, мақбара, масжид ва мадрасалари таъмир этилиб, муқаддас зиёратгоҳга айлантирилмоқда. Халқимиз икки буюк сиймо Муҳаммад Мотуридий таваллудининг 1130 йиллиги ва Бурҳонуддин Марғиноний таваллудининг ҳижрий ҳисобда 910 йиллигини 2000 йилда нишонлади.

Абулқосим Исҳоқ ибн Муҳаммад Ҳаким Самарқандий (вафоти 953)

Фақиҳ, муҳаддис ва мударрис. Ислонинг софлиги учун курашган мусулмон руҳонийларининг намоёндаларидан.

У илмга ниҳоятда қизиққан ва Самарқанд мадрасаларида мударрислик қилган. Илми баён ва бошқа илмларга оид араб тилидан қилган таржималаридан кўпчилик талабалар баҳра олган. Ҳаким Самарқандий 17 ёшида замондоши Абу Мансур Мотуридий билан бирга Самарқанддаги мадрасани қўлга олиб, Ислонга ёт кишилар деб саналган муътазалий ва қароматийларга қарши курашганлар. Унинг «ас-Савод ал-аъзам фи-л-калом» (Калом илмида буюк асар) номли китоби Истанбул кутубхонасида сақланмоқда. Бу китоб «ас-Суол ал-аъзам» (Буюк савол) деб ҳам юритилади.

Абулаббос Сайёрий Марвазий (вафоти 953 ёки 955)

Машҳур тасаввуф олими. Тасаввуфнинг ўн икки мазҳабидан бири бўлган сайёрийлар мазҳабига асос солган. Бу мазҳаб ўзининг бошланғич таълимотини узоқ вақт сақлаб қолган. Баъзи манбаларда Сайёрийнинг Марвда биринчи марта илоҳий ҳақиқат тўғрисида сўз киритган киши дейилади. У Марвда вафот этган, қабрини одамлар узоқ вақт давомида муқаддас тутиб, зиёрат қилганлар.

Шайх ал-Колободий (вафоти 990)

Шайх ал-Колободийнинг тўлиқ исмлари — Шайх Абу Бакр Муҳаммад Абу Исҳоқ ибн Иброҳим ал-Бухорий ал-Колободийдир. Шайх Колободийнинг туғилган саналари маълум эмас. Бу киши ҳижрий сананинг 380 йилида, жумадал увла ойининг иккинчи жума кунда (6 август 990 йил) вафот этган.

Хожа Юсуф Ҳамадонийнинг энг аввалги халифаларидан бири Шайх Хожа Абдуллоҳ ал Баркийдир. Бу киши Шайх ал-Колободий қабрининг шарқий томонида дафн этилган. Шайх ал-Колободий қабри эса Бухоро шаҳрининг «Шўристон» мазоротида жойлашган.

Шайх ал-Колободийнинг фикҳ бўйича таълим олган устозларидан бири, фикҳ олими Шайх Муҳаммад ибн ал-Фазлдир.

Шайх ал-Колободийнинг қаламига мансуб «ат-Таъарруф ли мазҳаби-т-тасаввуф» қўлёзма асарини ўрганган кўпгина араб ва форс машойихлари асарга жуда юқори баҳо беришган, «...Агар Колободийнинг «Таъарруф» асари бўлмаганда эди, тасаввуф нима эканлиги билинмас эди...», деган фикр ҳам мавжуд.

Ушбу қўлёзма Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида 3154/V ашёвий рақами остида сақланади. Ушбу қўлёзма 5 та катта асардан иборат. Ҳар бир асар ҳар хил йилларда. Ҳижрий сананинг 415, 446 йилларида кўчирилган, баъзиларида йили кўрсатилмаган. Қўлёзмада Ислом дини, расулуллоҳ (с.а.в.) нинг туғилишларидан то вафотларигача бўлган давр. «Мейроғ» кечаси ва ҳадиси шарифдан иборат қисмлар мавжуд. Шайх ал-Колободийнинг ҳижрий 380 йили вафот этганликларини назарда тутсақ, қўлёзма котиб кўчирган нусхадир деган хулосага келамиз.

Қўлёзма «таълийқ» хати билан «девоний» хат аралашувида кўчирилган. Аслида ҳижрийнинг 414—415 йиллари «таълийқ» хатидан «настаълийқ» (девоний) хатига ўтиш даври бўлган. Қўлёзманинг ёзувида ҳарфларнинг нуқталари тўлиқ эмас.

Қўлёзма сўзбоши, 60 та боб ва хулосадан иборат. Сўзбоши «Бисмиллаҳир раҳманир раҳим» ояти билан бошланиб, ҳамду санолардан сўнг китоб нима учун

«ат Таъарруф» деб номланиши айтиб ўтилган. Муаллиф сўзбошида аҳли тасаввуфга таъриф берган. Ана шу таърифда таъкидланишича, тасаввуф аҳли «...Халқ билан раббоний вакили сифатида муомала қиладиган, ғойиб нарсаларни ҳам кўра оладиган, шоҳлар ҳузурига ҳам дарвешона кийимда борадиган, қабилалар ихтилофини бостирадиган, барча инсоний фазилатларни ўзида жамлаган, ҳужжат ва далиллар манбаи, қулоқлари тингловчи, диллари мусаффо, таъриф ва тавсифлари кенг тарқалмаган, суфиёна, нуроний, софдирлар...».

Асарнинг баъзи боблари муфассал ва баъзи боблар мухтасар қилиб берилган. Биз ана шу боблардан тасаввуф борасидаги жамики саволларга: тасаввуф нима, тасаввуф нега тасаввуф деб номланди, аҳли тасаввуфлар кимлар, ишорат илмлари борасида кимлар китоб ва рисоалар ёзган, тасаввуфга доир тавҳид, сифат, руъя, иститоъа, ваъийд, иймон, сабр, фақр, тавозеъ, хавф, тақво, таваккул, зикр, самоъ, тафриқа, бақо, мурид, мурод, важд тушунчалари ва тасаввуфга оид бошқа кўпгина масалаларга жавоб оламиз. Асар охирида хулоса билан якунланади.

Шайх ал-Колободийнинг аҳли тасаввуфга берган таърифидан шуни кўриб турибмизки, аҳли тасаввуф нафақат ибодат билан чекланиб қолмасдан, балки сиёсатга аралаша олишган, улар турли қабилаларнинг келишмовчилигини, ихтилофларини бостира оладиган, сўз ва амалларида ҳужжат ва далилларга асосланган, ўзларида эса барча инсоний фазилатлар мужассам бўлган кишилардир.

Шайх ал-Колободий тасаввуф илмининг кенг ёйилишига илмий асос солган бухоролик ўзбек олимидир.

Қўлёзма эса Марказий Осиёдагина эмас, балки умуман Ислом оламида, тасаввуф борасида ўз мавқеига эга бўлиб, умумлаштирувчи назарий, илмий, тарихий асар ҳисобланади. Бу қўлёманинг бир қанча араб ва форс тилларида ёзилган шарҳлари бор, жумладан:

1. Мулло Муҳаммад Олим аш-Шоший, «Шарҳи Таъарруф».

2. Алоуддин Али ибн Исмоил ат-Табризий, «Шарҳ ал-Қозий».

3. Шарҳи Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Ансорий ал-Ҳаравий.

4. Шарҳи Имом Исмоил ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Мустамилий.

Шайх ал-Колободий ҳақидаги мақолани Мавлуда Мавлонқулованинг «Шарқ машъали» журналининг 1998 йил 1—2 сонида босилган мақоласидан олдим.

Қаффол аш-Шоший (903—976)

Машҳур фақих, муҳаддис, илми усул ва луғат олими, шоир ва адиб бўлган. Тўла исми Абу Бакр Исмоил ибн Али бўлиб, араб манбаларида унга ҳурмат юзасидан «ал-Кабир» (Буюк) сўзини қўшиб ёзадилар.

У Шош (Тошкент)да ҳунарманд (қулфсоз) оилада дунёга келган, ўзи ҳам қулфсоз уста бўлган. Шунинг учун Қаффол (қулфсоз) нисбаси билан юритилган.

Қаффол аш-Шоший бошланғич маълумотни Тошкентда олиб, кейин талаби илм йўлида Самарқанд, Бухоро, Термиз шаҳарларида бўлади. Имом Бухорий, Имом Термизий асарлари билан танишади, фикҳшуносликни ўрганади, фалсафа, мантиқ, адабиёт фанларини чуқур эгаллайди. Кейин Бағдод, Дамашқ шаҳарлари, Ҳижоз ўлкасини кезади. У ерларда замонасининг кўзга кўринган олимларидан илм-маърифат ўрганади. Қонуншунослик ва тарихдан машҳур олим Жаъфар ат-Табарийдан (839—923), ал-Ашъарийдан (973—941) калом бўйича таълим олган. Араб олими Ибн Халликон (1211—1282) «Вафаёт ал-аъён» (Улуғ кишилар вафоти) китобида Қаффол аш-Шоший ҳақида шундай деган: «Ҳадис илмини билган, тилшунос, шоир одам эди. Бу киши Хуросон, Ироқ, Ҳижоз, Шом (Сурия) ва бошқа ўлкаларга саёҳат қилиб, ҳамма ерда ҳам ном таратди. У кишининг кўп асарлари бўлган». Қаффол Шоший яхши шоир ҳам бўлган, лекин унинг шеърларидан парчаларгина сақланиб қолган.

Қаффол аш-Шоший умрининг охирида Тошкентга қайтиб келиб, шу ерда 976 йили вафот этган. У киши дафн этилган жой кейинчалик унинг номи билан «Ҳас-ти Имом» (Ҳазрати Имом) деб юритилди. У зотга йирик мақбара ўрнатилди ва бу жой шаҳарнинг табаррук зиёратгоҳига айланди, у ерга яна бир қанча улуғ зотлар дафн этилди.

Қафғол аш-Шошийнинг бизга маълум бўлган асарлари:

1. «Одоб ал-қозий» (Қозининг одоби).
2. «Одоби ал-баҳс» (Баҳснинг одоби).

**Абу Лайс Наср ибн Муҳаммад ибн Аҳмад
ас-Самарқандий
(вафоти 985 ёки 1008)**

Самарқандда туғилган, шу ерда шайхулисломлик қилган. Замонасининг етук фикҳ ва тафсир олими, фозил ва нуфузли кишиси бўлган. Асарларидан қуйидагиларини кўрсатиш мумкин:

1. «Тафсир ал-Қуръон». Тўрт жилдли бўлиб, энг яхши тафсирлардан ҳисобланган.

2. «Хизонат ал-фикҳ» (Фикҳ хазиналари). Бу асарда ҳанафий мазҳаби ақидалари асосида мусулмон қонуншунослиги (фикҳ)нинг қисқача таърифи берилган. Унинг 1467 ва 1814 йилда кўчирилган икки қўлёзмаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақами 5767/1, 3211/VIII).

3. «Ан-Навозил» (Нозил бўлганлар). Бу фатволар ҳақидаги китобдир.

4. «Китоб мухталиф ар-ривоят» (Турли ривоятлар ҳақида китоб).

5. «Бўстон ал-орифин» (Орифлар бўстони). Бу ахлоқ ва тарбияга оид муҳим асар. Унда кўп таълим-тарбияга оид ривоятлар, тарихий воқеалар, ҳикоялар ва ҳадислар келтирилган. Асар 159 бобдан иборат бўлиб, унинг илм ўрганиш, салом бериш, ақл ҳақида айтилган нарсалар, овқат ейиш қоидалари, ичимликлар, табобат, илм ва адаб фазилатлари каби боблар айниқса, диққатга сазовордир. Асарнинг 1814 ва 1815 йил ёзилган қўлёзмалари ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақам 2436, 2685/1).

6. «Танбеҳ ал-ғофилин» (Ғофилларга танбеҳ). Асар 94 бобдан иборат бўлиб, ота-онанинг бола олдидаги ҳуқуқлари, боланинг ота-она олдидаги ҳуқуқлари, шароб ичишдан қайтариш, ёлғон сўзлашдан қайтариш, ҳасад, етимларга хайру саховат, раҳм-шафқатли бўлиш, касбнинг фазилатлари каби боблари ниҳоятда катта аҳамиятга эгадир. «Танбеҳ ал-ғофилин»нинг Бухоро амири Ҳайдар

(1800—1826) топшириғи билан 1810 йил кўчирилган ва 1873 йил кўчирилган қўлёзмалари ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақам 2427/1 ва 8708/1). Бир қанча тошбосма нусхалари ҳам бор.

Абу Зайд Абдуллох ибн Умар ад-Добусий (вафоти 1039)

Машхур фақиҳ ва олим. Бухоро билан Самарқанд орасидаги Мирбозорга яқин Добусия қишлоғида туғилган. Бухорода вафот этган. У кейинчалик Ислом оламида кенг ривожланган илми хилоф (ихтилофлар ҳақидаги илм)нинг асосчиси. Унинг асарларидан:

1. «Ал-Амад ал-ақсо» (Сўнгги чегара). Бу китоб киши тасаввуф руҳида ўзини қандай қилиб ахлоқий такомиллаштириши кераклиги ҳақидаги панд-насиҳатлардан иборат. Асарнинг 1278 йил Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Муҳаммад деган котиб томонидан кўчирилган ноёб нусхаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақами 3129/11).

2. «Таъвил ал-адулла фи-л-усул» (Фикҳ усуллари ҳақидаги далилларни тўғрилаш (баён қилиш)). Бу асарнинг 1094 йили кўчирилган ноёб нусхаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақами 3157).

Абулаббос Жаъфар ибн Абу Али Муҳаммад Насафий Самарқандий (вафоти 1040)

Машхур муҳаддис ва фақиҳ, тарихшунос ва адиб. Бир неча вақт Марв ва Сарахсда истиқомат қилган. Кейин Бухорога бориб илмини такомиллаштирган. Кейин Насаф (Қарши)да яшаган ва шу ерда вафот этган. Самарқандий нисбаси унинг Самарқандда туғилган ёки у ерда яшаганидан далолат беради.

Абулаббос Самарқандийнинг қуйидаги асарлари маълум:

1. «Китоб ал-вафо» (Вафо ҳақида китоб).
2. «Китоб далоил ан-нубувва» (Пайғамбарлик далиллари китоби).
3. «Китоб ад-даавот» (Дуолар китоби).

4. «Китоб хутаб ан-набий» (Пайғамбар хутбалари китоби).

5. «Китоб тибб ан-набий» (Пайғамбар табобати китоби).

6. «Китоб тарих Самарқанд».

7. «Китоб тарих Насаф ва Кеш» (Қарши ва Шаҳрисабз тарихи)

Бу асарларнинг кўпи топилмаган, «Китоб тибб ан-набий» Техронда нашр этилган.

Шамсулаимма Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абу Саҳл ас-Сарахсий (вафоти 1093/1094)

Машҳур исломшунос-фақиҳ. Туркманистоннинг Сарахс шаҳрида дунёга келган. Бу вақт Мовароуннаҳрда қорахонийлар (927—1212) сулоласи ҳукмронлик қиларди.

Муҳаммад болалигидан илмга қизиққан ва ўткир зеҳнли бўлган. Сарахсда бошланғич диний таълимни олиб, Куръони каримни тўлиқ ёд олган, ҳадис, сарфу наҳв (грамматика), балоғат илмларини эгаллаган. Кейинчалик у Мовароуннаҳрнинг турли шаҳарларида, жумладан, Самарқанд ва Бухорода илмини такомиллаштирган. Бухорода узоқ муддат яшаган. Бу ерда Абу Муҳаммад Абдулазиз ибн Аҳмад ал-Бухорийдан (вафоти 448/1056—1057) фикҳ, усули фикҳ, ҳадис, калом, тафсир илмларидан дарс олиб, замонасининг етук фикҳ олими бўлиб етишгани учун унга Шамсулаимма (Имомлар қуёши) унвони берилган ва ас-Сарахсий шу ном билан шуҳрат қозонган.

Имом ас-Сарахсий ҳаётини илмга бағишлаб кўпгина асарлар ёзди. Унинг ҳаётида турли нохушликлар ҳам содир бўлди. Тухматчи-ҳасадгўйлар ҳайит кунида қорахоний ҳукмдори Иброҳимхон шаънига тегадиган ёмон сўзлар билан ас-Сарахсийни қораладилар. Иброҳимхон уни Бухородан Ўзганга сургун қилиб қамоққа олди. Турихий маълумотларда аллома ўзининг машҳур «ал-Мабсут» асарини қамоқда шогирдларига ёддан айтиб ёздирганини қайд этилган.

Ас-Сарахсий ҳаётининг охириги йилларини Балхда ўтказди. Унинг вафот этган йили ҳақида турли маълумотлар бор. Балхлик Сафиуддин ал-Воиз ал-Балхий

1213—1214 йили ёзилган «Фазоиلى Балх» (Балх фазилатлари) асарида аллома 486 (1093—1094) йили Балхда вафот этгани ва Навбахор номли қабристонга дафн қилингани, қабрига ёзилган санани ўз кўзи билан кўрганини қайд қилган.

Ас-Сарахсий кўлида бир неча шогирдлар «фуруъ ал-фиқҳ» ва «усул ал-фиқҳ» илмини эгаллашган. Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг илк устози бобоси Абу Ҳафс Умар ибн Ҳабиб (вафоти 1141) бўлиб, у ас-Сарахсийнинг иқтидорли шогирдларидан бўлган. Абу Бакр Муҳаммад ибн Иброҳим ал-Ҳасирий (вафоти 1106—1107), Абу Амр Усмон ибн Али ал-Пайкандий (1063—1158), Абу Муҳаммад Абдулазиз ибн Умар ал-Моза (вафоти 1110—1111) кабилар ас-Сарахсий шогирдлари бўлишган.

Фақиҳ ас-Сарахсий илмий мероси гоят катта, улардан:

1. «Китоб ал-мабсут» (Муфассал китоб).
2. «Усул ал-фиқҳ» (Фиқҳ асослари).
3. «Шарҳ китоб ас-Сияр ал-кабир» («Катта сийрат китоби»нинг шарҳи).
4. «Ашрот ас-соъа» (Қиёмат шартлари).
5. «Шарҳ ал-Китоб ал-нафақот ли-л Ҳассоф» (Ҳассофнинг «Нафақалар китоби»га шарҳ).
6. «Шарҳ Адаб ал-қозий» ли-л Ҳассоф (Ҳассофнинг «Қозилик адаби»га шарҳ).
7. «Шарҳ ал-Жомъе ал-кабир» («Катта мажмуа»га шарҳ).
8. «Шарҳ ал-Жомъе ас-сағир» («Кичик мажмуа»га шарҳ).
9. «Ал-Фавоид ал-фиқҳийя» (Фиқҳга доир фойдалар).
10. «Китоб ал-ҳайз» (Ҳайз китоби).
11. «Шарҳ Мухтасар ат-Таҳовий» (Таҳовийнинг «Мухтасар»ига шарҳ).

Ас-Сарахсий асарлари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Ҳанафийлик кенг тарқалган ўлкаларда университет шариат факультетларида ўқитилмоқда. Бу асарларда Ислом шариатининг назарий асосларини ишлаб чиқишда буюк ҳисса кўшган Марказий Осиё ва бутун мусулмон оламида Ислом маърифатини ёйишда ас-Сарахсий ижодий меросининг таъсири каттадир.

Ўзбек тилида биринчи марта Абдулло Абдусаттаровнинг «Шамсулаимма ас-Сарахсий — буюк фақиҳ» номли мақоласи «Имом ал-Бухорий сабоқлари» журналининг 2001 йил 2-сонида босилиб чиқди. Мазкур мақола шу асосда ёзилди.

**Абу Муҳаммад ал-Хусайн ибн Масъуд
Марваррўзий Бағавий
(вафоти 1122)**

Муҳий ас-сунна (Суннатни тирилтирувчи) лақаби билан машҳур бўлган фақиҳ. У Мурғоб дарёсининг юқори қисмида жойлашган Марварруз (Марварруд) ёнидаги Бағшур қишлоғида туғилган. Марваррузда ўқиб, таълим олган ва шу ерда умрининг охиригача яшаган.

Унинг қаламига «Масобиҳ ас-сунна» (Суннат машъаллари) асари мансубдир. Асар ҳадис ва фикҳ масалаларига бағишланган. Бу китобнинг учта қўлёзмаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда. (СВР, III, № 2979, 2980, 2981).

**Хусомуддин Умар ибн Абдулазиз Бухорий
(1090—1141)**

Машҳур фикҳ олими ва адиб. Бухорода туғилган. Шу ерда ўқиб таълим олган. Салжуқийлар султони Санжар (1118—1157) даврида бутун Мовароуннаҳрнинг қозилар қозиси бўлган. Қорахонийлар томонидан Санжар мағлубиятга учраганда 1141 йили Хусомуддин Самарқандга яқин жойда ҳалок бўлган. Шундан кейин у «Садри шаҳид» деган лақаб олган.

Хусомуддин Бухорий 8 та асар ёзиб қолдирган. Улардан:

1. «Ал-Воқеот ал-Хусомийя фи мазҳаби ал-ҳанафийя» (Ҳанафийя мазҳаби ҳақида Хусомий воқеотлари). Бу асар «Китоб ал-воқеот» номи билан машҳур. Асарда фикҳ воқеотлари ва уларни ҳал этиш масалалари фикҳ шаҳобчалари фуруъ асосида берилган ва таҳорат масаласи билан бошланиб, мерос қонуни билан тугалланган.

Китоб асосан Марказий Осиёда фикҳнинг амалий масалаларини ёритилгани учун муҳим аҳамиятга эга

бўлган. Унинг қўлёзмаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (СВР, IV, № 3056).

2. «Жомеъ ас-сағир» (Кичик мажмуа). Асар «Жомеъ Садр аш-шаҳид» номи билан юритилади. Бу китоб Муҳаммад ибн ал-Ҳасан Шайбоний (ваф. 804)нинг «Жомеъ ал-кабир» асарининг шарҳлаб, қайта ишланганидир. Китобнинг қўлёзмаси Шарқшунослик институтида сақланмоқда (СВР, IV, № 3034, 3035).

3. «Усул ал-фикҳ» (Фикҳ усуллари). Бунинг бир қўлёзмаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (СВР, IV, 3057).

Нажмуддин Абу Ҳафс ибн Муҳаммад ан-Насафий ас-Самарқандий (1068—1142)

Машҳур фақиҳ, тарихнавис, тилшунос ва шоир. У келиб чиқиши Насаф (Қарши)дан бўлиб, Самарқандда ҳам яшаган бўлиши керак. Унинг назм ва насрда ёзилган бир қанча асарлари бизгача етиб келган. Улардан:

1. «Манзумот ан-Насафийя фи хилофиёт» (Келишмовчиликлар ҳақида Насафийнинг шеърий асари). ЎзРФА Шарқшунослик институтида бу асарнинг XIV—XV асрда кўчирилган иккита қўлёзмаси бор (ашёвий рақами 3991, 2595/1).

2. «Ақоид ан-Насафийя» (ан-Насафий ақидалари). Китоб Ислом қонуншунослари орасида кенг тарқалган. Бу асарга Саъдуддин Масъуд Тафтазоний 1367 йили Хоразмда «Шарҳ ал-Ақоид ан-Насафий» номи билан шарҳ ёзган. Нажмуддиннинг бу асари ва унга Тафтазоний ёзган шарҳ ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақами 4111/1, 3434/1, 2401/1 ва ҳоказо).

3. Нажмуддиннинг яна бир асари «ал-Явоқит фи-лмавоқит» (Кулай вақтлар ҳақида ёкутлар)да дуони қачон ва қандай ўқиш, намоз ўқиш вақтлари ҳақида сўз боради. (ЎзРФА Шарқшунослик институти, ашёвий рақами 3104, 3176).

4. «Китоб ал-қанд фи тарихи Самарқанд» (Самарқанд тарихи ҳақида қанд китоби). Самарқанд тарихига оид бу муҳим асар бизгача етиб келмаган.

**Абулфатҳ Алоуддин Муҳаммад
ибн Абдулҳамид Самарқандий
(вафоти 1157)**

Машҳур фикҳ олими. Унинг бир неча жилддан иборат «Шарҳ ал-жомеъ ал-кабир» («Жомеъ ал-кабир»-нинг шарҳи) китоби Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн ал-Ҳасан аш-Шайбонийнинг (вафоти 804 й.) «Жомеъ ал-кабир» асарига ёзилган шарҳдир. Асарнинг фақат биринчи жилди бизгача етиб келган. Унинг Аҳмад ибн Маҳмуд ас-Самарқандий деган котиб 1361 йили кўчирган нусхаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақами 5558).

**Сирожуддин ал-Ўший
(вафоти 1173)**

Сирожуддин Али ибн Усмон ибн Муҳаммад ал-Ўший ал-Фарғоний ал-Ҳанафий аш-Шаҳидий Ислом маданияти тарихида ўчмас из қолдирган муҳаддис, фақиҳ, мутакаллим, адиб ва етук шоирдир. Таржимаи ҳоли ҳақида маълумотлар деярли йўқ. У 569 (1173 милодий) йили Ўшда вафот этган. У ўша даврдаги ном қозонган олимлардан Бурҳонуддин Марғиноний, Фаҳруддин Ҳасан ал-Ўзгандий, Абу Ҳафс Умар ан-Насафий, Абдулҳолиқ Гиждувоний, Аҳмад Яссавийлар билан ҳамаср бўлган. Унинг ҳаёти ва ижодий мероси ўзбек олимлари томонидан ўрганилмаган. Ваҳоланки Сирожуддин ал-Ўший ўзининг фикҳга оид «Фатовийи Сирожия» асари ва Ислом ақоидига оид «Бадъ ал-амалий» қасидаси билан катта шуҳрат қозонган. Сирожуддин ал-Ўшийдан бизгача қуйидаги асарлари етиб келган:

1. «Фатовийи Сирожия» асар 54 китоб (боб)дан иборат бўлиб, араб тилида ёзилган. Қўлёзмалари дунёнинг кўпгина кутубхоналарида сақланмоқда. Ҳиндистоннинг Лакнав шаҳрида тошбосмада кўп марта нашр этилган.

2. «Фурар ал-ахбор ва дуар ал-ашъор» (Хабарларнинг энг яхшилари ва шеърларнинг дурдоналари). Араб тилида ёзилган бу асар ҳадис илмига бағишланган. Бизгача етиб келмаган ёки ҳали топилмаган.

3. «Нисо ал-ахбор ли таскират-ил-ахёр» (Яхши хо-

тиралар учун хабарларнинг танланганлари). «Гурар ал-ахбор»нинг қисқартирилгани бўлиб, олим ўзидан олдин ўтган 11 олим, жумладан, Имом ал-Бухорий асарларидан кенг фойдаланган. Ҳадисларни мавзуларга бўлиб, 113 боб қилиб тузган. Китобда асосан олимлар, илми табобат, қариндошларга раҳм қилиш, қаноат, тилни сақлаш, ота-онага яхшилик қилиш, ёмон феъллардан қочиш ҳақидаги ҳадислар келтирилган.

4. «Жавоҳир ал-аҳком» (Ҳукмлар жавҳарлари). Форс тилида ёзилган ягона асари бўлиб, 1533 йили кўчирилган нусхаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда. 37 китоб (боб) дан иборат бу асарда фикҳ масалалари ўз ифодасини топган.

5. «Мухталиф ар-ривоя» (Ривоятлардаги ихтилофлар). Асарда Умар ан-Насафийнинг «Хилофиёт» номли фикҳга оид асари шарҳлаб берилган.

6. «Бадъ ал-амалий». Шеър билан араб тилида ёзилган. Ислом ақоиди масалаларига бағишланган асар. Бу китобга олимлар томонидан 3 марта шарҳ ёзилган. Икки марта форс ва ўзбек тилларига шеърый таржима қилинган. Мадрасаларда талабаларга ёдлатилган.

Сирожуддин ал-Ўшийнинг ҳадис, фикҳ ва ақоидга оид асарларини ўрганиш ва тадқиқ этиш бой маънавий меросимизни янада чуқурроқ ўзлаштиришимизга ёрдам беради.

Бу аллома ҳақида илк бор Маҳмуд Ҳасанийнинг «Сирожуддин ал-Ўший — муҳаддис ва фақиҳ олим» мақоласи «Имом ал-Бухорий сабоқлари» журналида (2000/2) босилиб чиқди. Шу асосда мазкур мақола ёзилди.

Нуруддин Собуний (вафоти 1184)

Мотурудий мактабининг атоқли вакили, «ал-Имом», «ал-Имом ал-ажал» (Буюк имом), «Нуруддин» (Дин зиёси), «Носирулҳақ» (Ҳақ ёрдамчиси) лақаблари билан шухрат қозонган фикҳ олими. Унинг тўлиқ исми Аҳмад ибн Маҳмуд ибн Абу Бакр бўлиб, ас-Собуний деб аталишига сабаб совунсозлик ёки совун сотиш билан шуғуллангани бўлса керак.

Собунийнинг Фаҳруддин Розий билан бўлган му-

носабатлари йилига асосланиб, у ҳижрий VI аср бошларида Бухорода таваллуд топган деган фикр мавжуд. У туғилган оила эътиборли хонадонлардан ҳисобланиб, Бухоро, шунингдек Ироқ ва Хуросонда илму фазли билан эътибор топган. Нуруддин шу оилада ва Бухоро мадрасаларида таълим-тарбия олган, Куръон, ҳадислар ва бошқа илоҳий илмларни мукаммал эгаллаган ва замонасининг етук олими бўлиб етишган. У фикҳни Шамсулаимма Кардорийдан (вафоти 1167) ўрганган. Собуний асарини нашр этган Бакр Тўбол ўғли ҳам унинг устози Абдулғофир ибн Нўмон Кардорий бўлишини таъкидлайди. У ҳижрий 580 йил сафар ойининг 16-да (1184 йили 30 май) Бухорода вафот этган ва «ал-Қузот ас-сабъа» (Етти қози) қабристонига дафн этилган. Нуруддин Собуний Абу Мансур Мотурудий таълимоти асосида бир неча илмий асарлар ёзган. Унинг китоблари ушбу таълимотни ёйиш, унинг мураккаб томонларини шарҳлаш, муҳолифлар қарашлари ва саволларига илмий жавоблар беришга бағишланган. Улардан асосийлари қуйидагилар:

1. «Ал-Мунтақо мин исмат-ил-анбиё». Асар «Исмат ул-анбиё» номи билан машҳур Шайх АбулҲусайн Муҳаммад ибн Яхё Башоғарийнинг «Кашф ул-ғумуз фи аҳвол-ил-анбиё» асарининг қисқартирилган шаклидир. Китоб Куръонда таъкидланган пайғамбарлар қисмати, яъни гуноҳлардан поклигига тўғри келмайдиган гуноҳларнинг уларга нисбат берилишига раддия сифатида ёзилган. У анбиёлар ҳақида нозил бўлган бир қанча оятлар тафсирини ҳам ўз ичига олган. Китобнинг иккита қўлёзмаси мавжуд. 652 ҳижрий йили Маҳмуд ибн Сулаймон ибн Абу Бакр томонидан кўчирилган нусхаси Туркия Сулаймония кутубхонаси «Лолали» қисмида сақланади.

2. «Ал-Кифоя фи-л-ҳидоя». Калом илмига оид ушбу асарни Собуний Мотурудий қарашларига асосланиб ёзган. Кейинчалик уни тўртдан бирга қисқартириб «ал-Бидоя» деб атаган. Унинг қўлёзма нусхалари кутубхоналарда мавжуд.

3. «Китоб ул-бидоя фи усул-ид-дин» (Дин асослари бўйича бошланғич китоб). Асарни нашр этган Бакр Тубол ўғлининг таъкидлашича, ушбу китоб муаллифнинг энг машҳур ва кўп кўчирилган асаридир. «ал-

Кифоя фи-л-ҳидоя»нинг қисқартмаси бўлгани учун баъзан «Талхис ал — кифоя» («Кифоя»нинг қисқартмаси) номлари билан ҳам аталади. Китобнинг турли хил қўлёзмалари бўлиб уларнинг энг қадимийси Қопусаройидаги Учинчи Аҳмад кутубхонасида сақланаётган 653 (милодий 1255 йили) Аҳмад ибн Абу Бакр хаттот кўчирган нусхасидир. Бу китоб турк олими Бакр Тубол ўғли томонидан турк тилига таржима қилиниб, арабча танқидий матни билан 1976 йили Истамбулда, 1995 йили эса Анқарада бешинчи марта нашр этилди. Арабча матн ноширнинг 93 бет муқаддимаси билан бошланган. Асар 41 та кичик қисмларга бўлинган. Қисмларнинг 5 таси «фасл», 36 таси «ал-қавл» деб аталган. Муаллиф калом илми ҳақидаги мумтоз асарларда берилган ва кўпчилик олимлар орасида мунозараларга сабаб бўлган энг мураккаб муаммоларни ўз китобига киритиб, Мотурудий фикрларига асосланган ҳолда уларни ўта мухтасар услубда, кучли мантиқ ва далилларга суяниб ёритиб берган.

Нуруддин ас-Собуний ҳақида «Имом ал-Бухорий сабоқлари» журналида (2/2000) Абдулҳаким Шаръий Жузжонийнинг «ас-Собуний-Мотурудий мактабининг йирик вакили» мақоласи босилди. Бизнинг мақоламиз шу асосда ёзилди.

Абу Саъид Абдулкарим ибн Абу Бакр Муҳаммад Самъоний Тамимий Марвазий (1118—1167)

Машҳур ҳофиз Қуръон ва фақиҳлардан. Самъон қабиласининг бошлиғи бўлган. Марвда туғилган. Талаби илм ва ҳадис ўрганиш учун Хуросон, Мовароуннахр, Ироқ, Жазира (Месопотамия), Шом, Ҳижоз ва бошқа мамлакатларни узоқ муддат кезиб чиқади. Марвда вафот этган. Унинг асарлари:

1. «Китоб ал-ансоб» (Насаблар ҳақида китоб). Саккиз жилдли бўлиб, ундан фақат уч жилди қисқартмаси бизгача етиб келган ва бу машҳур асарлардан ҳисобланади.

2. Ибн Хатибнинг «Тарих Бағдод» асарига 15 жилдан иборат кўшимча ёзган.

3. «Марв тарихи». Бу Марв шаҳрининг муфассал ва мукамал тарихи бўлиб, 20 жилдан иборат.

**Абулҳасан Бурҳонуддин Али
ибн Абу Бакр Марғиноний
(вафоти 1197)**

Ватандошимиз Бурҳонуддин Марғиноний шариат қонун-қоидаларини ишлаб чиққан, уларнинг ҳаётга тадбиқ этилишига доир йўл-йўриқларни кўрсатиб берган буюк алломадир. Унинг асли исми Абулҳасан Али ибн Абу Бакр ибн Абдулжалил ал-Фарғоний ар-Риштоний ал-Марғиноний (Марғилон — тарихий манбаларда Марғинон деб ёзилган) бўлиб, туғилган йили аниқ эмас. Кейинги вақтларда тахминан ҳижрий 510 (милодий 1116—1117) йилда туғилган дейилмоқда. Ҳижрий 593 йили (1197) вафот этган. Бурҳонуддин (диннинг ишончи, далили) лақабини унга бошқа олимлар беришган.

Бурҳонуддин Мовароуннаҳрнинг Риштон, Марғилон, Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида олий диний таълим олди. Қуръони каримни ёдлади ва ҳанафий мазҳабининг мусулмон қонуншунослиги бўйича буюк назарий ва амалий фикр олими сифатида шухрат қозонди. Исломи дунёси олимлари уни ҳанафий мазҳабининг йирик фақиҳи (қонуншуноси), муҳаддис, муфасссир (Қуръон шарҳловчиси) сифатида тан олганлар ва унинг ижодига юксак баҳо берганлар. «У Исломи дунёсида ўзига яратилган диний асарларни мутолаа қилди, уларни тартибга солиди, толмас-чарчамас тадқиқотчи, иймонли ва эътиқодли, художўй инсон, юксак даражадаги ҳуқуқшунос, адиб, шоир, унга ўхшаши фан ва адабиётда бўлмаган», деб ёзган эди Абдулҳай ал-Ланковий ўзининг «ал-Фавоид ал-абаҳия фи таржим — ил-ҳанафий» номли китобида.

Ўрта аср ёзма манбаларида қайд этилишича, Марғинонийнинг аждодлари мусулмон қонуншуносларининг таниқли вакилларидан бўлишган, авлодларидан бири мулло Исомуддин XV асрда Улуғбек давлатининг шайхулисломи бўлиб, Улуғбекнинг яқин маслаҳатчиси, тарақийпарвар ғояларида унинг ҳамфигри бўлган.

Бурҳонуддин шариат асосларини машҳур фақиҳлар Абу Ҳафс Нажмуддин ан-Насафий ас-Самарқандий, Хусомуддин ибн Маоз, Абу Умар Усмон ас-Сарахсий ал-Пайкандий кабилардан, ҳадис илмини буюк муҳаддис Абу Ийсо ат-Термизий тўплаган ҳадислардан

ўрганган. Унинг фикҳ илмида машҳур бўлиши буюк назариётчи, шариат асосчиларидан бири ал-Қудурий асарларини мутолаа қилиши асосида амалга ошди.

Бурҳонуддин Марғиноний «Нашр ал-мазҳаб» (Мазҳабнинг тарқалиши), «Китоб ат-тажнис ва-л-мазид» (Тажнис ва зиёда қилиш), «Китоб ал-фароиз» (Фарзлар ҳақида китоб), «Мухтасарот ан-навозил» (Нозил бўлганларнинг баёноти), «Китоб маносих ал-ҳаж» (Ҳаж қонунлари ҳақида китоб), «Шарҳ ал-жомеъ ал-кабир аш-Шайбоний» (Аш-Шайбонийнинг «ал-Жомеъ ал-кабир» шарҳи), «Мазид фуруъ ил-ҳанафийя» (Ҳанафийя шохобчаларига қўшимча), «Бидоя ал-мубтадий» (Ўрганувчи учун бошланғич китоб), «Мухтор ал-фатво» (Танланган фатволар) каби асарлар ёзиб қолдирган.

«Бидоя ал-мубтадий» чуқур назарий илм асосида ёзилган йирик асар бўлгани учун фойдаланишга қийинчилик туғдирган ва ундан ҳамма ҳам истифода этолмаган. Шунинг учун Марғинонийнинг ўзи бу асарга 8 жилддан иборат «Кифоя ал-мунтақий» (Охирги мақсадга эришувчи учун кифоя) номли кенг шарҳни ёзган. Кейинчалик «Кифоя ал-мунтахий» асосида машҳур «Китоб ал-Ҳидоя» (Тўғри йўлга бошловчи китоб) асари вужудга келди ва бу китоб «ал-Ҳидоя» номи билан бутун Ислом оламида шуҳрат қозонди.

Бурҳонуддин Марғинонийнинг Мовароуннаҳрда шариат илми йўл-йўриқларини ривожлантиришдаги улкан хизматларига замондошлари юксак баҳо берганлар. Булардан Фаҳруддин Қозихон Муҳаммад ибн Абдулазиз, Шайх Абу Наср Зайнуддин Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Итобий, Заҳируддин Муҳаммад ибн Аҳмад Бухорий кабиларни кўрсатиш мумкин.

Ал-Марғиноний асарларида Ислом диний-ҳуқуқий қонунлари аниқ қилиб белгилаб берилган. Бундай ўзига хослик боис «Ҳидоя» мусулмон ҳуқуқий тизими ва ҳуқуқий ижодиётининг нафақат анъанавий ҳанафия мазҳаби учун, балки сунний Ислом тарқалган барча мамлакатлар учун ягона қомусий қонунга айланган. Аллома шариат қонунлари асоси бўлмиш фикҳга оид асарларида, айниқса, «Ҳидоя»да ечилиши қийин, чигал масалаларни ҳал қилишнинг қисқа ва аниқ, ишончли, шу билан бирга назарий ва амалий асосланган йўл-йўриқларини белгилаб берган. Булар расм-русум-

лар, тартиб-қоидалар, оила ва никоҳнинг ҳуқуқий асослари, давлат-ҳуқуқий тизими ва жиноий жазолар масалаларидан иборат. Шунингдек, унинг бош ғоявий ва ҳуқуқий меросидан қўйидаги асосий йўналишларни: биринчидан, ижтимоий-иқтисодий алоқаларнинг ҳуқуқий асосларини, иккинчидан, шахсий мулкнинг турли-туман шакли, шахсий мулк ва давлат орасидаги алоқаларнинг ҳуқуқий асосларини ва молиявий фаолиятларини, учинчидан, ижтимоий ва ҳуқуқий кўринишга эга бўлган жиноят ва жазоларнинг ҳуқуқий асосларини, тўртинчидан, фуқаролик ҳуқуқининг назарий ва амалий асосларини, бешинчидан, суд (қози)лар ва суд ишига оид масалаларни юритиш йўллари ва тартиб усулларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Марғиноний «Ҳидоя»ни, асосан, Мовароуннаҳр шароитига мослаб ёзган ва ҳуқуқий қонунларнинг кўп масалаларида Абу Юсуф Яқуб ал-Куфий (вафоти 894) асарларидан иқтибослар келтирган «Ҳидоя» нафақат Мовароуннаҳр, балки бутун мусулмон шарқида машҳур бўлди, шариат қонун-қоидаларини ҳал қилишда қози, муфтий, аълам, имом-хатиб ва бошқалар учун асосий қўлланма вазифасини ўтаб келди. Муаллиф бу асарида шариат масалалари бўйича нафақат ҳанафия мазҳаби имомларининг нуқтаи назари, балки бошқа мазҳаблар вакиллари қарашларини ҳам акс эттирган. «Ҳидоя» фақат диний асаргина эмас, унда Мовароуннаҳр халқлари ҳаётига оид тарихий-ҳуқуқий ҳужжатлар, бу минтақадаги амалий ва назарий йўналиш ҳам ўз аксини топган.

«Ҳидоя» тўртта катта жилддан иборат. Ҳар қайси жилдга бир неча китоблар киритилган. Масалан, биринчи жилд закот, никоҳ, сут эмишгандаги қариндошлик, талоқ, қулларни озод қилиш ва қасам каби олти китобдан иборат. Ҳар бир китоб ўз навбатида бир неча бобларга, боблар эса бўлимларга бўлинган.

«Ҳидоя»нинг қадимги қўлёзмалари дунёнинг йирик кутубхоналарида сақланмоқда. ЎзРФА Шарқшунослик институтида Марғиноний асарларининг бир неча нодир қўлёзма нусхалари мавжуд. «Ҳидоя» тошбосмада ҳам босилган. Умуман, Бурҳонуддин Марғиноний асарлари Шарқ ва Ғарб олимлари томонидан кенг ўрганилган, уларга шарҳлар ёзилган, олим ҳақида

кўплаб рисола ва мақолалар эълон қилинган. Жумладан, «Ҳидоя» китоби форс, инглиз тилларига таржима қилинган. Рус олими Н.И.Гродеков раҳбарлигида асар инглизчадан рус тилига ағдарилган ва 1853 йили тўрт жилдда Тошкентда чоп этилди.

Мустақиллик туфайли буюк алломаларимиз ҳаёти ва ижодий меросини ўрганиш имконига эга бўлди, уларнинг мақбара ҳамда масжидлари қайта қурилди ва таъмирланди. Хусусан, Бурҳонуддин Марғиноний ижодий меросини ўрганишга ҳуқуқшунослик фанлари доктори А.Саидов кўл урди ва «Ҳидоя» асарининг русча таржимасининг 1-жилди қайта нашр этилди.

Бурҳонуддин Марғиноний таваллудининг, ҳижрий сана бўйича, 910 йиллигини нишонлаш муносабати билан бутун республикамизда, олим таваллуд топган Фарғона водийсида катта ишлар қилинди.

Буюк ватандошимиз Бурҳонуддин Марғиноний ҳаёти ва ижодини чуқур ўрганиш, унинг асарларини халқимиз қўлига етказиш шарқшунос, ҳуқуқшунос, тарихшунос ва файласуфларимизнинг шарафли бурчидир.

Нажмуддин Кубро (1145—1221)

Тасаввуфнинг Марказий Осиёдаги йирик намоёндаларидан, буюк авлиё, донишманд, тасаввуфнинг кубровий силсиласининг асосчиси. Унинг тўлиқ исми Аҳмад ибн Умар ибн Муҳаммад Хивакий ал-Хоразмийдир. У кишини бало ва қазоларнинг олдини олувчи Томатулкубро номи билан ҳам аташган.

У зот ҳар қандай муаммолик масалани ҳал қилиб берар ва ким баҳслашса, голиб чиқар эди. Шунинг учун Кубро (Буюк) номини олган.

Нажмуддин Кубро 540 ҳижрий Хоразмнинг Хивак шаҳрида таваллуд топган. Шу ерда бошланғич таълимни олгач, болалик пайтидаёқ талаби илм билан Мисрга боради. У ерда Рузбекхон Ваззон ал-Мисрий (вафоти 584/1188) деган олимда дарс олади. Рузбекхон уни ўғлидек яхши кўриб, ҳатто қизини никоҳлаб бериб, ўзига куёв қилиб олади. Илмга чанқоқ Нажмуддин Табризга келиб, машҳур олим Имом Абу Мансур Ҳафда деган донишманддан Қуръон ва ҳадислардан, Шайх

Бобо Фараж, Аммор Ясир, Исмоил Қасрий каби улкан мутасаввифлардан тасаввуфга оид илмларни эгаллайди. Исмоил қўлида тасаввуфнинг хирқапўшт даражасига етиб, оқ фотиҳа олади. Кейин Мисрдаги устоз ва қайнотаси Рузбекхон маслаҳати билан ватани Хоразмга қайтиб келиб, хонақоҳ қуради ва шогирдлар тарбиялаш билан шуғулланади. «Кубровия» ёки «заҳабия» тариқатига асос солди. Зикрни овоз чиқармай (хуфя) ижро этишни шу тариқат жорий қилган.

Нажмуддин Кубро дунё ҳирсу ҳавосидан, икир-чирларидан четда тургани учун Абулжанноб деб аталди.

1221 йили июль ойида Чингизхон лашкарбошиси Хулоқхоннинг тумонат лашкари Урганчни ўраб олди. Шаҳар қамалда қолиб, аҳоли азоб чекаётган бир пайтда етмишдан ошган Нажмуддин Кубро қўлига қилич олиб, қалъани бир неча кун давомида душман ҳамласидан сақлаб турди.

У ўз муридлари билан мўғул босқинчиларига қарши шиддатли жанг қилиб, ҳижрий 710 (1311) йили шаҳид бўлган.

Нажмуддин бир қанча асарлар ва рубоийлар ёзган, булар тазкираларда учрайди. Асарларидан маълумлари:

1. «Фавотиҳ ул-жамол ва фаотиҳ ул-жалол».

2. «Ал-Усул ал-ашара» (Ўн асос ёки усул). Асар турк тилига таржима қилиниб, нашр этилган.

3. «Рисолат ул-хоъиф ил-хаъим мин лаумон ал-лаъим».

Бу асарлар араб мамлакатлари ва Туркияда нашр этилган.

4. «Рисолат ул-одоб — ил-зокирин» (Зикр қилувчиларнинг одоби ҳақида рисола). Асарнинг Абдурраҳмон Жомийнинг шогирди Абдуғофир Лорий томонидан форсийга қилинган таржимаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақами 503/Х).

Нажмуддин Кубро шаҳид бўлгандан сўнг, унинг таълимотини шогирдлари давом эттириб, Марказий Осиё кубровия мактабини вужудга келтирдилар. Бу биродарлик фирқаси аъзоларини бирлаштирган таълимотнинг руҳи ва мақсади эди.

Кубровия мактаби бир қанча мустақил шохобчалар келиб чиқишига сабабчи бўлди.

Шамсулисом Алоуддин Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Самарқандий (XII аср)

Машҳур фикҳ олими ва тилшунос. Самарқандда туғилиб, машҳур олимлар Маҳкулий (вафоти 1114) ва Баздавий (вафоти 1089)ларнинг шогирди бўлган.

Алоуддин Қуръон шарҳи ва фикҳга оид бир қанча асарлар ёзган, улардан:

1. «Китоб туҳфат ул- фуқаҳо» (Фақиҳларга туҳфа китоби).

2. «Мухталиф ар-ривоя» (Ихтилофли ривоятлар).

3. «Мизон ал-усул фи натоиж — ил-уқул» (Ақллар чиқарган хулосалар бўйича усуллар мезони). Бу китоб 1145 йили атрофида ёзилган бўлиб, унинг XIII аср охирида кўчирилган иккита нодир қўлёзмаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (СВР, IV № 3062, 3063).

Муҳаммад ибн Абу Бакр Самарқандий (вафоти 1177 ёки 1197)

Бу олим Самарқандий, Бухорий, Шарқий ва Қумий нисбалари билан юритилади. У «Имомзода» лақабига ҳам эга. Бу машҳур Ислом олими Марказий Осиё ва Хуросоннинг йирик маданият ва маърифат ўчоқлари бўлган Самарқанд, Бухоро, Қўм каби шаҳарларда яшаган. Бухорода дафн этилган. Унинг асарларидан:

1. «Шариат ал-Ислом ило дор ис-салом» (Саломатлик уйи (жаннат)га олиб борувчи Ислом шариати) Марказий Осиёда кенг тарқаган асар. Асарнинг тўртта қўлёзма нусхаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақамлари 2459/1, 3735/1, 5588 ва 4803/IV).

2. «Ҳидоя». Машҳур диний асар. Муҳаммад ибн Абу Бакр Самарқандий Бурҳонуддин Марғинонийнинг халифаларидан бири бўлган.

Абдулхолиқ ибн Абдулжамил Гиждувоний (вафоти 1103/1179)

Хожа Абдулхолиқ ибн Абдулжамил (ёки Абдулжалил) Гиждувоний тасаввуфнинг йирик намояндаси,

машхур авлиё, Хожাগон номи билан шуҳрат қозонган Ўрта Осиё тариқатининг асосчиси ва раҳнамоси, Бухоро яқинидаги йирик савдо-сотик карвон йўлларидан бўлмиш Гиждувон қишлоғида имом оиласида туғилган. Ўз қишлоғида дастлабки маълумотни олгач, 22 ёшида илмини такомилга етказиш мақсадида Бухорога келди. Бу ерда ўша даврнинг йирик олимлари ва тасаввуф намояндаларидан етарли таълим олади. Айниқса унинг машхур тасаввуф раҳнамоси Абу Яъқуб Юсуф Ҳамадоний (ваф. 1140 йил) билан учрашуви муҳим аҳамиятга эга бўлди. Юсуф Ҳамадоний уни сўфийлик тариқатига жалб қилди ва унга халифалик хирқасини тақдим этади.

Ал-Ғиждувоний дунёқарашининг покланишида маломатия таълимоти ва қаландарлар ҳаракати анчагина таъсир кўрсатди. Ўзининг бир қанча ҳажм жиҳатдан катта бўлмаган рисоаларида тасаввуфий-зоҳидлик билан шуғулланган диндор, эътиқодли мусулмон нуқтаи назаридан келиб чиқиб, шариат аҳкомлари ва пайгамбар алайҳиссалом суннатларини ҳамда тасаввуфдаги янгиликларни илдиз олдириб, мустаҳкамлашни тарғиб қилди. Халқ оммаси — оддий раият билан яқинлашиш ва уларнинг диний эътиқодига хизмат қилиш хожাগон тариқатининг асоси эди. Тасаввуфнинг бошқа тариқатларидан фарқли ўлароқ Ғиждувоний сўфийлар учун махсус хонақоҳлар қуриш ва уларда яшашни маъқулламас эди.

Ал-Ғиждувоний ўз таълимотининг саккизта асосий қонун — йўл-йўриқларини ишлаб чиқди. Уни тушида кўриб, тасаввуфдан ғойибона руҳий таълим олган ва Ғиждувонийни ўзига устоз деб билган Баҳоуддин Нақшбанд (1318—1389) бу саккизта йўл-йўриқларни тўлалигича қабул қилди ва уларга ўзи яна учта қўшди ҳамда жаҳон миқёсида шуҳрат қозонган Нақшбандия тариқатига асос солди. Тасаввуфда муҳим аҳамият касб этган ва сўфийлар учун махсус ишлаб чиқилган бу 11 қонун-қоида, йўл-йўриқлар қуйидагича:

1. Ҳуш дар дам. Бу тушунча шундан иборатки, Худо ёди учун бажарилган зикр асносида ичдан чиқаётган ҳар бир нафас ҳушёрлик ва огоҳлик ила чиқмоғи лозим, токи бунда ғафлат юз бермасин.

2. Назар бар қадам. Солик (тариқат аъзоси) шаҳар,

қишлоқ, сахро ва бошқа ҳар қандай жойда юрганда ҳар бир қадамига диққат билан разм солиб, огоҳ бўлиб юрмоғи керак, токи унинг назари пароканда бўлмасин, лозим бўлмаган жойга бормагани маъқул.

3. Сафар дар ватан. Бул қоида шундан иборатки, солиқ башарий табиатда сафар қилсин, яъни башарий сифатлардан мулкӣ сифатларга ва замима (қўшимча) сифатлардан ҳамида (маъқул) сифатларга интиқол этсин, яъни ўтсин.

4. Хилват дар анжуман. Бу қоиданинг тафсилоти учун Воиз Кошифийнинг ўғли Али ас-Сафийнинг «Рашаҳот айн ал-ҳаёт» асарида Баҳоуддин Нақшбанддан куйидаги қимматбаҳо жумлалар келтирилади: «Аз ҳазрати Хожа Баҳоуддин пурсидаандки, бинои тариқати шумо бар чист? Фармудаанд: Хилват дар анжуман, базохир бо халқ ва ба ботин бо Ҳаққи субҳона». (Хожа Баҳоуддиндан сўрашибдики, Сизнинг тариқатингизнинг биноси нимада? У киши айтибдилар: анжуманда хилватда бўлиш, зоҳиран халқ билан бирга ва ичида субҳона таолонинг ҳаққида бўлиш).

5. Ёди кард. «Рашаҳот» асарида баён этилганидек, бу қоиданинг маъноси тил билан ё қалб билан зикр қилишдир.

6. Бозгашт. Бу қоиданинг маъноси шундай: зокир (зикр қилувчи) ҳар вақт калимаи таййиба (Ло илоҳа иллаллоҳу Муҳаммадан расулulloҳ)ни айтиб бўлгач, унинг орқасидан ўшал қалб тил билан «Худовандо, менинг мақсудим Сенсан, Сенинг ризоингни тилайман», дейди. Тўғрироғи бу жумлаларни дилидан ўтказади.

7. Нигоҳдош. Бу қоида шундан иборатки, таййибия калимасини зокир дилида айтаётганда хотира бошқа томонга чалғиб кетишидан эҳтиёт бўлиши лозим, яъни зокир бир дамда ўшал муборак калимани бир неча бор такрорлаб, хотирани жам қилиб олмоғи даркор.

8. Ёддошт. Бу қоида Ҳақ субҳонани ёдлашда солиқ ҳамиша огоҳ бўлиб туриши, ўшал муборак аъмолни доимо ёдда тутишдан иборатдир.

9. Вукуфи замони (вақтинча туриш). Бунда сўфий ўз вақтини қандай ўтказаётганини доимий кузатиб туради. Агар тақво билан ўтказаётган бўлса, Аллоҳга шукр айтсин, агар тақво билан ўтказмаётган бўлса, Аллоҳдан кечирим сўрасин.

10. Вуқуфи адади (ҳисоблаш учун тўхташ). Хаёлий фикран такрорлаётган икки ҳолдаги зикрини қайта-қайта такрорлаб туриш учун белгиланган ададга қатъий риоя қилиши ва бу кўрсатмага тўла мувофиқ бўлиши керак.

11. Вуқуфи қалбий (қалбда тўхташ). Қалбда муҳрланган Аллоҳ номини доим хаёлда тутиш, қалбида Аллоҳ номидан бошқа ҳеч нарса йўқлигига яна бир марта ишонч ҳосил қилиш.

Абдулҳолиқ Гиждувоний 1180 ёки 1220 йили она шаҳри Гиждувонда вафот этди ва шу ерга дафн этилди. Гиждувоний бир қанча асарлар ёзган бўлса ҳам бизгача унинг «Рисолаи тариқат», «Рисолаи саҳобия», «Васиятнома», «Зикри Абдулҳолиқ Гиждувоний» деган асарлари етиб келган. Буларнинг қўлёзмалари дунёнинг бир қанча кутубхоналарида сақланмоқда.

Шўролар тузуми даврида кўплаб буюк алломаларимиз қатори Абдулҳолиқ Гиждувоний ҳам унутиб юборилди. Илмий доираларда уни зикр қилиш, унинг ҳақида бирор ижобий фикр айтиш ва ёзишдан ҳайиқардилар. Оддий халқ орасида Хожагон тариқати ва Абдулҳолиқ Гиждувоний номи авлиё сифатида эсланар эди. Аллоҳга минг қатла шукрки, Марказий Осиё ва қўшни мамлакатларда ўз тариқати билан халқ орасида шуҳрат қозонган буюк Баҳоуддин Нақшбанднинг пири комили ва раҳнамоси бўлган бу зот номини тилга олиш шарафига муяссар бўлдик.

Абулқосим Носируддин Муҳаммад ибн Юсуф ас-Самарқандий ал-Маданий (вафоти 1258)

Ал-Маданий нисбаси у Мадинада ҳам яшаганидан далолат беради. Унинг асарларидан бизга маълумлари:

1. «Ал-Жомеъ ал-кабир» (Катта мажмуа). Бу фикҳ масаласига оид фатволар тўпламидир. Кейин олим бу асардан муҳим масалаларни танлаб олиб, «Китоб ал-мултақат фил фатово ал-ҳанафия» (Ҳанафия мазҳабига оид фатволар китоби) деган қисқартмасини ёзди. Асар «Мулақати Носирий» номи билан Шарқда кенг тарқалган ва мадрасаларда ўқитилган. Асарнинг Шайх

ибн Ҳиббатуллоҳ деган котиб 1395 йили кўчирган нодир нусхаси (ашёвий рақами 4828) ва бошқа нусхалари (ашёвий рақамлари 2990, 2977) ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

2. «Китоб ал-фиқҳ ан-нофиъ» (Фиқҳ ҳақида фойдали китоб) номли Ислом қонуншунослигига оид асари ҳам машҳурдир. Унинг 1372 йили кўчирилган ва XIV асрда кўчирилган нодир қўлёзмалари ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақамлари 4704, 3038).

Сайфиддин Бохарзий (1190—1261)

Хуросон вилоятининг Бохарз қишлоғида туғилиб, Бухоро вилоятининг Фатҳобод қишлоғида вафот этган. Машҳур сўфийлардан, шайх, Марказий Осиё ижтимоий ва сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутган. Хуросон, Хоразм, Бухорода «Шайх ул-олам» даражасига кўтарилган. Сайфуддин Бохарзий мўғуллар истилоси ва ҳукмронлигига қаттиқ қаршилик кўрсатган. Мўғул хонлари у билан келишишга интилганлар. Улардан Мангу, Хулоку ва Хубийлайларнинг онаси Бухоро вилоятида мадраса ва хонақоҳ қурдириб, унга жуда кўп қишлоқларни вақф қилган ва мутасаддий қилиб Бохарзийни тайинлаган. Олтин Ўрда хони Берка ҳам унга сиғиниб, Бухорога келган (қар. Бохарзий мақбараси).

Занги Ота (вафоти 1528)

Марказий осиелик машҳур авлиё, илоҳиёт олими, чўпонлар пири. Тошкент вилояти Янгийўлда туғилган ва шу ерда вафот этган. Аҳмад Яссавийнинг устози бўлган Арслонбоб Эшоннинг эварасидир. У ўта қоратанли бўлгани учун Занги (Занжи) деб аталган. Қабри Тошкентдан 16 чақирим жанубда ҳозирги Занги ота қишлоғида жойлашган. Октябр тўнтаришидан аввал Занги ота мақбараси (қар.) жуда катта зиёратгоҳ бўлган. Кейин таъмир қилиниб, даҳрийлар уйи қилинган эди, ҳозир яна зиёратгоҳга айлантирилди.

**Абулбаракот Ҳафизуддин Абдуллоҳ
ибн Аҳмад Насафий
(вафоти 1310)**

Машҳур фақиҳлардан. Насаф (Қарши) шаҳрида туғилиб, шу ерда ўқиган ва яшаган. Асарларидан:

1. «Ал-Вофий» (Вафодор). Фикҳга бағишланган мўътабар китоблардан бўлиб, унга Насафийнинг ўзи «ал-Кофий шарҳ ал-Вофий фил фуруъ» (Фикҳ шохобчалари масаласида «ал-Вофий»ни шарҳлашда кифоя қилувчи) номи билан шарҳ ёзган. Бунинг бир қўлёзмаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (СВР, IV, 3183).

2. «Манор ал-усул фи фусул ал-фикҳ» (Фикҳ фасллари ҳақида асослар машъали). Бир нусха Шарқшунослик институтида сақланмоқда (СВР, IV, 3181).

3. «Канз ул-дақойиқ фи-л-фуруъ» (Фикҳ шохобчалари асосларини шарҳлашда нозик тафсилотлар). Бунинг бир қўлёзмаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (СВР, IV, 3185).

4. «Ал-Мустасфо шарҳ фикҳ «ан-Нофиъ» («Фойдали фикҳ»ни шарҳлашда мукамал китоб). Бу Носируддин Абулқосим Самарқандийнинг (вафоти 1167). «Фикҳ ан-нофиъ» асарига ёзилган шарҳдир. Қўлёзмаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланади (СВР, IV, 3184 кабилар).

**Камолуддин Абдураззоқ Кошоний
Самарқандий
(вафоти 1330 ёки 1335)**

Машҳур тасаввуф олимларидан. Тасаввуфга оид асарларидан бизгача етиб келганлари:

1. «Китоб ал-истилоҳот» (Истилоҳлар китоби). Сўфийликка оид терминларнинг мукамал қомуси бўлиб, форс тилида ёзилган. Асарда тасаввуфга оид адабиётда қўлланиладиган сўз ва ибораларнинг изоҳи берилган. Китоб икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмда абжад тартиби билан сўфийликка оид терминлар изоҳи, иккинчи қисмда сўфийлик тариқатига эришишга оид босқичлар тушунтирилган. Бу асарнинг муаллиф вафотидан 50 йилча кейин 1381 йилик ўчирилган нодир қўлёзмаси ЎзРФА Шарқшунослик инс-

титутида сақланмоқда (ашёвий рақами 508ЎII). Асарнинг биринчи қисми 1815 йили Калкуттада инглиз тилида А.Шпрингер томонидан таржима қилиниб, нашр этилган.

2. «Тасфийат ал-қалб» (Қалбни поклаш). Бу ҳам тасаввуфга оид асардир. Унинг Саййид Боқир ибн Жаъфархожа деган котиб 1839 йили кўчирган нусхаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақами 8119/1).

3. «Рисола фи-л-қазо ва-л-қадр» (Қазо ва қадр сўзлари ҳақида рисола). Бунда синоним сўзлар «қазо» ва «қадр»га изоҳ берилган ҳамда илм, куч ва қудрат тушунчалари изоҳланган. Асарнинг 1381 йили кўчирилган қадимги қўлёзмаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақами 568/III).

Баҳоуддин Саййид Муҳаммад ибн Жалолуддин Нақшбанд (1318—1389)

Йирик авлиё ва тариқат раҳнамоларидан, нақшбандия тариқати асосчиси ва раҳнамоси. Бухоро яқинидаги Қасри Орифон деган қишлоқда туғилган. Бухорода таҳсил қилиб, Хожа Муҳаммад Самоси уни ўғил қилиб олади, кейин Амир Кулолнинг зикр ва тасбиҳларида ҳозир бўлиб, сўнг етти йил Мавлоно Ориф ва 12 йил Халил Ото деган авлиёлар суҳбатида бўлган, икки марта ҳаж қилган. Иккинчи ҳажда Хожа Муҳаммад Порсо билан Ҳижозда учрашади, қайтишда Нишопур ва Ҳиротнинг улуғ машойихлари билан учрашиб, бир муддат Марвда ҳам яшайди. Сўнг Бухорога қайтиб, қолган умрини шу ерда ўтказди. 1389 йили вафот этган, жасади туғилган жойи Қасри Орифонда дафн этилган. Ҳозиргача зиёратгоҳ жой. Муридлари ниҳоят кўп бўлиб, энг машҳурлари Хожа Алоуддин Ато ва Хожа Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Ҳофиз ал-Бухорий (вафоти 822/1419)лардир.

Баҳоуддин Нақшбанднинг «Ҳажнома» номли ваъз ва насиҳатлардан иборат манзумаси, «Далил ал-ошиқин» (Ошиқлар далили) ва «ал-Аврод Баҳоийя» (Баҳоуддин вирдлари) номли тасаввуфга оид асарлари бор.

**Саъдуддин Масъуд ибн
Умар Тафтазоний
(1322—1390)**

Ислом дунёсида жуда машҳур бўлган бу олим Нисо шаҳри яқинидага Тафтазон қишлоғида туғилган. Сарахс мадрасасида мударрислик қилган. Темурийлар уни Самарқандга таклиф этганлар, унинг кўп умри Самарқандда ўтган, Темур ҳузурида катта обрў ва ҳурмат қозонган. Самарқандда вафот этган. Тафтазоний Хоразм ва Туркистонда ҳам яшаган.

Тафтазоний мантиқ (логика), калом (риторика), тафсир, фикҳ, ҳадис, Ислом ақидалари соҳасида замонасининг яғонаси бўлган. Бу фанлар соҳасида ёзган асарлари катта ҳурмат қозонган. Замонаси ва ундан кейин ўтган кўпчилик олимлар унинг асарларига ҳошиялар ва шарҳлар ёзганлар. Тафтазоний шунчалик шуҳрат қозондики, ундан олдин ўтган Ислом олимлари «мутақаддимин» (илгари ўтганлар), ундан кейин ўтганлар эса «мутааххирин» (кейин ўтганлар) деб юритилди. Мўғуллар истилосидан кейин Тафтазоний давригача унинг каби исломшуносликда донг чиқарган бирорта олим учрамайди. У Туркияга сафар қилиб, у ердаги йирик исломшунос олимлар билан баҳслашиб, уларни енгиб чиқади. Шу вақтдан бошлаб, унинг асарлари Туркия мадрасаларида ўқитила бошлайди. Унинг бизгача бир қанча йирик асарлари етиб келган. Улардан:

1. «Тазҳиб ал-мантиқ ва-л-калом» (Мантиқ ва каломнинг танқидий баёни), Шарқда жуда шуҳрат қозонган китоб. Унга бир қанча олимлар шарҳлар ёзганлар. Асарнинг қўлёзма ва босма нусхалари ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

2. «Мақосид ат-толибин фи усул-ид-дин» (Дин асосларини изоҳловчиларнинг мақсадлари).

3. «Ат-Талвиҳ фи кашф ҳақойиқ ат-танқиҳ» (Тўғрилانган ҳақиқатларни очиш учун изоҳлар). Асар 1367 йил ноябрида Туркистонда ёзилган.

4. «Шарҳ «ал-Кашшоф» («ал-Кашшоф» шарҳи). Замахшарийнинг Қуръон тафсирига оид «ал-Кашшоф» асарига ёзилган шарҳ.

Шайх Хованд Тохур (вафоти 1420)

Тошкентлик машхур шайх мутасаввиф, Шайх Умарнинг ўғли, Тошкентда туғилиб, замонасининг машхур шайхларидан таълим олган ва тасаввуф олими даражасига кўтарилган. Туркистонга бориб, Аҳмад Яссавий хонадони киборларидан бўлмиш Тангуз Шайх суҳбатида бўлган. У ердан Бухоро томонга сафар қилган. Шайх Муҳаммад Порсо (вафоти 1419) билан учрашган. Шайх Хованд Тохур Тошкентда 1420 йили вафот этган ва шу ерда дафн этилган. Унинг XIX асрда қурилган мақбараси ҳозир ҳам сақланиб қолган. Унинг номи билан бутун даҳа аталиб келган. (Ҳозирги Шайхантохур тумани).

Яъқуб Чархий (вафоти 1447)

Нақшбандия таълимотининг йирик вакилларида, Хожа Аҳрорнинг устози, Афғонистоннинг Ғазна атрофидаги Чарх қишлоғида туғилган. Ўқиб, Қуръон, ҳадис ва бошқа илмлардан саводини чиқаргач, тасаввуфга қизиқиб Бухорога келади ва Баҳоуддин Нақшбанд билан учрашади. Бир неча синовлардан сўнг Баҳоуддин Нақшбанд уни шогирдликка қабул қилиб сўфийлик таълимоти билан таништиради, ўз куёви ва шогирди бўлмиш Хожа Алоуддин Атторнинг тарбиясига топширади. Бухорода тасаввуф соҳасида камолотга эришган Яъқуб Чархий Чоғаниён (Сағониён)да фаолият кўрсата бошлади. Халқни Ҳақ йўлига даъват қилади, ёзган асарлари ва етиштирган шогирдлари билан шуҳрат қозонди. У Мовароуннаҳрда Улуғбек, Хуросонда Шоҳрухлар даврида фаолият кўрсатди. Хожа Аҳрори валий (қар.) Чархийнинг шуҳратини эшитиб, у билан учрашади ва уни ўзига пир тутиб, унинг шогирди бўлади. Абдурахмон Жомий «Нафоҳот ал-унс» китобида Яъқуб Чархий фаолияти ва тасаввуфни тарғиб қилишдаги хизматларини таъкидлаб, Хожа Аҳрор билан устоз ва шогирдлигини тилга олган.

Яъқуб Чархий Нақшбандия таълимоти ва диний илмлар соҳасида қуйидаги асарлар муаллифи:

1. «Тафсири Чархий» (Чархий Қуръон тафсири).

2. «Рисола унсия» (Дўстлик ҳақида рисола).
3. «Ар-Рисола ал-абдолия» (Абдоллар ҳақида рисола).
4. «Рисола дар сийрати мустафоия ва тариқаи мустақимия» (Мустафонинг таржимаи ҳоллари ва тўғри йўллар ҳақида рисола).
5. «Рисола дар илми фароиз» (Мерос тақсимлаш ҳақида рисола).
6. «Рисола дар ақоид» (Ақидалар ҳақида рисола).
7. «Рисола фи-л-ҳисоб ва-л-фароиз» (Ҳисоб ва мерос тақсимлаш ҳақида рисола).
8. «Мухтасар дар баёни силсилаи нақшбандия» (Нақшбандия сулукининг қисқа баёни).
9. «Шарҳи асмо Аллоҳ» (Аллоҳ исмлари шарҳи).
10. «Шарҳи навади нуҳ ном» (Аллоҳнинг 99 исмининг шарҳи).

Яъқуб Чархий ҳижрий 815 (1447) йили вафот этди.

Хожа Муҳаммад Порсо ибн Маҳмуд ал-Ҳофиз ал-Бухорий (1348—1420)

Тасаввуфнинг йирик намоёндаси, мўъжизакор, каромат соҳиби, авлиё, Порсо-диндор, диёнатли лақабини унга Баҳоуддин Нақшбанд берган.

Бухорода туғилган. Мадрасаларда ўқиб, Қуръон, ҳадис ва бошқа диний илмларни чуқур ўрганган; замонасининг забардаст кишиларидан бири бўлиб етишди ва Баҳоуддин Нақшбанддан сўнг Марказий Осиёда Нақшбандия оқимининг энг йирик вакили ва тарғиботчиси сифатида шуҳрат қозонди.

Унинг ҳақида Жомийнинг «Нафаҳот ал-унс», Али Сафийнинг «Рашаҳот» асарларида маълумотлар бор.

Ҳожа Муҳаммад Порсо Баҳоуддин Нақшбанднинг иккинчи халифаси бўлган, унга катта умид билан қараган ва тарбиясини ўз назоратига олган. Баҳоуддин Нақшбанд вафоти олдидан Хожа Муҳаммад Порсонини ўз ўрнига тайин қилиб кетган. «Рашаҳот» китобида ёзилишича, Хожа Муҳаммад Порсо кучли каромат соҳиби бўлган, буни иложи борича яширган, фақат қаттиқ зарурат туғилгандагина уни ошкор қилган. «Рашаҳот»-да унинг кароматларидан мисоллар келтирилган.

«Рашаҳот»да Хожа Муҳаммад Порсо ўша даврдаги сиёсий воқеаларга ҳам алоқадор бўлгани ёзилган. Унинг фаолиятидан Амир Темурнинг набираси Халил Мирзо ва Хуросон шоҳи Шоҳрух яхши хабардор бўлганлар. Порсо Шоҳрух билан турли масалалар бўйича ёзишмалар олиб борган.

Хожа Муҳаммад Порсо фақат валийуллоҳ эмас, балки йирик олим ҳам. ЎзРФА Шарқшунослик институтида унинг қуйидаги асарлари мавжуд.

1. «Рисолаи қудсия» (Баҳоуддин Нақшбанднинг қудсий калималари ҳақида рисола).

2. «Аз анфози қудсияи машойихи тариқат» (Тариқат шайхларининг қудсий калималаридан).

3. «Эътиқод» (Эътиқод ҳақида).

4. «Таҳқиқот» (Тасаввиф истилоҳлари ҳақида).

5. «Тафсири Қуръон».

6. «Ал-Ҳадис ул-арбауна» (Қирқ ҳадис).

7. «Рисола дар одоби мурид» (Мурид одоблари ҳақида рисола).

8. «Рисолаи кашфия» (Кароматлар ҳақида рисола).

9. «Рисолаи маҳбубия» (Дўстлик ҳақида рисола).

10. «Шарҳи «Фикҳ Кайдоний» («Фикҳи Кайдоний» асарининг шарҳи).

11. «Фасл ул-хитоб би вусули аҳбоб» (Дўстлар висолига етишишда оқ ила қорани ажратувчи).

12. «Мухтасари тарихи Макка» (Макканинг қисқача тарихи).

13. «Фусули ситта» (Олти фасл).

14. «Мактуби Хожа Муҳаммад Порсо ба Мавлоно Зайнуддин» (Хожа Муҳаммад Порсонинг Мавлоно Зайнуддинга мактуби).

15. «Мақомоти Хожа Алоуддин Аттор».

16. «Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд».

17. «Муқаддима ли Жомий ул-калим» («Жомей ул-калим» китобига муқаддима).

18. «Ҳафтоду ду фирқа» (Етмиш икки фирқа).

Хожа Муҳаммад Порсо икки марта ҳаж қилган. Дастлаб Баҳоуддин Нақшбанд билан 1419 йили, иккинчи ҳаж зиёратини амалга ошириб, касалга чалиниб 72 ёшида вафот этган ва амирулмуъминин Аббос мақбараси ёнига дафн этилган.

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор (1404—1490)

Машҳур шайх, валий, нақшбандия тариқатининг йирик намоёндаси.

У ҳижрий 806 йили рамазон ойида (1404 йил, март) Тошкент вилоятининг Боғистон музофотида туғилган. Бошланғич маълумотни Тошкент мадрасаларида олиб, 23—24 ёшларида тоғаси Хожа Иброҳим уни Самарқандга ўқишга жўнатади. Хожа Аҳрор кўпроқ тасаввуф илмига қизиқади. 1428—1431 йиллари Ҳиротга келиб, Шайх Баҳоуддин Умар, Шайх Зайнуддин Хавофий каби таниқли мутасаввифлар суҳбатида бўлган. Сўнг Баҳоуддин Нақшбанднинг шогирди, Чағониённинг Хулғату мавзеида истиқомат қилувчи Яъқуб Чархийга (қар.) қўл бериб, ундан нақшбандия тариқати асосларини ўрганади. 1431—1432 йилларда Тошкентга қайтиб келиб, нақшбандия тариқатининг асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд таълимотининг давомчиси сифатида танилиб, айни вақтда деҳқончилик ва тижорат ишлари билан шуғулланади. Ўз хўжалик фаолиятидан олган даромаднинг анчагина қисмини аҳоли бошига тушган оғир солиқларни тўлаш, диний иншоотлар қурилишларига сарфлайди. Чунончи, Умаршайх Мирзо Тошкент аҳолисидан 250 минг динор ҳажмида солиқ талаб қилганда, Хожа Аҳрор бу маблағнинг ҳаммасини ўзи тўлиб, 70 минг динорни солиқ йиғувчиларга топширган. Самарқанд, Тошкент ва Кобулда мадрасалар қурдирган.

1451 йили темурийлардан Абу Саъид Мирзо Тошкентда бўлиб, Хожа Аҳрорни ўзига маънавий мадакор деб танийди ва уни Самарқандга кўчириб келади. Хожа Аҳрор 1451—1454 йиллар мамлакат сиёсий ҳаётида фаол иштирок этган. У 1490 йили вафот этган ва Самарқандда дафн этилган.

Унинг бизгача уч рисоласи етиб келган:

1. «Фақарот ул-орифин» (Орифлар сўзларидан парчалар). Унда Хожа Аҳрорнинг ва баъзи бошқа тасаввуф намоёндаларининг сўзларидан намуналар келтирилган.

2. «Волидия» (Отага бағишланган). Ўз отаси илтимосига кўра ёзган. Ундан тариқат йўлига кирган кишиларнинг ахлоқ-одоби, фақрлик ва фано тушунчалари ҳақида сўз боради. Рисола ўз даврида машҳур бўлиб, Жомий ва Навоийлар у билан танишганлар.

3. «Хавроийя». Машхур мутасаввиф шоир Абу Саъид Абулхайрнинг (XI аср) «Хавро» (Хурлар) сўзи билан бошланадиган бир рубойисини шарҳлашга бағишланган. Булардан ташқари Хожа Аҳрорнинг ўз замондошларига ёзилган анчагина руқъа-номалари ҳам бизгача етиб келган.

Махдуми Аъзам Хожаи Аҳмад ибн Жалолуддин Косоний (1461—1542)

Машхур мўжизакор авлиё ва олим. У Наманган вилоят Косонсой туманида туғилган. Она юртида дастлабки маълумотларни олиб, отаси ёнида деҳқончилик ишлари билан шуғулланади. Лекин унда ёшлигидан қандайдир илоҳий тортиш кучи пайдо бўлади. Ўзига пирмуршид ахтариб Тошкентга боради ва Хожа Аҳрор билан учрашади. Хожа Аҳрор Махдуми Аъзамни ўз шогирди Муҳаммад Қозийга юборади. Муҳаммад Қозий уни ўзига шогирдликка қабул қилади ва Махдуми Аъзам Тошкентда тариқат мактабида илмини такомиллаштира бошлайди. Секин-аста у машхур мўжизакор авлиё, нақшбандия тариқатининг йирик намоёндаси бўлиб шуҳрат қозонди ва бу тариқатнинг асосчиси Баҳоуддин Нақшбандни Хожаи Бузург деб атаб, ўзига ғойибан пир билди. Унинг қабрини тез-тез Бухорога бориб зиёрат қилиб турди. Хожа Аҳрордан кейин унинг ишини 1515 йилдан бошлаб Махдуми Аъзам давом эттирди. Ўша вақтнинг ҳукмдорларидан Убайдуллоҳхон, Жонбек султон, Исфандиёрхон, Искандар султон ва бошқа амиру амалдорлар унинг муриди бўлганлар. Буюк авлиё улар қошида катта нуфузга эга бўлган, улар орасида бўлиб ўтган ўзаро низоларни тинчлик йўли билан бартараф қилган. Уларни фуқаро додига етишга, илмфан аҳлини эъозлашга даъват этган. Хунрезлик, беҳуда қон тўкишлик Аллоҳ ҳузурида энг оғир гуноҳ эканини тушунтирган. Нақшбандияга эътиқод қилган Заҳируддин Бобир ҳам Махдуми Аъзамнинг муриди бўлган, унинг амирлари ҳам нақшбандияга катта эътиқод қилганлар. Махдуми Аъзам Бобирга атаб ўзининг «Бобирий» деган рисоласини ёзган.

У Аллоҳнинг ҳақиқий чин ва содиқ дўсти, Аллоҳни қалби билан севади. Аллоҳ унинг қалбида. Ўз муридла-

рига ҳам Аллоҳ висолига етишиш йўллари кўрсатади. Бу йўл ҳар бир кишининг қалбида, уни тозалаш, поклаш, яъни гуноҳлардан холи қилиш керак. Аллоҳдан афв сўраб, унинг ва пайғамбарнинг зикрида, тоат-ибодатда бўлиш керак.

Маҳдуми Аъзам таълимотидаги яна бир муҳим нарса тасаввуф йўлига кирган сўфий ва ҳар бир инсон меҳнат билан шуғулланиши керак деган ғоядир. Баҳоуддин Нақшбанднинг «Дил ба ёр, даст ба кор» (қалб Худо учун қўл эса меҳнатда бўлиши керак) деган ҳикмати у маҳкам ушлади ва ўз муридларини фойдали меҳнат билан шуғулланишга даъват қилди. Унинг яна бир инсонпарварлик ғояси миллат, диний эътиқодни ажратмасликдир ҳамма инсон бир ота-она (Одам ва Ҳаво) нинг фарзанди. Ҳаммаси Аллоҳнинг бандаси. Шундай экан, улар орасида адоват, низо бўлмаслиги керак, улар тотувликда, аҳил бўлиб яшамоқлари лозим. Хожа Абдулбақоийнинг «Жомеъ ал-мақомот» номли китобида келтирилган 1617 йили ёзилган бир ривоятда Маҳдуми Аъзам Бухородаги Мағок масжидида тез-тез суҳбатлар қилиб турар экан. Бу суҳбатларда шаҳарнинг ҳунарманд, косиб, савдогар ва бошқа аҳолиси қаторида ўша атрофдаги яҳудийлар ҳам келиб иштирок этишар ва кўп таъсирланишар экан. Маҳдуми Аъзам буни сезса ҳам, қаршилиқ кўрсатмас экан. Авлиё умрининг сўнгги йилларида Самарқанднинг Дахбед деган қишлоғида яшади ва шу ерда 1542 йили вафот этди, қабри ҳозир ўша ерда мавжуд.

Маҳдуми Аъзам ўзидан кейин кўп авлиё-муридларини қолдирди. Улар унинг йўлини давом эттириб, наслдан-насла олиб келдилар. Бобораҳим Машрабнинг пири Офоқ Хожа Эшон Маҳдуми Аъзамнинг эвараси бўлган. Унинг катта ўғли Хожа Муҳаммад Амин Хўжайи Калон лақаби билан машҳур бўлган. У «Аминий» тахаллуси билан шеърлар ҳам ёзган, унинг кичик ўғли Хожа Исоқдан тарқалган авлодларидан Абдулжалил Хожа бир неча муддат Самарқанд ҳокими бўлган, Эшон Ортиқ Хожа Исҳоқий Хўжандда шайхулислом бўлган. Унинг эвараси Муҳаммад Ҳакимхон (қар.) машҳур тарихчи ва сайёҳ бўлган. Унинг XIX аср Кўқон хонлиги тарихига оид «Мунтахаб ат-таворих» асари муҳим илмий аҳамиятга эгадир.

Маҳдуми Аъзам фақат тариқат намоёндаси, машхур мўъжизакор, кароматли авлиё эмас, балки нақшбандия тариқати йўл-йўриқлари, илмий асослари, ахлоқ ва одоб ҳақида бир неча асарлар ёзиб қолдирган йирик олимдир.

Маҳдуми Аъзамнинг таржимаи ҳоли, авлиёлик даражаси, асарларининг аҳамияти ҳақида кейинги тасаввуф олимлари ва тарихчилар ўз асарларида ривоят қилганлар. Унга бағишлаб махсус китоблар ёзганлар. Хожа Абдулбоқийнинг юқоридаги эслатганимиз «Жомеъ ал-мақомот» китоби Маҳдуми Аъзам ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда энг қимматли манба ҳисобланади. Асарнинг беш нусхаси ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда. Самарқандлик тарихчи Абу Тоҳир Хожа ибн Саъидхоннинг (қар.) 1844—1848-йиллари ёзилган «Самария» асарида Маҳдуми Аъзам ва унинг Даҳбедадаги мазори ҳақида маълумотлар берилган. Абулаббос Муҳаммад Толибнинг «Матлаб ат-толибин» китобида Маҳдуми Аъзамнинг авлиёлиги ва каромат мўъжизалари, фарзандлари номлари ҳақида маълумот берилган. Маҳдуми Аъзамнинг юқорида зикр қилганимиз авлоди Муҳаммад Ҳакимхон «Мунтахаб ат-таворих» асарида уни «Кутбулақдоб» (Авлиёлар авлиёси) деб атайди. Унинг номи яна жуда кўп асарларда, Оврўпо ва рус олимларининг тасаввуфга оид китобларида зикр этилган, унинг ҳақида ривоятлар келтирилган.

Лекин Шўролар тузуми даврида Баҳоуддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий, Хожа Аҳрор, Сўфий Аллоҳёр жумласидан бу буюк инсон номи ҳам тарих саҳифаларидан тушириб юборилди, унинг ҳақида қалам тебратишга ҳеч ким журъат эта олмади. Қабри ташландиқ ҳолда ётди.

Мустақиллик туфайли бой миллий маданиятимизга муносабат тамом ўзгарди. Маҳдуми Аъзамнинг табаррук қабри таъмир қилиниб, халқнинг зиёратгоҳига айлантирилди. Бу олим ҳақида бир неча мақолалар чоп этилди.

Маҳдуми Аъзам форсий тилида тасаввуф, ахлоқ-одобга оид 30 дан ортиқ асар ёзган. Улардан:

1. «Танбия салотин» (Султонларга насиҳат). Бунда шоҳ ва султонларни адолатга чақиради.

2. «Асрор ан-никоҳ» (Никоҳ сирлари).
3. «Рисолаи самоийя» (Дарवेशлик мусиқаси ҳақида рисола).
4. «Рисолаи вужудия» (Вужудиёт ҳақида рисола).
5. «Одоб ас-солиқин» (Ҳақ йўлдан борганлар одоби).
6. «Одоб ас-сиддиқин» (Содиқлар одоби).
7. Ганжнома.
8. «Рисолаи бакоийя» (Йиғи ҳақида рисола) кабилар.

**Абулбақо ибн Хожа Баҳоуддин
ибн Маҳдуми Аъзам
(XVI аср)**

Бухоролик олим. Косонлик машҳур мутасаввиф ва олим Аҳмад ибн Мавлоно Жалолуддин Косоний Маҳдуми Аъзамнинг невараси бўлган. Абулбақо шайбоний-хонларидан Убайдуллоҳхон (1533—1540) ва Абдулазизхон (1540—1549) саройида кичик давлат лавозимида турган. У бобоси Маҳдуми Аъзамга атаб «Жоме ал-мақомат Маҳдуми Аъзам» («Маҳдуми Аъзам мақомотлари тўплами») номли асар ёзиб қолдирган. Унда Маҳдуми Аъзам ҳаётига оид маълумотлардан ташқари Мовароуннаҳрнинг XVI аср ўрталаридаги иқтисодий ва сиёсий аҳволи ҳамда шайбонийлар давлати билан Эрон ўртасида мавжуд бўлган муносабатларга оид қимматли маълумотлар ҳам кўплаб учрайди. Асар 1026/1617 йили ёзилган. Унинг 1034/1624 йили кўчирилган нодир қўлёзмаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақами 72).

**Мавлоно Лутфуллоҳ Чустий
(тахмин. 1485—1571)**

Нақшбандия тариқатининг машҳур пири, авлиёлик даражасига кўтарилган улуғ зот.

Лутфуллоҳ ибн Фатҳуллоҳ Мавлоно Чустий Чустнинг шимолий ғарбида жойлашкан Чодак қишлоғида туғилган. Отаси Фатҳуллоҳга яссавий шайхлар томонидан кишиларни сўфийликка ўргатиш ҳуқуқини берадиган ҳужжат-иршот берилган экан. Лутфуллоҳ бошланғич диний маълумотни Чодакда олиб, Ахсикатда

тугатади ва Чодакка қайтади. Лекин у чиқазган қандайдир фатво туфайли маҳаллий аҳоли Лутфуллоҳ оиласига ганимлиқ кўзи билан қарай бошлагани сабабли, у она юртини тарк этиб, Чустга кўчиб кетади. Бу ерда Хожа Аҳрорнинг шогирди Шоҳ Ҳусайн Ахсига мурид тушади. 1509 йили Шоҳ Ахси Лутфуллоҳни Бухорога Муҳаммад Қози ҳузурига юборади. Муҳаммад Қози вафотидан сўнг 1516 йили Лутфуллоҳ Чустий унинг нуфузли шогирди Маҳдум Аъзам Косонийни тариқат пешвоси сифатида танийди ва унинг фармойиши билан Фарғона ва Тошкентдаги нақшбандиялик биродарликлари Лутфуллоҳ ихтиёрига топширилади. У тез орада эл орасида обрў-эътибор қозонди ва ўзаро низоларнинг олдини олиш, сарой амирлари ва бекларнинг ўзбошимчаликларини чеклаш учун ўз нуфузидан фойдаланади, унинг нуфузи ортиб борди. Натижада унга ҳасад кўзи билан қарайдиганлар бўлди. Ҳасадчилар орасида Маҳдуму Аъзам шогирдлари ҳам учраб турарди. Маҳдуму Аъзам ҳамиша Лутфуллоҳга ён босарди ва ўз вақтида танбеҳ берарди. У ўз ўғли Исҳоқвалини Лутфуллоҳ Чустий тарбиясига бергани Мавлононинг бекиёс нуфузидан далолат берарди.

Давр қанчалиқ оғир зиддиятли бўлмасин, Лутфуллоҳ Чустий нақшбандия тариқатининг келгусидаги равнақини ўйлаб, қатор истеъдодли шогирдлар тайёрлади. Маккага ҳаж сафарига кетаётганда шогирдларини Қрим ва Рум (Кичик Осиё)да қолдириб кетди, ўзи Маккада доимий яшаб қолди ва у ерда нақшбандия-дахбидий тўғарагига асос солди. Унинг аъзолари тинч (ҳафий) зикрга амал қилганлари билан ажралиб турганлар. Лутфуллоҳ Чустий шогирдлари Мовароуннаҳрнинг Тошкент, Фарғона ва Ҳисор каби ўлкаларида XX аср бошларигача фаолият олиб борганлар.

Лутфуллоҳ Чустийнинг шогирдларига панд-насихат шаклида ёзилган иккита кичик рисола ва Муҳаммад Муфтий Оҳангароний қаламига мансуб «Маноқиби Мавлоно Лутфуллоҳ» деган ном билан машҳур асари маълум. Бу қимматли китоб Фарғона водийси, Тошкент, Самарқанд, Бухоро каби муҳим маданият марказларининг XV—XVI асрлардаги тарихига оид нодир манбадир. Ҳанузгача ўрганилмаган ушбу асардан Аб-

дуллоҳон Маъруфхўжа ўғли томонидан қилган таржимадан парча «Мавлоно Лутфуллоҳ Чустий» мақоласини «Имом ал-Бухорий сабоқлари» журнали чоп этди (2/2000).

Бизнинг ушбу мақоламиз журналда босилган маълумотлар асосида ёзилди.

Чуст марказида жойлашган «Мавлоно бува» боғидаги Лутфуллоҳ Чустий мақбараси нафақат Фарғона водийси, балки бутун республикамиздан минглаб одамлар келиб турадиган табаррук зиёратгоҳдир.

Фахруддин Али ибн Хусайн Воиз Кошифий (вафоти 1532)

«Ахлоқи муҳсинин» ва бошқа асарлар муаллифи, Хусайн Бойқаро давридаги Ҳирот воизи Хусайн ибн Али Воиз Кошифийнинг ўғли.

Сафий тасаввуф олими ва таниқли хаттот бўлган. Форсий тилда ёзилган асарлари:

1. «Рашаҳот айнул ҳаёт» (Ҳаёт чашмаси томчилари). Асар 1503 йилда ёзилган бўлиб, нақшбандия (хожагон) тариқатининг ихлосмандлари бўлмиш Марказий Осиёда яшаган машҳур шайхлар таржимаи ҳоли ва уларнинг панд-насиҳатлари ҳамда Марказий Осиёда содир бўлган тарихий воқеаларни ўз ичига олган. Унда жўғрофий маълумотлар ва турли диний ривоятлар ҳам берилган. Асарнинг бир қўлёзмаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақами 6004). Бир неча бор нашр этилган. Ҳозирги имлода 2003 йили Тошкентда Абу Али Ибн Сино номидаги нашриётда нашр этилди. Нашрга тайёрловчи, табдил ва сўнгсўз муаллифи Маҳмуд Ҳасаний.

2. «Латоиф ал-латоиф» (Ажойиб ҳикоялар). Пайғамбарлар, имомлар, амирлар, вазирлар, қозилар, шоирлар, файласуфлар, болалар, қулар, камбағаллар, бадавий араблар ва содда кишиларнинг донолик билан айтилган сўзлари тўплами. Бир қўлёзмаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақами 342). Бу асар Комил Хоразмий томонидан ўзбек тилига таржима қилинган (СВР, I, 1693).

Юсуф Қаробогий Муҳаммад Шоҳий (вафоти 1644 ёки 1645)

Бухоролик машҳур дин олими, файласуф ва кубровия тасаввуф тариқатининг вакили. Фиқҳ, ҳадис илмларини яхши ўрганган ва бу соҳада замонасининг пешқадамларидан бўлган. Аштархонийлардан Имомқулихон (1611—1642) хизматида бўлган. Унинг бизгача етиб келган асарларидан:

1. «Рисола дар таҳқиқ самт ал-қибла» (Қибла томонни аниқлаш ҳақида рисола). Асар аштархоний Имомқулихонга бағишланган бўлиб, унда Мовароуннаҳр вилоятлари учун қиблани аниқ кўрсатиб берилган. Китобнинг бир нусхаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақами 2422/III).

2. «Ҳафт биҳишт» (Етти жаннат). Асар Хожа Абдурраҳим Хожа Саъид деган киши томонидан тушни айтиб берувчилар ҳақида берилган саволга жавоб тарзида ёзилган ва инсондаги яширин руҳий ҳамда жисмоний ҳолатларга бағишланган. Унинг бир қўлёзмаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақами 2311/VI). Абу Али Ибн Сино номидаги тиббий нашриётда чоп этилди.

Хожа Убайдуллоҳ Мулло Бозор Охунд (вафоти 1668)

Бутун Фарғона водийсининг машҳур муршид-пиру авлиёси. Унинг ҳақиқий номи Хожа Убайдуллоҳ бўлиб, кўпроқ Подшоҳ Хожа, Домулло Бозор Охунд, Мулло Бозор Охунд номлари билан машҳурдир. Унинг отаси Султон Маҳмуд аввал туркистонлик авлиё Аҳмад Ясавий мақбараси ёнида яшаган, кейин у ердан Қўқон яқинига кўчиб келган. Бу ерда бироз вақт яшагач, Наманганга кўчиб келиб уйланади ва иккита ўғилли бўлади: ҳазрати авлиё Домулло Бозор Охунд ва ҳазрати Олимхожа. Убайдуллоҳ Наманганда диний тасаввуфий маълумотни отасидан ва шу ерлик машҳур уламолардан олди.

Отаси Наманганда вафот этгандан кейин унинг ўрнини Мулло Бозор Охунд эгаллади. Бу вақтда Бухорода авлиё Мирзо Баҳодир Бухорий яшаган эди. Мулло Бозор Охунд бу пирдан иршоднома (йўлланма)

олиб, авлиё даражасига етишди. У Наманганда вафот этди. Чуст шахрининг қозикалони Масъуд ибн Маҳмуд Домулло Муҳаммад Мулло Бозор Охунд ҳақидаги «Булбул бирафт аз боғи илм» (Булбул илм боғидан чиқиб кетди) мисрасини рус шарқшунос олими Н.С.Ликошинга айтиб берган. Бу ерда «боғи илм» сўзларидаги ҳарфлар жами абжад ҳисобида 1143 бўлади. Бу санадан «булбул» (64)ни чиқариб ташласак 1079 (милодий 1668) йили чиқади.

Мулло Бозор Охунд ҳақида шоир ва тасаввуфнинг йирик вакили Мажзубнинг «Тазкират ул-авлиё» китобида анча маълумотлар берилган, бошқа манбаларда ҳам унинг номи зикр қилинган.

Мулло Бозор Охунд Бобораҳим Машрабдек буюк авлиё, жозибатор шоирнинг биринчи устози бўлган. Машраб ундан Қуръон, ҳадис илмларини, араб ва форс тилларини ўрганди, тасаввуф сулуки, йўл йўриқларидан таълим олди. «Қиссаи Машраб»да Мулло Бозор Охунд билан Машраб орасида бўлиб ўтган суҳбатлар, баҳслар ҳақида ривоят қилинган. У ерда Мулло Бозор Охунд «бузрук киши», «ҳазрати эшон Мулло Бозор», «Муллобозор девона» номлари билан тилга олинган.

Юқорида зикр қилганимиз Чуст қозиси у авлиё ҳақида шундай деган экан; «Ҳақиқий муҳаббат қуёши, илм осмонининг тўлин ойи, ҳақиқат денгизининг дурри яктоси, фан боғининг булбули гўёси, донолик чашмаси, Наманган авлиёларидан сўнгиларидан бири, Аллоҳнинг сидқан ибодат қилувчи бандаси, ўз мўжизалари билан шуҳрат қозонган Домулло Бозор Охунднинг насаб шажараси Муҳаммад Ҳанафий Али ўғлига бориб етади. Шундай қилиб у ҳазрати шеру Худо (Али)нинг авлодларидандир (Н.С. Ликошин рус тилига таржима қилган) «Дивона-и- Машраб» китобида Мулло Бозор Охунд шажараси келтирилган, 8-бет), Қабри Наманган халқининг зиёратгоҳи бўлган. Қабр ёнидаги мадрасада юзлаб толиби илмлар илмий камолатларини ошириб ўзларини Мулло Бозор Охунд муриди ҳисоблаганлар.

Афсуски, Шўролар тузуми бундай машҳур инсондан маҳрум этди. Унинг мақбараси 1937 йили ер билан яксон қилинди, мадраса ва масжид вайрон қилиниб, ўрнига келгиндиларга уй қилиб берилди. Ақл бовар

қилмайдиган ваҳшийлик, залолат ва қабоҳат. Мустақиллик туфайли Наманган халқининг фахри бўлган Мулло Бозор Охунд мақбараси ва масжид вилоят ҳокими марҳум Бургутали Рафиқалиев ташаббуси, бутун вилоят аҳолиси жонбозлиги, моддий ёрдами билан тикланди. Мақолани Машрабнинг шеъри билан тугатамиз:

Маърифатнинг султони Мулло Бозор девона,
Ошиқларни сардори Мулло Бозор девона.
Йўқдир асло кийнаси, баҳри урфон сийнаси,
Нури Ҳақ ойинаси Мулло Бозор девона.
Жойларидир Наманган, Ҳақ йўлида жон берган,
Муридлари синаган Мулло Бозор девона.
Ичларидир тўла нур, пирларидир Баҳодур,
Бухорода ул машхур, Мулло Бозор девона.
Машраб ўзи девона, ишқ ўтига парвона,
Йўл юрадур сарсона, Мулло Бозор девона.

Офоқ Хожа (вафоти 1693)

Ҳазрати Хожа Ҳидоятуллоҳ, ҳазрати Офоқ Хожа лақаблари билан машхур буюк авлиё, пиру муршид.

Офоқ Хожа Самарқанд вилоятининг Даҳбед қишлоғида туғилган. 5 ёшга тўлганда отаси Муҳаммад Юсуф Хожа билан Қашғарга кетиб қолган. Муҳаммад Юсуфнинг 3 ўғли 2 қизи бўлган. Ўғиллари Хожа Ҳидоятуллоҳ, Хожа Иноятуллоҳ ва Хожа Киноятуллоҳ. Шажара томондан Офоқ Хожа пайғамбаримиз қизлари Фотимага бориб етади.

Офоқ Хожа узоқ саёҳат қилиб, Ёркент, Қашғар, Олтишаар шаҳарларини кезди. Бу ерда унинг отаси Хожа Муҳаммад Юсуф халқни Ислом қонун қоидаларига даъват этди. Кейин Ёркентга кетиб, у ердан янги Фиссор вилоятига келади. Бу ерда касал бўлиб вафот этган ва унинг жасади 1063 (милодий 1652 йили) Қашғарга олиб келиниб Яғду деган жойга дафн этилган. Юсуф Хожа 1000 (милодий 1591) йили туғилган.

Офоқ Хожа ўз отаси кўлида илоҳият ва диний қонун-қоидаларни, тасаввуфни ўрганди. Отаси вафотидан кейин ўз ўрнини ўғли Офоқ Хожа эгаллашига рухсат берган эди. Офоқ Хожа узлат ва ибодатга берилди. Ўз фазилат ва мавқеини атрофдагилардан яшириш-

га ҳаракат қилди. У аниқ ва диний билимларни эгаллади. Унинг мўъжиза ва буюклиги атрофга таралиб, машҳур бўла бошлади, мавқеи кундан кун ортиб борди. Атрофдан одамлар Қашғарга келиб, Офоқ Хожага мурид бўла бошладилар. Нақшбандия тариқати таълимотига эргашганлар орасида Офоқ Хожа энг олий даражага етишди. Ўзининг чор атрофдан келиб уни Офоқ (уфқлар, мамлакатлар, осмонлар) деб атаган, ҳайратда қолган муридларига панд-насихатлар қилди. Офоқ Хожанинг уйидаги узлат ва ибодат учун ажратилган бинога зикрдан ва Хожа таважжуҳидан ҳушдан кетиб қоладиган 2000 га қадар муридлар йиғилар эдилар. Муршид қадам босган жойда улар жазавадан йиқиқлар эдилар, унинг қадамларидан назарларини узмас, маст, аласт вақтларини ўтказар эдилар. Улардан баъзилари зуҳд дарёсига фарқ бўлиб, дунё ва унинг лаззатларидан батамом воз кечган эдилар. Офоқ Хожа эса ҳар куни уч луқма таом билан қаноатланиб, бутун умри рўза тутиб ўтарди. Зикрдан кейин Офоқ Хожа дарвешлар даврасида Жалолуддин Румийнинг «Маснавийи шариф» китобидан ўқиб унинг чуқур фикрли таълимотлари асосида уларга тушунтириб берарди. Йиғи-сиғи оламни олиб кетарди. Зикр жазави даражасига етганда, унда ваҳший ҳайвонлар ва қушлар қўшилиб кетарди. Бу тариқада иштирок этаётган майиб, кўр, фалаж ва бошқа турли касалликлар пирнинг дам уришидан тузалиб кетардилар. Ҳар куни кечқурун Офоқ Хожа ҳузурига йиғилган 2000—3000 киши унинг ошхонасида овқатланганлар.

Офоқ Хожа ҳар бир камбағал, гадои ва ақлдан озганларга бир хил меҳрибон бўлган. Ҳаммани тинчйтиш, ҳожатини чиқаришга ҳаракат қилган, ҳеч кимга озор бермаган. Аллоҳ унга тўрт ўғил ато этди: Хожа Яҳё (лақаби Хон Хожа подшоҳ бўлган), Хожа Ҳасан, Хожа Абдуссамад ва Хожа Маҳдий. Катта ўғли Хожа Яҳё бошқаларга нисбатан узлатга берилган ва зоҳид бўлган, у доим отаси ёнида бўлиб, ундан тасаввуфни ўрганди ва тезда шайх даражасига етди, Офоқ Хожа уни ўз вориси этиб тайинлади.

Ҳазрат Офоқ Хожа 1105 (милодий 1693) йили дардга йўлиқиб, Ёркентда вафот этди. Жасадини Қашғарга олиб келиб, отаси ёнига Ёғду деган жойга дафн этилди. Олти йилдан кейин катта ўғли Яҳё Хожа ҳам вафот этди.

Офоқ Хожа ҳаётлигида ҳашаматли масжидлар ва

дарвешлар зикри учун хонақоҳлар қуришга жуда кўп вақт ва куч сарфлади. Бир қанча ерлар сотиб олиб, вақф қилиб қўйди, ўзининг бутун мол-мулкани камбағалларга васият қилди, мискинлар учун вақфлар белгилаб, уларни тасарруф қилишни ўз авлодларига топширди. Офоқ Хожанинг Қашқардаги мақбараси ҳозиргача зиёратгоҳ бўлиб келмоқда.

Собитхон тўра ибн Файзихон тўра Намангоний (1860—1927)

Машхур фақиҳ, муҳаддис, муфассир, Наманганда туғилиб, шу ерда Иноятхон деган олимда дарс олган, кейин Қўқон мадрасасида ўқиган. Наманганда, мулла Қирғиз мадрасасида икки йил мударрислик қилган. Кейин Мадинага оиласи билан кўчиб кетиб, у ердан ҳовли олиб, Саййид Алавий деган олимда дарс тинглаган. Мадина ҳокимининг олимлар йиғилишида Абулмаоний (маънийлар эгаси, отаси) деган фахрий диний унвонга сазовор бўлган. У ерда хотини ва бир қизи вафот этгандан кейин, қолган болалари ва набираларини олиб Наманганга қайтиб келган ва умрининг охиригача шу ерда яшаган. Собитхон Тўра ўз даврида Наманган дин ва умуман Фарғона вилояти олимларининг пешвоси бўлган, бутун қийин диний фатволарни ечиб берган. У бешта китоб ёзиб қолдирган:

1. «Тажҳиз ал-амвот» (Маййитни жиҳозлаш). Бухоро, 1907 йили (ШИ инв. №4750).

2. «Башорати ан-нажот фи ишорати-с-салот» (Намозда ўлтиришда бош бармоқни ишора билан кўтариш ҳақида). Қозон, 1915, Қўлёзмаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида (инв. № 7664).

3. «Мақоид ал-булуғ фи мазҳаби арбаа» (Тўрт мазҳабда балоғат ўринлари).

4. Ҳомид Мирзо Фарғоний Намангоний Собитхон тўра фатволари асосида араб тилида икки жилдли «ал-Фатҳ ар-Раҳмоний фи фатови ас-Саййид Собит Абулмаоний» (Ас-Саййид Собит Абулмаоний фатволари асосида ар-Раҳмон фатҳи) китобини ёзиб, 1976, 1997 йиллари икки марта нашр этган.

Шайх Эшон Бобохон ибн Абдулмажидхон (1860—1957)

Ҳозирги замоннинг машҳур исломшунос олимларидан, Қуръон ва ҳадис илмининг ажойиб билимдони бўлган. Унинг бобоси Аюбхон ибн Юнусхон ўз даврининг кўзга кўринган фақиҳларидан бўлиб, Тошкентдаги «Мўйи муборак» мадрасасида дарс берган ва шайхулислом номини олган. Шу мадрасада унинг отаси Абдуллоҳ ибн Бурхон Эшон ҳам дарс берган.

Эшон Бобохон Тошкентда яхши маълумот олгандан кейин, Бухорога бориб, «Мир Араб» мадрасасида ўқийди. У умрининг охиригача талаби илмда бўлиб, ўзи учун қизиқарли диний масалаларни ҳар бир билимдондан хоҳ ўзидан катта, хоҳ кичик бўлсин, сўраб ўрганган. Қаерда бирорта кўрмаган китобини эшитса, ҳамма ишини қўйиб, ўша китоб орқасидан кетган. Унинг уйи аҳли илмлар учун бир мактаб, мадраса вазифасини ўтаган. У нақшбандия тариқатига эргашган ва унинг тарғиботчиларидан бўлган.

Шайх Эшон Бобохон Ўрта Осиё ва Қозоғистон диний бошқармасининг асосчиси ва унинг биринчи муфтийси бўлган (1943-1957). Муфтийлик даврида Тошкентга Марказий Осиёнинг ҳамма шаҳарларидан муҳим диний масалаларни ҳал қилиш учун диндор уламоларни таклиф қилган ва улар билан Қуръон ва ҳадис асосида турли масалаларни ҳал қилган. Унинг ташаббуси билан 1944 йили Бухорода диний мадраса очилди ва бу ерда юзлаб дин арбоблари етишиб чиқди. У киши Исломда қомусий олим, мустаҳкам иймон ва эътиқодли, камтар инсон эди.

У ер юзида тинчлик, халқлар ўртасида дўстлик ва адолатли муносабатлар учун курашнинг фаол ташвиқотчиси эди. Ўзининг ватан олдидаги хизматлари учун Эшон Бобохон Меҳнат қизил байроқ ордени билан тақдирланган эди.

Шайх Зиёуддинхон ибн Эшон Бобохон (1908—1982)

Ислом оламида машҳур бўлган фақиҳ, муҳаддис, муфассир ва ҳофизи Қуръон. У 12 ёшида Қуръонни тўла ёдлаган ва қори (ҳофиз) номини олган. У фақат

Марказий Осиёда эмас, жуда кўп мусулмон ва мусулмон бўлмаган мамлакатларда машҳур бўлиб, кўплаб диний арбоблар ва давлат раҳбарлари билан учрашган, ўзининг тинчлик, ўзаро тотувлик ва дўстлик ҳақидаги чақириқлари билан кишилар қалбида ўчмас из қолдирган.

У бир қанча машҳур диндорлар, мусулмон намоёндалари етишиб чиққан оилага мансуб шахсдир. У Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлар Диний бошқармасининг ташкилотчиларидан бири бўлиб, уни 25 йил давомида (1957—1982) бошқарган муфтийсидир. Унинг жаҳон миқёсидаги тараққийпарвар ҳаракатлар ва ташкилотларда олиб борган ишлари фақат собиқ Шўро даврида эмас, дунёнинг бошқа мамлакатларида унинг шуҳратини оширди.

Шайх Зиёуддин жаҳон Ислом конференцияларининг узлуксиз иштирокчиси, жаҳондаги энг йирик Ислом марказлари билан доимий алоқада бўлган эди. У Маккадаги Мачитлар бўйича Олий Ислом уюшмасининг аъзоси эди.

У Жаҳон Тинчлик советининг аъзоси, Тинчликни ҳимоя қилиш Шўро Қўмитасининг аъзоси, Осиё ва Африка халқлари билан бирдамлик Шўро Қўмитасининг аъзоси сифатида йирик халқаро йиғилишларда тинчлик, халқлар дўстлиги ва бирдамлиги масалаларида кўплаб муоразалар қилиб, кўпчиликка машҳур бўлган эди.

Тинчлик, халқлар орасида дўстлик ва ҳамкорлик соҳасидаги хизматлари учун Шайх Зиёуддинхон бир қанча мамлакатлар давлат мукофотларига сазовор бўлган эди — «Хурмат белгиси» ва «Халқлар дўстлиги» нишонлари, Марокашнинг «Ғоявий шон-шуҳрати» нишони, Иорданиянинг 1-даражали «Иордан юлдузи» нишони, «Ливан кедри» нишони, «Тинчлик учун курашувчига» олтин медали, жаҳон Тинчлик кенгашининг кумуш медали ва бошқалар.

Зиёуддин ибн Эшонбобоҳон ҳаёти ва фаолияти ҳақида ўғиллари марҳум Шамсуддин Бобоҳонов томонидан «Шайх Зиёуддин ибн Эшонбобоҳон» деган катта ҳажмли китоб рус (Тошкент, 1991 йил) ва ўзбек (Тошкент, 2001 йил) тилларида нашр этилди.

Шайх Исмоил Махдум (1893—1976)

Шайх Исмоил Махдум 1893 йил Наманган шаҳрида диндор оилада таваллуд топди. Оталари Мулло Сотти Охунд Мулло Абдурозиқ Охунд ўғли ўз замонасининг машҳур уламоларидан бўлиб, Наманган шаҳрида узоқ йиллар Ҳазрати Ҳизр масжидида имомлик қилиб, масжид қошидаги мадрасада дарс ҳам берган. Оилада беш ўғил, уч қиз бўлиб, Исмоил Махдум иккинчи фарзанд эди. Акалари Иброҳим Махдум ва укалари Исҳоқ Махдумлар илм-соҳиблари бўлиш билан бирга, мураттаб қори сифатида Ўзбекистоннинг бир қанча масжидларида узоқ йиллар давомида имом-хатиблик вазифасида хизмат қилишган.

Исмоил Махдум бошланғич маълумотни ўз оталари ва маҳаллий диний мактабда олди. Ўн уч ёшларида Намангандаги машҳур Гофур қори домлада Қуръони каримни тўла хатм қилиб, ёд олди ва кўзга кўринган ҳофиз Каломуллоҳлардан бўлди. Мулло Қирғиз мадрасасида таҳсил кўрган талабалар орасида ўзининг зеҳн ва муҳофаза қувватлари билан ажралиб турар эди. Исмоил Махдум машҳур Собитхон Тўра ва бошқа устозларда тафсир, ҳадис, фикҳ, сарфу наҳв ва балогат фанларидан дарс олдилар.

1943 йили Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний идорасини ташкил қилишда, масжидлар ва 1974 йилга қадар собиқ Шўролар иттифоқида ягона диний ўқув юрти бўлган Бухоро «Мир араб» мадрасасини очишда Исмоил Махдум фаол қатнашди. 1943 йилда диний идоранинг биринчи раиси муфтий Эшон Бобохон ибн Абдулмажидхон бошчиликларидаги биринчи ҳаж сафарида иштирок қилдилар. Бу Шўролар даврида рухсат этилган илк ҳаж сафари эди. Шайх Исмоил Махдумни ҳаж сафаридан қайтганидан кейин, Намангандаги «Шайх Эшон» масжидида минглаб мусулмонлар зўр ҳаяжон билан кутиб олишганининг шохиди бўлганман. Шу йилларда Исмоил Махдум Наманган шаҳридаги «Шайх Эшон» масжидида имом-хатиб бўлиб ишлаб, 1952 йилдан бошлаб Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний идорасида муҳтасиб, ундан сўнг Бухородаги «Мир Араб» мадрасасида мудир бўлиб ишлади. 1957 йилдан то ҳаётининг охирига қадар идора

раиси ноибӣ—қози лавозимида хизмат қилди. Шу муддат давомида диний идора фаолиятининг барча соҳаларига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиб келди. Исмоил Махдум Бухородаги «Мир Араб» мадрасаси, сўнгра 1974 йилда ташкил этилган Тошкентдаги «Имом Бухорий» номли олий мадрасадаги таълим-тарбия ишларига катта эътибор бериб, умрларининг охиригача мазкур олий мадрасада талабаларга тафсир, ҳадис, фикҳ ва бошқа диний фанлардан дарс беришни тўхтатмади. У зотдан сабоқ олган кўплаб талабалар ҳозирги кунда Марказий Осиё жумҳуриятларида, Русиянинг Татаристон, Бошқирдистон ва бошқа минтақаларида, Озарбайжонда юқори диний лавозимларда ишлаб келмоқдалар. Умрларининг охиригача идора тақвими (календари)ни тузиб, уни нашр қилдириб турди.

Диний идора томонидан бир неча марта чоп этилган Куръони карим нашрларини тайёрлашда Исмоил Махдум таҳрир ишларига бошчилик қилган. Тошкентда сақланаётган Усмон Куръони ҳақидаги биринчи китоби ўзбек ва рус тилларида босилиб чиқди. Муфтий ноиблари бўлмиш юқори лавозимда ишлаш даврларида чет мамлакатлар билан дўстона алоқалар ўрнатиш мақсадида Осиё, Африка ва Оврўпо мамлакатларига қилинган амалий сафарлар ва расмий гуруҳлар таркибида иштирок этиб, у ердаги йирик диний муассасалар раҳбарлари, давлат арбоблари, кўзга кўринган диний уламолар ва жамоат намоёндалари билан учрашиб, диний идора билан борди-келди ва мактублар алмашиш ишларига асос солинишига Исмоил Махдум катта ҳисса қўшди.

Шайх Исмоил Махдумнинг мусулмонлар ҳаётига оид диний долзарб масалаларни ҳал этиш ва фатволар ишлаб чиқишдаги хизматлари ҳам катта бўлган. Кўп масалаларни китоб кўрмай, ўз ўрнида ҳал қилиб берарди. «Совет шарқи мусулмонлари» журналининг таъсис этилишида жонкуярлардан бири бўлиш билан бирга, журнал саҳифаларида у кишининг тафсир, ҳадис ва фикҳга оид мақолалари мунтазам босилиб турар эди. Шайх Исмоил Махдум олти марта ҳожиларга бош бўлиб, муборак ҳаж сафарини адо этган табаррук инсон эди.

Шайх Исмоил Махдум 1976 йил 22 январда Тошкентда вафот этди.

Жанозаларини Наманган шаҳридаги «Шайх Эшон»

масжидида Ўрта Осиё ва Қозоғистон диний идорасининг раиси муфтий Зиёуддинхон ибн Эшон Бобохон ҳазратлари ўқидилар.

Ўзбекистонимиз истиқлолга эришиб, мустақиллик туфайли диёримиздан етишиб чиққан машҳур фидойи инсонлар, шу жумладан дин арбоблари ҳам муносиб тақдирланмоқдалар. Наманган аҳли ва шаҳар ҳокимияти раҳбарияти томонидан шайх Исмоил Махдум хизматларини эътиборга олиниб, у киши туғилиб ўсган кўчага ва шу кўчадаги масжидга шайх Исмоил Махдум номи берилди.

Шайх Исмоил Махдум нафақат диний арбоб, балки, араб, форс ва қадимги ўзбек тилларини мукаммал билган, араб, Эрон ва Марказий Осиё халқлари тарихи, маданияти ва адабиёти бўйича мутахассис эди. Булардан ташқари табобат, фалсафа, илми ҳайъат (астрономия)га оид манбаларнинг ҳам билимдони эди. Қадимий табобат усули асосида дори-дармон тайёрлаш, яъни табиблик ҳам у кишининг кўлидан келар эди. Исмоил Махдум Ўзбекистон ФА академиги И.М.Мўминов, шу академия Шарқшунослик институтининг машҳур олимлари, академик У.Каримов, П.Г.Булгаков, ТошДУ шарқ факультети доценти, «Араб тили дарслиги» (рус тилида) муаллифи Б.З.Холидовлар билан яқин муносабатда бўлган. Абу Мансур Саолибийнинг (961—1038) «Йатимат ад-дахр» тазкирасини араб тилидан ўзбек тилига таржима қилишда кўп маслаҳатларини олганман ва билим доиралари қанчалик кенглигининг шоҳиди бўлганман.

Шайх Исмоил Махдум ҳаёти асосан дин қаттиқ таъқиб остига олинган, диндорлар қатағон ва қувғин қилинган Шўро тузуми даврида ўтди. Лекин унинг номи дин йўлида жонбозлик кўрсатиб, ўз ҳаётини Ислом йўлига бағишлаган муфтийлар Эшон Бобохон ибн Абдулмажидхон ва Зиёуддинхон ибн Эшон Бобохон каби зотлар қаторида зикр қилинишига сазовордир.

**Саййид Маҳмуд ибн Саййид Назир
ат-Тарозий ал-Маданий
(1893—1991)**

Муфассир, муҳаддис, фақих ва шоир. Олтинхон Тўра номи билан машҳур. Фарғона вилоятининг Чимён

қишлоғида туғилган. Отаси Саййид Назир Куръонни тўла хатм қилган ва ҳадис илмининг билимдони бўлиб, Олтинхон Тўра ёшлик пайтида Тароз (Авлиёота, Шўро даврида Жамбул) шаҳрига кўчиб кетади. Шоир Тарозда узоқ яшагани учун ўзига ат-Тарозий нисбасини олган. Олтинхон Тўра аввал отасида савод чиқариб, кейин Тошкент мадрасаларида ўқиб, илмини такомиллаштирди. Араб, форс тилларини, диний адабиётни, айниқса, Куръон ва ҳадисларни мукамал ўрганган. 1930 йиллардаги аҳли илмларни қатағон қилиш бошланганда Олтинхон Тўра ватанни тарк этиб, хорижга чиқиб кетади. Аввал Афғонистон, кейин Ҳиндистоннинг ҳозирги Покистон ҳудудида яшаб, кейинги вақтларда Мадина шаҳрида доимо турғун бўлиб қолди. Шунинг учун ал-Маданий нисбасини ҳам олган. Мадрасаларда дарс берди, бутун туркистонлик муҳожирлар орасида катта ҳурмат ва обрў қозониб, уларга раҳнамолик қилди. Туркистоннинг буюк олими, адиби, шоири деган ном олди. Саййид Маҳмуд Тарозий 1991 йил 23 июнда Қурбон ҳайитининг иккинчи куни 98 (ҳижрий ҳисобда 101) ёшида Мадинада вафот этди.

Олтинхон Тўра хориждаги аҳли илмлар орасида қанчалик обрў, эътибор қозонганини билиш учун, унинг Қарачида 1953 йили босилиб чиққан «Мусаддасоти Маҳмудийя» (Маҳмуд мусаддаслари) номли мусаддаслар тўпламига «Таржумон афкор» журналининг муҳарири ёзган муқаддимани келтирамиз: Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим. Саййид Маҳмуд Тарозий ҳазратлари учун таърифга ҳожат йўқтур. Илму адаб соҳасидаги мақолалари ҳаммамизга аёнدير. Бу зот муҳожирларнинг таржимонлигида ўз вазифасини бажарган бир миллатпарвар ва ватанпарвар фарди мумаййиздир. Афғонистон даҳанида ва Покистон карра (қитъаси)да ҳижратимиз асбобларини Ислом дунёсига англатмоқға топшурғон арабчада «Иннака маҳжур» (Сан ватандан жудо бўлгансан), форсчада «Оҳи маҳжурон» (Муҳожирлар оҳи), «Далили муҳожирон» асарларини ёзиб тарқатгани, жамиятимиз ташаббусотларидан ҳисса олиб, таъмири хизмат бажарғон бир сиймойимиздурлар».

Шоир Олтинхон тўра доим ватани ишқида яшади, ўз диёрини қўмсади ва уни қуйлади:

Кўролмасдан букун ул маҳваш дилдорим соғиндим,
Аёғи остида ул жаннати маъвойим соғиндим,

Худоё, то қачон ҳижрон ўтида дил кабоб айлай,
Бошидан то оёғи шаҳри жаннат ул диёрим соғиндим.

Юқорида эслатганимиз тўрт асардан ташқари, унинг қаламига мансуб бизга маълум яна шуларни келтириш мумкин:

1. Ал-Қуръон ал-қарим. Таржимон ва тафсир қилувчи Саййид Маҳмуд ибн Саййид Назир ат-Тарозий ал-Маданий. Қарачи, 1975, Кейин Жидда ва Қатарда ҳам нашр этилган (араб имлосида).

XII асрда номаълум олим қилган ўзбекча таржимани (бир қисми бизга етиб келган) ҳисобга олмасак, Олтинхон Тўра тафсир ва таржимаси Қуръоннинг туркий тилларга қилинган илк таржимасидир.

Таржимада Қуръон оятлари тагига жуда майда ҳарф билан сўзма-сўз таржима, атроф ҳошиясига изоҳлар жойлаштирилган. Ушбу тафсир ва таржимани ҳозирги ўзбек имлосига ағдариб, чоп этиришни Аллоҳ мендай бир фақиру ҳақир бандасига насиб этди.

2. «Нур ул-басар» (Кўзнинг нури). Жидда, 1410 ҳижрий (ўзбек тилида пайғамбаримиз таржимаи ҳоллари).

3. «Сийрату хотимин набиййин» (Пайғамбаримиз таржимаи ҳоллари, ўзбек тилида).

4. Муҳйиддин ибн Закариё Яҳё ибн Шараф ан-Нававий. «Риёз ус-солиҳин» (Солиҳлар жаннати). Мутаржим ила-л-луғат-ит-туркистонийа Саййид Маҳмуд ибн Саййид Назир ат-Тарозий ал-Маданий. Мадинаи мунаввара, жузъи 1—4 (нашр йили кўрсатилмаган).

В Б О Б. МАШҲУР ФАН АРБОБЛАРИ

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий (780—850)

Марказий осиелик машҳур математик ва астроном. Хивада туғилиб, Бағдодда вафот этган. Ёшлигидан илм-фанга қизиққан. Бағдодга таклиф этилиб, у ерда унинг илмий фаолияти равнақ топди. У Шарқнинг дастлабки академияси «Байт ул-ҳикма» (Ҳикмат уйи, яъни донолар йиғилган уй)да фаол иштирок этди. Бу ерда унинг раҳбарлигида араблар ва бошқа халқлар вакиллари би-

лан бир қаторда Аҳмад Фарғоний (қар.), Аҳмад ибн Абдуллоҳ Марвазий каби Марказий осиёлик машҳур олимлар илмий тадқиқотлар олиб бордилар. Хоразмий кўплаб илмий асарлар ёзди. Улардан:

1. «Ал-Жабр ва-л-муқобала» (Тиклаш ва қиёслаш амаллари). Бу китоб математиканинг алоҳида бўлимига айланиб алгебра деб аталадиган бўлди.

Шу асар туфайли «ал-Хоразмий» номи аввал (XII аср бошларида) лотинча транскрипцияда Algorithmi шаклини олди, ундан «Algoritmus»га ва ниҳоят ҳозирги замон ҳисоблаш математикасининг асосий термини «algorithmi» (алгоритм)га айланди.

2. «Китоб сурат ал-арз» (Ернинг сурати китоби). Бу жуғрофияга оид асар бўлиб, унинг ноёб қўлёзмаси 1878 йили Қоҳирада топилди. Китобда 537 та муҳим жойлар, 209 тоғнинг жуғрофий тафсилоти берилган, дарёлар, денгизлар ва океанлар ҳавзасининг шакли, уларда жойлашган оролларнинг координатлари баён қилинган.

Хоразмийнинг «Устурлоб ҳақида рисола», «Қуёш соатлари тўғрисида рисола», «Тарих рисоласи», «Му-сиқа рисоласи» каби асарлари ҳам бор.

Абулаббос Аҳмад ибн Касир Фарғоний (вафоти 861)

Фарғонада туғилган буюк астроном, математик ва географ. 861 йили Бағдодда вафот этган. Шарқда «Ҳосиб» (математик) деган лақаб олган. Илм йўлида Бағдодга кетиб қолади ва шу ерда яшайди. У ерда Марказий осиёлик ватандошлари Муҳаммад Хоразмий, Аббос ибн Саъид Жавҳарий ва Аҳмад ибн Абдуллоҳ Марвазийлар билан биргаликда мураккаб чет тил тушунчаларини айнан бера оладиган араб терминологиясини яратади. Халифа ал-Маъмун (813—833) даврида Бағдодда Шамосия деган жойда ва Дамашққа яқин Касиюн тоғидаги расадхоналар Аҳмад ибн Касир раҳбарлигида қурилган Бағдод расадхонасида кўпгина кашфиётлар қилди, 812 йилги қуёш тутилишини олдиндан билди, ернинг думалоқлигини исботлади. У халифа Мутаваккил замонида (846—862) Нил дарёси сувини ўлчайдиган янги асбоб «миқёс жадид»ни яратди. Унинг «аз-Зиж

ал-Маъмун ал-мумтаҳана» (ал-Маъмуннинг текширилган жадваллари) араб тилидаги дастлабки астрономик асарлардан бири бўлиб, Ўрта асрда Оврўпога тарқалган эди. XII асрда икки марта латин тилига, XIII асрда эса бошқа Оврўпо тилларига таржима қилинди. Бу асардан кўпчилик Шарқ олимлари фойдаланганлар.

Аҳмад Фарғонийнинг яна қуйидаги асарлари мавжуд:

1. «Китоб ал-ҳаракат ас-самовия ва жомеъ илм ан-нужум» (Самовий ҳаракатлар ва юлдузлар фанининг мажмуаси ҳақида китоб).

2. «Китоб ал-комил фи-л-устурлоб» (Астролябия ҳақида мукамал китоб).

3. «Фи санъат ал-устурлоб» (Астролябия санъати ҳақида).

4. «Рисолат ал-фусул мадҳал Мажастий ва ҳува салосуна фасл» (Ўттиз бобдан иборат Мажастийга кириш фасллари рисоласи).

5. «Рисолат фи маърифат ал-авқот аллати якуну қамар фиҳа фавқал арзи ва таҳтиҳа» (Ой Ер устида ёки унинг остида бўлган пайтдаги вақтларни ўрганиш ҳақида рисола).

6. «Ҳисоб ал ақолим ас-сабъа» (Етти иқлим ҳисоби).

7. «Китоб амал ар-руҳомот» (Мармарнинг хизмати ҳақида китоб). Бу асарларнинг қўлёзмалари Фарбнинг йирик кутубхоналарида сақланмоқда.

Абулаббос Жаъфар ибн Аҳмад Марвазий (вафоти 887)

Марвлиқ машҳур арабийнавис адиб ва географ. Унинг ўша замон мусулмонларига тобе бўлган жойлар ва уларга бориш йўллари ҳақида «Китоб ал-масолик ва-л-мамолик» (Йўллар ва мамлакатлар ҳақида китоб) номли асари бўлиб, бизгача етиб келмаган, лекин географ Ибн Фақиҳ ал-Ҳамадонийнинг (IX—X аср) нақл қилишича, бу асарда туркий қабилалар ва Марказий Осиё жуғрофиясига оид қимматли маълумотлар бўлган.

Абулаббос Марвазийнинг бошқа асарлари:

1. «Китоб ал-одоб ал-кабир» (Одоб ҳақида катта китоб).

2. «Китоб одоб ас-сағир» (Одоб ҳақида кичик китоб).
 3. Китоб таърих ал-Қуръон ли-таҳйиди кутуб ас-Султон (Султон китобларини қувватлаш учун ёзилган Қуръон тарихи китоби).
 4. «Китоб ал-балоға ва-л-хуттоб» (Балоғат ва хитоб китоби).
 5. «Китоб ан-ножим» (Мунажжим ҳақида китоб).
- Марвазий 887 йили Аҳводда вафот этган, унинг китобларини Бағдодга келтириб, Тоқ Ҳарронийда сотганлар

Яҳё ибн Абу Мансур (IX аср)

Марказий осиёлик машҳур астроном. Марв шаҳрида туғилиб ўсган ва Хоразмда Маъмун хизматида бўлган. Маъмун 997 йили Бағдод халифалигига кўтарилганда, Яҳёни ўзи билан олиб кетади. У Бағдоднинг аш-Шамосия минтақасида 828 йили қурилган расадхона асосчиси, илмий ва амалий тажрибаларнинг ташкилотчиси бўлган. Ал-Маъмун раҳбарлигида «ал-Маъмуннинг текширилган зижи» асари вужудга келди. Бунда Муҳаммад ал-Хоразмий (қар.), Аҳмад ал-Марвазий (қар.), Аббос ал-Жавҳарийлар каби Яҳё ибн Абу Мансур ҳам бевосита иштирок этган. Кейин халифа қийин ва масъулиятли тажрибаларни бошқаришни Яҳёга топширади. У Маъмун ҳузурида фаолият кўрсатган астрономларнинг энг фозили бўлиб, катта ҳурмат ва обрўга эга бўлган. Ал-Маъмун тўплаган олимлар 830—832 (ҳижрий 215—216) ал-Шамосия минтақаси ва Дамашқ яқинидаги Касиюн тоғида кузатув ишларини олиб бордилар. Буларда Яҳё ибн Абу Мансур бошчилик қилган. У Рум (Византия)да вафот этган. Яҳё ибн Абу Мансур қаламига қуйидаги асарлар мансуб:

1. «Аз-Зиж ал-Маъмуний ал-мумтаҳа» (Ал-Маъмуний текширилган зижи).
2. «Ал-Ибона ан-ил-фалак» (Фалак ҳақида мулоҳазалар). Беруний бу асарларни эслатиб ўтган.
3. «Китоб ал-аъмол ли судс соат фи-л-иртифаъ би мадинат ас-салом» (Мадинанат ас-салом, (Бағдод шаҳри)нинг кенглиги учун (Қуёш) баландлигини соатнинг олтидан бири орқали (ўлчаш) амали).
4. «Китоб яҳтавий ала арсад лаху ва расоил ила

жамал фи-л-арсад» (Унинг (Яхёнинг) кузатишлари жамланган китоб ва бошқаларга кузатиш ҳақидаги рисоалари).

Аҳмад ас-Сарахсий (837—899)

Абулаббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Марвон ас-Сарахсий, Аҳмад ибн ат-Таййиб лақаби билан ҳам машҳур бўлган математик, астроном, физикашунос, муסיқашунос ва табобат олими.

Туркманистоннинг қадимий Сарахс шаҳрида туғилган ва асосан Бағдодда яшаб, фаолият кўрсатган. Ас-Сарахсий машҳур қомусий олим, «араблар файласуфи» деб шуҳрат қозонган Яқуб ал-Киндийга шогирд бўлган ва унинг йирик олим бўлиб етишишида ал-Киндийнинг хизмати катта бўлган. Ас-Сарахсий араб халифаларидан ал-Муътазидга (892—902) устозлик қилиб, унинг яқин маслаҳатчиси бўлган. Кўп ўтмай ал-Муътазид билан муносабати ёмонлашиб, халифа уни 896 йили зиндонга ташлаб, 899 йили қатл эттиради.

Ибн ал-Қифтий «Ахбор ал-уламо фи ахбор ил-ҳукамо» асарида ас-Сарахсийнинг йигирмадан ортиқ асарларини айтиб ўтган. Улардан энг муҳимлари:

1. «Аркон ал-фалсафа» (Фалсафа асослари).
2. «Китоб фи аҳдос-ил-жавв» (Атмосфера ҳодисалари ҳақида китоб).
3. «Китоб фи кавн-ид-дабаб» (Туманнинг моҳияти ҳақида китоб).
4. «Китоб манфаат-ил-жибол» (Тоғларнинг манфаати ҳақида китоб),
5. «Китоб ал-масолик ва-л-мамолик» (Йўллар ва мамлакатлар ҳақида китоб).
6. «Ал-Мадҳал ило синоат-ил-нужум» (Астрономияга кириш).
7. «Китоб ул-арисматиқа фи-л-аъдод» (Арифметикага кириш).
8. «Китоб ул-мусиқа ал-кабир» (Мусиқа ҳақида катта китоб).
9. «Китоб ул-далола ало асрор-ил-ғино» (Ашула айтиш сирларига йўриқлар).
10. «Ал-Мадҳал ила-с-синоати-т-тиб» (Табобат санъатига кириш).

Ал-Аббос ибн Саъид ал-Жавҳарий (IX аср)

Машҳур астроном ва математик. Халифа ал-Маъмун даврида Бағдодда ва Дамашқда фаолият кўрсатган. У Фوروب (ҳозирги Гавҳартепа)да туғилган. Кейин Бағдодга кетиб, 830 йиллар атрофида Маъмун «Байт ул-ҳикма» (академия)сида астрономик кузатишларда иштирок этган.

Юнон олими Евклиднинг «Ал-Усул» (Негизлар) асарига шарҳ ёзган. Ал-Қифтий «Хабар ул-уламо фи ахбори-л-ҳукамо» китобида ёзишича, ал-Жавҳарий баъзи сайёралар, Қуёш ва Ойнинг ўрнини аниқлаган. Унинг асарлари:

1. «Зиж китоби».
2. «Китоб тафсир китоб Уқлидид» (Евклид китобига шарҳ китоби).
3. «Китоб ул-ашкал аллати задаҳа фи-л-мақола ал-увла мин Уқлидид» (Евклид «Негизлар» асарининг биринчи китобига (ал-Жавҳарий) қўшган шакллар китоби).

Ал-Жавҳарий замонасидаги бошқа етук астрономлар билан ҳамкорликда ал-Маъмуннинг топширигига биноан ёзилган «Ал-Маъмуннинг текширилган зиж» китобини ёзишда фаол иштирок этган.

Абдуллоҳ ибн Аможур ат-Туркий (IX—X аср)

Абдуллоҳ ибн Аможур ва унинг ўғли Абулҳасан Али фарғоналик астроном олимлардан. Яқингача улар ҳаёти ва илмий фаолияти бутунлай номаълум бўлиб келган эди. «Маънавият юлдузлари» китобида берилган Б.Абдуҳалимовнинг мақоласида бу олимлар ҳақида ибн ан-Надимнинг «ал-Фихрист» ва ал-Қифтийнинг «Тарихи ҳукамо» китобларидан олиб шундай маълумотлар берилган:

«Абулқосим Абдуллоҳ ибн Аможур ал-Ҳаравий Фарғона халқининг фарзандларидан. У замонасининг фозил ва ўз мавқеига эга бўлган уламоларидан бўлган. Олим қуйидаги асарларнинг муаллифидир: «Хатолардан холис зиж китоб» («Китоб аз-зиж ал-маъруф бил-холис»); «Боғлаб турувчи зиж китоби» («Китоб аз-

зиж ал-маъруф би-л-музаннир»); «Синдҳинд зиж» («Зиж ас-Синдҳинд»); «Қулнинг зиж» («Зиж ал-қини»); «Мусофирларга фойдали китоб» («Китоб зал ул-мусофир»); «Форс эраси бўйича Миррих (Марс) сайёраси учун зиж» («Китоб аз-зиж ал-Миррих ала-т-тарих-ил-форсий»).

Манбалардан маълум бўлишича, бу олимнинг Абулҳасан Али ибн Абулқосим исмли ўғли бўлиб, у ҳам астрономия билан шуғулланган.

Машҳур астроном Ибн Юнус ас-Садафий (950—1009) Ибн Аможурнинг туркий насабдан бўлганлигини кўрсатиб, ат-Туркий нисбасини ҳам ишлатган ва ўз рисоаларидан бирида Аможурлар томонидан амалга оширилган Қуёш ва Ойнинг тутилиши ҳамда баъзи сайёраларнинг кузатиш тажрибаларини баён этган.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий (899—959)

Машҳур тарихнавис олим. Бухоронинг Наршах номли қишлоғида туғилган. Унинг номи кўпчилик асарларда тилга олинса ҳам, таржимаи ҳоли ҳақида маълумот йўқ. 943—944 йиллари «Тарихи Бухоро» (Бухоро тарихи) асарини араб тилида ёзиб, сомонийлар амири Нуҳ ибн Наср (943—954) номига бағишлаган. Бу китобнинг арабча нусхаси бизгача етиб келмай, форс тилидаги таржимаси «Тарихи Наршахий», «Тарихи Бухоро» номлари билан юритилиб келмоқда. «Тарихи Бухоро» китобида Бухоронинг жуғрофий тузилиши, меъморий қурилиши, шаҳар деворлари, унинг фатҳ этилиши ва у ерда Исломнинг тарқатилиши, шаҳар қозилари, сомонийлар ҳукмронлигининг бошланиши ва уларнинг амирлари, бу шаҳарда дирҳам ва кумуш пулларининг зарб қилиниши ва Бухорога тобе жойлар ҳақида қимматли маълумотлар берилган. Асар 1128 йили форс тилига таржима қилинган. Таржимон уни қисқартириб, баъзи жойларини олиб ташлаган. 1178—1179 йили давомида Муҳаммад ибн Зуфар бу таржимани иккинчи марта қисқартириб баён қилган. Ундан кейин ҳам қисқартириб ва қўшимчалар киритганлар. Шунинг учун асарда 1179 йилдан 1220 йилгача бўлган воқеалар ҳақида ҳам маълумотлар учрайди. «Бухоро тарихи» Парижда (1892 й.), Бухорода (1904 й.) ва Техронда (1939 й.) нашр

этилган. Н.С.Ликошин қилган русча таржимаси 1897 йили Тошкентда босилди. 1966 йили Тошкентда А.Расулов ва А.Ўринбоевлар томонидан ўзбекча изоҳли таржимаси чоп этилди. 1991 йили Тошкентда «Камалак» нашриётида Абу Тоҳир Хожанинг «Самария», Баёнийнинг «Шажараи Хоразмшоҳий», Ибратнинг «Фарғона тарихи» асарлари билан бир жилда қайта нашр этилди.

Абу Сулаймон ал-Хаттобий (931—998)

Машхур олим, шоир ва мударрис Абу Сулаймон Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Иброҳим ал-Хаттобий ҳақида Абу Мансур ас-Саолибийнинг «Йатимат ад-дахр» тазкирасида маълумот берилиб, шеърларидан намуналар киритилган бўлса ҳам, шоир таржимаи ҳоли ҳақида у ерда етарли маълумот йўқ. Ёқут Ҳамавийнинг «Муъжам ал-удабо» (Адиблар мажмуаси) асарида унинг тўғрисида мукамал тўхтаб ўтилган. Ал-Хаттобий 931 йили Ҳиротда туғилиб, 988 йили вафот этган. Аммо Ибн Умар деган олимнинг ёзишича, ал-Хаттобий Буст шаҳрида, Ҳиндманд қирғоғидаги работда 996 йили вафот этган.

Ал-Хаттобий Ироқ, Ҳижозга ва Хуросон шаҳарларига саёҳат қилиб Мовароуннаҳр томонга ҳам ўтган. Абу Бакр Абдуллоҳ ибн Иброҳим Ҳанбалий деган шоир унинг вафотига Буст шаҳрида марсия ёзган ва унинг исмини Ҳамду деб атаган. Ал-Хаттобий Ироқда Абу Али Саффор, Абу Жаъфар Раззоз ва бошқалардан дарс тинглаган. Тошкентга келиб, машхур олим Абу Бакр Қафқол Шошийдан фикҳ илмини ўрганган. Илмини камолотга етказган ал-Хаттобий мударрислик қилиб, бир қанча шогирдлар етиштирган. «Йатимат ад-дахр» муаллифи Саолибий унинг шогирди ва дўсти бўлган. Ёқут яна Абу Саъд Самъоний тилидан ҳикоя қилади: «Абу Сулаймон ал-Хаттобий билан бирга туриб эдик, дарахтда турган бир қушга унинг назари тушди, бироз (сайрашини) эшитиб тургач, шу шеърни айтди» (шеър келтирилган). Шундан кейин Ёқут ўз китобида ал-Хаттобийнинг «Йатимат ад-дахр»га кирган бир қанча шеърларини келтирган. Ал-Хаттобий ҳақида яна Ибн Халликоннинг «Вафаёт ал-аъён», Ибн Имод Ҳанбалийнинг «Шазарот аз-заҳаб», Суютийнинг «Буғят ал-вуот» ки-

тобларида ҳам маълумотлар келтирилган. Абу Сулаймон ал-Хаттобий шеърларидан «Йатимат ат-даҳр»да намуналар сақланиб қолган. Улардан баъзиларини Саолибий Абулфатҳ Бустийдан ёзиб олган. Демак, ал-Хаттобий ва Бустий бир-бирларини яхши билган.

Ал-Хаттобий шеърлари панд-насиҳат, замона ва қарилиқдан шикоят, жамият учун хавfli бўлган мутакаббирлик, амалпарастлик, иғво ва фисқу фасодлар танқидига бағишланган. Шоир одамлар орасидаги тенгсизлик ва бир-бирларини кўролмасликлари ҳақида ёзади, инсоннинг инсон томонидан таҳқирланишини танқид қилади. Ал-Хаттобий адабиёт ва фикр илмида бир қанча асарлар ёзиб қолдирган. Улардан энг муҳимлари:

1. «Ғариб ал-ҳадис» (Ҳадисдаги қийин сўзлар) китоби.
2. «Китоб ислоҳ-ил-муҳаддисин» (Муҳаддислар хатоларини тўғрилаш китоби).
3. «Китоб аш-шужоъ» (Шижоат ҳақида китоб).
4. «Китоб ал-арус» (Келин (куёв) ҳақида китоб).
5. «Китоб ал-ғанийят-ил-калом» (Сўзларнинг етарли бўлиши китоби).

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ал-Хоразмий (X аср)

Сомонийлар амири Нуҳ ибн Мансурнинг (975—997) вазири Абулҳасан Убайдуллоҳ ибн ал-Утбийнинг (қар.) котиби вазифасини ўтаган. Нишопурда яшаб, шу ерда ўзининг машҳур қомусий асари «Мафотиҳ ал-улум» (Илмлар калитлари) китобини 976—991 йиллар орасида ёзган. Асар икки бўлимдан иборат бўлиб, биринчиси «шариат» фанлари ва «араб» илмига бағишланган. Бу олти бобга бўлиниб, фикр, калом, сарфу наҳв, иш бошқариш, шеърият, аруз ва тарих фанларига бағишланган. Иккинчи бўлим саккиз бобдан иборат бўлиб, унда араб бўлмаган халқлар юнонлар, сурияликлар, эронлар, ҳиндларнинг фанлари, фалсафа, мантиқ, тиббиёт, риёзиёт, ҳандаса, илми фалак, мусиқа, механика ва кимё фанлари ҳақида фикр юритилган. Асарда ўша даврда ишлатилган ибора (термин)ларнинг қисқача изоҳи ҳам берилган. Фан ва маданият тарихи учун «Мафотиҳ ал-улум» муҳим аҳамиятга эгадир. Унинг

556/1160 йили кўчирилган қўлёзмаси сақланиб қолган ва шу нусха асосида арабча матни голланд арабшуноси Фан Флотен томонидан 1895 йили нашр этилган.

**Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ўзлук
ибн Тархон Форобий
(873—950)**

Буюк мутафаккир-файласуф. Сирдарё қирғоғидаги Фороб шаҳрида туркий қабилалардан бўлган оилада туғилган. У ниҳоятда истеъдодли, зеҳни ва хотираси ўткир бўлган. Буни сезган отаси Бағдодга кўчиб келади. Бу ерда Форобий араб тили ва адабиётини чуқур ўрганади, ҳикмат ва мантиқ илмларини эгаллайди. Дамашқ, Ҳалаб, Ҳаррон шаҳарларини кезиб, у ерлик олимлар суҳбатида бўлади.

Аристотель, Афлотун (Платон) каби қадимги Юнон файласуфлари асарлари билан танишади. Натижада унинг атрофига шогирдлар тўпланади ва у мадрасаларда дарс бера бошлайди. Шундай буюк мутафаккир бўлишига қарамай, Форобий йўқчилик билан фақирона ҳаёт кечирган, у ҳатто ёзишга қоғоз ва чироғига ёғ топа олмаган.

Форобий йирик файласуф бўлиш билан бирга, дурстгина табиб ва шоир бўлган. Табобатга оид «Рисола фи аъзои инсон» (Инсон аъзолари ҳақида рисола) асарини ёзган. У мусиқа соҳасида ҳам билимдон бўлиб, жуда кўп куйлар яратган, ҳатто мусиқа куйларини ҳарфлар билан ифодалашни дастлаб Форобий топган ва «қонун» деган чолғу асбоби яратган.

Форобий қадимги юнон фалсафаси билан чуқур шуғулланиб, Аристотель асарларига жуда кўп шарҳлар ёзади. Бу шарҳлар Аристотель фалсафасидаги тушуниб бўлмайдиган, қийин масалаларни ойдинлаштирган, одамларни қадимги Юнон фалсафаси билан таништирган. Шунинг учун Шарқда Биринчи муаллим деб Аристотелни аташган бўлса, Форобийни Иккинчи муаллим (Муаллими соний) деб аташди.

Форобий фалсафа, мантиқ ва табиий фанлар соҳасида юздан ортиқ асар ёзган. У сиёсат, психология, мусиқа соҳаларида ҳам кўплаб китоблар қолдирган. Бизгача унинг 119 асари етиб келган.

Бу асарларни қуйидаги тартибда бўлиш мумкин:

1. Фалсафа ва умуман билимнинг асосий, умумий ва бошланғич масалаларига бағишланган асарлар.

2. Табиатшунослик илми ва амалий фаолият ва турли касб-хунар масалаларига оид асарлар.

3. Филология, шеърят, хуснихат, нотиклик санъати ва мусиқага оид асарлар. Бунга «Калом фи-ш-шеър ва-л-қавафий» (Шеър ва қофия ҳақида сўз). «Ритмлар классификацияси» (Китоб фи ихсоил ибқоъ) асарлари киради.

4. Ахлоқ-одоб, ижтимоий ҳаёт ва давлатни бошқариш каби масалаларга бағишланган рисола ва китоблар: Бунга: 1) «Китоб сиёсат ал-мадина» (Шаҳарни бошқариш китоби). 2) «Китоб мабодуи ором аҳли мадинат ал-фазила» (Фозил шаҳар аҳолисининг бошланғич қарашлари ҳақида китоб). 3) «Китоб маойиш ва-л-хуруб» (Ҳаёт ва уруш ҳақида китоб). 4) «Рисола фи танбеҳ ало асҳоби-с-саода» (Бахт-саодатга эришиш йўллари ҳақида рисола). 5) «Китоб фи ижтимоат-ил-мадина» (Шаҳар жамоалари ҳақида китоб) кабилар киради.

Форобийнинг «Уюн ал-масал» (Масалалар чашма-си) ва «Рисола фи фусус ал-ҳикам» (Ҳикмат гавҳарлари ҳақида рисола) каби асарлари Форобий дунёқарашининг дурдоналари ҳисобланади.

Абу Иброҳим Форобий (вафоти 962)

Ҳозирги Қозоғистоннинг Фороб шаҳрида туғилган олим, йирик адиб ва тилшунос. Юсуф ибн Иброҳим ал-Қифтийнинг ёзишича, Форобий фалак гардиши билан Яманга кетиб қолган ва Забид шаҳрида яшаб, шу ерда 351/962 йили вафот этган.

У Забид шаҳрида яшаган даврида «Китоб девон ал-адаб» номли асарини ёзган. Ибн ал-Қифтийнинг «Адаб ал-котиб» асарига шарҳ ҳам ёзган.

Абу Абдуллоҳ Нотилий (X аср)

Математик, файласуф ва табиётшунос, Ибн Синонинг устоди. Ибн Сино таржимаи ҳолида унинг ҳақида маълумот берилган. Ибн Синонинг болалик чоғида

Нотилий Бухорога кўчиб келган. Ибн Синонинг отаси ўғлимга таълим берсин деган умидда Нотилийга ўз уйидан жой беради. Нотилий Ибн Синога Исоғучи, яъни Форфирийнинг «Мантиқ муқаддимаси» асарини ўргата бошлайди. Ибн Сино илмига таҳсинлар ўқиб, унинг илмдан бошқа нарса билан шуғулланмаслигини отасига уқтиради. Кейин унга Евклид (милодгача 315—355) китобидан дарс беради, қолган қисмини Ибн Сино ўзи ўрганади. Сўнгра Птолемей (Батлимус)нинг (милоддан аввалги II аср) «Алмагеста» номли асарини ўргатиб, ҳандаса шакллариغا етганда, шогирдининг истеъдодига ишонч ҳосил қилиб, бу ёғини мустақил ўрганиб оласан, дейди ва Урганчга кўчиб кетади.

**Абу Ҳомид Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Сағоний
ал-Устурлобий
(вафоти 990)**

Астромония ва геометрия олими. Ҳозирги Сурхондарё вилоятининг Денов шаҳри атрофида жойлашган Сағониён (форсий ва туркий манбаъларда Чоғониён) шаҳрида туғилган. Ёшлигида Бағдодга бориб қолган ва у ерда илмини такомиллаштириб, йирик астроном бўлиб етишган. У устурлаб (астролябия) астрономик асбоб яшаш билан шуғуллангани учун Устурлобий нисбаси билан ҳам юритилган. «Маънавият юлдузлари» китобида берилган А.Абдуҳалимовнинг мақоласида Ибн ал-Қифтийнинг қуйидаги сўзлари келтирилган: «Абу Ҳомид Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Сағоний ал-Устурлобий ўз вақтида геометрия ва астрономия соҳаларидаги аксарият муваффақиятларнинг соҳиби бўлган фозил олимдир. У Бағдодда устурлоблар ва астрономик жиҳозлар яшашда катта ютуқларга эришган. Унинг бир қанча шогирдлари катта шухрат қозонганлар ва ўз устозлари билан фахрланганлар. Аҳмад ас-Сағоний қадимги жиҳозларни такомиллаштиришда ҳеч ким амалга оширолмаган натижаларга эришган». Аҳмад ас-Сағоний Бағдодда 990 йили вафот этган, унинг қуйидаги асарлари бизга маълумдир:

1. «Қавони илм ал-ҳайъат» (Астрономия илми қонунлари).

2. «Кайфият тасдийҳ ал-курра» (Осмон сферасини

текисликда тасвирлаш). Қўлёзмаси Патна ва Истанбул кутубхоналарида сақланади.

3. «Рисола фи амал диль ал-мусаббаъ ал-мутасовий фи-д-доира» (Доира ичига жойлаштирилган тўғри тарафли етти бурчакнинг томонини яшаш). Қўлёзмалари Париж ва Дамашқда сақланади.

4. «Мақола фи-л-ажрам» (Масофалар ва ҳажмлар ҳақида мақола). Қўлёзмалари Париж ва Дамашқда сақланади.

5. «Фи-с-соат-ил-маъмула ала сафаиҳ-ил-устурлоб» (Устурлоб пластинкаларида ясалган соатлар ҳақида).

6. «Истихрож хатт нисф ан-наҳор» (Меридиан чизигини топиш). Бодлеан кутубхонасида MS Thurston 3 (f 94) рақами билан сақланади.

Аҳмад ибн Саъдуддин Ўзганий Намангоний (X аср)

Тарихнавис олим. У асосан бизгача етиб келган «Тазкираи Бўғрохоний» номли асари билан машҳурдир. Бу китоб увайсия деган тариқатга эргашувчилардан бири бўлган биринчи қорахоний Сотуқ Бўғрохонга (вафоти 344/955) бағишланган. Асар увайсия тариқатидаги шайхларнинг таржимаи ҳолини ўз ичига олган бўлиб, 30 бобдан иборат. Унинг етти бобида Бўғрохон таржимаи ҳоли келтирилган. Асар форс тилида ёзилган бўлиб, кейинчалик Ниёз Қошғарий томонидан туркий тилига таржима қилинган. «Тазкираи Бўғрохоний»нинг форс тилидаги нусхасидан ва ўзбек тилидаги таржимасидан бешта қўлёзма ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Абу Наср Муҳаммад ибн Абулжаббор ал-Утбий (тахм. 961—1022)

Машҳур тарихчи олим. Асли Рай шаҳридан. Ёшлигидан Хуросонда яшаган. Зиёрийлар ҳукмдори Қобус ибн Вушмгирнинг (978—1012) саркотиби бўлган. Сомонийлар, кейинчалик ғазнавийлардан Сабуктагин, Маҳмуд Ғазнавийлар саройида йирик амалдор, бўлган. Абу Мансур ас-Саолибийнинг (қар.) ёзишича, у бир қанча йирик асарлар ёзиб қолдирган. Улардан Шарқий

Эрон ҳамда Марказий Осиёнинг 975—1021 йиллардаги тарихини баён қилувчи «Тарихи Яминий» (Яминуддавла тарихи) асари бизгача етиб келган. Асар Сабуктагин ва ўғли Маҳмуд Фазнавий тарихини ўз ичига олган бўлиб, «Яминуддавла» (Давлатнинг ўнг кўли) лақабини олган Маҳмуд Фазнавийга бағишланган. Китоб Абушшараф Носир ибн Зафар ибн Саъд ал-Журбодаконий томонидан 1205—1206 йили форс тилига таржима қилиниб, унга 1186—1206 йиллар тарихий воқеалари илова қилинган. Асарнинг бу таржимаси Теҳронда уч марта (1856, 1955, 1966) нашр қилинди. Уни 1843 йили Муҳаммад Каромат Али ибн Ҳаёт Деҳлавий (вафоти 1845) ва 1845—1846 йиллари Абдулкарим Оҳорий ҳам форс тилига таржима қилганлар. «Тарихи Яминий» Деҳли (1847), Қоҳира (1870), Лохур (1874)да араб тилида нашр этилган.

Абу Али Ҳусайн ибн Абдуллоҳ ибн Сино (980—1037)

Жаҳон фан ва маданиятига улкан ҳисса қўшган машҳур энциклопедист олим: буюк табиб, табиатшунос, файласуф, астроном, математик, муסיқашунос, ҳуқуқшунос, ахлоқшунос, тилшунос, ёзувчи ва шоир. Оврўпода Авиценна номи билан машҳур. Уни Шарқда Ҳаким, Шайхурраис лақаблари билан ҳам атаганлар.

Ибн Сино Афшана (ҳозирги Бухоро вилояти Роми-тон тумани ҳудудида) қишлоғида 370 йили сафар (980 йили август) ойида туғилди. 986 йили оиласи Бухорога кўчиб келади. Ибн Сино истеъдодли, зеҳни ўткир бўлганидан тез орада ўз даврида маълум бўлган илмларни эгаллаб олади. 10 ёшида Қуръонни ёд олади, 10—13 ёшидан бошлаб математика, мантиқ, фикҳ, фалсафа билан шуғуллана бошлайди. Фалсафани Абу Абдуллоҳ Нотилийдан, табиёт фанларини Ҳасан ибн Нуҳ ал-Қумрийдан ўрганди. Ўзидан олдин ўтган Шарқ мутафаккирлари асарлари билан чуқур танишиб, қадимги юнон табиий-илмий ва фалсафий меросини ўрганadi. 16—17 ёшида Ибн Сино машҳур табиб-ҳаким бўлиб танилди. 999 йили Бухоро қорахонийлар томонидан забт этилди. 1000 йили Ибн Сино Бухородан чиқиб кетиб, Хоразмга боради ва у ерда Хоразмшоҳ Али ибн Маъмун саройида ўша даврнинг машҳур олимлари Беру-

ний, Ибн Мискавайҳ, Абу Саҳл Масиҳий, Абулхайр Хаммор, Абу Наср ибн Ироқ кабилар билан танишади. Маҳмуд Ғазнавий тазйиқидан қочиб, у Хоразмни ташлаб чиқиб кетади, Абивард, Тус, Нишопур орқали, Журжонга келиб, Қобус ибн Вушмгир саройида табиблик қилади ва бу ерда бўлажак шоғирди Абу Убайд Жузжоний билан танишади. 1019—1021 йили Ҳамадонда вазирлик лавозимини ўтайди, лекин ҳоким билан келиша олмай, 4 ой қамоқда ётади. 1023 йили Исфаҳонга қочади. Ўз умрини илмий асарлар ёзишга бағишлайди. Исфаҳонда расадхона қуриш билан шуғулланади. Умрининг сўнгги йилларида феодал урушлар кучайиб кетганлиги ва ижтимоий-сиёсий ҳаётда ўзи ҳам иштирок этганлиги туфайли Ибн Сино Исфаҳон, Рай ва Ҳамадон шаҳарлари орасида сарсон-саргардонликда ҳаёт кечиради ва 1-рамазон 428 (18 июнь 1037 йили) Ҳамадонда 57 ёшида қулунж касаллигидан вафот этади.

Ибн Сино асарлари 280 дан ортиқ. Булардан 40 дан ортиғи табобатга оид, 30 га яқин рисола турли табиий фанларга, 3 рисола мусиқага, 185 рисола фалсафа, мантиқ, психология, илоҳиёт, ахлоқ-одоб ва ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган. Булардан бизгача 160 га яқин асар етиб келган. Кўпчилиги араб тилида, баъзилари форс тилида ёзилган. Ибн Синонинг бизгача маълум бўлган энг йирик асарлари:

1. «Китоб аш-шифо» (Шифо китоби). 18 жилдан иборат бўлиб, уни фалсафий билимлар қомуси деса бўлади. Асар тўртта катта бўлимни — мантиқ, физика, математика ва метофизикани ўз ичига олган.

2. «Китоб ан-нажот» (Нажот китоби). Тўртта катта қисм: мантиқ, физика, математика, метофизикадан иборат.

3. «Китоб лисон ал-араб» (Араб тили китоби). 10 жилдан иборат.

4. «Донишнома». Форс тилида ёзилган бўлиб, 4 қисмни — мантиқ, физика, математика ва метафизикани ўз ичига олган. Рус тилига, бир қисми ўзбек тилига таржима қилинган.

5. «Китоб ал-қонун фи-т-тиб» (Тиб қонунлари китоби).

Асар бешта катта китобдан иборат бўлиб, 1956—1962 йиллари ва 1980—1983 Тошкентда рус ва ўзбек

тилларида нашр этилган. ҳозир янги нашри чоп этилмоқда.

Ибн Синонинг кўпчилик асарлари ўрта асрларда Оврўпода лотин тили ва у орқали бошқа тилларга таржима қилинган.

Ибн Сино илмий асарларидан ташқари, чуқур фалсафий мазмуни бадиий образлар ва маълум воқеалар орқали ифода этувчи «Қиссат тайр» (Тайр қиссаси), «Саломон ва Ибсол», «Ҳайй ибн Яқзон» каби бадиий-фалсафий қиссалар ҳам ёзган. Ибн Сино табобат масалаларини оммабоп қилиб шеър билан ифодаловчи тиббий асарлар — уржузалар ҳам ижод этди. Булар тўққизта бўлиб, энг йириги «Уржуза фи-т-тиб» ўзбек тилига Ш.Шоисломов томонидан таржима қилинди ва нашр этилди.

Ибн Сино Беруний билан учрашган, улар ўртасидаги савол-жавоблар ҳам ўзбек ва рус тилларида нашр этилди.

Абулмуайян Маймун ибн Муҳаммад ан-Насафий (1027—1114)

Калом илмининг машҳур алломаси, мутафаккир, 1027 йил Қарши (Насаф)да туғилган. Шу ерда ўқиб, илмини камолга етказган. Умар ибн Муҳаммад Насафийнинг «ал-Қанд фи зикри уламои Самарқанд» (Самарқанд олимлари зикрида қанд китоби) асарида бу олим ҳақида шундай дейилган: «Шарқу Фарбнинг олиму уламолари Абулмуайян ан-Насафий илмининг денгизидан баҳра топиб, у таратган зиё нурларини кўзларига тўтиё қилиб суртганлар». Абулмуайян ан-Насафий 1114 йили Самарқандда вафот этган.

Калом илмининг йирик намоёндалари Абулҳасан ал-Ашъарий (873—935) ва Абу Мансур ал-Мотуридий (қар.) асарларидан таълим олган Абулмуайян ан-Насафий калом илмида етук аллома сифатида каломнинг турли масалаларига оид 15 га яқин асарлар ёзган. Улардан қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. «Ал-Умда фи усул-ил-фикҳ» (Фикҳ усуллари таянчи).

2. «Табсирот ул-адиллати фи илми-л-калом» (Калом илми далиллари ҳақида кўзгулар).

3. «Ат-Тамҳид ли қавоид-ит-тавҳид фи илм-ил-калом» (Калом илмидаги тавҳид қоидалар учун ягона китоб).

4. «Олим ва мутааллим» (Олим ва таълим берувчи).

5. «Изоҳ ва маҳажати ли кавн-ил-ақл ҳужжатан» (Ақл борлигини изоҳ ва ҳужжатлар билан асослаш).

6. «Шарҳ «ал-Жомиъ ал-кабир ли-ш-Шайбоний фи фуруъ» (Шайбонийнинг «Турлар ҳақидаги катта тўплам» китоби шарҳи).

7. «Маножих ал-аиммати фи-л-фуруъ» (Турлар ҳақида имомларга нажох).

8. «Муътақидот» (Эътиқодлар). Бу асарнинг бир қўлёзмаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашвий рақами 4008/V).

9. «Баҳр ал-калом» (Калом денгизи). Бу асар аллома ижодининг гултожи ҳисобланади. Асар Ислом фалсафасини ташкил қилган калом илми бўйича энг қимматли манбаъдир. Унинг қўлёзмалари Дубай, Дамашқ, Искандария кутубхоналарида сақланмоқда. 1886 йили Бағдодда, 1908 йили Қоҳирада нашр этилган. Унга Баҳруддин Ҳасан ибн Абу Бакр ал-Мақдисий (вафоти 1415) шарҳ ҳам битган.

Абулфазойил Зайнуддин Исмоил ибн Хусайн ал-Журжоний ал-Хоразмий (1042—1136)

У Журжон шаҳрида туғилган бўлса-да, умрининг кўп қисмини хоразмшоҳлар Қутбуддин Муҳаммад ибн Ануштагин (1097—1127) ва унинг ўғли Алоуддавла Отсиз (1127—1156) саройида ўтказди. Журжоний юнон табобати вакиллари Гален, Гиппократ, ўзидан олдин ўтган Розий ва Ибн Сино асарларини чуқур ўрганди. Унинг ҳақида Абулҳасан Байҳақий «Татимма сивон ал-ҳикма» китобида шундай деган: «Мен у кишини 531 ҳижрий (1136 милодий) йили Сарахсда кексалик чоғларида кўрган эдим. Ер юзининг адолатпеша ҳукмдори хоразмшоҳ Отсиз ибн Муҳаммад уни бир неча муддатга Хоразмга таклиф этган экан. Хоразмда бўлган вақтида у «ал-Хуффайн ал-аълоий» (Пояларнинг юқори қисми), «ат-Тибб ал-мулукий (Шоҳларга оид табобат), «Китоб ал-захира хоразмшоҳи», «Китоб ал-аҳрод» (Ҳасаддан келиб чиқадиган касалликлар), «Китоб ёдгор», «Китоб фи радд алал

фалосафа» (Файласуфларга қарши раддия китоби) асарларини, қози Абу Саъид Шаръийга бағишлаб «Китоб тадбир явм ва лайла» (Кеча билан кундузнинг алма-шиниши ҳақида китоб), «Китоб васиятнома» ва фалсафа ҳамда табобатга оид бошқа асарлар ёзди. Унинг ёзган асарлари севиб ўқилганидан тез орада жаҳонга машхур бўлди. Муҳтарам у киши очиқ чехрали, хушмуомала, табиатан саховатли шахс эканлар». Ал-Журжоний табобатга бағишланган энг йирик асари «Захираи хоразмшоҳий»ни 1110 йил ёзиб тугатган ва уни хоразмшоҳ Қутбуддинга бағишлаган. Отсизнинг буйруғига кўра бу асарнинг қисқартирилган нусхаси 1113 йили «ал-Хуффайн ал-аълоий» номи билан ҳаммага тушунарли форс тилида ёзиб тугатилган. Уни ҳарбий юришлар ва саёҳатларда этик қўнжига солиб юрганлар.

«Захираи хоразмшоҳий» ўн китобдан иборат бўлиб, кейинчалик унга «Қорабодин» (Дорисозликка оид китоб) номи берилди.

«Захираи хоразмшоҳий» асарини тугатгандан кейин, Журжоний Марвга келади. Бу ерда салжуқийлар шоҳи султон Санжар ҳукмрон эди. Султон олимга катта ҳурмат ва илтифот кўрсатди. Умрининг охиригача шу ерда яшаб, ҳижрий 531/1136 йили 94 ёшида вафот этди.

Жоруллоҳ Абулқосим Маҳмуд ибн Умар Замахшарий (1074—1144)

Машхур ўзбек олими, муфассир, тилшунос, шоир ва ёзувчи. 467/1074 йили Хоразмнинг Замахшар қишлоғида туғилди. Отаси қўлида бошланғич таълим олиб, кейин Урганч мадрасаларидан бирида таҳсил қилади. Илмини ошириш учун Бухорога келиб, таълим олади, у ердан Хуросон ва Исфаҳонга боради. Салжуқийлар саройида хизмат қилади. Хоразмга қайтиб, қаттиқ касал бўлиб, бир оёғидан ажралади. Соғайгач, илм олиш учун Бағдодга жўнайди, у ердан Маккага ўтади. Икки йилдан кейин ватанига қайтиб, бир қанча вақт илми тадқиқот билан шуғулланади. Сўнгра Шомга ва яна Маккага боради. Маккада тафсирга оид «ал-Кашшоф» (Ошкор қилувчи) асарини тугатади, сўнг юртига қайтиб, 538/1144 йили Хоразмда вафот этади.

Замахшарий бир қанча асарлар муаллифи. Улардан:

1. «Ал-Кашшоф» энг машхур тафсирлардан ҳисобланади.

2. «Асос ал-балоға» (Балоғат асослари) асари билан араб луғатшунослигини юқори поғонага кўтарди.

3. «Ал-Фоиқ фи ғариб-ил-ҳадис» (Ҳадисдаги нота-ниш сўзларни ўзлаштирувчи). Китоб ҳадис ва адабий асарларда учрайдиган, маъносини англаш қийин бўлган сўзларга бағишланган.

4. «Ал-Жибол ва-л-амкина ва-л-миёҳ» (Тоғ, манзиллар ва сувлар).

5. «Муқаддимат ал-адаб» (Адабиёт муқаддимаси). Бу араб тили учунгина эмас, балки бошқа тиллар учун ҳам муҳим асардир. Беш қисмдан иборат бўлиб, исмлар, феъллар, ҳуруфи жор (кўмакчилар), исмларнинг турланиши ва феъллар тусланишидан иборат.

Замахшарий моҳир ёзувчи ва шоир сифатида ҳам шуҳрат қозонди. Унинг бу соҳадаги асарларидан «Навобиг ал-калим» (Ҳикматли сўзлар), «Мақомат Замахшарий» (Замахшарий мақомалари), «Атвоқ аз-заҳаб фил-мавоиз ва хутаб» (Ўғит ва насиҳатларнинг олтин шодалари) кабилардир. Замахшарийнинг арабча девони ҳам бўлиб, унга лирик ва фалсафий шеърлари, қасида, марсия ва назмий мактублари тўпланган.

Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад Беруний (973—1048)

Буюк қомусий олим. Ўз замонасининг ҳамма фанларини: тарих, илми ҳайъат, физика, математика, геодезия, маъданшунослик, минералогияни пухта эгаллаб олган ва бу фанлар тараққиётига катта ҳисса қўшган улкан сиймодир.

Хоразмнинг қадимги пойтахти Кот шаҳрида туғилди. Шу ердаги машхур олимлар қўлида таълим олди. Она тили бўлмиш Хоразм тилидан ташқари араб, суғдий, форс, сурёний, юнон, қадимги яҳудий ва қадимги ҳинд тили-санскритни ўрганди. 22 ёшида ватанини ташлаб чиқиб кетиб, Рай шаҳрига, 995 йилдан кейин Журжонга Қобус ибн Вушмгир саройига келади. Шу ерда 1000 йили ўзининг машхур асари «ал-Осор ал-боқийа ан-ил-қурун-ил-холийя» (Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар)ни ёзиб тугатади. Кейин Хоразмнинг янги шоҳи Абулаббос Маъмун ибн Маъмун

(1009—1017) томонидан Хоразмга чақиртирилади. Бу ерда Беруний замонасининг бир қанча машҳур олимлари билан танишиб, Урганч олимлар анжуманида фаол иштирок этади. Хоразм 1017 йили Маҳмуд Фазнавий томонидан босиб олингач, Беруний бошқа олимлар қаторида Фазнага олиб кетилди. Фазнадаги ҳаёти унинг илмий ишлари учун анча маҳсулдор бўлди. Маҳмуднинг юришларида унга ҳамроҳ бўлиб, Ҳиндистонга ҳам бориб келди. Беруний 2-ражаб 440 (11 декабрь 1048) Фазнада вафот этган.

Беруний илмий мероси жуда кенг ва ранг-баранг, 152 китоб ва рисоладан иборат. Афсуски, булардан бизгача фақат 28 тасигина маълум. Бу асарлар илми ҳайъат, математика, геодезия, маъданшунослик, жуғрофия, картография, метеорология, климатология, сайдана, тарих, этнография, дин тарихи, фалсафа, адабиёт ва бошқа фанларга бағишланган. Улардан энг муҳимлари.

1. «Ал-Осор ал-боқийя ан-ил-қурун-ил-холийя» (Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар). 1957 йили рус тилида ва 1968 йили ўзбек тилида нашр этилган.

2. «Таҳқиқ маъъ лил ҳинд мин маъқула мақбула фил-ақл ав маздула» (Ҳиндларнинг ақлга сизадиған ва сизмайдиган таълимотларини аниқлаш). 1963 йили рус ва 1965 йили ўзбек тилида Тошкентда нашр этилган.

3. «Таҳдид ниҳоёт ал-амокин ли тасҳиҳи масофат-ил-масокин» (Турар жойлар орасидаги масофани текшириш учун манзиллар чегаларини аниқлаш). Рус тилида 1969 йил, ўзбек тилида 1981 йил нашр этилди.

4. «Қонун ал-Масъудий» (Масъуд қонуни). Бу астрономия ва математикага оид махсус асар бўлиб, Маҳмуд Фазнавийнинг ўғли Масъудга (1030—1041) бағишланган. Беруний унинг саройида яшаган. Китоб Тошкентда рус ва ўзбек тилларида икки жилд қилиб нашр этилди.

5. «Китоб ал-жамоҳир фи маърифат-ил-жавоҳир» (Қимматбаҳо тошларни билиб олиш учун маълумотлар тўплами). Асарда қимматбаҳо тошлар ҳақида назарий маълумотлар бўлиб, уларни ишлаш усуллари ва улар билан қандай савдо қилиш каби жуда кўп амалий масалаларни ҳам ёритиб берилган. Асарнинг русча таржимаси «Собрание сведений для познания драгоценностей» 1963 йили Москвада нашр этилди.

6. «Китоб сайдана фи-т-тибб» (Табобатда доривор ўсимликлар ҳақида китоб). Асар «Сайдана» номи билан машҳур бўлиб, унда Шарқ, айниқса Марказий Осиёда ўсадиган доривор ўсимликларнинг тўла тавсифи берилган. Бу асарнинг русча таржимаси У.Каримов томонидан амалга оширилиб, 1973 йили Тошкентда «Формокогнезия в медицине» номи билан нашр этилди.

Зулфазоил Аҳмад ибн Муҳаммад Ахсикатий (1073—1134)

Шоир, адиб, тарихнавис ва котиб, Ахсикатда туғилган, Марвда таҳсил қилган, султонлар девонида мунший бўлган ва шу ерда 1134 йили вафот этган. Самъоний унинг ҳақида шундай ёзган: «Аҳмад ибн Муҳаммад илми одоб ва фозиллик, луғат ва наҳвда жуда моҳир, назм ва насрда пешқадам эди. У қадимда ўтган фозиллар мушоара қилишган улуғ шоирлар қаторига киради. Хуросоннинг кўпчилиги фозиллари адабиётни ундан ўрганганлар ва унинг шогирди бўлганлар».

Ахсикатий анча асарлар ёзиб қолдирган:

1. «Китоб ф-ит-тарих» (Тарих ҳақида китоб).
2. «Китоб фи қавлиҳим» (Уларнинг сўзлари ҳақида китоб).
3. «Китоб фи Сақт аз-занд» (Абулало ал-Мааррийнинг «Сақт аз-занд» китоби ҳақида).

Муҳаммад ибн Али Заҳирий Самарқандий (XII аср)

Олим ва котиб. Қорахонийлар сулоласидан бўлмиш Қилич Тамғоч ҳоқон (1163—1178) даврида яшаб, шу хон саройида соҳиб девони иншо бўлиб ишлаган. Асарларидан қуйидагилар сақланиб қолган:

1. «Ағроз ас-сиёса фи арз-ир-риёса» (Ҳукмронликни бошқаришда сиёсатнинг вазифалари). Асарда афсонавий Жамшид подшодан то салжуқий Султон Санжар (1118—1157)гача бўлган шоҳларнинг давлатни бошқариш масаласида айтган ҳикматли сўзлари жамланган.

2. «Синдбоднома». Бу асар Заҳирий номини дунёга машҳур қилди. Асар асосида ҳинд тилида машҳур бўлган қадимги «Синдхапати» (Донолар ҳақида боб) китоби

ётади. У бир неча марта араб, паҳлавий тилларига таржима қилиниб, қайта-қайта ишланган. Заҳирий «Синд-боднома»ни форс тилида қайтадан тирилтирди, замон дидига мос қилиб ишлаб, унга бадий тус берди ва Қилич Тамғоч ҳоқонга тақдим этди. Бу мамлакатни бошқариш ва ворисларни тарбиялаш учун шоҳларга қўлланма тариқасидаги асардир. 1960 йили унинг М.Н.Османов томонидан русча таржимаси нашр этилди. ЎзРФА Шарқшунослик институтида қўлёзмаси бор.

**Нажибуддин Абу Ҳомид Муҳаммад
ибн Али Самарқандий
(вафоти 1222)**

Машҳур табобат олими. Таржимаи ҳоли ҳақида маълумотлар йўқ. Бизга қуйидаги асарлари маълум:

1. «Ағзият ал-марзо» (Касаллар истеъмол қиладиган овқатлар).

Бунда ҳар бир касал учун қандай таом ейиш, қайси таомдан парҳез қилиш лозимлиги, таом турлари ва уларнинг дорилик хусусиятлари ҳақида фикр юритилган.

2. «Ал-асбоб ва-л-аломат» (Касаллик сабаблари ва аломатлари).

Асар шарқ табиблари орасида катта эътибор қозongan. Китоб XVIII асрда Муҳаммад Акбар ибн Мирҳож томонидан форс тилига таржима қилинган.

3. «Усул ат-тарокиб» (Мураккаб дориларни тайёрлаш усуллари).

Асарда талқон дори, кулча дори, шарбат дори, қайт қилдирадиган дори, ич сургиси кабилар баён қилинган. Нажибуддин Самарқандий асарлари шарқ табобати тарихини ўрганишда катта илмий ва амалий аҳамиятга эга.

**Шамсуддин Муҳаммад ибн Ашраф
Самарқандий
(XIII аср)**

Риёзат, ҳандаса ва фалсафа олими. Самарқандда туғилган. 1291 йилларда ҳаёт бўлган. Унинг бизгача етиб келган асарлари:

1. «Ишқол ат-таъсис фи-л-ҳандаса» (Ҳандаса илми-

да шакллар асоси). Бунда Эвклиднинг (милодгача IV—III аср) геометрияга оид асаридан 35 та шакл келтирилган. Бунинг бир қўлёзмаси Ўз ФА ШИ сақланмоқда. Бу китобга Қозизода Румий «Шарҳ ишкол ат-таъсис» номли шарҳ ёзган. Бу шарҳ 1851 ва 1857 йиллари Истанбулда икки марта чоп этилган.

2. «Рисола фи одоб-ил-баҳс» (Баҳс одоби ҳақида рисола). Мантиққа оид асар бўлиб, Шарҳда кенг тарқалган ва ўндан ортиқ олимлар унга шарҳ боғлаганлар.

3. «Ал-Қистос» (Тарозу).

4. «Китоб ас-саҳоиф» (Саҳифалар китоби).

5. «Айн ан-назар фи-л-мантиқ» (Мантиқ илмида узоқни кўриш). Кейинги уч асар ҳам мантиққа оиддир.

Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ач-Чағминий (XII—XIII асрлар)

Файласуф, астроном. Хоразмнинг Кўҳна Урганчдан узоқ бўлмаган Чағмин деган жойида туғилган. Бошланғич маълумотни Хоразмда олиб, ўқишни давом эттириш учун Самарқандга борган. Ўша даврдаги йирик олимлар каби ач-Чағминий ҳам астрономия, риёзиёт, табобат, жуғрофия ва бошқа соҳаларда сермаҳсул ижод қилган. Уни Абу Райҳон Берунийдан кейин Хоразм илмий мактабининг энг йирик вакили деб аташ ҳам мумкин. Унинг вафоти 1221 йил тахмин қилинади. Унинг бизга маълум асарлари:

1. «Мулаххис фи-л-ҳайъа» (Астрономияга оид қисқа тўплам). Бу асарга Мир Саййид Шариф Журжоний ва Қозизода Румийлар шарҳлар ёзишган. Асар ўша замон астрономия фанининг хулосаси бўлиб, унда жуғрофия ва бошқа фанлар ҳақида ҳам кенг маълумотлар берилган. Асарда инсонни ўраб турган оламнинг умумий тусилиши, самовий ёритқичлар, доиралар, сайёралар ҳолати, қуёш ва ойнинг тутилиши, қуёш йилининг узунлиги, кеча ва кундуз ва бошқа муҳим масалалар қайтадан ишлаб чиқилган.

2. «Сайланма».

3. «Тўққиз сонининг риёзиятдаги ўрни ҳақида рисола».

4. «Меросни бўлиш масалаларида риёзат усулларига шарҳ».

Китобларнинг ҳаммаси араб тилида ёзилган.

**Али ибн Муҳаммад Мир Сайид
Шариф Журжоний
(1339—1413)**

Машхур файласуф, мантиқшунос, тилшунос ва астроном.

Астробод яқинидаги Тоғу қишлоғида 740 ҳижрий (1339) йили туғилган. Ёшлик давридан бошлаб фалсафа, мантиқ ва тилга қизиққан. 1365 йили машхур файласуф Қутбуддин Муҳаммад ар-Розийдан таълим олиш учун Ҳиротга боради. Сўнгра турк файласуфи Муҳаммад Оқсаройидан таълим олиш мақсадида 1368 йили Қорамон шаҳрига жўнайди. 1370 йили Мисрга кетади. Қоҳирада тўрт йил машхур мантиқшунос Муборакшоҳ ва Акмалуддин ал-Бобартийлар маърузаларини тинглаб, илмини такомиллаштириб, 1371 йил Истамбулда таҳсил олди. У ердан ватанига қайтиб, 1387 йилгача Шероз мадрасаларида дарс берди. Шу йили Амир Темур Шерозни фатҳ этгандан кейин, Журжонийни машхур кишилар қатори Самарқандга жўнатди. Кейин Шерозга қайтиб, 1413 йил вафот этган.

Журжоний фаннинг ҳамма соҳаларига оид 50 дан ортиқ асарлар ёзган. Улардан энг муҳимлари:

1. «Одоб ал-мунозара» (Мунозара одоби). Асар билиш назарияси ва мантиққа доир «ат-таърифот» (таърифлар), «усули мантиқия» (мантиқ усули) ва илмий баҳс фанига бағишланган. Араб тилида.

Қуйидаги асарлари форс тилида ёзилган:

2. «Сугро» (Кичик далил бўла оладиган ҳукм).

3. «Кубро» (Катта далил бўла оладиган ҳукм).

4. «Авсат дар мантиқ» (Мантиқда ўрта хулоса).

5. «Шарҳи фароизи Сароҷия» (Мерос бўлиш мажбуриятларининг Сароҷий таърифлари шарҳи).

6. «Шарҳи мавоқифи фи илм-ил-калом». Бу Изуддин Абдурраҳмон ал-Иъжий (1300—1356)нинг «Мувоқиф фи илм-ил-калом» (Калом илмидаги манзиллар) асарига ёзилган шарҳдир.

Булардан ташқари, Журжоний Ибн Синонинг «Ишорат» (Кўрсатмалар), Насруддин Тусийнинг «Тажвид» (Абстракция) асарларига шарҳлар ёзган. Шамсуддин Маҳмуд Исфаҳонийга (1294—1349) жавоб тариқасида ҳошияси диққатга сазовордир.

**Салоҳуддин Мусо ибн
Муҳаммад ибн Аҳмад Қозизода Румий
(XIV—XV асрлар)**

Йирик математик ва астроном, тахминан 1360 йиллари Кичик Осиёдаги Бруссо (ҳозирги Туркиянинг Бурса) шаҳрида туғилган. Хуросон ва Мовароуннаҳрда билим олган. Тахминан 1400-йилларда талаби илм ва илмий фаолиятини давом эттириш учун Самарқандга келади. Темурнинг Туркияга қилган юришларида асир олиб келинган деган маълумотлар ҳам бор. Қозизода Румий 1436—1437 йили Самарқандда вафот этган.

Темур саройидаги бош астроном Мавлоно Аҳмаддан таълим олган. Улуғбекнинг аниқ фанларга қизиқишига таъсир кўрсатган ва унга устозлик қилган. Улуғбек астрономик мактабининг яратилишида Қозизода Румийнинг хизмати жуда катта бўлган. Унинг ташаббуси билан Фиёсуддин Жамшид Коший ва бошқа олимлар Самарқандга таклиф қилинганлар. Улуғбек мадрасасида математика ва астрономиядан маърузалар қилган ва «Афлотуни замон» номини олган. Улуғбек унинг дарсларида иштирок этган. Қозизода Румий Улуғбек расадхоналарини қурилишининг раҳбарларидан бири, Коший вафотидан сўнг мадрасанинг бошқарувчиси бўлган. Улуғбекнинг барча илмий талбирларида, жумладан, «Зижи Кўрагоний»ни тузишда иштирок этган.

Қозизода Румийнинг қуйидаги асарлари маълум:

1. «Рисола фи-л-ҳисоб» (Ҳисоб ҳақида рисола). Араб тилида ёзилган, арифметикага оид асар, 1382 йили Бурсада ёзилган. Иккита қўлёзмаси Машҳадда Имом Ризо кутубхонасида сақланади.

2. «Шарҳи Мулаххис фи-л-ҳайъа» (Астрономияга оид «Қисқача рисола»нинг шарҳи). Бу Маҳмуд ибн Муҳаммад ал-Хоразмий Чағминийнинг (қар). «Мулаххис-фи-л-ҳайъа» асарига араб тилида ёзилган шарҳ. 1412 йили Самарқандда Улуғбек учун ёзилган.

3. «Шарҳи ашкол ат-таъсис». Шамсиддин Самарқандийнинг (қар.) «Ашкол ат-таъсис» (Асосланган жумлалар) номли геометрияга оид рисоласига араб тилида 1412 йили Улуғбек учун ёзилган шарҳ 70 дан ортиқ қўлёзмалари дунё кутубхоналарида сақланмоқда.

4. «Рисолат ул-жайб» (Синус ҳақида рисола). Икки

қўлёзмаси Истанбулда Султон Муҳаммад кутубхонасида сақланади. Араб тилида.

5. «Дар баёни истироҳати жайби як даража» (Бир синусини аниқлашнинг баёни ҳақида). Форс тилида.

6. «Дастур ал-амал ва таҳқиқ-ил-жадвал» (Амал дастури ва жадвални тузатиш). Арабча ёзилган, Улуғбек «Зижи»даги бир математик масаланинг шарҳига бағишланган. Ягона қўлёзмаси Тбилисида сақланади.

7. «Мисоҳа» (Ўлчаш). Юзларни ўлчашга бағишланган. Араб тилида, бир нусхаси Машҳадда Мавлавий кутубхонасида сақланади.

8. «Рисола фи-л-ҳайъа ва-л-ҳандаса» (Астрономия ва геометрия ҳақида рисола). Биргина нусхаси Туркияда Бурса шаҳрида сақланади.

9. «Шарҳ ат-тазкира». Насруддин Тусийнинг «ат-Тазкира» номли араб тилидаги рисоласига шарҳ.

10. «Шарҳ тахрир ал-Мажистий». Араб тилида ёзилган астрономияга оид рисола.

11. «Рисола фи илм ил-ҳайъа» (Астрономия илми ҳақида рисола). Ягона қўлёзмаси С.Петербургда сақланади.

12. «Рисола фи рубб-ил-мужайяб» (Синус квадрат ҳақида рисола). Қўлёзмалари С. Петербург, Машҳад ва Техрон кутубхоналарида сақланади.

13. «Рисола фи самт-ил-қибла» (Қибла азимути ҳақида рисола). Қўлёзмаси Бурса (Туркия)да сақланмоқда.

Шаҳобуддин Ҳофизи Абру Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ал-Хавофий (вафоти 1430)

Географ ва тарихчи. Ҳиротда туғилиб, Ҳамадонда тарбияланган. 517/1414 йили Шоҳрухнинг буйруғи билан географик асар ёзишга киришган. Асар сарлавҳасиз бўлиб, икки жилдан иборат:

1. Мамлакатлар тасвири ҳақида географик ва астрономик маълумотлар берилган, охириги икки бобида эса ўша жойларнинг сиёсий тарихи ҳам берилган: бу жилд 822/1419 йили тугатилган.

2. Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳақида кенг маълумотлар берилган, лекин бу жилднинг тўла нусхаси ҳали топилган эмас.

Ҳофиз Аbru 820/1417 йили Шохрух томонидан бутун дунё тарихининг энг муҳим қисмларини турли асарлардан олиб, бир жилдда тўплаш ҳақида буйруқ олади. Бу асарнинг ягона қўлёзмаси Қўстантанияда сақланмоқда. 826/1423 Ҳофиз Аbru тўрт жилдли дунё тарихини ёзишга киришади. «Зубдат ат-таворих» деб аталган бу асарнинг айрим нусхалари сақланиб қолган. Бу асар тўла тамомланмай, 3 шаввол 833 (25 июнь 1430 йили) Ҳофиз Аbru вафот этган.

Улуғбек Муҳаммад Тарағай (1394—1449)

Машҳур давлат арбоби ва буюк олим, 22 март 1394 йили туғилган. Отаси Амир Темурнинг ўғли Шохрух Мирзо эди. Ёшлигидан саройда яхши илм олди. Кейинчалик бутунлай илм-фанга берилиб, давлат ва ҳарбий ишлар билан шуғулланмай қўйди. 820/1417—823/1420 йиллари Самарқандда ўз номида мадраса қурдиради. Бу мадраса фан ва маданият ўчоғига айланди. Кейин Улуғбекнинг раҳбарлиги ва иштирокида Самарқанддаги Кўҳак деган жойда расадхона қурилди, унга асбоблар ишланиб, юлдузларни кузатиш ишлари олиб борилди. Улуғбек астрономия мактаби вужудга келди. Улуғбек расадхонасида Қозизода Румий, Гиёсуддин Жамшид, Муъмунуддин Кошифий, Али Қўшчи каби астроном ва математика олимлари илмий кузатиш ишлари олиб бордилар. Бу расадхонада ўз даврида мўъжиза ҳисобланган «Зижи Кўрагоний» ёки «Зижи Улуғбек» деб аталган юлдузлар жадвали яратилди. Жадвалда 1018 та юлдуз кўрсатилган. Унинг битта қўлёзмаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақами 2214). У Оксфорд (Англия), Лондон, Париж ва Америкада нашр этилган. Улуғбек астрономия мактаби таъсирида Шарқ мамлакатлари, жумладан, Ҳиндистонда расадхоналар қурилди ва уларда астрономик кузатишлар олиб борилди.

Улуғбек геометрия, тригонометрия ва математика билан ҳам шуғулланган. У Марказий Осиё халқлари тарихига оид «Улус арбаайн чингизий» номли асарнинг ҳам муаллифидир. Бу асарнинг Британия музейида сақланаётган қисқартма қўлёзмаси полковник Мейлс

томонидан инглиз тилига таржима қилиниб, 1838 йили Лондонда нашр этилган.

Улуғбек ободончилик ишларига ҳам катта эътибор берди. Самарқандда ва бошқа шаҳарларда бир қанча бинолар қурдирди, боғлар барпо қилди, кўприклар, карвонсаройлар, бозорлар, ҳаммомлар қурдирди. Улуғбек 853/1449 йили ўз ўғли Абдуллатиф бошчилигидаги бир гуруҳ қора кучлар томонидан фожиали ўлдирилди.

1994 йили Улуғбек таваллудининг 600 йиллиги муносабати билан «Зижи жадиди Кўрагоний»нинг биринчи бор рус тилига тўла таржимаси босилиб чиқди. (Мирза Улуғбек Муҳаммад Тарагай. Зижи джадиди Гурагони. Новые Гурагановы астрономические таблицы). Вступительная статья, перевод, комментарии и указатели А.А.Ахмедова, Т., «Фан», 1994). Шу йили «Тарихи арбаа улуси» китоби ҳам ўзбек тилида Тошкентда нашр этилди.

Фасиҳ Ҳавофий (1375—1442)

Машҳур тарихчи олим Фасиҳ Аҳмад Жалолуддин Муҳаммад Ҳавофий 1375 йил 28 сентябрда Ҳиротда туғилган. Шу ерда таълим тарбия олиб, 1405 йили давлат ишлари билан Самарқандга жўнатилган. 1415 йилгача амир Алоуддин Али Тархон ва Шохрух Мирзо саройида хизмат қилган. Ҳаётининг сўнгги йилларида Шохрухнинг ўғли Бойсунқор Баҳодирхон саройида девонбошилиқ вазифасини ўтаган. Бироқ кўп ўтмай темурийлар саройидаги хизматдан бутунлай четлаштирилган.

Фасиҳ Ҳавофий ижодий иш билан шуғулланиб, ўзининг бизгача етиб келган ягона асари «Мажмаъ ут-таворих» (Тарихлар мажмуаси)ни ёзишга киришди, асар «Мажмаи Фасиҳий» номи билан ҳам юритилади. Уни 1433—1442 йиллар давомида ёзиб тугатди.

Китоб муқаддима, икки мақола ва хотимадан иборат. Муқаддима Одам Атодан тортиб, Муҳаммад (с.а.в.) таваллудларигача бўлган тарихни ўз ичига олган. Биринчи мақола муқаддиманинг давоми бўлиб пайғамбар алайҳиссаломнинг Маккадан Мадинага қилган ҳижратларига (622) қадар бўлган тарихий воқеалар ҳақида ривоят қилинган. Асарнинг асосий ва катта қисми ик-

кинчи мақола бўлиб, унда 622—1442 йиллар тарихий воқеалари баён этилган. Хотима муаллиф ватани Ҳирот шаҳри ҳақидаги баъзи маълумотларни ўз ичига олган. «Мажмаъ ут-таворих» да Амир Темур авлодига бағишланган «Фойда» деб аталувчи бўлим ҳам бор. Асарда воқеалар жараёни бир-бирига узвий боғланган, турлитуман тафсилотлар жуда қисқа баён қилиниб, содир бўлган йиллари тартиб билан жойлаштирилган. Китобнинг Ҳавофий яшаган даврга оид 1301—1442 йиллар воқеаларининг маълумотлари, яъни асар иккинчи мақоласининг охириги қисми қимматлироқдир. Бу қисмда мўғуллар ҳукмронлиги инқирозга учраб, емирилиб бориши, Темур давлатининг ташкил топиши ва юксалиши воқеалари ой ва йиллари билан қисқа баён этилган.

«Мажмаъ ут-таворих»да маданий турмушга, шоирлар, олимлар каби ўз даврининг кўзга кўринган зиёлилари ҳаётига оид маълумотлар ҳам кўп учрайди. Асардаги Темур ва темурийлар даврида олиб борилган ободончилик ишлари ҳақидаги маълумотлар диққатга сазовордир, булардан ташқари ҳар хил табиий офатлар, халқ бошига тушган қийинчиликлар ҳам муаллиф диққатидан четда қолмаган.

Шундай қилиб Ҳавофийнинг «Мажмаъ ут-таворих» асари XIV аср охири XV аср биринчи ярмидаги Марказий Осиё халқларининг тарихи, сиёсати ва маданиятига доир муҳим манбадир.

«Мажмаъ ут-таворих» русча таржимаси нашр этилди (Фасих Ҳавофи. Мужма-и Фасихи. Перевод, предисловие и примечания Д.Ю.Суповой Т., «Фан», 1980)

Низомуддин Шомий (XIV аср охири—XV аср боши)

Темур ва темурийлар даврида яшаб ижод этган машҳур тарихнавис. Амир Темур топшириғи билан ёзилган «Зафарнома» асарининг муаллифи.

Шомий таржимаи ҳоли ҳақида маълумотлар жуда кам. Унинг Шомий ёки Шанби Ғозоний нисбаси у аслида Табриз чеккасидаги Шанби Ғозон деган жойдан бўлган деб тахмин қилинади. Низомуддин «Зафарнома»да 1398 йили август ойида Амир Темур аскарлари Бағдод шахрини забт этиши воқеаларини ёзар экан,

шаҳардан биринчи бўлиб чиққанлиги, Амир Темур билан учрашиб, суҳбатида бўлганини эслатиб ўтган («Зафарнома» 184-бет). Унинг Амир Темур билан иккинчи учрашуви «Зафарнома»нинг 1400 йил воқеалари баёнида учрайди. Уша йили Амир Темур Шом (Сурия)нинг Ҳалаб шаҳрини қамал қилган. Шомий Ҳижоз сафарига кетаётган бўлган, шаҳар муҳофазачилари ундан шубҳаланиб, қалъа рўпарасидаги бир бинога қамаб қўйганлар, бу ердан у қалъа забт этилишини кузатиб турган («Зафарнома» 296-бет) Жангдан сўнг Жалол ал-Ислом номли бир амир Шомийни Амир Темур ҳузурига олиб келган. Соҳибқирон унга илтифотлар кўрсатиб, яхши қабул қилган. Шомий ҳаётининг сўнгги йиллари ҳақида маълумотлар йўқ. Ҳофиз Абуру унинг 1412 йили марҳум сифатида тилга олган.

Шомийнинг ўзи берган маълумотларига кўра ҳижрий 804 (1401—1402) йили Амир Темур уни ҳузурига чақириб, ўз юришлари битилган йирик бир асар ёзишга ундаган. Асар бир томондан авом халққа тушунарли содда, равон тилда ва айни пайтда маърифатли кишилар эътиборига ҳам лойиқ ёзилишини уқтирган. Бу учрашувдан сўнг Низомуддин сарой тарихчиси сифатида Амир Темурнинг кейинги барча юришларида унга ҳамроҳ бўлган.

«Зафарнома» 1403 йил охири 1404 йили аввалида ёзиб тугатилган. Шомий уни Озарбайжондан Самарқандга қайтиш тараддудида бўлган Амир Темурга тақдим этган. Бундан кейинги—Амир Темур вафотигача бўлган воқеалар Ҳофиз Абуру томонидан қўшимча қилинган.

«Зафарнома» XIV—XV асрларда Темур ва темурийлар ҳукмронлиги даврида Олтин Ўрда хонлиги, Озарбайжон, Эрон, Афғонистон, Ироқ, Сурия, Миср, Туркия ва бошқа мамлакатлар тарихига оид воқеаларни ўз ичига олган, ундаги жамланган тарихий маълумотларнинг ишончилиги билан бу асар XV—XVI асрларда бошқа китоблар учун бой манба вазифасини ўтаган.

«Зафарнома»нинг фақат икки қўлёзмаси сақланиб қолган. Биринчиси Амир Темурга тақдим этилган қўлёзмадан 1425 йили кўчирилган нусха бўлиб, у Истанбулда «Нури Усмония» масжиди кутубхонасида 3367 рақами билан сақланмоқда. Иккинчиси, муаллиф Амир Темурнинг набираси Мирзо Умар Баҳодир ибн Ми-

роншоҳга (вафоти 1409) тақдим этган нусхадан 1434 йили кўчирилган қўлёзма бўлиб, Лондонда Британия музейи кутубхонасида 23980 рақами билан сақланмоқда.

Таниқли матншунос олим Феликс Тауэр мазкур қўлёзмаларни Ҳофизи Абрунинг «Зубдат ат-таворих» асари билан солиштириб, «Зафарнома»нинг икки жилдли илмий-танқидий матнини нашр эттирди (1-жилд Прага, 1937, 2-жилд Прага, 1957).

«Зафарнома»нинг форс тилидан Юнусхон Ҳакимжонов томонидан ўзбек тилига ўтирилган таржимаси Тошкентда, «Ўзбекистон» нашриётида 1996 йили сўзбоши ва изоҳлари билан чоп этилди.

Шарофуддин Али Яздий (вафоти 1454)

Тарихчи ва шоир. Темурийлар даврида яшаб, ижод қилган. Шоҳрух ва унинг ўғли Иброҳим султон саройида истиқомат қилган. Унинг «Зафарнома» асари 1419—1425 йилларда форс тилида Шерозда ёзилган бўлиб, Темур юришлари ҳақида расмий маълумотлар, тарихий асарлар ва мазкур юришларнинг шохиди бўлган кишилар ҳикояларига асосланган. Бу китоб Темур тарихига оид асарларнинг энг мукаммали ҳисобланади.

Асар муқаддимасида чигатойлар ва Марказий Осиёдаги темурийларга қадар ҳукм сурган туркий хонлар тарихи баён қилинган. «Зафарнома» Марказий Осиё, Эрон ва Афғонистоннинг XIV аср охири — XV аср бошидаги тарихига бағишланган асосий манбаълардан биридир. У Калькутта (1887—1888), Техрон (1957), Тошкентда (1972) нашр қилинган. Шарафуддин Али Яздий ўз шеърлари девонини тузган, унинг расмий хатлар тўплами ҳам сақланган.

Камолуддин Абдураззоқ ибн Исҳоқ Самарқандий (1413—1482)

Машҳур сайёҳ, тарихнавис 12 шаввол 816 (7 ноябрь 1413) йили Ҳиротда туғилган. Отаси самарқандлик бўлгани ва ўзи ҳам шу ерда анча яшагани учун

Самарқандий нисбасини олган. Тафсир, ҳадис, тарих, тил ва адабиёт фанларини чуқур эгаллаган.

Абдураззоқ 24 ёшида темурийлар саройига хизматга киради. «Рисолаи Азудийя» номли араб тили грамматикасига шарҳ ёзиб, уни Шоҳрухга бағишлайди. Шоҳрух саройида «мулозимлик» қилган даврида дипломатик ёзишмаларни олиб боришда қатнашади. Элчиларга бош бўлиб 1442—44 йиллари Жанубий Ҳиндистонга бориб келади. Ҳаётининг кейинги даврларида Абулқосим Бобир саройида хизмат қилди. Абдулқосимнинг 1453 йили Мозандаронга, 1454 йили Самарқандга қилган юришларида қатнашди. У 50 ёшида давлат ишларида қатнашишдан воз кечиб, Ҳиротда Шоҳрухия хонақосида шайхлик қилади. 887 йили жумод ал-охир (1482 йили июл-август) ойда Ҳиротда вафот этган.

Абдураззоқ Самарқандий Марказий Осиё ва Ўрта Шарқ мамлакатларининг XIV—XV асрлар тарихига оид бой ва муҳим маълумотларга эга бўлган иккита йирик асарини форс тилида ёзиб қолдирган:

1. «Достони сафари Ҳиндистон, шарҳи фаройиб ва баёни ажойиби он» (Ҳиндистон сафари достони, у ер фаройиботларининг шарҳи ва ажойиботларининг баёни).

2. «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» (Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қўшилиши).

Бу кейинги асар икки жилддан иборат. Биринчи жилди Абураззоқдан илгари ёзилган асарлар, хусусан, Ҳофиза Абрунинг «Зубдат ат-таворих» китоби асосида ёзилган. Иккинчи жилди эса Абураззоқ яшаган ва давлат ишларида фаол қатнашган даврларга оид бўлиб, унинг ўзи кўриб ёки шоҳидлардан эшитиб ёзган маълумотларни ўз ичига олади. Бу маълумотлар бош манба сифатида катта аҳамиятга эга. Иккинчи жилд икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисми 807/1405—832/1429 воқеаларини, иккинчи қисми 833/1430—875/1470 йиллар воқеаларини ўз ичига олган. Иккинчи жилднинг биринчи қисми шарқшунос олим А.Ўринбоев томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб, кириш сўз ва изоҳлари билан 1969 йили Тошкентда нашр этилди.

Масъуд ибн Усмон Кўхистоний (XVI аср)

Тарихчи олим. Шайбонийлардан Суюнчхожахон, унинг вафотидан кейин Самарқанд ҳукмдори Абдуллатифнинг (1540—1551) муншиси бўлган.

Масъуд «Тарихи Абулхайрхоний» (Абулхайрхон тарихи) номли асарини Абдуллатифхонга бағишлаб ёзган. Асар дунёнинг пайдо бўлишидан бошлаб, XV асргача бўлган даврни ўз ичига олиб, Абулхайрхон ҳукмронлиги билан тугайди. Унда XV аср 20—60-йилларида Дашти Қипчоқда бўлиб ўтган сиёсий воқеалар, хусусан кўчманчи ўзбеклар давлатининг ташкил топиши тарихи яхши баён этилган. Унинг бир қўлёзмаси ЎзРФА ШИда сақланмоқда.

Мирхонд Муҳаммад ибн Бурҳонуддин Ховандшоҳ (1433—1498)

Машҳур тарихчи. Отаси Бурҳонуддин Ховандшоҳ бухоролик бўлиб, Балхга кўчиб кетган. Мирхонд шу ерда туғилиб, кейин Ҳиротда яшаган. Алишер Навоийнинг адабий тўгарагида қатнашган. Хондамир (қар.) маълумотига қараганда, Навоий Мирхондга ўзининг «Ихлосия» хонақосидан бир хужра ажратиб берган ва ундан бир тарихий асар ёзишни илтимос қилган. Мирхонд бу асарни қисқа вақт ичида тамомлаган, умрининг охирида бир йил чамаси Гозиргоҳда истиқомат қилган ва 1498 йили 22 июнда вафот этган.

Навоий кўрсатмаси ва ҳомийлиги билан ёзилган асар «Равзат ас-сафо фи сийрат-ил-анбиё ва-л-мулук ва-л-хулафо» (Пайғамбарлар, подшоҳлар ва халифаларнинг таржимаи ҳоли ҳақида поклик боғи). Унда дунёнинг яратилишидан 1523 йилга қадар Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида бўлиб ўтган ижтимоий-сиёсий ва тарихий воқеалар баён этилган. Асар етти жилддан иборат. У тугатилмаган, унинг еттинчи, яъни Мирхонд вафотидан кейинги 1523 йилгача бўлган воқеаларни ўз ичига олган қисмини Мирхонднинг набираси Хондамир ёзган. «Равзат ус-сафо»нинг қўлёзмалари жаҳоннинг кўпгина кутубхоналарида сақланади. У Бомбай (1845, 1848, 1864), Техрон (1853, 1857, 1954),

Лакнавда (1874, 1883, 1891) чоп этилган. Асардан айрим парчалари француз, инглиз ва немис тилларига таржима қилинган. Эски ўзбек тилига ўгирилган нусхалари ҳам бор.

Гиёсуддин Хондамир ибн Хумомуддин ал-Хусайний (1475—1535)

Машҳур тарихчи олим. Тарихчи Мирхонднинг наби-раси ва шогирди. Ҳиротда туғилган. Шу ерда бобоси ва бошқалардан таълим олган ва Алишер Навоий ҳомийлигида ижод этган. Темурийлар инқирозга учрагандан кейин, Эрон шоҳи Исмоил I (1501—1524) ҳузурида бир неча йил хизмат қилади. Кейин 932/1526 йили Ҳиндистонга Бобир ҳузурига кетиб, унинг саройида хизмат қилади. Умрининг сўнгги йилларида Бобирнинг ўғли Ҳумоюн билан биргаликда ҳарбий юришларда иштирок этган. 942/1535 йили Агра шаҳрида вафот этган, Деҳлига Хусрав Деҳлавий ёнига дафн этилган.

Хондамирнинг энг йирик асари уч жилдли «Ҳабиб ус-сияр» бўлиб, Эрон ва унга қўшни мамлакатларнинг XV аср охири ва XVI аср бошлари (1524 йилга қадар) даги тарихига доир муҳим манбадир.

Хондамирнинг «Дастур ул-вузаро», «Ҳумоюннома» ёки «Қонуни Ҳумоюн», «Макорим ул-ахлоқ», «Фаройиб ул-асрор» каби бир қанча бошқа асарлари ҳам бор. Мирхонднинг «Равзат ас-сафо» асарининг еттинчи жилдини ниҳоясига етказган.

Ҳайдар Мирзо (Муҳаммад Ҳайдар) Дуғлот (1499—1551)

Тарихчи олим, адиб ва давлат арбоби. Она томондан Бобирнинг холаваччаси. 1499 йили Бухорода туғилган. Отаси ўлдирилгандан кейин, 1508 йили Бухородан Бадахшон орқали Кобулга қочади. Бобир уни ўғлидай кутиб олади ва ўз юришларида олиб юради. 1572 йили Бобир учун ноқулай ҳол туғилганда, Ҳайдар Мирзо Фарғона водийсида турган мўғуллар ҳокими Саъидхон ҳузурига жўнайди ва у билан бирга Қашғар ва Ёркантга кетади. Саъидхон давлатида у муҳим ўрин эгаллаб, Бадахшон, Кофиристон, Ладан ва Ти-

бетга ҳарбий юришлар қилади. Хон 939/1533 йили ўлгандан кейин ўрнига Абдуррашид тахтга чиқади. Ҳайдар Мирзо у ерни ташлаб, теурийларга қўшилади. 948/1541 йили Кашмирни қўлга олиб, ўзининг мустақил давлатини тузади ва маҳаллий халқ қўзғалони даврида 958/1551 йили ҳалок бўлади.

Ҳайдар Мирзо 1541—1546 йиллари мобайнида икки қисмдан иборат «Тарихи Рашидий» асарини ёзган. Асар Фарғона хони Абдуррашид номи билан аталиб, Мўғулистон хонлари ва Қашғар амирлари тарихига бағишланган. Унда ўзбеклар шажараси ва шайбонийлар даврида бўлиб ўтган тарихий воқеалар ҳам тасвирланган. 1895 йили Лондонда С.Д.Росс томонидан инглиз тилида нашр этилган. ЎЗРФА ШИда бир неча қўлёзмалари мавжуд. Унинг русча таржимаси 1996 йили Тошкентда «Фан» нашриётида чоп этилди. «Тарихи Рашидий» маълумотлари ўзбек, қозоқ, қирғиз, қалмоқ ва бошқа Марказий Осиё халқларига, уларнинг ўтмишдаги алоқаларига, иқтисодий, сиёсий-маданий ҳаётига, шу минтақанинг жуғрофий ҳаётига оид барча масалаларни ўзичига олган муҳим манба вазифасини ўтаб келмоқда.

Абдуллоҳ Термизий (вафоти 1620)

Шоир ва котиб-хаттот, Восифий тахаллуси билан шеър ёзган. Асли термизлик. Ҳиндистонга кетиб, Жаҳонгир (1605—1627) саройида яшаган ва Жаҳонгир унга «Мушкин калом» деган унвон берган. Шеърлар девони ва бир қанча назмий асарлари мавжуд. 1035/1626 йили Ҳиндистонда вафот этиб, Агра шаҳрида дафн қилинган.

Мир Муҳаммад Амин Бухорий (XVII аср)

Бухоролик тарихчи. Бухородаги аштархонийлар хони Убайдуллоҳхон (1702—1711) саройида хизмат қилган ва унга бағишлаб «Убайдуллоҳнома» номли асарини ёзган. У Убайдуллоҳхоннинг Самарқандга қилган юришида унга ҳамроҳ бўлган ва мазкур асарида бевосита ўзи кўрганларини ёзган. Китобда Убайдуллоҳхоннинг ўзбек феодал ҳарбий зодагонлари, йирик қабила ва уруғ бошлиқларининг марказий ҳокимиятга қарши олиб борган курашларини бостиришга бўлган ҳаракатлари

тасвирланган. 1709 йили Бухородаги халқ кўзгалонлари ҳақида ҳикоя қилинади. Асар Убайдуллоҳхоннинг қатл этилиши, Амин Бухорий замондошлари, шоирлар, муҳандислар ва бошқаларнинг таржимаи ҳолини келтириш билан тугайди. Марказий Осиёнинг XVII аср тарихи учун бу китоб муҳим биринчи манба хизматини ўтайди. «Убайдуллонома» А.А.Семенов томонидан тожик тилидан рус тилига таржима қилиниб, нашр этилган (Мир Мухаммад Амин Бухори, Убайдуллах-номе. Перевод А.А.Семенова, Т., 1957).

Мулло Шарофуддин Аълам ибн Нуруддин Охунд Мулло Фарҳод Самарқандий (XVII аср)

Самарқандлик тарихнавис олим. 1091/1680 йили тожик тилида ўзининг «Тарихи касира» (Кўп нарсаларга эга тарих) номли асарини ёзган. Лекин бу асар бизгача етиб келмаган.

Кейинчалик 1112/1700—1701 йили бу асарни Амир Саййид Шариф Роқим Самарқандий деган шоир ва олим қисқартирган ва бу қисқартирилган нусха «Тарихи Роқимий», «Тарихчаи Мир Саййид Роқим», «Тарихи Касира» номлари билан аталиб, бизгача етиб келган.

«Тарихи Роқимий»да Марказий Осиё тарихидаги муҳим воқеалар йилма-йил баён этилиб, жуда кўп подшоҳлар, шоир ва олимлар, йирик қурилишлар, жанглар ва бошқа тарихий воқеалар ҳақида маълумотлар берилган: Амир Темур, унинг тахтга чиқиши, Дашти Қипчоқ, Ҳиндистон, Озарбайжон, Ироққа қилган юришлари, Халил Султон, Шоҳрух, Мирза Улуғбекнинг тахт сўрашлари, Навоий, Ҳусайн Бойқаролар, Бобир ва бобирийлар, Абдуллоҳхон ва унинг авлодларининг тахт сўрашлари ва жуда кўп шоирлар ҳақида маълумот берилган. Бу китобнинг 12 та қўлёзмаси ЎзРФА ШИда сақланмоқда. 1913 йили Тошкентда тошбосмада нашр этилган.

Абулғозий Баҳодирхон (1603—1664)

Йирик тарихчи, табиб, давлат арбоби, 6 ёшида онаси вафот этиб, 16 ёшгача Урганчда отаси Муҳам-

мадхон тарбиялади. Улар етти ўғил бўлган. Акаларидан Ҳабаш султон ва Йилибарс султон оталарини енгиб, Қум қалъасига қамайдилар. Отаси тарафдори Исфандиёр Эронга, Абулғозий эса Бухорога Имомқулихон ҳузурига қочади. 1623 йили Исфандиёрхон Хива тахтини эгаллаб, Абулғозийхонни Урганчга ҳоким этиб тайинлади. Лекин Исфандиёрхон билан ўрталарида низо чиқиб, Абулғозийхон қозоқ хони Эшимхон ҳузурига қочади. Кейин икки йил Тошкент ҳокими Турсунхон билан бўлди. Кўп хивалик туркманларнинг таклифига биноан у яна Хоразмга қайтган, Исфандиёр уни яна Хива ҳокими қилиб тайинлади. 1629 йили Хива туркманлари Эронга тобе Нисо ва Дурунни босиб олдилар. Исфандиёрхон Эрон билан муносабатнинг ёмонлашиб кетишидан кўрқиб, Абулғозийни Эрон шоҳига гаровга берди. У 10 йил Исфохон яқинидаги Табарак қалъасида қамоқда турди. 1641 йил қамоқдан қочиб, Манғишлоқда турди. 1643 йили орол ўзбеклари уни хон қилиб кўтардилар, 1645 йил у Хивада тахтга ўтирди. 1663 йили Абулғозийхон ҳокимиятни ўғли Анушахонга топшириб, ўзи илмий фаолият билан шуғулланди. Унинг асарлари:

1. «Шажараи турк». Асар 1663—1664 йили ёзиб тугатилган. Тўққиз бобдан иборат. Ундаги маълумотларга қараганда китоб охиригача ёзиб тугатилмаган. Унинг айрим қисмини Абдулғозийхон вафотидан сўнг Маҳмудий ибн Муҳаммад Замон Урганжий ёзиб тугатган. Асар асосан Чингизхон ва унинг авлодлари, хусусан шайбонийлар ҳақида қимматли маълумотларни ўз ичига олган. Китобнинг тўрт қўлёзмаси ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда. «Шажараи турк»нинг матни 1824 йили Қозонда академик Френъ томонидан нашр этилган. Кейин асарнинг матни 1871 йили французча таржимаси 1874 йили С.Петербургда профессор Барон Демезон томонидан нашр этилди. Кейинчалик Г.С.Саблуков уни рус тилига таржима қилиб, Қозонда чоп эттирди. Асарнинг матни ҳозирги ўзбек алифбосида 1992 йили Тошкентда акад. Б.Аҳмедов томонидан нашр этилди.

2. «Шажараи тарокима» (Туркманлар шажараси). 1661 йили ёзиб тугатилган. Унда туркларнинг подшоси Ўғузхон, унинг авлоди ва уларнинг замонида юз берган воқеалар қисқача баён этилиб, туркман уруғлари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар келтирилган. Асарнинг мат-

ни ва русча таржимаси тадқиқоти билан академик А.Н. Кононов томонидан 1958 йили Москва—Ленинградда нашр этилди.

3. «Манофиъ ал-инсон» (Инсон учун фойдали тадбирлар). Асар тўрт қисмдан иборат: 1) турли оддий дорилар; 2) мураккаб дорилар, уларни тайёрлаш ва ишлатиш усуллари; 3) умумий даволаш усуллари ҳақида; 4) Абулғозийхон ўзидан олдин ўтган табибларнинг беморларни даволаш ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ва ўзининг фикр-мулоҳазаларини келтирган. Асарнинг аҳамияти шундаки, унда муаллиф халқ табобатида қўлланилган дориларни мукаммал баён этган.

Муҳаммад Шариф ибн Муҳаммад ал-Хусайний ал-Алавий Бухорий (вафоти 1697)

Мавлавий лақаби билан машҳур бўлган олим, файласуф, тарихчи, адиб, ҳуқуқшунос, тилшунос.

Бухорода туғилиб, шу ердаги мадрасаларда таълим олган. Унинг 20 дан ортиқ асари бизгача етиб келган. Улардан энг муҳимлари:

1. «Ар-Рисолат ад-даврия» (Даврийлик ҳақида рисола). Асар ниҳоялик ва бениҳоялик масалаларига бағишланган.

2. «Такаммул ат-Татимма» («Татимма»нинг тўлдирилиши), Юсуф Қорабоғийнинг «Татиммат ал-ҳавоши фи изолат-ил-ҳавоиш» (Нозикликларни тузатишда ҳошияларнинг якунланиши) номли фалсафий асарига шарҳ тарзида ёзилган.

3. «Ҳошия ало Шарҳ-ул-ақоид-ил-азудийя» («Азудийя ақидалари шарҳи»га ҳошия). Асл рисола муаллифи Азудуддин ал-Иъжий номи билан машҳур Абдуррахмон ибн Аҳмад ал-Муътаризий аш-Шибанкорийдир. Рисола сунний мазҳабидаги ақидалар ҳақида.

4. «Ҳошия Мавлавий Шариф бар шарҳи» «Таҳзиб» (Мавлавий Шарифнинг «Таҳзиб» шарҳига ҳошияси), Асл Асарнинг тўлиқ номи «Мантиқ ва каломни тузатиш» бўлиб, барча манбаларда у қисқа тарзда «Таҳзиб» (Тузатилиш) деб юритилади. Асл рисола муаллифи Шарқда машҳур самарқандлик олим Саъдуддин

Тафтазонийдир (қар.). Тафтазоний асари машҳур бўлиб, унга олимлар XIX асрга қадар шарҳ ва изоҳлар ёзганлар.

5. «Китоб фавоиди ҳоқонийя» (Ҳоқонга фойдали маслаҳатлар китоби). Асарда ижтимоий ҳаёт ва ахлоқий муаммоларга оид аниқ маълумотлар берилган.

6. «Ҳошияи Мавлавий Шариф бар Фавоиди Зиёийя» (Мавлавий Шарифнинг «Зиёий фойдалари»га ҳошияси). Ҳошия ибн Ҳожибнинг грамматикага оид «ал-Кофия» китобига Абдурахмон Жомий ўғли Зиёуддин Юсуф учун 1491 йили ёзган «Фавоиди Зиёийя» асарига шарҳдир. Жомий китоби «Шарҳи мулла» номи билан шухрат қозонган.

Муҳаммад Шариф Бухорийнинг шеърӣ девони ҳам мавжуд. Девон XX асрга қадар турли котиблар томонидан кўчириб келинган.

Муҳаммад Шариф Бухорий асарларида дин, шариат, фикҳ, илоҳӣёт, шеърӣят ва тасаввуфнинг муҳим жиҳатлари ёритиб берилган.

Муҳаммад Амин ибн Муҳаммад Замон Бухорий (XVII аср)

Бухоролик тарихчи, аштархонийлардан Субҳонқулихон (1680—1702) саройида хизмат қилган. Унинг «Муҳит ат-таворих» (Тарихлар океани) асари мавжуд. Бу умумӣ тарихга оид китоб бўлиб, муаллифнинг сўзбошида ёзишига қараганда, 37 та манба асосида ёзилган. Бу манбалар ҳаммаси қайд этилган. Асар Бухоронинг аштархонийлар давригача, шу жумладан, Субҳонқулихон ҳукмронлигининг бошланишигача бўлган тарихи билан тугайди. Китоб охирида муаллиф давридаги машҳур адиблар, шоирлар, рассомлар ҳақида маълумотлар берган.

«Муҳит ат-таворих»нинг иккита қўлёзмаси Ўз ФАШИ да сақланмоқда (ашёвий рақами 835, 836).

Сайид Муҳаммад Тоҳир ибн Абулқосим (XVII аср)

Тарихнавис, «Ажойиб ат-табақот» (Ер табақалари ажойиботлари) номли форсий тилида ёзилган асар му-

аллифи. Китоб аштархонийлардан Нодир Муҳаммад-хон (1642—1645) даврида ёзилган. Жуғрофий-космографик мазмунда бўлиб, уни муаллиф ўзидан олдин ўтган араб, форс олимлари асарлари асосида ёзган.

Асар етти табақа (боб)га ажратилган:

1. Ер ва осмоннинг яратилиши. 2. Одамлар. 3. Ернинг 7 иқлими. 4. Ҳайвонот дунёси. 5. Ажойиб фанлар. 6. Ажойиб ривоятлар. 7. Қиёмат аломатлари, имом Маҳдийнинг чиқиши ва бошқалар. Асарда Балхнинг аштархонийлар давридаги муфассал тасвири, 1030/1620 йил, Аҳси шаҳри ва унинг атрофида бўлиб ўтган фожиали ер қимирлаш ҳақида унинг шоҳиди сифатида кенг маълумот берган. Асарнинг олтита қўлёзмаси ЎзРФА ШИДа сақланмоқда (ашёвий рақамлари 1993/І, 1263/ІІ, 1411/І, 409/У, 2380, 2797).

Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорий Наҳлий (1548 атрофида — 1630—1640)

Машҳур тарихчи ва шоир. Бухорода туғилган. Шу ерда илмнинг кўп соҳаларини эгаллаб, замонасининг етук олимларидан бўлган. Бухорода шайбоний хони Абдуллоҳхон II (1557—1598), унинг вафотидан сўнг аштархонийлар сулоласидан бўлган Имомқулихон (1611—1642) саройида яшаган ва унга 7200 мисрадан ортиқ шеър ёзган.

Ҳофиз Таниш Наҳлий ва Киромий таҳаллуслари билан шеърлар ёзган, улар ғазаллар ва қасидалардан иборат бўлиб, катта бир девонни ташкил қилади. Бу девоннинг 1069/1658 йил кўчирилган нусхаси ЎзФА ШИДа сақланмоқда (ашёвий рақами 134).

Ҳофиз Танишнинг машҳур асари «Абдуллоҳнома» ёки «Шарафномаи шоҳий» номли китобидир. Асар Шайбонийхон Абдуллоҳхон II га бағишланган бўлиб, унинг туғилган йили 940/1533 йилдан то 977/1588—89 йилгача Марказий Осиё ва қисман Афғонистон ва Ҳиндистонда бўлган сиёсий воқеаларни ўз ичига олади. Асарнинг 46 варақдан иборат муқаддимасида Абдуллоҳхоннинг насаби, XV аср—XVI асрнинг биринчи чорагида Марказий Осиё ва ва Мўғулистонда бўлган сиёсий аҳвол қисқача баён қилинган. Ҳофиз Таниш асарни ёзишда ўзидан илгари ўтган машҳур тарихчилар

Рашидуддин, Мирхонд, Шарофуддин Али Яздий ва Абулҳасан Нишопурий асарларига асосланганини ёзиб кетган. Асарнинг қиммати шундаки, муаллиф кўп воқеаларни унинг гувоҳи бўлган кишилар оғзидан ёзиб олган, кўпларини эса ўз кўзи билан кўрган. «Абдуллоҳнома» 1005/1596 йили ёки ундан кейинроқ ёзиб тугатилган. «Абдуллоҳнома» Марказий Осиё халқларининг XVI асрдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаётини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

Бу асар нусхалари Британия музейи (Англия), Эронда, Санкт-Петербург, Боку, Душанба ва Тошкентда мавжуд. Машҳур шарқшунос олим Содиқ Мирзоев (1885—1961) бу асарни биринчи марта 1942—1951 йилларда ўзбек тилига таржима қилган. Кейинчалик Тошкентда шу таржима сўзбоши ва изоҳлари билан тўрт жилдда нашр этила бошлади, ниҳоясига етмаган иш «Шарқ» концернида тўлиқ амалга оширилди (1998, 2000).

Абдурахмон Давлат Толеъ (XVIII аср)

Бухоролик мунажжим ва тарихчи олим. У аштархонийлар сулоласидан бўлган Бухоро хони Абулфайзхон (1711—1747) замонасида яшаган ва ҳукумат доираларига, хусусан, нуфузли амир Абдуллоҳ қушбегига яқин киши бўлган. Абдурахмон Толеъ «Тарихи Абулфайзхон» (Абулфайзхон тарихи) номли қимматли асар муаллифидир. Бу асар Марказий Осиёнинг XVIII аср биринчи ярмидаги сиёсий аҳволига оид муҳим манба бўлиб, аштархонийлар давлатининг феодал кураши кучайиб кетган ва Эрон шоҳи Нодиршоҳнинг босқинчилик юриши натижасида инқирозга юз тутган даври ҳақида ҳикоя қилади. Асарда ўша даврда Ражабхон бошлиқ мустақил Самарқанд беклигининг ташкил топиши, Зарафшон ва Шаҳрисабз водийларида бўлиб ўтган галаён ва қўзғалонлар, уларнинг сабаблари ишончли манбалар билан баён этилган. «Тарихи Абулфайзхон» А.А.Семенов томонидан рус тилига таржима қилиниб, изоҳлар билан Тошкентда 1959 йили чоп этилган (Абдурахман-и Тали, История Абулфайзхана. Перевод, предисловие, примечания и указатели А.А.Семенова).

Зайнуддин Муҳаммад Амин Садр Қошғарий (XVIII аср)

Тарихчи олим. Асли қошғарлик бўлиб, 1196/1781 йили Қундуз (ҳозирги Жанубий Туркистон)дан шу ердаги муқаддас жойларни ва Маҳдуми Аъзам авлодларидан Шарофуддин Абу Иброҳим амири Саййид Муҳаммад Аминни зиёрат қилиш учун Мовароуннаҳрга келади. Бухоро амири маъсум Шоҳ Мурод (1200/1785—1215/1800) Абу Иброҳим Аминни Самарқандга ҳоким қилиб тайинлайди. Унинг топишириғи билан Садр Қошғарий ўзининг «Дур ал-ахбор» (Хабарлар дурдонаси) номли тарихий асарини ёзиб қолдирган.

Асар икки қисмга бўлиниб, биринчи қисм дунёнинг яратилишидан, Темур, унинг авлодлари ва унга замондош давлат бошлиқлари ҳақидаги тарихни ўз ичига олади, иккинчи қисмда эса муаллиф яшаган давр воқеалари баён этилади. Хотима турли махлуқотлар ҳақидаги ривоятлардан, табиатнинг турли-туман ажойибот ва фаройиботлари ҳақида хабар ва ҳикоялардан иборат. Асарнинг муаллиф ёзган қўлёзмаси ЎзРФА ШИда сақланмоқда (СВР I № 200).

Муҳаммад Вафойи Карминагий (XVIII аср)

Тарихчи олим. Муҳаммад Раҳимхон манғитнинг (1167/1753—1171/1758) девон бошлиғи ва шу хоннинг буйруғи билан «Тухфаи хоний» (Хонга тухфа) асарини ёзган. Бу асар «Тарихи Раҳимхоний» (Раҳимхон тарихи) номи билан ҳам юритилади. Китоб икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмини Муҳаммад Вафойи 1158/1745 йилда бошлаган. Бу қисм 1134/1721 йилдан бошлаб, 1171/1758 йилгача, яъни Муҳаммад Раҳимхон вафотигача бўлган давр воқеаларини ўз ичига олган. Асар тугатилмай қолган. Муҳаммад Раҳимхон вафотидан кейин тахтга ўтирган унинг амакиси Муҳаммад Дониёлбий (1758—1785) асарни тугатишни насафлик домла Олимбек Ниёзкулибек Эшон ўлига топширади ва у асарнинг иккинчи қисмини ёзган. Бу қисм 1758—1782 йиллар воқеаларини баён этади. Асарнинг ҳар икки қисмида 60 йил ичида Мовароуннаҳр, айниқса Бухорода бўлиб ўтган тарихий воқеалар акс эттирилган. Китобда юз, етти, баҳрин, қипчоқ ва

бошқа ўзбек уруғлари ҳақидаги маълумотлар муҳим аҳамиятга эгадир. ЎзРФА ШИДа «Тухфаи хоний»нинг 12 қўлёзма нусхаси сақланмоқда (ашёвий рақамлари 2604, 1508, 16, 4263, 2721, 5360, 5359, 2216, 4358, 3530, 2726).

Абдулкарим Бухорий (вафоти 1830 йилдан сўнг)

Тарихчи олим ва сайёҳ. Асли Бухородан. Шу ерда таҳсил қилиб, кўп мамлакатларга саёҳат қилган. Ўн олти ёшида Ҳиротдан Қандаҳар, Кобул, Пишавар, Музаффаробод орқали Кашмирга бориб, яна шу йўл билан қайтиб келган. Иккинчи маротаба Бухородан 1219/1804 йили амир Ҳайдар элчиларига котиб бўлиб Москвага боради. Тўққиз ой Петербургда туриб, у ердан Москвага, у ердан Ҳожи Тархон (Астрахонга) келади, сўнг Хива ва Урганчга, у ердан Бухорога қайтади. Орадан икки йил ўтгач, Бухородан Туркияга юборилган элчиларга саркотиб бўлиб, Москва, Дон ва Андрианапол (Эдирна) орқали 1222 йили ражаб (1807 йил сентябрида) Истанбулга келади ва шу ерда умрининг охиригача қолиб, 1246/1830 йилдан кейин вафот этган.

Абдулкарим 1233/1818 йили ўзининг «Марказий Осиё тарихи» номли асарини ёза бошлаб, 1246/1830 йили тугатган. Бу асар «Тарихи Надимий» номи билан ҳам машҳур бўлган. Асарда 1160/1747 йил, яъни Аҳмадшоҳ Дурронийнинг (1747—1773) тахтга чиқишидан бошлаб, ўз давригача бўлган қарийб 80 йиллик Афғонистон, Бухоро, Хива, Қўқон, Тибет ва Кашмирда бўлиб ўтган тарихий воқеалар ва ўша мамлакатларнинг жуғрофий шароитлари баён этилган. Асарнинг форсча матни 1290/1873 йили Булоқда, французча таржимаси 1876 йили Парижда нашр этилган. Бу Марказий Осиё, айниқса Бухоро, Хива ва Қўқоннинг янги тарихи учун муҳим ёзма манбадир.

Аҳмад Дониш (1827—1897)

Тожик ва ўзбек халқларининг мутафаккири, ёзувчиси ва астрономи. Бухорода 1827 йили туғилган. Бар-

вақт савод чиқариб, мустақил равишда математика, геометрия, астрономияни чуқур ўрганади. Бухоро амири буйруғи билан бир неча йил давомида тарих, тиб ва фалсафага оид қўлёзма асарлардан нусха кўчирди. 1857, 1873 йиллари Бухоро амири элчиларига мирзолик қилиб Петербургга борди. Рус ҳаёти ва маданияти билан танишди, рус тилини ўрганди. Бухоронинг иқтисодий, сиёсий ва маданий жиҳатдан жуда орқада эканлигини кўрди ва Бухородаги мавжуд тузумни ўзгартириш керак, деган хулосага келди. Аҳмад Дониш подшоҳ мамлакатни ақлли, доно, тажрибали одамлар билан маслаҳатлашиб бошқариши керак, деди ва бунинг учун давлат кенгаши тузишни таклиф этди. Унинг таклиф этган ислоҳотини Бухоро амири Музаффар рад этди ва уни саройдан узоқлаштирди. Аҳмад Дониш Бухорода 1897 йили вафот этган. Унинг асарларидан:

1. «Наводир ал-воқоеъ» (Нодир воқеалар). Бу асарда фан, техника янгиликлари, жуғрофия ва дунёвий билимлар ҳақида турли маълумотлар келтирилган. Илғор Оврўпо маданиятини тарғиб қилиш, халқни маърифатли бўлишга чақириш, инсонпарварлик ғояларини олға суриш асарнинг асосий мазмунини ташкил этади.

2. «Таржимаи аҳволи амирони Бухоро» (Бухоро амирларининг таржимаи ҳоллари). Асарда Бухоро амири ва унинг амалдорларининг кирдикорлари фош этилган. Халқни эзувчилар ҳокимияти йиқилади ва ер билан яксон бўлади, деган хулосага келади муаллиф.

3. «Меъёри тадайюн» (Художўйлик меъёри).

4. «Манозир ал-кавокиб» (Юлдузлар манзаралари).

5. «Рисола фи аъмол-ил-курра» (Глобусдан фойдаланиш ҳақида рисола). Кейинги иккита асар астрономияга оиддир.

Аҳмад Дониш замонаси зулмдорларини фош этишда рассомлик санъатидан ҳам фойдаланган. Шарқшунослик институтида унинг нашаванд ҳақидаги ҳажвий расми сақланади. Ўзбекистон санъат музейида хотинқизларни ўқитиш ғояси илгари сурилган «Мактаб» номли миниатюраси, шу музей ва ЎзРФА Шарқшунослик институтида «Мажнун саҳрода» номли иккита миниатюраси ҳам мавжуд. Унинг қўли билан кўчирилган Абдулқодир Бедил асарлари ҳам шу институтда сақланади (ашёвий рақами 373).

Мир Абу Тоҳир ибн Қози Саъид Садр Самарқандий (XIX аср)

Тарихчи, шоир ва табиб. Таржимаи ҳолига оид маълумотлар йўқ. Асли Самарқанддан бўлиб, Бухорода яшаб, ижод этган бўлиши керак. Мир Абу Тоҳир асарлари тожик тилида ёзилган:

1. «Ахлоқи Музаффарий» (Амир Музаффар ахлоқи). Бухоро амири Музаффарга (1860—1885) бағишланган бўлиб, унда Музаффарнинг ахлоқий қарашлари ва юриш-туришлари баён қилинган. Асарнинг Мулло Сабрий Бухорий деган котиб 1871 йили кўчирган қўлёзмаси ЎзРФА ШИда сақланмоқда (ашёвий рақами 412 /I).

2. «Ахлоқи Муҳаммадий» (Муҳаммад пайғамбар ахлоқи). Бу асар ҳам амир Музаффар даврида ёзилган бўлиб, унда пайғамбарнинг ахлоқий фикрлари ва ахлоқлари баён этилган. Асарда пайғамбар ахлоқи энг олийжаноб ва ибратли қилиб кўрсатилган. Бу асарнинг ҳам 1871 йили кўчирилган нусхаси Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақами 412/II).

3. «Самарийя» (Самария). Садр Самарқандийнинг энг аҳамиятли асари бўлиб, унда Самарқанд ва Самарқанд вилоятининг қадимги даврдан бошлаб то XIX асргача бўлган тарихи тасвирланган. Асар XIX аср 30-йилларида ёзилган бўлиб, сўзбоши ва 11 бобдан иборат. Рус шарқшуноси В.А.Вяткин томонидан 1899 йили рус тилига таржима қилиниб, Самарқандда нашр этилган. Н.И.Веселовский томонидан тайёрланган тожикча матни Петербург университетининг шарқ тиллар факультетида нашр этилди. «Самария» Абдулмўъмин Сатторий деган киши томонидан 1923 йили ўзбек тилига таржима қилинган ва унга Садриддин Айний муҳаррир бўлган. Бу таржиманинг сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлари билан босмага тайёрлаб қўйилган нусхаси ЎзРФА ШИда сақланмоқда (ашёвий рақами 600).

Ушбу таржима 1991 йили «Камалак» нашриётида Наршахийнинг «Бухоро тарихи», Баёнийнинг «Шажараи хоразмшоҳий», Ибратнинг «Фарғона тарихи» асарлари билан бир жилда нашр этилди.

«Самария»нинг 1871 йили Мулло Сабрий Бухорий кўчирган нусхаси (ашёвий рақами 412/III) ЎзРФА

ШИда, 1292/1875, 1312/1894, 1313/1895 йиллари кўчирилган учта қўлёзмаси Россия ФА Шарқшунослик институтининг С.Петербург бўлимида сақланмоқда (ашёвий рақами В2307, В678, В2418). 1320/1903 йили кўчирилган бир нусхаси Тож. ФА қўлёзмалар фондида сақланмоқда (ашёвий рақами 2032).

Мирзо Муҳаммад Содик Мунший (вафоти 1819)

Бухоролик шоир ва олим. Бухоро яқинидаги Жондор қишлоғида туғилган, шунинг учун Жондорий нисбаси билан ҳам юритилади. Бухоро амирларидан Шоҳ Мурод (1785—1799) ва Ҳайдарнинг (1799—1826) муншийси (котиби) бўлган. 1235/1819 йили Бухорода вафот этган. Унинг асарлари:

1. «Тарих манзум» (Назмий тарих). Асарда амир Шоҳ Мурод даврида ва амир Ҳайдар ҳукмронлигининг бошланғич даврида юз берган турли воқеалар шеърий баён этилган. Иккита нусхаси ЎзРФА ШИда сақланмоқда (ашёвий рақамлари 2731/III, 3685/III).

2. «Даҳмаи шоҳон» (Шоҳлар даҳмаси). Асарда муаллиф 1200/1785 йили Баҳоуддин Нақшбанд мақбарасига қилган зиёрати ҳақида шеърий ва афсонавий ҳикоя қилган. Бир қўлёзмаси ЎзРФА ШИда сақланади (ашёвий рақами 40/I).

3. «Қазо ва қадар». Қазо ва қадар ҳақида достон. Бир қўлёзмаси ЎзРФА ШИда мавжуд (ашёвий рақами 40/II).

4. «Қасидаи шоҳ Дарвоз» (Шоҳ Дарвозга аталган қасида). Дарвоз шоҳи ва унинг ўғли Муҳаммад Раҳимхонга ёзилган қасида. Икки нусхаси ЎзРФА ШИда сақланади (ашёвий рақамлари 40/III, 3686/II).

5. «Муншаот ва маншурот». Асарда амир саройида Эрон шоҳи, Қўқон хони Умархон, турк султони Маҳмуд II, турли хожа, шайхлар, олимлар, Бухоро хонлиги аъёнларига қарата ёзилган хатлар намуналари, асосан уларнинг бошланиши келтирилган. Уч қўлёзмаси ЎзРФА ШИда сақланади (ашёвий рақами 302/II, 367/II, 299/I).

Мирзо Салимбек Салимий (1850—1930)

Тарихчи ва шоир. Бухорода бой оилада 1850 йили туғилган. Шу ерда яхши маълумот олгач, Зиёуддин вилояти ҳокимига котиблик қилади. Россия билан Бухоро ўртасида алоқа ўрнатилгандан кейин, Тошкентга Бухоро амирининг савдо вакили, кейинчалик элчиси қилиб юборилади ва бу ерда 12 йил ишлайди. Кейин Хутфар ва Самжон туманларига амалдор этиб тайинланади ва мирохўр мансабини олади. Амир Абдулаҳад (1885—1910) тахтга ўтиргандан кейин унинг элчилари қаторида Петербургга боради. Кейин беш йил Бухоро шаҳри миршаби лавозимида ишлаб, сўнг Яккабоғ вилоятига ўтказилиб, тўрт йил ҳокимиятни бошқаради. Кейин Бойсун вилоятига, 1905 йилдан Шеробод вилоятига ҳоким этилади, бу ерда тўрт йил ҳокимлик қилади. Олимхон (1910—1920) даврида бош закотчилик қилиб, 1918 йили воқеларида амир армиясига қўмондонлик қилади. 1920 йили Чоржўй вилоятига ҳоким этилади, 29 август 1920 йили халқ инқилоби натижасида ағдарилиб, қамоққа олинди. Бир йилдан сўнг бўшатилиб, турли хўжалик ишларида ишлайди, 1930 йили март ойида Бухорода вафот этган.

Салимбек бир қанча тарихий, адабий ва диний асарлар ёзиб қолдирган:

1. «Кашкули Салимий ва тарихи мутақаддимин ва мутааххирин» (Салимий кашкули ва қадимги ҳамда сўнгги шоҳлар тарихи). Асар Марказий Осиёда қадимги даврдан 1912 йилгача ҳукм сурган ҳукмдорлар, Россия ва Туркиянинг қисқа тарихини ўз ичига олган. Бир қўлёзмаси ЎзРФА ШИда сақланади (ашёвий рақами 4714).

2. «Тухфат ал-аҳбоб фи-т-тазкират-ил-асҳоб» (Асҳоб шоирлар зикри ҳақида аҳбобларга туҳфа). Бу асар Мулло Раҳматуллоҳ Бухорий Возиҳ 1893 йили тузган тазкира бўлиб, Салимий унга то жадидларгача бўлган кейинги шоирларни ҳам қўшган. Китоб охирида юқорида эслатганимиз Мулло Шарафуддин Аъламнинг (XVII аср) «Тарихи Саййид Роқим» ёки «Тарихи Касира» асари қўшиб нашр этилган.

3. «Жомеи гулзор» (Гулзор тўплами). Шеърӣ-ахлоқӣ асар. 1917 йили уни Салимбек ўзбек тилига ағдарган.

4. «Дурр ал-воизин» (Воизлар дурдонаси). Араблардан олинган насиҳатомуз ҳикоялардан иборат.

5. «Мухбир ал-ҳикоёт» (Ҳикоялар хабарчиси). Бу ҳам насиҳатомуз ҳикоялардан иборат.

6. «Тарихи Салимий» (Салимий тарихи). Бу Салимбекнинг энг муҳим асари бўлиб, Бухоро амирлигининг сўнгги амирлари Музаффар (1860—1885), Абдулаҳад (1885—1910) ва Олимхон (1910—1920)лар давридаги 60 йиллик тарих ҳақида қимматли ва муфассал маълумотларни ўз ичига олган. Унда бошқа асарларда учрамайдиган бир қанча янги ва муҳим воқеалар берилган, Бухоро амирлигининг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий тарихи ёритилган. Бу асарнинг Салимий ўз кўли билан ва ўгли ёзган ягона кўлёмаси ЎзРФА ШИДа мавжуд (ашёвий рақами 2016).

Мулло Ниёз Муҳаммад ибн Ашур Муҳаммад Хўқандий (XIX аср)

Тарихчи олим. Асли кўқонлик бўлиб, шу ерда ўқиб яхши маълумот олган. Бизга унинг «Тарихи шоҳрухий» (Шоҳрух тарихи) асари маълум. Асар Фарғона хонлиги тарихига бағишланган бўлиб, Шоҳруххон давридан (1112/1700 йили атрофи) то XIX аср охиригача бўлган воқеаларни ўз ичига олган. Асар 1288/1871 йили ёзилган, Қозонда 1885 йили Н.Н.Пантусов томонидан унинг матни нашр этилган. «Тарихи Шоҳрухий»нинг 1293/1876 йили кўчирилган кўлёмаси ЎзРФА ШИДа сақланмоқда (ашёвий рақами 1787).

Ҳожи Муҳаммад Ҳакимхон Саййид Маъсумхон ўгли (XIX аср)

Тарихчи олим. Марказий осиёлик машҳур эшон Маҳдуми Аъзамнинг авлодларидан. Унинг 1259/1843 йили тамомланган «Мунтахаб ат-таворих» (Тарихларнинг саралангани) номли форс тилида ёзилган асари бор. Бунда муаллиф ўз таржимаи ҳолини баён этиш билан, Марказий Осиё тарихини анча муфассал ёзиб кетган. Асар манғитлар амирлиги ва Ҳожи Муҳаммадга замондош Фарғона хонлари давридан бошланиб, Кўқон хони Оталиқхоннинг (вафоти 1258/1842) ва Шер Али-

хон (1258/1842—1261/1845) ҳукмронлигининг дастлабки даврлари билан тугайди. Унда Қўқон хонлиги тарихига кўпроқ аҳамият берилган. Китобда Ҳожи Муҳаммад Ҳакимхоннинг саргузаштлари, унинг Россия, Эрон ва Бухорони кезиб, саёҳат қилганда бошдан кечирган воқеалари ҳам баён этилган. XIX аср Марказий Осиёдаги мавжуд ижтимоий-сиёсий тузум ва маданий ҳаётни ўрганишда муҳим манбадир. Бу китобнинг Домла Муҳаммад Амин деган котиб 1259/1843 йил кўчирган нусхаси ва яна учта қўлёзмаси ЎзРФА ШИда сақланмоқда (ашёвий рақамлари 592, 593, 595, 596/1); ўзбекча таржимаси (ашёвий рақами 594).

**Муҳаммад Шариф Садр Зиё ибн
Қози ал-қуззот Бухорий
(вафоти 1935)**

Тарихчи, адабиётчи ва китоб муҳиби. Бухорода қози калон оиласида туғилган. Отаси Домла Абдушукур Бухоро Қози ал-қуззоти бўлган. Муҳаммад Шариф эса Бухоро амирининг охириги қозилар қозиси бўлган. Садр-и Зиё, Шарифжон Махдум номлари билан машҳур бўлган бу ўқимишли ва маърифатпарвар олим бутун бойлигини қўлёзма китоблар тўплашга сарфлаган ва ўз уйида каттагина кутубхона ташкил этган. Ўзи яхши котиб бўлган, араб ва форс тилларини мукамал билган. 1353/1935 йили вафот этган. Унинг асарлари:

1. «Рўзнома». Асарда Шарифжон Махдум 1306/1888 йили Бухорода жуда кучли вафо тарқалган йилдан бошлаб, 1348/1929 йили Афғонистонда Омонulloҳон ҳукмронлигининг тугалланишигача бўлган кўрган ва эшитган воқеаларни баён этган. Унда Бухоро олимлари, шоирлари ва бошқалар, маҳаллий ҳаёт воқеалари ҳақида қизиқарли ва нодир маълумотлар берилган. Асарнинг муаллиф ёзган дастхати ЎзРФА ШИда сақланмоқда. (ашёвий рақами 2277).

2. «Мажмуаи тазкор» (Хотиралар мажмуаси). Асарда Марказий Осиё ва унга ёндош мамлакатлар тарихи, адабиёти ва бошқалар ҳақида жуда муҳим ва қизиқарли маълумотлар берилган. Унда Носируддин ибн Амир Музаффарнинг ҳозиргача номаълум «Ҳодий аз-зоирин» (Бухоро мазорларини зиёрат қилувчиларга йўл кўрсатгич) асари киритилган бўлиб, бунда Бухоро ва унинг атрофидаги мазорлар ҳақида баён

қилинган. Мажмуага «Рисола дар баёни шаҳри Нура-то» (Нурота шаҳри баёни ҳақида рисола) асари, Абдулқодир Жилоний таржимаи ҳоли, Марказий Осиё ҳақида Бухоро амири Саййид Олимхон (1910—1920) давригача бўлган воқеалар ва хаттотлар ҳақида муҳим маълумотлар берилган. Қўлэзма ЎзРФА ШИда сақланмоқда (ашёвий рақами 2193).

3. «Тарихи салотини Усмоний ва насаби ишон» (Усмоний султонлар тарихи ва уларнинг насаблари). Кексайган даврида 1350/1931 йил Насаф (Қарши)да ёзган. Асарда Усмоний султонлар, теурийлар, Бухоро амирлари, Эрон ва Афғон шоҳлари сулоалари қисқа баён этилган. Охирида рус князлари билан жанг қилган баъзи татар хонлари ва Романовлар хонадони подшоҳлари номи келтирилган (ЎзРФА ШИ қўлэзмаси, ашёвий рақами 1304/II).

4. «Тазкират аш-шуаро» (Шоирлар тазкираси). Бухоро амирлари Музаффар (1860—1885), Абдулаҳад (1885—1910) ва Олимхон (1910—1920) давридаги шоирлар ҳақида шеър билан ёзилган. Қўлэзмаси ЎзРФА ШИ да мавжуд (ашёвий рақами 1304/I).

5. «Тазкират ал-хаттотин» (Хаттотлар тазкираси). Ўрта Шарқ айниқса Марказий Осиёнинг машҳур хаттотлари ҳақида маълумотлар берилган. ЎзРФА ШИ қўлэзмаси (ашёвий рақами 1304/III).

Унинг яна номи қўйилмаган асарлари (ШИ ашёвий рақамлари 2374, 2241) ва ўз шахсий кутубхонаси қўлэзма ва босма китоблари рўйхатидан иборат «Дафтари» (ашёвий рақами 2367) ҳам бор. Шарифжон Маҳдум кутубхонаси ЎзРФА ШИда сақланмоқда.

Мирзо Абдулазим Сомий Бўстоний (1833—1907)

Бухоролик машҳур тарихчи. Тахминан 1249/1833 йили Қизилтепа туманидаги Бўстон қишлоғида туғилган. Шу ерда Саъдуддин Моҳир қўлида таҳсил кўрган. Амир Музаффар (1860—1885) саройи муншийси вазифасини ўтаб, амир Абдулаҳад (1885—1910) ҳукмронлигининг сўнги йилларида хонлик тузумига қарши фикрлари учун саройдан четлаштирилган. Умрининг охирида ночорликда яшаб, котиблик қилиб кун кечирган Сомийдан бизга бой илмий мерос қолган. Улардан:

1. «Тарихи салотини манғитийя доруссалтана Бухоройи шариф» (Салтанат даргоҳи Бухоройи Шариф мангитий султонлари тарихи). Асарни Мирзо Абдулазим саройдан четлатилган даврида (1899—1906) ёзган. Асар бошида охирги аштархоний Абулфайзхон (1711—1747) ҳукмронлигининг қисқа тарихи ва Музаффархондан (1860—1885) олдинги ҳамма манғит амирлар тарихи баён этилган. Унда Бухоронинг энг янги тарихи, баъзи қабилалар қўзғалони батафсил тасвирланган, Бухоро хонлигининг чор Россияси билан муносабатлари масаласига ҳам тўхтаб ўтилган. Бу асарнинг дастхат нусхаси Душанба ШИда сақланмоқда (ашёвий рақами 1737). Иккита номи қўйилмаган нусхаси ЎзРФА ШИда сақланмоқда (ашёвий рақами 2091, 4330/VI). Рус тилида Л.М.Епифанова томонидан Москвада 1962 йили нашр этилган.

2. «Тухфаи шоҳий» (Шоҳга тухфа). Асар номи шартли қўйилган. Унда аштархоний Абдулфайзхон қисқа таъриф этилгандан кейин, Муҳаммад Раҳимхондан (1753—1758) бошлаб манғитлар тарихи баён этилган. Асарда амир ва унинг амалдорларининг баъзи ёмон кирдикорлари акс этирилгани учун, у инқилобга қадар оммалаштирилмай, яширин равишда қўлдан қўлга ўтиб юрган. Сомиёй ўз номини асарда кўрсатмаган. Бу асарнинг Шарифжон Махдум кўчиртирган қўлёзмаси ЎзРФА ШИда сақланади (ашёвий рақами 1458/II).

3. «Рисолаи иншо» (Хат ёзишлик ҳақида рисола). Мунший-котиблар учун қўлланма тарзида ёзилган асар бўлиб, унда хат ва турли расмий қоғозларни ёзишнинг назарий асослари баён этилган. Муаллиф ўз назарий фикрларини шахсий ва расмий хатлардан намуналар келтириб мустаҳкамлайди. Бухоро амири билан Россия ўртасида ёзилган хатларга ҳам анча ўрин берилган. Бир қисм хатлар ўзбек тилида ёзилган. Бу асарнинг учта қўлёзма ЎзРФА ШИда сақланмоқда (ашёвий рақамлари 244/II, 4353/293).

Чўқон Чингиз ўғли Валихонов (1835—1865)

Асли исми Муҳаммад Ҳанавия. Қозоқ халқининг буюк олими—тарихчи, этнограф, фольклоршунос, сайёҳ ва географ. 1835 йил Қозоғистоннинг ҳозирги

Кустоной вилоятининг Кўчмурун деган қишлоғида ту-
тилган. Шу жойда қозоқ мактабини битириб, араб им-
лосида савод чиқаргандан сўнг, шарқ тиллари (араб,
чигатой) ва Марказий Осиё халқлари тилларини му-
каммал ўрганди. 12 ёшида отаси уни Омскдаги кадет
корпусига ўқишга берди. Шу вақтда Тўхтамишнинг «Хон
ёрлиғи» асарини ўрганди. Тарих, жуғрофия фанларига
алоҳида эътибор бериб, чуқур ўрганadi. 1853 йили ка-
дет корпусини тугатиб, Сибир казак-рус 6 ойлик ас-
кар полкининг зобити бўлиб ишга олинади. Хитой,
Марказий Осиёга уюштирилган илмий экспедицияларда
иштирок этади. 1858—1859 йиллари Қашқарга саёҳат
қилади, 1855 йили Омскдан Еттисувга, Оякўз, Қопал
орқали Қирғиз Олатоғларигача бўлган ерларни кезади.
Қайтишда Жонғор орқали Олақўл, Тароғатойда бўла-
ди. Сўнг Марказий Қозоғистон — Қорғорали, Бояна-
вул, Кўкчатов орқали юриб, кузда Омскка қайтади. Бу
сафарларида қозоқ, қирғиз оғзаки ижоди дурдонала-
рини ёзиб олиб, тарихий ва этнографик материаллар
тўплайди.

Чўқон Валихон 1861—1862 йиллари Санкт-Петер-
бург университетида маърузалар тинглайди, фанлар ака-
демияси ва рус жуғрофия жамияти ишларида фаол
қатнашиб, Осиё харитасини тузишда яқиндан ёрдам
беради. Тарих, жуғрофия, сиёсий иқтисод, этногра-
фия, археология, фольклоршунослик соҳаларида ил-
мий асарлар ёзади. Улардан «Жуғрофия тарихи», «Қош-
ғар сафари кундалигидан», «Қирғизлар», «Хон
Абилой», «Хитой империясининг ғарбий ўлкаси ва Фул-
ча шаҳри», «Кўкитой хоннинг оши», «Дала мусулмон-
лиги», «Қозоқлар ҳақида ёзмалар», «Суд реформаси
ҳақида», «Қозоқ шажараси» каби асарлари Марказий
Осиё, Шарқий Туркистон, Ғарбий Хитой, қозоқ, қир-
ғиз, уйғур каби халқларнинг этнографияси, турмуши,
маданиятини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

Чўқон халқ оғзаки ижодини чуқур ўрганиб, «Қозоқ
халқ достонларининг турлари ҳақида», «Ўрта юз қозоқ-
ларининг афсонавий эртаклари тўғрисида», «XVII аср
ботирлари ҳақида тарихий афсона» каби илмий тадқи-
қотлар муаллифидир. Қирғиз халқ достони «Манас»-
нинг кўп қисмини ёзиб олган, рус тилига ўтирган ва
чуқур ўрганган эди.

Чўқон Валихонов қозоқ адабиёти тарихида биринчи бўлиб қозоқ шеър қурилишини илмий ўрганди, қозоқ шеърятининг ўзига хос хусусиятларини очиб берди.

Унинг мусаввирлик фаолияти ҳам қозоқ тасвирий санъати тарихида муҳим ўрин эгаллайди. Ундан бизгача 150 га яқин тасвирий санъат асарлари етиб келган.

Чўқон Валихоновнинг бой ва ранг-баранг илмий мероси Марказий Осиё халқларининг муштарак маданий-маънавий мулкидир.

Олим ижодий фаолияти гуллаган бир вақтда, 30 ёшда оламдан кўз юмди.

Мунавварқори Абдуррашидхонов (1878—1931)

Маърифатпарвар зиёли, сиёсий арбоб, адиб, матбаачи, жадидлар ҳаракатининг фаол раҳнамоларидан.

У Тошкентнинг Дархон маҳалласида маърифатли оилада туғилган. Отаси Абдуррашидхон мударрис, онаси Хосиятхон отин бўлган. Мунавварқори оилада савод чиқарди. Куръонни ёдлади. Тошкентдаги Юнусхон мадрасасида, сўнг Бухорода таҳсил олди. XIX аср 90-йилларида жадидлар ҳаракатига қўшилиб, 1901 йили Тошкентда «Усули жадид» мактабини очди. Бу мактаб учун «Адиби аввал», «Адиби соний» каби алифбо ва хрестоматиялар, «Тажвид ал-Қуръон» (Қуръон қироати), «Ер юзи» (Жуғрофия) каби қўлланмалар тузиб, нашр этди. Мунавварқори мактаби юксак нуфузли замонавий мактаб эди.

Ўзбек матбуотининг вужудга келишида Мунавварқорининг хизмати катта бўлган. 1906 йили «Хуршид» газетасини чиқарди. «Садойи Туркистон» (1914—1915) газетасини таъсис этишда жонбозлик кўрсатди. 1917 йил март ойида ўзи муҳаррирлигида «Нажот» газетаси чиқади. Шу йили Тошкентда чиқарилган «Кенгаш» журнаliga бош муҳаррир бўлди.

Ўзбек матбуотининг вужудга келишида ва тараққий этишида Мунавварқорининг юзлаб эҳтиросли мақолалари катта аҳамиятга эга бўлди. У XX аср бошидаги Марказий Осиёдаги ижтимоий-сиёсий ҳаракат ва миллий кўтарилишнинг энг нуфузли намоёндаларидан эди.

1901 йили Тошкентда маҳаллий ёшларнинг «Жадидлар тўдаси» ташкил топган эди. Мунавварқори унинг асосчиларидан эди. 1909 йили маърифатпарвар жадидлар билан «Жамияти хайрия»ни тузади. 1913 йили «Турон» жамиятини таъсис этади. «Мактаб», «Нашриёт» ширкатларини очади. Мунавварқори ёшларни ривожланган мамлакатларда ўқитиш орқали миллат ва ватанни ёш авлодга танитиш, дунёни англатиш ишларига алоҳида эътибор берди. 1908—1923 йилларда унинг ғайрат ва ташаббуси билан юздан ортиқ туркистонлик чет элда ўқиб келди.

Туркистонда театр ишларини йўлга қўйишда ҳам Мунавварқори Абдулла Авлоний ёнида туриб жонбозлик қилди. Тошкентдаги «Колизей» (ҳозирги савдо биржаси биноси)да Бехбудийнинг «Падаркуш» драмаси биринчи маротаба саҳнага қўйилганда, томоша олдидан Мунавварқори театр ва унинг аҳамияти ҳақида нутқ сўзлайди.

У тилшуносликка оид асарлар ёзди. 1925 йили Қажум Рамазон ва Шорасул Зуннун билан уч бўлимдан иборат «Ўзбекча тил сабоқлари» китобини ёздилар.

1917 йил февраль воқеаларидан кўп ўтмай, март ойида Мунавварқори «Шўройи Исломия» жамиятини тузди. Унинг 16—23 апрелда Тошкентда бўлиб ўтган биринчи қурилтойида «Туркистон мусулмон депутатларининг Марказий Шўроси» тузилиб, Мунавварқори раис этиб сайланди.

Мунавварқори октябр тўнтаришини ташвиш ва саросима билан кутиб олди. Кўқон мухторияти хоинона бостирилгандан кейин халқни уйғотиш, кўзини очиш йўлларини қидирди. 1918 йил баҳорида Туркистон халқ дорулфунунининг мусулмон бўлимини тузди ва шу университет ректори вазифасини бажарди, тилдан дарс берди. Декабрда у ишдан бўшатилади. 1920 йил Бухорога чақириб оладилар. 1921 йил 20 мартада Тошкентга чақириб олиб, қамоққа оладилар. Кўп ўтмай қамоқдан чиқарилади, у ўқитувчилик қила бошлайди. 1929 йили у иккинчи марта қамоққа олиниб, 1931 йилда халқ душмани сифатида отиб ташланди.

**Ибн Қутайба Абу Муҳаммад Абдуллоҳ
ибн Муслим ал-Марвазий Дийнаварий
(828—889)**

Фаннинг турли соҳаларида ижод қилган, айниқса тарих, фикҳ ва адабиётшуносликда етук олим бўлган. Отаси марвлик. Ибн Қутайба бир неча йил Бағдодда яшаб, мударрислик қилган. Кейин Эроннинг Дийнавар шаҳрида қози бўлган. Кейинроқ яна Бағдодга кўчиб, мударрислик қилган ва шу ерда 1 ражаб 276 (30 октябрь 889) йил вафот этган. У Бағдод наҳшунослик мактабининг биринчи вакили ҳисобланади. Унинг 24 та араб тилида ёзилган асари маълумдир. Бизгача етиб келганлари:

1. «Китоб уйун ал-ахбор» (Хабарлар булоғи китоби). Бу адабга бағишланган бўлиб, ўн бобдан иборат. Унда давлат ҳокимияти, кўшин хусусида гапирилади, ёмон хулқ-одатлар танқид қилинади, маърифат, биродарлик ва яхши хислатлар улуғланади.

2. «Китоб табақот аш-шуаро» (Шоирлар табақалари китоби), шоирлар таржимаи ҳоли берилган, машҳур тазкиралардан.

3. «Китоб одоб ал-қуттоб» (Котиблар одоби (санъати) китоби).

4. «Тақвим ал-лисон» (Тилни тўғрилаш).

5. «Китоб фи халқи-ил-инсон» (Инсоннинг яратилиши ҳақида китоб).

6. «Китоб ал-маориф» (Билиш китоби), Африка халқлари ҳақида маълумотлар берувчи биринчи асар. Бу Ф.Бюстенфельд томонидан 1950 йили Геттенгенда нашр қилинган.

**Абу Муҳаммад Ҳасан ибн Али
ибн Матрон ал-Матроний
(X аср)**

Тошкентлик арабийнавис шоир. Шу ерда туғилиб, мадрасада таълим олган. У X аср ўрталарида яшаб,

ижод этган ва тахминан 970—980 йиллар орасида вафот этган.

Ал-Матроний алоқа ходими вазифасини бажариб, Бухорога бот-бот бориб турган. Унинг Абу Мансур ас-Саолибийнинг «Йатимат ад-даҳр» тазкирасида келтирилган 112 байт араб тилидаги шеъри ижодий меросидан намунадир.

Ас-Саолибий шундай ёзади: «Шошлик шоир, у ернинг хуштабиат ва ягона (кишиси). Агар Абу Омир Исмоил ибн Аҳмадни (қар.) ҳисобга олмасак, ундан кейин Шош ва Моворауннаҳрнинг бошқа шаҳарларидан бу каби шоир етишиб чиқмади.

Ибн Матрон саховатли ва гўзал мартабали киши эди. Пойтахтга (Бухорога) мақтов билан келар ва яхши инъомлар билан қайтиб кетарди. У баридлик (почта ходими) вазифасини адо этиб, шу билан қаноатланар ва шундан ризқини топарди. Унинг шеърлари девонга тўпланган. Латиф ва зариф сўзларга бойдир».

Ас-Саолибий ўз ровийси ас-Саййид Абу Жаъфар ал-Мусавий номидан ҳикоя қилиб, унинг сўзини келтиради: «Бухорода кўпинча Ибн Матрон билан бирга бўлардим...

У сўзлаганда тилининг енгил тутилишига қарамай, энг ширинсухан араб билан тенглашарди. У ўзида на-сиҳатгўйлик, жонга ором бериш ва хушмуомалалик санъатларини бирлаштирган эди. Ўз шеърлари билан қандай завқлантирса, насрий асарлари билан ҳам шундай завқлантирарди, жиддийлиги билан қандай хурсанд қилса, ўз ҳазиллари билан ҳам шундай хурсанд қиларди».

Ал-Матроний шеърлари ҳажвий ва тарихий воқеаларга бағишланган намуналардир. 945—946 йили Мовароуннаҳр ва Хуросонда юз берган қурғоқчилик ва қаҳатчилик муносабати билан бугдой сўраб ёзган 12 байтли шеъри муҳим тарихий аҳамиятга эга. Наврўздан кейин ёққан қор ва гулларга зарар етказган совуқ ҳақида ёзган шеъри ҳам мавжуд.

Ал-Матроний ҳақида қаранг: И.Абдуллаев, Абу Муҳаммад ал-Матроний тошкентлик шоир. «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журнали, 1962, № 1.

Абу Омир Исмоил ибн Аҳмад
аш-Шоший ал-Омирий
(X аср)

Шош (Тошкент)лик арабийнавис шоир, X аср иккинчи ярмида яшаган. Тошкент мадрасаларида диний ва дунёвий илмларни, араб тили ва адабиётини чуқур эгаллаган. У бизга номаълум сабаб билан Рай шахрига бувайҳийларнинг машхур вазири Соҳиб ибн Аббод ҳузурига кетиб қолган ва у ерда анча ҳурмат қозонган. Абу Мансур ас-Саолибий (қар.) бу шоирни «Йатимат ад-дахр» тазкирасини учинчи қисмига киритиб, унинг ҳақида қисқа маълумот берган ва тўртта қасидасидан парчалар келтирган. Шоир куняси у ерда Абу Омир эмас, Абу Иброҳим ёзилган.

Абу Таййиб Муҳаммад ибн Ҳотим ал-Мусъабий
(вафоти 938)

Бухоролик шоир ва давлат арбоби. Бухорода яшаган, шу ерда ўқиб, таълим олган. 938 йили амир Наср ибн Аҳмад томонидан вазирликка кўтарилган ва шу йилиёқ амир томонидан қатл этилган.

Ал-Мусъабий араб ва форс тилларида ижод этган. Унинг шоирлик маҳоратини исботловчи далил Рудакийнинг унга бағишлаб ёзган машхур мадҳиясидир. Унинг баъзи шеърлари Абу Мансур ас-Саолибийнинг «Йатимат ад-дахр» тазкирасида ва Байҳақийнинг «Тарихи Масъудий» асарида учрайди.

Шоир ўз шеърларида дунёнинг бевафолигидан, тақдирнинг шумлигидан шикоят қилади. Меҳнаткаш халқ ёруғ дунёда дўзах азобини тортаётганини, ҳоким табақа эса жаннатдагидай айшу ишратда, фароғатда яшаётганини ёзади. Шоир қатл этилишининг боиси ҳам ижодидаги шу руҳ бўлса керак.

Қаранг: И.Абдуллаев. Абу Таййиб ал-Мусъабий бухоролик шоир. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1964, № 5.

**Абулқосим Абдуллоҳ ибн
Абдуррахмон ад-Дийнаварий
(X аср)**

Бухорода сомонийлар саройида яшаган кўзга кўринган адиб, бош котиб ва машхур арбоблардан. У Муҳаммад (с.а.в.) нинг амакиваччалари Абдуллоҳ ибн Аббос ибн Абдулмутталибнинг авлодларидан. Адаб гўзалликлари ҳақида ўттиздан ортиқ асар ёзган. Жуда кўп малиҳ шеърлари бўлган. Абу Мансур ас-Саолибий «Йатимат ад-дахр» тазкирасининг тўртинчи қисмида ад-Дийнаварий шеърларидан анчагина парчалар келтирган. Улар васфий шеърлар, қариликдан, беморликдан шикоят, китоб моҳияти ҳақида ёзилган мисралар, ўз ўғлини койиб ёзилган ҳажвлардан иборат. Унинг бир бахил ҳақидаги қуйидаги байти оламшумул аҳамиятга эга:

Аллоху саввара каффаху, ламмо бароху
Мин тисъатин фи тисъатин ва салосатин фи арбаъа.

(Худо уни яратганда, кафтини шаклантирди ва ажойиб қилиб, тўққизни тўққизга ва учни тўртга кўпайтиришдан яратди).

Байтдаги 9x9 ва 3x4 нинг жами 93 бўлади. Қадимги арабларда рақамларни бармоқлар ёрдамида ифодалаш (уқд ул-аномил) одати бўлган. Унга мувофиқ жимжилоқ, ён бармоқ ва ўрта бармоқ кафтга букилса, уч рақами ҳосил бўлади. Кўрсаткич бармоқни охиригача букиб, устига бош бармоқни қўйилса 90 ҳосил бўлади. Шу тариқа ўнг қўл бармоқлари тўла букилса, қўли юмуқ, хасис, пишиқ маънолари англанилади. Ад-Дийнаварийнинг бу байти Фирдавсийнинг «Шоҳнома»-га яхши инъом қилмагани учун Маҳмуд Фазнавийни ҳажв қилиб ёзган шеърдаги минг йилдан бери маъноси ечилмаган қуйидаги байт маъносини тўла ечиб бериш имконини берди:

Кафи шоҳи Маҳмуди олий табар,
Нуҳ андар нуҳ омад, се андар чаҳор.

(Олий мартабали Маҳмуднинг кафти тўққизга тўққиз, учга тўртдан иборатдир).

Бу ҳақда қаранг: И.Абдуллаев, О загадочном байте в сатире Фирдоуси. Ж. «Общественные науки в Узбекистане», 1974, № 1; И. Абдуллаев, Минг йилдан ке-

йин ечилган муаммо. «Тошкент оқшоми», 1974, 25 феврал, мақола Афғонистонда дарий тилида «Хуросон» журналида, Москвада араб тилидаги тўпламда араб тилида босилиб чиққан.

Абу Бакр ал-Хоразмий (935—993)

Хоразмлик машҳур арабийнавис шоир. Унинг ҳақида ас-Саолибийнинг (қар.) «Йатимат ад-дахр» тазкирасида маълумотлар берилган, насрий ва назмий асарларидан намуналар келтирилган.

Абу Бакр ал-Хоразмий 323 ҳижрий (935 милодий) йили Хоразмда туғилиб, бошланғич маълумотни шу ерда олади. 20—25 ёшларида ватандан чиқиб кетиб, Ироқ ва Шомга боради, етук олим ва шоирлар билан танишиб, улардан таълим олади. Кейин Ҳалабга бориб, машҳур Ҳамдонийлар амири, шоир ва олимлар ҳомийси Абулҳасан Сайфуддавла (944—967 йиллари тахт сўраган) билан танишиб, унинг саройида хизмат қилади, сўнг Бухорога келади. Сомонийлар саройида яшаб, вазир Абу Али ал-Балъамий (960—974 ва 992—996) билан дўстлашади, кейин у билан муносабати ёмонлашиб, Нишопурга йўл олади. Бу ерда таниқли шоирлар Абулҳасан Қазвиний, Абу Мансур ал-Бағавий ва Абулҳасан ал-Ҳакамийлар билан дўстлашиб, уларнинг шоирлик маҳоратидан баҳраманд бўлади. Бу ерда муқим яшаб, талабаларга сабоқ беради, шеър ёзишни ўргатади. Нишопурлик машҳур адиб, шоир ва олимлар, шулар қатори ас-Саолибий билан танишади, уларнинг мажлисларида иштирок этади. Яна сомоний вазири ал-Утбий тазйиқидан қутилиш учун қочишга мажбур бўлади. Кейин Нишопурга қайтиб, умрининг охиригача яккаланиб қолади ва ҳаётининг кейинги даври оғир мусибатлар билан ўтади. Ал-Хоразмий 383/993 йили Нишопурда вафот этган.

Абу Бакр ал-Хоразмийнинг адабий меросидан араб тилидаги катта девони ва «Рисолалари» бизгача етиб келган. «Рисолалар» X аср насрий адабиётининг машҳур ёдгорликлари ҳисобланади. Тил ва услуб жиҳатдан ниҳоятда пухта ишланган бу асар сажъ (қофияли наср) билан ёзилган бўлиб, шоир замонасидаги машҳур кишилар: амир, вазир, лашкарбоши, қози, амалдор,

фақиҳларга, адиб ва тилшунос олимларга, яъни шоирнинг дўстлари ва ҳомийларига ёзилган мактублардир. Рисолалар мазмуни турли байрамлар, юқори мартабага кўтарилиш, бирор муваффақиятни қўлга киритиш, ўлим, мансабдан четлатилиш, касаллик ёки уриш хавфи каби муносабатлар билан табрик ёки қайғу изҳор этиб тасалли бериш, тухфалар учун ташаккур айтиш кабилардир.

Ал-Хоразмий рисолаларининг аксарияти илм-фан, ақл-одоб, адолат, ҳиммат, дўстлик каби муҳим ижтимоий масалаларга бағишланган бўлиб, уларнинг баъзилари халқ ҳикматли сўзларига айланиб кетган.

Абу Абдуллоҳ Жаъфар Рудакий (860—941)

Форс-тожик шеърояти асосчиларидан бири, буюк шоир 246—860 йили Самарқанд яқинидаги Панжрудак (ҳозирги Тожикистоннинг Панжикент тумани) қишлоғида туғилган. Ёшлигидан шеъроятга ихлос қўйиб, моҳир мусиқачи ва хушовоз хонанда сифатида ном чиқарган. Унинг шуҳратини эшитган Бухоро амири Наср ибн Аҳмад (914—943) Рудакийни саройга таклиф этади ва шоир ҳаётининг кўп қисми Бухорода ўтади. У кўр бўлган, баъзи манбаълар онадан кўр туғилган деса, баъзилари саройдан қувилиш олдидан кўзига мил чекиб, кўр қилинган, деб ёзади. Рудакий қариган чоғида қувғинга учраб, ўз қишлоғида фақирона ҳаёт кечирган ва 941 йил вафот этган. Унинг адабий меросидан бизгача минг байт етиб келган. Уларда шоир панд-насиҳатлар қилади, илм олишга, дўстлик ва муҳаббатга, яхшилик қилишга ва умрни хушнуд ўтказишга чақиради:

Жаҳоннинг шодлиги йиғилса бутун,
Дўстлар дийдоридан бўлолмас устун.

Тожикистон ва Ўзбекистонда Рудакий асарлари тўпланиб, нашр этилди. Турли халқлар тилларига, шу жумладан ўзбек тилига таржима қилинди. Тожикистонда Рудакий номида мукофот таъсис этилган, унинг номига театр, мактаб ва кўчалар қўйилган.

**Абу Мансур Абдулмалик ибн Муҳаммад
ас-Саолибий ан-Найсобурий
(961—1038)**

Буюк олим — адиб, тарихшунос, тилшунос ва шоир.

Ҳижрий 350 (милодий 961) йили Нишопурда туғилган. Шу ерда яхшигина маълумот олиб, диний илмлар, араб тили, араб адабиёти ва Эрон, Марказий Осиё халқлари тарихини мукаммал ўрганган. Ҳиротлик шоир Абу Сулаймон ал-Хаттобий (қар.) ва Абу Бакр ал-Хоразмийлардан (қар.) таълим олган.

Нишопурда савод чиқариб, илмини камолотга етказган олим савдогарчилик билан ҳам шуғулланиб, тулки териси билан савдо қилган ва ундан нарсалар тикиш билан шуғулланган. Шунинг учун ас-Саолибий (саълаб-тулки, саолиб унинг кўплиги) лақабини олган. Ас-Саолибий кўп мамлакат ва шаҳарларни кезади, у ерларнинг давлат арбоблари, амиру вазирлари, олим ва шоирлари билан учрашади. У Макка, Мадина, Ироқ, Испания, Хуросон, Мовароуннаҳр, Хоразм ва бошқа жойларда бўлади. Ўзининг «Йатимат ад-дахр» тазкирасида ёзишча, Саолибий 382 хижрий (992—993 милодий) йили Бухорога келиб, ушбу шаҳарда бир неча ой турган ва жуда кўп олимлар, шоирлар суҳбатида бўлган. У Хоразмда ҳам бир неча вақт истиқомат қилиб, Хоразмшоҳ Абулаббос Маъмун ибн Маъмун (1009—1017) суҳбатида бўлган ва унга атаб асарлар ёзган. У Каспий олди вилоятлари ҳокими Қобус ибн Вушмгир (979—1012) саройида Журжонда ҳам яшаган.

Саолибий Маҳмуд Фазнавий биродари Наср ибн Сабуктагин (вафоти 1021) ҳимояси остида бир неча йил Фазнада истиқомат қилган ва унинг буйруғи билан «Шоҳномаи Саолибий» асарини ёзган. Ироқ олими Маҳмуд Абдуллоҳ ал-Жодирнинг «ас-Саолибий ноқид ва адиб» китобида Саолибийнинг олийжаноб хислатлари, камтарлиги, дунё билан иши бўлмагани, фақирона ҳаёт кечиргани, мўмин, эътиқодли, замонасининг илғор кишиси бўлгани, жуда кўп адиб, олим ва мансабдорлар унга дўст бўлиб, ҳурмат ва иззатини ўрнига қўйишгани, олим уларнинг қалбидан жой олганини ёзиб ўтган.

Абу Мансур Саолибий 429/1038 йили Нишопурда

вафот этган. У араб тилида юздан ортиқ асарлар қолдирган буюк сиймодир. Улардан баъзиларини кўрсатиб ўтамиз:

1. «Йатима ад-даҳр фи маҳосин аҳл-ил-аср» (Аср аҳлининг фозиллари ҳақида замонасининг дурдонаси). Тўрт қисмдан иборат тазкира. Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг Х асрда яшаган шоирларига бағишланган IV қисмини мен ўзбек тилига таржима қилиб, кенг сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлар билан 1976 йили «Фан» нашриётида чоп эттирдим (632 бет). Асарда 124 та Хуросон ва мовароуннаҳрлик арабийнавис шоирлар ҳақида маълумот ва шеърларидан намуналар келтирилган.

2. «Татиммат ал-Йатима» («Йатимат ад-даҳр»нинг тўлдирмаси). Юқоридаги тазкиранинг давоми, унинг тўртинчи қисмини ўзбек тилига таржима қилиб, сўзбоши, изоҳлари билан Тошкентда 1990 йили «Фан» нашриётида бостирдик.

3. «Китоб латоиф ал-маориф» (Ажойиб маълумотлар китоби). Ўн бобдан иборат бу асарда муҳим тарихий-этногафик маълумотлар берилган бўлиб, уларнинг кўпчилиги ноёб хабарлардир. Асарни ўзбек тилига ўғириб, 1987 йили «Фан» нашриётида, 1995 йили А.Қодирий нашриётида сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлари билан чоп эттирдик.

4. «Фикҳ ал-луға ва сирр-ул-арабийя» (Тил қонуни ва араб тилининг сирлари). Араб тилига оид йирик асар бўлиб, 30 бобдан иборат, ҳар бир боб бир нечадан фаслга бўлинади, жами 600 га яқин фаслни ташкил этади. Асар қадимги араб тили, луғати ва унинг сўз бойлигини, араб грамматикасини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Китоб Мисрда 1900, 1907 ва 1959 йиллари чоп этилган.

5. «Китоб ан-ниҳоя ва-л-киноя» (Киноя ва ишора китоби). Китоб етти бобга, ҳар қайси боб бир неча фаслларга бўлинади. Асар кўплаб араб сўзлари сингиб кетган форсий ва туркий халқлари тилини, шу жумладан, қадимги ўзбек тилини ўрганишда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Асар Маккада 1884, Мисрда 1908, Бағдодда 1971 йили нашр этилган.

6. «Ажнос ат-тажнис» (Тажниснинг турлари). Китоб Маҳмуд Ғазнавий биродари Наср ибн Насируддин Са-

буктагинга бағишланган. Асар Дамашқда 1300/1883, 1301/1884, Мисрда 1317/1899 йиллари босилган.

7. «Ал-Иқтибос мин ал-Қуръон» (Қуръондан олинган сўзлар). Бу ҳам Наср ибн Носируддин Сабуктагинга ҳадя қилинган. Унда Қуръони карим оятлари лафзий, маънавий, амалий асосда иқтибос қилинган.

8. «Макорим ал-ахлоқ» (Ахлоқ афзалликлари).

9. «Ғураар ахбор мулук-ил-фурс ва сияруҳум» (Эрон подшоҳлари ҳақида хабарлар ва уларнинг тарихи). Бу асар «Шоҳномаи Саолибий» номи билан машҳур. Бу асар ғазнавийларнинг Хуросондаги ҳокими Абу Музаффар Наср ибн Носируддин Сабуктагин буйруғи билан ёзилган ва унга тақдим этилган. Худди шу вақтда Фирдавсий ўз «Шоҳнома»сини тугатиб, уни 1010 йили Наср ибн Носириддин биродари Маҳмуд Ғазнавийга тақдим этган эди. Эрон подшоҳлари тарихига бағишлаб икки йирик асар бир вақтда яратилди. Бири шеър билан форс тилида, иккинчиси наср билан араб тилида ва икки ака-ука ҳукмдорга тақдим этилди. Саолибий «Шоҳнома»си 54 бобдан иборат бўлиб, мазмун жиҳатдан Фирдавсий «Шоҳномаси»дан фарқ қилмайди. Француз олими Х.Зотенбер (1836—1914) 1900 йили «Шоҳномаи Саолибий»ни арабча матни ва французча таржимасини кенг муқаддима ва изоҳлари билан нашр этди.

Саолибий «Шоҳнома»сига анчагина шеърлар ҳам киритилган бўлиб, улар асосан «Йатимат ад-дахр» тазкирасидан олинган. Хуросон ва Марказий Осиёдаги арабийнавис шоирлар ижодини ўрганишда улар илк манба сифатида муҳим аҳамиятга эгадир.

Абу Мансур ас-Саолибий илмий мероси Марказий Осиё халқлари маданияти, тарихи, адабиётини ўрганишда оламшумул аҳамиятга эгадир.

Юсуф Хос Ҳожиб Баласоғуний **(XI аср)**

Туркийзабон шоир, олим ва мутафаккир, Еттисув ўлкасидаги Кузўрда (Баласоғун) шаҳрида 1016—1018 («Ўзбек Совет энциклопедияси»да 1019—1021) йили туғилган, асли номи Юсуф, «Кутадғу билиг» асари бағишланган қорахонийлар хони Тамғачхон Абу Али Ҳасан ибн Арслонхон (1075—1103) унга Хос Ҳожиб

(Эшик оғаси) мартабасини берган ва шу ном билан шуҳрат қозонган. Юсуф Хос Ҳожиб ўша давр мадрасаларида ўқиган, араб, форс тиллари ва адабиётини мукамал эгаллаган. Булардан ташқари, қадим турк ёзма адабиёти, туркий халқлар оғзаки ижодини ҳам яхши ўрганган. Шоир ҳақида ягона манба унинг 1069—1070 йиллар ёзиб тугатилган машҳур асари «Қутадғу билиг» (Саодатга йўлловчи билим) китобидир. Бу дostonдан ташқари Юсуф Хос Ҳожиб, форс ва туркий тилларда шеърлар ёзган бўлиши керак, лекин бизга фақат «Қутадғу билиг» етиб келган, холос.

Дoston 6500 байтдан иборат. Маснавий тарзида араб имлосида ёзилган. Унда иккита алоҳида қасида ва 200 дан ортиқ тўртлик ҳам мавжуд. Дoston уч босқич муқаддима: насрий (38 сатр), шеърый (77) байт ва муқаддимавий боблар.

«Қутадғу билиг»нинг асосий қисми 68 бобдан иборат бўлиб, 174 сарлавҳа остида берилган. Бу дoston минтақа адабиётининг биринчи босқичида яратилган туркий тилдаги Ислom маънавиятининг бадий-фалсафий, ижтимоий-ахлоқий қомусидир. Асар «Шоҳномаи туркий», «Адаб ал-мулук» (Подшолар одоби) ва «Ойин ал-мамлакат» (Мамлакатни идора этиш қоидалари) номлари билан шуҳрат қозонди.

«Қутадғу билиг» авом халқ учун эмас, ҳоқон ва беклар, яъни юртнинг ҳукмдорлари учун ёзилган. Туркий сулолалар бутун Ислom мамлакатларида ҳукмфармо бўлиб келаётган бир пайтда, бу китоб кўпроқ зарур ва туркий тилда ёзилмоғи керак эди. Асарнинг 32 байтдан иборат Аллоҳ ҳамди билан бошланадиган бобида Ислomнинг бош тушунчаси ҳар тарафлама тавсифлаб берилган. Асар ҳукмдор табақага, беклар, зодагонларга тўғри йўлни кўрсатишни асосий мақсад қилиб қўйган. Асарда юнон ва Шарқ илми нужуми, ҳандаса, табобат сирлари, дунё тузилиши ва инсон руҳиятига оид маълумотлар ҳам кўп. «Қутадғу билиг» Каримов Қаюм томонидан матни ва ҳозирги ўзбек тилига таржимаси билан 1971 йили Тошкентда «Фан» нашриётида чоп этилди. Русча таржимаси С.Н.Иванов томонидан нашр этилди. (Юсуф Баласағунский. Благодатное знание. Издательство «Наука», М.; 1983).

Абу Муҳаммад Носир Хисрав ал-Қабодиёний ал-Марвазий (1004—1088)

Форс-тожик шоири, донишманд ва мутафаккир. Қабодиён (Тожикистоннинг Шаҳритуз тумани)да туғилган. Бошланғич маълумотни туғилган жойида олади. Кейинчалик Марв, Балх мадрасаларида ўқийди ва диний, дунёвий билимларни: алгебра, ҳандаса, мантиқ, астрономия, тиббиёт, фалсафа, фикҳ, тарих, калом, муסיқа ва аруз фанларини эгаллайди. Унинг дунёқарашининг шаклланишида 1046—1052 йиллари Миср, Шом (Сурия), Ироқ, Ҳижоз (Макка ва Мадина), Озарбайжон, Арманистон, Фаластин, Эрон, Туркистон ва Ҳиндистон мамлакатларига қилган сафарлари муҳим аҳамиятга эга бўлди. 1045 йили Қоҳирада қароматийлар, яъни исмоилия мазҳаби билан танишиб, шу мазҳабни асарларида тарғиб қилди. Умрининг сўнгги 20 йилини Бадахшондаги қишлоқлардан бири Юмғонда ўтказди, ижод билан шуғулланди ва шу ерда 1088 йили вафот этди, қабри ҳам шу ерда, халқ зиёратгоҳи.

Носир Хисрав ўз асарларини араб ва форс тилида ёзди. Бизгача шоирнинг иккита девони (бир форсий, иккинчи араб тилида), «Рўшноинома», «Саодатнома» маснавийлари, «Зод ал-мусофирин», «Хон ал-ихвон», «Дин важҳи», «Жомеъ ал-ҳикматайн» номли маънавий-диний асарлари ва машҳур «Сафарнома» достони етиб келган.

«Рўшноинома» 92 байтдан иборат маснавий бўлиб, унда донишманднинг диний, фалсафий, маърифий, ахлоқий қарашлари куйланади.

«Саодатнома» уч юз байтдан иборат бўлиб, унда «Рўшноинома»даги айрим масалалар такрорланган ва бир қатор фалсафий-ахлоқий муаммолар ҳақида сўз юритилган.

Носир Хисравнинг 92 фалсафий, мантиқий саволларга жавоб берган насрий рисоласи ҳам бизгача етиб келган.

Унинг форс тилидаги шеърлар девони 11000 байтдан иборат бўлиб, ундан диний-мазҳабий, фалсафий, ижтимоий-ахлоқий масалалар, ишқ-муҳаббатга бағишланган қасида, ғазал, рубоий, фард, қитъа каби жанрларда ёзилган шеърлар ўрин олган.

**Абу Наср Исмоил ибн Ҳаммод Жавҳарий
Форобий ат-Туркий
(вафоти 1008 ёки 1010)**

Тилшунос, адиб, шоир ва хаттот. Асли Фороб шаҳридан бўлиб, Ироқда Абу Али Форисий (900—987), Абу Саъид Сайрофийлардан таълим олган ва ўзи ҳам кўплаб шогирдлар етиштирган. Абу Наср Жавҳарий асарларидан энг йирик ва муҳим «Тож ал-луға ва сиҳоҳ ал-арабийя» (Тилнинг тожи ва араб тилининг ҳақиқий луғати) китоби бўлиб, «ас-Сиҳоҳ» номи билан машҳурдир. Бу асардан жуда кўп олимлар фойдаланганлар. Разиуддин Абулфазл Сағоний «ас-Сиҳоҳ»га қўшимча ёзган. Бу китоб араб тилини ўрганишда асосий қўлланма сифатида ҳозиргача фойдаланилмоқда. Жавҳарийнинг «Китоб ал-муқаддима фи-н-наҳв» (Наҳвга муқаддима китоби), «Китоб ал-аруз» (Аруз ҳақида китоб) номли асарлари ҳам бор.

**Маҳмуд ибн Ҳусайн ибн Муҳаммад Қошғарий
(XI аср)**

Туркшунослик илми асосчиси, қомусий олим. 1029—1038 йиллар орасида Қошғарда туғилган. Шу ерда яшаб, маълумот олган, кейин Бухоро ва Нишопурда таълим олган. Кўп йиллар туркий қабилалар орасида кезиб, илмий кузатишлар олиб борган ва тўплаган бой маълумотлари асосида ўзининг машҳур «Девон луғотит-турк» асарини ёзган. Бу асарда ўша даврда туркий тилидаги сўзлар ва иборалар тўпланган ва улар арабчага таржима қилиниб, изоҳлаб берилган. Аввал сўзлар келтирилиб, кейин ўша сўз ишлатилган жумла, мақол ва шеърлар берилади. Феъл қоидалари, феълларнинг ясалиши, феъл боблари ва феъл турлари мукамал тунштирилган. Бу асар қадимий туркий тилларни ўрганишда энг муҳим манбадир. Унда туркий тиллар қиёсий ва тарихий усул билан ўрганилган ҳамда бу тилларнинг ўзига хос хусусиятлари, нозик томонлари тавсиф қилинган. Асарга Маҳмуд Қошғарий тузган дунё харитаси, дунёнинг доира шаклидаги тасвири ҳам илова қилинган. Унинг марказида Марказий Осиё жойлашган. XI аср жуғрофия илмининг намунаси бўлмиш бу харита Қошғарийнинг қомусий олимлигининг далилидир.

Маҳмуд Қошғарийнинг «Девон луғот-ит-турк» китобида жамланган аниқ ва равшан маълумотлар VIII—XI аср туркий адабий тили ва бадиий адабиётининг, халқ оғзаки ижоди ва турли лаҳжаларнинг бой манбаидир. Ҳозирги замон жаҳон илмий жамоатчилиги бу олимни қиёсий тилшуносликнинг асосчиси деб тан олмакда. «Девон луғот-ит-турк»ни таниқли арабшунос олим Солиҳ Муталибов ўзбек тилига таржима қилиб, 1960—1963 йиллари Тошкентда «Фан» нашриётида уч жилдда нашр эттирди.

**Аҳмад ибн Умар Низомий Арузий
Самарқандий
(1090-йилларда туғилган)**

Олим, адиб ва шоир. Самарқандда туғилган. Қандайдир сабаб билан Марказий Афғонистоннинг Ғур ва Бомиён вилоятларига бориб, шансабийлар сулоласи подшоҳлари хизматида дабир бўлиб ишлаган ва умрининг охиригача ўша ерда қолиб кетган. Унинг «Чаҳор мақола» китоби 1156 йил охири ва 1157 йил бошларида ёзилган. Бу вақтда Низомий 45 йил Ғур ва Бомиён подшоҳларига хизмат қилгани асарда эслатиб ўтилган. Демак, бу ерга 1112 йили келиб қолган. Агар бу вақтда 20—25 ёшларда бўлган бўлса, 1090-йилларда туғилган бўлиб чиқади.

«Чаҳор мақола»нинг асл номи «Мажмаъ ан-наводир» (Нодир нарсалар мажмуи) бўлиб, кейинчалик «Чаҳор мақола» (Тўрт мақола) номи билан аталган. Бу китоб янги тахтга ўтирган ёш подшоҳлар учун панд-насихатлар ва йўл-йўриқлардан иборатдир. Асар тўрт мақоладан иборат:

1. Дабирликнинг моҳияти, етук дабирлар фазилатлари ва бу билан боғлиқ нарсалар.

2. Шеърятга оид фан табиати ва фазилатлари ҳақида.

3. Юлдузлар ҳақидаги фан.

4. Табобат фани ҳақида ва табибларга маслаҳат.

«Чаҳор мақола» рус тилида 1963 йили Москвада, ўзбек тилида 1985 йили Тошкентда нашр этилган.

Кул Хожа Аҳмад Яссавий (вафоти 1166)

Машҳур мутасаввиф шоир, тасаввуфнинг энг йирик намоёндаларидан. Туркистон (Ясси) шаҳрида туғилган. Бухорода Юсуф Ҳамадонийдан тасаввуфдан таълим олган. Туркистонга қайтиб келиб, шайх, пир сифатида шуҳрат қозониб, Ислом, унинг қонун-қоидалари, азиз авлиёларга эътиқодни тарғиб қилувчи диний оқимнинг куйчиси, машҳур шоири сифатида кенг шуҳрат қозонди. Унинг шеърлари мажмуаси «Девони ҳикмат» номи билан 900 йилдан буён қўлдан қўлга ўтиб, оддий халқ орасида ўқилиб келмоқда. Бу ҳикматлар Ислом мафкурасининг содда ифодаси бўлиб, уларда золимлар танқид қилинган, етим-есирлар, бева-бечоралар ҳимоя қилинган. Аҳмад Яссавий ижоди қадимги ўзбек адабий тили ва ўзбек шеърляти санъатини ўрганишда муҳим ёдгорлик ва манбалардан ҳисобланади.

Аҳмад Яссавийнинг ҳисобсиз муридлари бўлган, унинг йўлини Сулаймон Боқирғоний, Махдуми Аъзам, Машраб, Сўфий Оллоёр, Аҳсаний каби бир қанча шоирлар давом эттирганлар. Унинг Туркистондаги мақбараси ҳозиргача зиёратгоҳ бўлиб келмоқда. Аҳмад Яссавий шахсияти ҳақида турли-туман ривоят ва нақллар яратилди.

Сулаймон Боқирғоний (вафоти 1186)

Ҳаким ота, Кул Сулаймон лақаблари билан ҳам машҳур бўлган сўфий шоир. Хожа Аҳмад Яссавийнинг истеъдодли шогирди. Тариқатда ҳам, шеърлятда ҳам Аҳмад Яссавий анъаналарининг давомчиси.

Сулаймон Боқирғоний Хоразмнинг Боқирғон деган қишлоғида туғилиб, Хоразм мадрасасида илми таҳсил олган, диний тасаввуфий билимларни чуқур эгаллаган. 1186 йили вафот этган.

Алишер Навоий «Насоим ул-муҳаббат»да: «Ҳаким ота — оти Сулаймондир. Хожа Аҳмад Яссавийнинг муридидур», деб ёзар экан, Ҳаким отанинг ҳикматлари туркий халқлар орасида шуҳрат қозонганини таърифлаб, улардан бирини мисол келтиради.

Боқирғонийнинг дин ва тасаввуф, ишқ ва ахлоқ-

дан сабоқ берувчи асарлари Туркистонда кенг тарқалиб, севиб ўқилган. Ҳусайн Воиз Кошифий Боқирғонийни «Дарвешлар аҳволдан туркий калимоту ҳикматомиз ва латоифу ибратангиздир. Туркистон вилоятида маъруф ва машҳурдир ва аларнинг фавоийиди анфоси кудсийларидандур», деб таърифлайди.

Боқирғоний кўнглида «ишқи илоҳий ва завқи илоҳий» тугён қилган шоир мураббийдир. Унинг шеърлари бу дунёни дўзахга айлантирмаслик, нафсу ҳавога берилиб, халқ бошига қиёмат азобларини солмаслик, онг қуллигидан халос бўлиш, дин қудратини улуғлаш каби маънавий-ахлоқий эҳтиёжларни ифодалайди. Машҳур турк олими Муҳаммад Фуод Куприлизода «Яссавийликнинг хусусий азоб» эканлигини таъкидлаб: «Ҳаким Сулаймон ота бу анъанани илк дафъа таъсис этмоғи нуқтаи назаридан Яссавий издошлари орасида энг муҳим мавқега эришишга ҳақли эди. Унинг асарлари ҳам 800 йилдан бери Шайхнинг асарлари ила баробар халқ орасида барҳаёт яшаб келганлиги бундан далолатдир» деб ёзган.

Шўро даврида Боқирғоний ижоди тўғри баҳоланмасдан, узоқ вақт жоҳиллик билан қоралаб келинди.

Сулаймон Боқирғоний шеърлари Қозонда бир неча марта босилган. Унинг 1848 ва 1898 йиллари чоп этилган ва ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланаётган (ашёвий рақамлари 12646, 289) икки китоби асосида Тошкентда 1991 йили «Ёзувчи» нашриётида «Боқирғон китоби» нашр этилди. Ноширлар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари Иброҳим Ҳаққул, Сайфиддин Рафъиддин.

Адиб Собир Термизий Шаҳобуддин ибн Исмоил (вафоти 1151)

Термизда туғилган, илми ҳайъат (астрономия) ва ҳисоб илмини ҳам билган, форсийнавис шоир.

Нишопурда Абулҳасан ибн Жаъфар саройида 15 йилдан ортиқ хизмат қилган ва унга атаб қасидалар ёзган. Ундан кейин Марвда яшайди. Термиз амири Ахтитнинг майпарастлигини ҳажв қилиб шеърлар ёзади. Марвлик шоир Асируддин Футуҳий Марвазий билан дўстлиги икки шоир орасидаги шеърий ёзишмалардан

маълум. Адиб Собир Султон Санжар (1118—1156) саройида ҳам шоирлик қилган. 1140 йили Султон Санжар шоирни Хоразмга Марказий давлат элчиси қилиб юборади. Хоразмшоҳ Отсиз (1127—1156) марказий давлатга қарши чиқолмай, унинг ҳокимини ўлдириш режасини тузади ва Марвга жосус юборади. Адиб Собир бу воқеадан хабар топиб, буни хат орқали марказ ҳокимига билдиради. Марвда жосусни тутиб, қатл этадилар. Хоразмшоҳ Отсиз бу воқеани эшитгач, 1151 йили Адиб Собирнинг оёқ-қўлини боғлаб, Амударёга чўктириб юборади.

Адиб Собир Термизий шеърларида танқидий, ижтимоий, таълим-тарбия, одоб-ахлоққа оид фикрлар кенг ўрин олган. у ўз шеърларида замонани танқид қилди, жабр-зулм, манфаатпарастлик, адолатсизликка қарши курашга чақирди, илм-фанни улуғлайди, илоҳий ва дунёвий ишқ-муҳаббатни, табиат манзараларини куйлади. Шоир девони Эронда (1952), танланган шеърлари Душанбада (1965) нашр этилган. ЎзФА Шарқшунослик институтида бир қўлёзма қасидалар тўпламида Адиб Собирнинг шеърлари ҳам мавжуд.

Асируддин Ахсикатий (1108—1198)

Машҳур форсийнавис шоир. 1108—1110 йиллар орасида ўша даврда Фарғона вилоятининг пойтахти, йирик адабий марказ бўлган Ахсикат шаҳрида туғилган (Ҳозир Наманган вилояти Тўрақўрғон туманидаги Шаҳанд қишлоғи). Шу ерда бошланғич маълумот олиб, кейин Балх, Хирот ва Марв шаҳарларида илмини такомиллаштирди. Ўша даврда энг эътиборли ва амалий илмлар бўлмиш риёзиёт, тиб, кимё, мунажжимлик, астрономия, фалсафа, грамматикани мукаммал эгаллайди. Мамлакатдаги юз берган нотинч сиёсий аҳвол, салжуқий ҳукмдори Султон Санжар (1118—1157) ҳукмронлиги инқирозга учрагандан кейин, кўплаб шоир ва олимлар қатори Асируддин ҳам Ироқи Ажам ҳукмдорлари Арслон ибн Тўғрул (1160—1179) ва Қизил Арслон (1185—1191)лар саройида хизмат қилди. У ерда ҳукмдорларга атаб қасидалар-мадҳиялар ёзди, унинг обрў-ҳурмати ортиб, Қизил Арслон подшоҳлиги даврида маликушшуоролик даражасига кўтарилди. Ҳасад-

чилар шоирга қарши фитна-фасодлар уюштириб, уни кофирликда айбладилар, натижада Қизил Арслон Асируддинни саройдан қувиб юборди. Шундан кейин ўз шеърларида сарой аҳлларини қаттиқ танқид қилди. Сарсон-саргардон бўлиб, қийинчилик ва кўрқув, таҳлика остида ҳаёт кечирди, моддий қийин аҳволда яшади ва 1196—1198 йиллар орасида Озарбайжоннинг Халхол деган шаҳрида вафот этди.

Асируддин Ахсикатий истеъдодли ва сермаҳсул шоир бўлган, араб ва форс тилларини, шу халқлар адабиётини, Ислом дини ва тарихини яхши билган. Унинг 1343 йили Абдулмўъмин Улвий деган хаттот томонидан кўчирилган қадимий девони бизгача сақланиб қолган. Бу дурдона нусхаси ҳозир Лондонда «Индиа Оффис» кутубхонасида сақланади. Девонга шоирнинг 8 минг байтга яқин шеърлари киритилган. Улар 220 ғазал, 120 қасида, 80 қитъа, 80 рубоий, 4 таркиббанд-таржибанд ва 24 фарддан иборат.

Шоир қасидаларининг насиб (аёлларни васф этиш) қисмлари маҳбубни куйлаш, йил фасллари тавсифи, ўз аҳволи, ҳасби ҳолини баён этиш, панду насиҳат ва ҳикматлардан иборат. Қасидаларда замон ва ундаги қабиҳликлардан шикоят ва танқидий парчалар ҳам кўплаб учрайди. Қасидаларнинг насиб қисми мазмунан мадҳия, ҳолия, баҳория (баҳор фаслига бағишланган), ишқия, ҳажвия, ахлоқия кабиларни ўз ичига олган.

Ахсикентий ғазалларида илоҳий ва дунёвий ишқ-муҳаббат, пок, комил инсон, ҳаёт нашъу намоси, майи ваҳдат, табиатнинг гўзал манзаралари ва бошқалар тараннум этилган. Ўзидан олдин ўтган ва замондош шоирлар ғазалларига татаббуъ (эргашиб) ёзилган ғазаллар ҳам учрайди. Ижтимоий мавзудаги ғазаллар, замондаги адолатсизлик, нобаробарлик, «фалакнинг кажрафторлиги»дан шикоят, таъмагир, порахўр, хасис давлатмандларни ҳажв тифига олиш ҳам шоир ижодининг мавзуларидан бири бўлган. Панду насиҳат, одоб-ахлоқ, олийҳимматлилик, саҳийлик, камтарлик, инсонпарварлик, илм-фанни қадрлаш, кибрлик, мағрурлик, бахиллик, ҳасад каби салбий иллатларни қоралаш ҳам шоир ижодининг асосий ғоясидир. Асируддин Ахсикатий ижоди Эронда ўрганилган, Лондонда сақланаётган кўлёзма девони 1958 йили Техронда нашр этилди. Унинг ҳақида И.Ҳидоятловнинг «Тоҷик-совет энцик-

лопедия»сида (I,758-бет) махсус мақоласи берилган. Лекин Ўзбекистонда шоир ҳаёти ва ижоди илмий асосда ўрганилгани йўқ. Таввалудининг 900 йиллиги олдидан шоир девонининг ўзбек тилига таржимаси билан чоп этиш, унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида кенг кўламда илмий ишлар олиб бориш керак.

Адиб Аҳмад Югнакий (XII—XIII асрлар)

Машҳур шоир, Югнак қишлоғида туғилган. Бу номдаги қишлоқлар Самарқанд атрофи, Фарғона водийси ва Сирдарё бўйларида мавжуд бўлган. Аҳмад онадан кўзи ожиз туғилди. Алишер Навоий бу ҳақда шундай ёзади: «Ҳақ субҳонаху ва таоло агарчи зоҳир кўзни ёпиқ яратгандир, аммо кўнгил кўзин бағоят ёруғ қилғондир». Аҳмад ёшлигидан жуда қобилиятли ва зийрак бўлган.

Адиб Аҳмад салоҳиятли шоир ва одоб-ахлоқ муаллимидир. Ундан бизгача фақат «Ҳибат ал-ҳақойиқ» (Ҳақиқатлар тухфаси) достони етиб келган, холос. Асар 484 мисрадан иборат. Унинг ҳозиргача 3 та тўлиқ қўлёзмаси, 2 та айрим парчалари сақланиб қолган. Энг қадимги қўлёзма 1444 йили Самарқандда Улуғбекнинг нуфузли амирларидан Зайнулобиддин ибн Султонбахт ал-Журжоний ал-Ҳусайний томонидан уйғур ёзувида кўчирилган. Матн орасидаги оят, ҳадис ва айрим байтлар араб ёзувида. Бу нусхада китоб «Атабат ал-ҳақойиқ» (Ҳақиқатлар эшиги) деб кўрсатилган. Кейинги нусха уйғур ва араб ёзувларидан 1480 йили Туркистондан Истамбулга бориб қолган истевдодли котиб Шайхзода Абдураззоқ бахши томонидан кўчирилган. Учинчи қўлёзма араб хатида бўлиб, унга Туркия султони Боязит II (1481—1512) нинг муҳри босилган.

«Ҳибат ал-ҳақойиқ» 14 бобдан иборат бўлиб, аввалги беш бобини муқаддима қисми деб аташ мумкин. Унда Аллоҳ таолога ҳамд, пайғамбар (с.а.в.)га наът, тўрт чаҳориёрлар, амир Муҳаммад Долсипоҳсоларбек ва Анас ибн Муовияларга бағишланган мадҳиялар мавжуд.

Достонда туркий элатларга исломий одоб қоидалари, маънавий-ахлоқий камолот сирларидан таълим беради. Биринчи боб «Илм манфаати ва жаҳолатнинг

зарари ҳақида» деб аталиб, унда илм ҳақида жуда ҳикматомуз сўзлар айтилган. Асарнинг қолган боблари инсоннинг юксак фазилатларини таърифлаш, нуқсонларини қоралашга, саховат, камтарлик, инсонпарварлик, вафодорлик, ҳалим табиатлилик, кечиримчанлик бўлиш тарғиб қилиниб, инсонга хос бўлмаган ҳамма салбий хислатлар қаттиқ қораланади. Китобда Куръон ва ҳадислардан жуда кўп иқтибослар келтирилган.

Сирожуддин ибн Абу Бакр Саккокий Хоразмий (1160—1229)

Машҳур адиб ва тилшунос. Хоразмда туғилиб, Олмалиқда вафот этган.

Саккокийнинг «Мифтоҳ ал-улум» (Илмлар калити) номли машҳур филологик қомус асари бўлиб, уч қисмдан иборат: сарф, наҳв, илми маоний ва баён. Асарнинг маоний ва баён қисмида адабиёт, шеърят, нотиклик, аруз ва қофия каби масалалар ёритилган. «Мифтоҳ ал-улум»га айниқса унинг учинчи қисмига жуда кўп шарҳлар ёзилган. Улардан энг машҳури Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Қазвинийнинг (вафоти 739/1339) «Талхис ал-Мифтоҳ» («Мифтоҳ»ни тушунтириб бериш) китоби бўлиб, бунда асарнинг учинчи қисми шарҳланган. Саъдуддин Тафтазоний (вафоти 792/1390) «Шарҳ ил-мутаввал» (Кенг ёйилган шарҳ) номли шарҳини ёзган. Тафтонийнинг бу шарҳига ҳам бир қанча шарҳлар ёзилган.

Саъдуддин (ёки Нуруддин) Муҳаммад ибн Муҳаммад Авфий (XIII аср)

Бухоролик шоир, адиб ва сайёҳ. Бухорода илм олган. Самарқанд эликхонлари саройида хизмат қилади. Хоразм, Хуросон шаҳарларида яшади, мўғул истилоси даврида Ҳиндистонга кетди ва Деҳлида султон Шамсуддин Элтутмиш (606/1210—633/1266) замонида яшаб, ижод этди. Унинг асарлари форс-тожик тилида:

1. «Лубоб ал-албоб» (Мағизлар мағзи). 1222 йил ёзилган, мўғул истилосидан аввалги адабиёт ва маданият арбоблари ҳақида ягона манба ҳисобланади.

2. «Жомеъ ал-ҳикоёт ва-л-вомеъ ар-ривоёт» (Ҳикоя-

лар тўплами ва ривоятлар жилоси). 1227 йил атрофида ёзилган бўлиб, унда тарихий шахслар ҳақида икки мингдан ортиқ ривоят ва ҳикоятлар тўпланган. Охириги қисмида Марказий Осиёдаги туркий қабилалар ва шарқ олимлари орасида биринчи бўлиб уйғурлар ҳақида географик ва тарихий маълумотлар берилган. Асарнинг 1668 йили кўчирилган қўлёзмаси ЎзФА ШИда сақланмоқда(ашёвий рақами 2836).

Носир Бухорий **(вафоти 1301—1302)**

Носируддин Бухорий, Хожа Носир Бухорий номлари билан шухрат қозонган машҳур шоир. Давлатшоҳ Самарқандий уни маликушшуаро деб атаган. Келиб чиқиши бухоролик, шу ерда дастлабки илмини олиб, бутун умри саргуштликда ўтган девона сифат ва дарвешнамо шоир.

Носир Бухорий ҳақида бизгача етиб келган манбалардан энг қадимгиси Давлатшоҳ Самарқандийнинг (қар.) форс тилида ёзилган «Тазкират аш-шуаро» китобидир. Унда шундай ёзилган: «Маликушшуаро Носир Бухорий хотираси. Фозил киши эди. Унинг ашъорлари шеърӣ ранг-барангликдан холи эмас. Сўзларидан фақирлик ҳиди келиб туради. Ҳамиша саёҳат қилган, дарвешлар кийими — наMAT қалпоқ ва узун чопонда юрар ва ёнида эски бир китоб бўларди. Дунёвий нарсалардан шулардан бошқа ҳеч нарсаси йўқ эди». Давлатшоҳ тазкирасида шоирнинг бир ғазали келтирилган.

Носир Бухорий ҳақида Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб», Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон», Амин Аҳмад Розийнинг «Ҳафт иқлим» ва бошқа асарларда маълумотлар берилиб, унинг ижоди юксак баҳоланган. Носир Бухорий 772/1371 йили вафот этган. Унинг шеърларидан айрим парчалар кўп тазкира ва китобларда мавжуд. Бу асарлар қўлёзма ва тошбосма ҳолида Тошкент, Санкт-Петербург, Душанба ва бошқа хорижий кутубхоналарда сақланмоқда.

1956 йили Наманганда араб, форсий тиллар билимдони, олим Абдулвоҳид ота Саматов менга шоирнинг тўлиқ девонини тақдим этган эди. Қўлёзма 858/1454 милодий йили шоир вафотидан 77 йил ўтгач Шерозда

Маҳмуд котиб деган хаттот томонидан кўчирилган. Қўлёзманинг энг қимматли томони у дунёда энг тўлиқ девон ҳисобланади. Етти минг байтга яқин шеърятнинг ҳамма жанрларига оид шеърларни ўз ичига олган бу девон Ўзбекистонда Носир Бухорий ҳаёти ва ижодини ўрганишни бошлаб берди. Девон ва шоир ҳақида мақолалар эълон қилдим. «Носир Бухорий» китобчам босилиб чиқди. Солижон Қурбонов биродаримиз Носир Бухорий ҳаёти ва ижоди ҳақида номзодлик (1974 йили), шоир девони танқидий матни ҳақида докторлик (2004 йил) диссертацияларини ёқлади. Шоир девонини ўзбек тилига таржимаси билан чоп этишдай улкан вазифа турибди. Девон ЎзФА Шарқшунослик институтида Ҳамид Сулаймон фондида 2276 рақам билан сақланмоқда.

Паҳлавон Маҳмуд (1247–1326)

Хоразмлик шоир ва мутафаккир. Кўҳна Урганчда туғилган бўлиб, Хивада яшаган. Шу ерда маълумот олиб, форс тили ва адабиётини, диний илмларни ўрганган. У пўстиндўзлик, телпақдўзлик билан шуғулланган. Машҳур полвон-курашчи бўлиб, Ҳиндистон ва Эронда полвонликда донг таратган ва шунга кўра Паҳлавон Маҳмуд деб шуҳрат қозонган. Шамсуддин Сомиининг «Қомус ул-алом», Лутф Алибек Оразийнинг «Оташкадаи Оразий» китобларидаги маълумотларга қараганда, Паҳлавон Маҳмуд «Канз ул-ҳақоиқ» номли маснавий ёзган. Асар бизгача етиб келмаган. Фақат унинг айрим рубоийларигина сақланиб қолган, холос. Бу рубоийларда моддий борлиқнинг мангулиги, инсон ва табиат, ёр васли ва унинг лаззати ҳақида фикр юритади. Одамийликни улуғлайди, ўзи яшаган ижтимоий муҳит ва ундаги хатти-ҳаракатларни аёвсиз танқид остига олади. Паҳлавон Маҳмуд рубоийларида ахлоқ-одоб, поклик-ҳалоллик, инсонпарварлик ғоялари асосий ўринда туради.

Унинг рубоийлари Т.Жалилов, Муинзода, Васфийлар томонидан ўзбек тилига таржима қилинган ва чоп этилган.

Сайфуддин Мухаммад Фарғоний (XIII—XIV асрлар)

Сайфий Фарғоний номи билан ҳам машхур бўлган фарғоналик ўзбек шоири. Туғилган ва вафот этган йиллари номаълум. Машхур шоир Саъдий Шерозийнинг замондоши ва дўсти бўлган. Ўз ватанида илм таҳсил қилиб, мўғуллар таъқиби натижасида бу ердан чиқиб кетган ва 1262—84 йиллари Табризда умр кечирган. Табризда Саъдий ҳақида хабар эшитади ва унга бир неча шеърий мактублар юборади. У мактублардан тўрттаси бизгача етиб келган. Бу номалар Сайфуддин Фарғонийнинг Саъдийга бўлган эҳтиром ва эътиқодининг гувоҳидир. Шоирнинг Табриздаги аҳоли оғирлашади ва у Румнинг Оқсарой шахрига кўчиб кетиб, умрининг охиригача ўша ерда яшайди.

Сайфуддин Фарғонийнинг 10500 мисрадан иборат девони сақланиб қолган. 1312 йили кўчирилган энг қадимий нусхаси Истамбул университети кутубхонасида, 1349 йили кўчирилган нусхаси Воҳид Пошшо кутубхонасида, 1498 йили кўчирилгани Равон Кашку кутубхонасида сақланмоқда. Девондан 573 ғазал, 160 қасида, 4 қитъа, 23 рубойи жой олган. Шоир ўз ғазалларида Санойи, Фарируддин Аттор ва айниқса Шайх Саъдийлар йўлидан борган.

Шоир ғазалларида илоҳий ва инсоний ишқ-муҳаббат тараннум этилади, улар кишиларни ҳаяжонга солади, инсон қалбини жунбушга келтиради. Ошиқона тарзда ижод этилган ғазалларда илоҳий ишқ ҳам асосий ўринда туради. Сайфуддин Фарғоний сўфий таъб, тасаввуф намоёндаларидан бўлгани учун, унинг баъзи ғазалларида тасаввуфий ишқ ўз аксини топган. Шоир ғазалларида замондан шикоят ва мўғул босқинчиларини танқид қилиш садолари ҳам янграйди. Сиёсий тузумдан норозилик унинг қасидаларида айниқса кўпроқ кўзга ташланади. Танқидий, шикоятмуз, фалсафий руҳда ёзилган қасидаларида замонидаги ижтимоий тузум нуқсонлари, амир, вазир, ҳоким ва бошқа мансабдорлар танқид тиғи остига олинган. Сайфуддин Фарғоний ғазал ва қасидаларида ватан ва инсонни қуйлади, бировларга яхшилик қилиш, саховат, эҳсон, инсоф ва адолат каби олийжаноб хислатлар баён этилган. Мамлакат ободонлиги ва халқ фаровонлигини ҳукмдор-

нинг адолатли ва тадбиркор бўлишидан деб билади шоир. У халқ ва мамлакат аҳволига бетараф, бефарқ қараб турмади. Шоир шеърларида таъмагирлик, ҳукмрон табақаларга мадҳгўйликни учратмаймиз.

Сайфи Саройи (1324—1396)

Ўзбек шоири ва таржимони. Хоразмда туғилиб, шу ерда маълумот олгач, Олтин Ўрта (Сарой Берка)да яшадди, 1362—80-йиллари Саройда тож-тахт учун кураш кучайиб, 20 га яқин мўғул ҳукмдори янгиланди. Бундай нотинчлик туфайли Сайфи Саройи Мисрга кўчиб кетди. У ерда форс ва араб тилларини, адабиётини, халқ оғзаки ижодини мукамал ўрганади, Куръон ва ҳадислар, диний-илоҳий адабиётдан таълим олади. Сайфи Саройининг 10 дан ортиқ газали, битга қасидаси, бир неча рубоий ва қитъалари бизгача етиб келган. Унинг газалларида илоҳий ва дунёвий муҳаббат тараннум этилган. Унинг «Суҳайл ва Гулдурсун» деган тарихий достонида Тўхтамишнинг ўғли Суҳайл билан Темурнинг қизи Гулдурсун ўртасидаги муҳаббат куйланган.

Сайфи Саройи Мисрда яшаган даврида 1390—1391 йиллари Саъдийнинг «Гулистон» асарини ўзбек тилига таржима қилган. Таржимада асарнинг асосий гоъвий мазмуни сақланган ҳолда, айрим ҳикоятлар ва шеърый парчаларни халқ оғзаки ижодидан фойдаланиб, қайта ишланган, мавзу жиҳатдан бойитилган. Асар «Гулистон»нинг мукамал таржимаси сифатида муҳим аҳамиятга эгадир. Унинг ягона кўлёзма нусхаси Голландиянинг Лайден университети кутубхонасида сақланади.

Абулфазл Муҳаммад ибн Умар ибн Холид Жамол Қарший (XIV аср)

Марказий осиелик тилшунос олим, 1681—1282 йили юқорида зикр қилганимиз Абу Наср Исмоил ал-Жавҳарийнинг «ас-Сихоҳ» номли араб сарфу наҳвига оид машҳур асарини форс тилига таржима қилган. XIV аср бошида 1301 йилда бу асар асосида «ас-Сароҳ мин ас-Сихоҳ» («ас-Сихоҳ»дан олинган аниқ сўзлар) номли арабча-форсча луғат ёзган. Луғат ўша давр тилини, ай-

ниқса Исмоил Жавҳарий ижодини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Луғатда баъзи бир Марказий Осиёда ҳукм сурган сулолалар ва ўша вақтда машҳур бўлган Марказий осийлик олимлар ва шайхлар ҳақида маълумотлар ҳам берилган.

Бу асарнинг 1511 йилда Ҳусом Муҳаммад Баҳорий кўчирган (ашёвий рақами 2723) ва 1704 йили Мулло Феруз деган котиб кўчирган (ашёвий рақами 2400) иккита қўлёзмаси ЎзРФА ШИда сақланмоқда.

Абулқосим ибн Абу Бакр Лайсий Самарқандий (XV аср)

Машҳур тилшунос ва адиб. Унинг бизгача «Рисола фи-л-истиора» (Истиора ҳақида рисола) номли асари етиб келган ва бу китоб Шарқ халқлари ўртасида кенг тарқалган. Асар 888/1483 йиллар атрофида ёзилган бўлиб, «ал-Истиорат ас-Самарқандийя» ёки «Фароид ал-афоид ли таҳқиқ маоний ал-истиорат» (Истиора маъноларини аниқлашда фойдалар дурлари) номлари билан ҳам юритилади. Асар уч қисм – «иқд» (маржон)дан иборат бўлиб, ҳар бир «иқд» бир неча «фарид» (дур)ларга бўлинган. Бу китоб севиб ўқилган ва унга бир неча тилшунос олим ва адиблар томонидан шарҳлар ёзилган. Жумладан, Исомуддин Иброҳим ал-Исфароинийнинг (944/1537 йили Самарқандда вафот этган) «Шарҳ ал-Истиорат ас-Самарқандий» номли шарҳи.

«Рисола фи-л-истиора»нинг бешта қўлёзмаси ва унга ёзилган шарҳлар қўлёзмалари ЎзРФА ШИда сақланмоқда.

Муҳаммад Солиҳ (1455–1535)

Ўзбек шоири, тарихчи ва давлат арбоби. 859/1455 йилда Хоразм ҳокими Нур Саъидбек оиласида туғилган. Шу ерда бошланғич маълумот олгач, Ҳиротга келиб, Абдураҳмон Жомийдан таҳсил кўрган. 1490 йилгача Хуросонда Ҳусайн Бойқаро хизматида бўлиб, кейинчалик Бухоро ва Самарқандда темурийлар, 1499

йилдан бошлаб Шайбонийхон хизматида бўлган ва «амирулумаро», «маликушшуаро» унвонларига сазовор бўлган. Шайбонийхоннинг ҳарбий юришларида қатнашган. 1500 йил Шайбонийхон Бухорони олиб, унга Муҳаммад Солиҳни ҳоким қилади. У Чоржўй, Нисо вилоятларида ҳам ҳокимлик қилган. 1507—1510 йил Ҳиротда яшаб, олим, шоирлар билан ҳамкорлик қилган. Муҳаммад Солиҳ 942/1535 йил Бухорода вафот этган.

Муҳаммад Солиҳнинг девони етиб келмаган, лекин унинг Солиҳ тахаллуси билан ёзилган шеърлари сақланиб қолган. Унинг бизгача етиб келган «Шайбонийнома» номли назм билан ёзилган достони тарихий, этнографик ва жуғрофий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эгадир. Достон 880 мисра ва 76 бобдан иборат бўлиб, 5—6 йиллик теурийлар ва шайбонийлар тарихини ўз ичига олади. 1961 йили Тошкентда нашр этилган.

Атоий (XV аср)

Ғазалнавис ўзбек шоири. Самарқанд, Ҳирот ва Балхда яшаган. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида Алишер Навоийнинг «Мажолис ан-нафоис» асарида шундай дейилган: «Мавлоно Атоий Балхда бўлур эрди. Исмоил ота фарзандларидандур. Дарвеш ва хушхулқ, мунбасит киши эрди. Ўз замонида шеъри атрок (туркий халқлар) орасида кўп шуҳрат тутди. Бул матлаъ анингдурким:

«Ул санамким, сув яқосида паритек ўлтурур,
Ғояти нозуклукиндин сув ила ютса бўлур...»

Атоий ижодида илоҳий ва дунёвий муҳаббат асосий ўрин тутади, реал ҳаёт, инсон улуғланади, табиат манзараси тасвирланади. У ўз асарлари билан XV аср дунёвий адабиёти ривожланишига муносиб ҳисса қўшган. Шоир шеърлари бизгача тўлиқ етиб келмаган, Атоий девонининг тахминан XVI асрда кўчирилган 260 ғазални ўз ичига олган қўлёзма нусхаси Русия ФА Санкт-Петербург бўлимида сақланмоқда. «Танланган ғазаллари» 1980 йили Тошкентда чоп этилган.

Саккокий **(XIV—XV асрлар)**

Мовароуннахрлик йирик шоир. Унинг исми маълум эмас. Саккокий (пичоқчи) тахаллуси шоир хунарманд оиладанлигига далолат қилади. У Самарқандда ўқиган ва шу ерда Халил Султон (1405—1409) ва Улуғбек (1409—1449) ҳукмронлиги даврида яшаб, ижод этган. Алишер Навоий Саккокий ижодига юксак баҳо берган: «Турк алфозининг булагосидан Мавлоно Саккокий ва Мавлоно Лутфийким, бирининг ширин абёти иштихори Туркистонда беғоят ва бирининг латиф ғазалиёти интишоири Ироқ ва Хуросонда бениҳоят дурур». Саккокий халқнинг бой оғзаки ижодини пухта ўрганган, улардан ижодий озиқланган. Унинг ғазалларида илоҳий ва дунёвий ишқ-муҳаббат куйланган. Жоҳиллик ва адолатсизликка қарши адолатпарварлик, халқпарварлик ғоялари илгари сурилган.

Саккокий ижодининг гуллаган даври Улуғбек ҳукмронлик қилган даврга тўғри келади. У Улуғбекдан паноҳ топган, шунинг учун унинг ижодий фаолияти одил подшоҳ билан боғлиқдир. Шеърларида Улуғбекни кўкларга кўтариб мақтайди, шундай маърифатпарвар шоҳ билан замондош бўлганидан фахрланади.

Саккокий ўзи тузган девоннинг нусхалари Лондонда Британия музейида (XVI аср ўрталарида кўчирилган), Тошкентда ЎЗРФА Шарқшунослик институтида (1937 йили Шоислом котиб томонидан кўчирилган) нусхаси сақланмоқда. Бу ҳар икки нусха ҳам тўлиқ эмас.

Саккокий XV аср ўрталарида вафот этган бўлиши керак. Чунки 1465—1469 йиллари Навоий Самарқандда бўлган. Бу вақтда агар Саккокий ҳаёт бўлганда, Навоий албатта у билан учрашган бўларди.

Мавлоно Саккокий ажойиб шеърлар ва бетакрор қасидалар ижод этган, ўзбек мумтоз адабиётининг тараққиётига маълум ҳисса қўшган машҳур шоирдир.

Қосим Анвар **(1355—1433)**

Шоир, мутафаккир ва мутасаввиф. Ҳиротда туғилиб, шу ер мадрасаларида илм олиб, ёшлигидан Сад-

руддин Ардабийга мурид бўлиб, сўфийлик тариқатини мукамал эгаллайди. 1426 йили Ҳирот масжидида ҳуруфийлар оқими тарафдорлари томонидан фитна уюштирилиб, Аҳмад Лур дегани Шоҳрухни ярадор қилади. Қосим Анвар ҳуруфийлар билан яқин алоқада бўлгани учун, Ҳиротдан Самарқандга сургун қилинади. Самарқанд ҳокими Улуғбек уни яхши кутиб олади. Ҳуруфийлик оқими ҳарфларни илоҳийлаштириб, кишиларни борлиқ дунё, ҳарфлар ва Худони идрок қилишга чақиради. Улар шаҳар камбағаллари ва ҳунармандлар манфаатини ҳимоя қилиб, зўравонлик, жабрзулм, зодагонларнинг ўзбошимчалигига қарши курашганлар.

Қосим Анвар девони қўлёзма нусхалари Санкт-Петербург, Тбилиси, Самарқанд ва бошқа илм марказларида сақланмоқда, 1958 йили Техронда унинг «Қуллиёт»и Саъид Нафисий томонидан чоп этилди. Яна куйидаги асарлар унинг қаламига мансуф:

1. «Анис ал-ошиқин» (Ошиқлар дўсти) маснавийси.
2. «Сад мақом дар истилоҳи сўфий» (Тасаввуф истилоҳида юз мақом).
3. «Рисола-адади мақомот» (Мақоматларнинг сони ҳақида рисола).
4. «Рисола дар баёни илм» (Илм ҳақида рисола).
5. «Савол ва жавоб» рисоласи кабилар.

Қосим Анвар темурийлар даврининг йирик мутафаккири, шоири бўлган ва ўша давр маънавий ҳаётига ўз ҳиссасини қўшган.

Лутфий **(1366—1465)**

Лутфуллоҳ Лутфий атоқли ўзбек шоири, мутафаккири, ўзбек мумтоз адабиётининг йирик намоёниси.

Ҳиротнинг Деҳканор мавзеида туғилиб, шу ерда яшаб, ижод этган. Мактаб ва мадрасаларда таълим олган, Куръони карим ва ҳадисларни, араб ва форс тилини, адабиётини чуқур ўрганган. Дунёвий илмларни эгаллаган. Алишер Навоий ва Абдураҳмон Жомийлар билан яқин мулоқотда бўлган, ўз асарлари билан Хуросон ва Мовароуннаҳр адабий муҳитида чуқур из

қолдирган Мавлоно Лутфийни Алишер Навоий «Маликулкалом» (Сўз подшоси) деб атаган эди.

Диний-илоҳий ва дунёвий илмларни камолига етказган шоир Шаҳобуддин Хиёбоний қошида тасаввуф илмидан таълим олади. У Абу Али ибн Синонинг «ал-Қонун фи-т-тиб» ва «аш-Шифо» асарларини чуқур ўрганади.

Лутфий ҳам ўзбек, ҳам форс тилида ижод этган. Унинг салмоқли шеърлар тўплами мавжуд. У бир қанча дostonлар битган бўлса ҳам, бизгача фақат «Гул ва Наврўз» дostonи етиб келган. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида Лутфийнинг маснавий билан ёзилган ўн минг байтдан ортиқ «Зафарнома» номли дostonи борлигини, лекин у оққа кўчирилмай, шуҳрат қозонмаганини ёзган. Манбаларда қайд этилишича, Лутфий ахлоқ-одобга оид «Машқун ул-ҳақоиқ» номли асар ёзгани ҳам эсланади. Хўтанлик Мулла Исматуллоҳнинг «Тарихи мусиқиюн» (Мусиқашунослар тарихи) китобида Лутфийнинг мусиқа билан шуғуллангани, куйлар басталагани ёзилган. ЎзРФА Шарқшунослик институтида шоир девонининг бир неча нодир нусхалари мавжуд. Унинг девони қўлёзмалари Лондон ва Париж кутубхоналарида ҳам сақланади. Лутфий девонидан парчалар бир неча бор нашр этилди. 1987 йили Ф. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриётида шоирнинг «Сенсан севарим» тўплами чоп этилди. Девон ғазал, қасида, рубоий, туюқ, қитъа ва фардлардан иборат. У одатдагидек Аллоҳга ҳамд ва пайғамбар (с.а.в.)га наътлар билан бошланади. Унда Шохрух Мирзога, Бойсунғур Мирзо, Искандар Мирзоларга бағишланган қасидалар ҳам мавжуд. Девоннинг асосий қисмини дунёвий ва илоҳий мавзуларда ёзилган ишқий шеърлар ташкил этади. Тасаввуфий шеърлар ҳам анчагина ўринни эгаллаган.

Абдурахмон Жомий (1414—1492)

Машхур форс-тожик шоири, мутасаввиф, нақшбандия тариқатининг йирик намояндаларидан. Нишопур яқинидаги Жом шаҳрида туғилиб, Ҳиротда яшаган Ҳиротдаги «Низомия» мадрасасида ўқиб, ўз даврининг таниқли тил, адабиёт олимларида таҳсил олади. Ке-

йинчалик Самарқандга келиб, Улуғбек мадрасасида Қозизода Румий, машҳур исломшунос Фазлуллоҳ Абулайс кабилардан фақат тил ва адабиётгина эмас, риёзат, фалакиёт, фалсафа, фикҳ (Ислом ҳуқуқшунослиги), дин асослари, ҳадис ва тафсири илмларини чуқур ўрганган. Ҳиротга келиб тасаввуф йўлига кирди. У ўзига пир қилиб шайх Саъдуддин Қошғарийни (вафоти 1456) танлайди. Саъдуддиннинг таълимоти машҳур мутасаввиф Баҳоуддин Муҳаммад Нақшбанд таълимотларига яқин бўлиб, у ўз муридларини Ислом динининг асосий ақидаларига амал қилиш билан бирга, амалий иш билан ҳам шуғулланишга, ҳалол меҳнат билан яшашга чақиради. Жомий Саъдуддин Қошғарий қизига уйланади. У ўз даврида нақшбандия тариқатининг йирик вакили ва тарғиботчиси сифатида танилди. Шунинг учун Хожа Аҳрор билан яқин муносабатда бўлди. Жомий Хуросонда темурийлардан Шоҳрух, Абулқосим Бобир, Абу Саъид ва Ҳусайн Бойқаро подшоҳлиги даврида яшади. У темурийлар, Ироқ подшоҳлари, Туркия султонлари билан хат орқали алоқалар ҳам қилиб турган. Ҳусайн Бойқаро тахтга чиққандан кейин Жомийнинг мавқеи жуда ортиб кетади. Султон Ҳусайн ва унинг кўп авлодлари Жомийга ўзларини мурид деб эълон қилдилар. Жомий 1472 йили ҳажга борган. Яқин Шарқ мамлакатларининг подшоҳлари унга катта иззат-икром кўрсатадилар, совғалар берадилар. Сафар давомида у Нишопур, Сабзавор, Бистом, Домғон, Қазвин, Ҳамадон, Карбало, Бағдод, Дамашқ, Ҳалаб, Табриз каби шаҳарларда бўлади. Унинг жуда кўп ери бўлган, у подшоҳлик ишларида ўз маслаҳатлари билан қатнашиб турган, ҳукмдорлар у билан ҳисоблашганлар.

1476—1477 йиллар 25 ёшли Навоий Жомийни ўзига пир деб танийди. Шу вақтдан бошлаб бу икки буюк шахс орасида ўзаро яқин дўстлик пайдо бўлди. Уларнинг энг яхши асарлари яратилишида икки буюк қалам соҳибининг маънавий яқинлиги катта ижобий аҳамият касб этди. Ўз асарларида бир-бирларини ҳурмат билан тилга олиб, юксак баҳо бердилар. Жомий «Нафақот ул-унс», «Лужжат ул-асрор», «Рисолаи мусиқи», «Рисолаи муаммо» каби ўндан ортиқ асарини Навоий маслаҳати билан ёзган. Навоий ҳам «Тухфат ул-аҳрор», «Ҳайрат ул-аброр» каби асарларини ёзишда Жомийдан таъсирланган. Жомий ва Навоий ўз ижодлари би-

лан ўша даврдаги фан ва маданият, санъат ва адабиёт, тасаввуф ва умуман Ислом динининг ривож топишига катта таъсир кўрсатдилар.

Жомий ўз асарларини форсий тилда ёзди, у араб тилини ҳам жуда яхши билган. Машхур тилшунос Ибн ал-Ҳожибнинг араб тили синтаксисига бағишланган «ал-Кофия» дарслигига 1492 йили ғоятда яхши шарҳ ёзган. Бу шарҳ Марказий Осиё ва Яқин Шарқ мамлакатлари мактаб ва мадрасаларида сўнги вақтларгача араб тилидан асосий қўлланма бўлиб келди. Навоий маълумотларига қараганда, Жомий ўзбек тилини ҳам яхши билган. Жомий вафотига бутун Ҳирот халқи мотам тутган. Дафн маросимини Навоий бошқарган. Уни пири Саъдуддин Қошғарий қабри ёнига дафн этганлар.

Баъзи олимлар Жомий асарларини 100 га яқин десалар, Навоий унинг 38 та асарини санаб ўтган. Унинг асарлари фалсафа, тасаввуф, тилшунослик, адабиётшунослик, санъат соҳаларига, назм ва насрнинг ҳар хил жанрларига оиддир. У Шарқ халқлари маданияти тарихида буюк шоир ва мутафаккир олим, мутасаввиф сифатида машхурдир. Унинг ижодида халқ оммасининг аянчли аҳволи, золимларга нафрат ва ғазабини, келажак ҳақидаги юксак орзуларини кўрамиз. Шу билан бирга шоир ижодида Ислом ғояларини тарғиб этиш, халқ оммасини тасаввуфга чақириш ҳам асосий ўрин олган. Жомий тасаввуфи илғор аҳамиятга эга. У ўзининг бутун ижодида адолат ва халқ манфаати учун курашди, шаҳар ҳунармандлари, косиблар, қишлоқдаги деҳқонлар манфаатини ҳимоя қилди. Жамиятдаги текинхўрлик билан яшовчи табақалар ҳаётига «қўлини қадок қилиб кун кўрувчи», ҳаёти оғир бўлса ҳам «юраги ҳавас билан тўла» меҳнаткаш табақалар турмушини қарама-қарши қўяди ва меҳнат кишиларини ҳақиқий инсон эканини кўкларга кўтариб мақтайди. Ўз асарларида халқ оммасининг энг яхши орзу умидларини куйлайди. Ўзининг «Ҳафт авранг», «Силсилат уз-заҳаб», «Тухфат ул-аҳрор», «Сухбат ул-аброр», «Ҳирадномаи Искандарий» асарларида Жомий юксак хулқ-атвор ғояларини тарғиб қилди, кишиларни ватанпарварликка, ўзаро ёр-биродар бўлишга, аҳликка, инсоф ва виждонликка, сахийлик ва ҳимматликка, тўғрилиқ ва ҳалолликка чақиради. Жомийнинг энг сеvimли мавзурларидан бири маърифатни куйлаш ва жаҳолатга, за-

рарли бидъатларга қарши курашиш эди. У ўз даврининг йирик мутасаввифи бўлса ҳам, виждонсиз, ҳийлагар дин арбобларини, қалбаки сўфийларни ҳажв қилди, нафсга берилган тамаъгирлар устидан кулди. Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс» асарида машҳур сўфийлар ҳақида жуда қимматли маълумотлар берилган. Марказий Осиёда тасаввуф тарихини ўрганишда бу асар ниҳоятда муҳим аҳамиятга эгадир.

Давлатшоҳ ибн Алоуддавла Бахтишоҳ Самарқандий (1436—1495)

Шоир, адиб ва давлат арбоби. Ўқиб, машҳур олим Фазлуллоҳ Самарқандийдан таълим олади. Ўқимишли киши бўлиб етишиб чиқишига қарамай, илм-фан билан умрининг сўнгги давларида 1480-йиллардан бошлаб шуғулланади. Отаси каби сарой хизматига ва ҳарбий ишларга жалб қилиниб, Шоҳрух ва Ҳусайн Бойқаро олиб борган кўпгина урушларда қатнашади. У сўнгги марта 875/1471 йили Султон Ҳусайн билан Абу Саъиднинг ўғли Султон Маҳмуд ўртасида Чакмансарой деган жойда бўлган жангда қатнашган.

Давлатшоҳ жуда катта даврни (асосан IX—XV асрлар) ўз ичига олган «Тазкират уш-шуаро» асарининг муаллифи. Ҳусайн Бойқаро ва Навоийга бағишланган бу асарда IX—XV асрларда яшаган 156 шоир ҳақида маълумот берилиб, уларнинг шеърларидан парчалар келтирилган. Давлатшоҳ тазкирани ёзишда ўзидан олдин ўтган кўп олимларнинг асарлари ва тазкираларидан фойдаланган. Тазкира етти табақа (боб)га ажратилган.

Биринчи ва иккинчи табақалари Эрон ва Марказий Осиёда X—XV асрларда яшаган 21 шоирга бағишланган.

Учинчи, тўртинчи ва бешинчи табақаларида хоразмшоҳлар (1077—1231), элхонийлар (1258—1349) ва музаффарийлар (1315—1393) даврида яшаган 53 шоир ҳақида маълумот берилган.

Олтинчи ва еттинчи табақалар Темур ва темурийлар замонида ўтган 41 шоирга бағишланган. Хотимада Давлатшоҳ ўз замондошлари Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий ва яна тўрт шоир ҳақида сўз юритган.

«Тазкират уш-шуаро» фақат шоирлар ҳақида маълумот бериб қолмай, унда муаллиф яшаган замоннинг подшоҳ ва вазирлари, машҳур кишилари ҳамда IX—XV асрларда Марказий Осиё ва Хуросонда содир бўлган сиёсий воқеалар ҳақида ҳам маълумотлар берилган. Шунинг учун бу асар муҳим тарихий манбаъ сифатида ҳам аҳамиятга эгадир.

«Тазкират уш-шуаро» қўлёзмалари дунёнинг кўпгина кутубхоналарида сақланмоқда. ЎзФА Шарқшунослик институтида 11 та нусха мавжуд. Тазкира бир неча марта нашр этилган: Истанбул (1259/1843), Бомбай (1305/1887), Лондон (1901), Техрон (1958) кабилар. 1900 йили инглиз тилига, 1318/1900 йили Хивада Муҳаммад Рафиъ томонидан эски ўзбек тилига таржима қилинган.

1967 йили Б.Аҳмедов «Тазкират уш-шуаро»дан Марказий Осиё ва хуросонлик 32 та, 1981 йили 50 дан ортиқ шоир ҳаёти ва ижодига оид маълумотларни ўзбек тилига таржима қилиб, «Давлатшоҳ Самарқандий» рисоласида нашр эттирди. Ҳали бу йирик асар тўла таржима қилиниб, тадқиқ этилганича йўқ.

Алишер Навоий (1441—1501)

Буюк ўзбек шоири, адиби ва тилшуноси, мутафаккир. Низомуддин Мир Алишер Навоий 1441 йил 9 февраль (ҳижрий 844 йил 17-рамазон оyi) Ҳиротда туғилган. Отаси Фиёсуддин Муҳаммад ўғли тарбиясига жиддий эътибор беради. Алишернинг шеърлятида илк устозлари тоғаси Мир Саййид Кобулий ва Муҳаммад Али Ғарибийлар бўлган. 1452 йили отаси вафот этади. Шу йили Ҳирот тахтига ўтирган Шоҳрухнинг набираси Абулқосим Бобир Алишер ва ва унинг мактабдош дўсти Ҳусайнни саройга ўз тарбиясига олди. 1452 йили ўзи билан Машҳадга олиб кетди. 1466—1468 йиллари Самарқандда таълим олди. Алишер Навоий 28 ёшида Қуръон, ҳадис ва бошқа диний асарларни пухта ўрганиб, араб, форс тиллари ва адабиётини, Ислом давлатлари тарихини мукаммал эгаллаган, юртга танилган истеъдодли шоир ва давлат арбоби даражасига кўтарилган эди. 1469 йилда Ҳусайн Бойқаро Навоийни Самарқанддан чақириб олиб, муҳрдорлик вазифасига

тайинлайди. 1472 йили уни вазирлик лавозимига кўтариб, унга «Мири кабир» (Улуғ амир) унвонини берди. Бу лавозимдан Навоий халқ манфаати, мамлакат ободонлиги, маданият равнақи, адолат тантанаси учун фойдаланди.

Ҳиротда «Ихлосия» мадрасаси, дарвешлар учун «Халосия» хонақоҳи, беморлар учун «Шифоҳия» касалхонаси, «Дор ул-хуфаз» (Қорихона) қурдирди. Унинг кутубхонасида 70 дан ортиқ хаттот ва мусаввирлар кўлёмаларни кўчириш, уларни безаш билан шуғулланганлар. Навоий ўзи қурдирган мадраса, шифоҳоналарни жиҳозлаш, мударрис ва талабаларни маош билан таъминлашни ҳам ўз зиммасига олган. У ўз ҳузурига илм аҳли, шоир ва санъатшуносларни чорлаб, маъруза, суҳбатлар уюштириб турар, ёш истеъодларни тарбия қилиб, уларга шароитлар яратиб берарди (Хондамир, Беҳзод, Восифийлар шулар жумласидандир).

Шу давр ичида Навоий ёшлик ва йигитлик пайтларида ёзган шеърларини жамлаб, ўзининг илк девони «Бадаий ул-бидоя» (Бадиийлик ибтидоси)ни тузди. Бунга 800 дан ортиқ шеърлари жамланган бўлиб, шоир ижодий камолотининг биринчи намунаси эди.

1483 йилдан Алишер Навоий ўзининг шоҳ асари беш дostonдан иборат «Хамса» асарини ёзишга киришди ва уни уч йилда тугатди. Асар 50 минг мисрадан иборат: «Ҳайрат ул-аброр» (Яхши кишиларнинг ҳайратланиши), «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр» (Етти сайёра) ва «Садди Искандарий». Шоир «Хамса»сига кирган дostonларда ўша даврнинг муҳим муаммоларини, мутафаккир сифатида илғор қарашларни олға сурди, ўзбек тилининг қудратини оламга намойиш этди.

Шу йилларда Навоий иккинчи девони «Наводир ун-ниҳоя» (Беҳад нодирликлар)ни ёзиб тугатди.

1487 йили Навоий Астрабод ҳокими этилди. Бу ерда икки йил ҳокимлиги даврида шаҳар ободончилиги, илм-фан равнақи учун анча ишларни амалга оширди.

1492 йили шоир ўзининг лирик шеърларини жамлаб «Чор девон» мажмуасини тузди. Асар 45 минг мисрага яқин турли жанрлардаги кичик ва ўрта ҳажмли шеърларни ўз ичига олган. «Чор девон» қуйидаги номлар билан аталади: «Фаройиб ус-сиғар» (Болалик ажойиботлари), «Наводир уш-шабоб» (Йигитлик даври но-

дирликлари), «Бадойеъ ул-васат» (Ўрта ёш бадиалари), «Фавоид ул-кибор» (Кексалик фойдалари). У тўрт жилдда шеърятнинг 16 жанрига оид 3000 дан ортиқ шеър бўлиб, улар 2600 ғазал, 210 қитъа, 133 рубоий, 86 фард, 52 муаммо ва бошқалардан иборат. Навоий 12 мингдан иборат шеърини форс тилида ёзган, булар Фоний тахаллуси билан девонга жамланган. Навоий қаламига мансуб қуйидаги насрий асарларни кўрсатиш мумкин:

1. «Зубдат ут-таворих» (Тарихлар қаймоғи).
2. «Ҳолати Саййид Ҳасан Ардашер».
3. «Ҳолати Паҳлавон Муҳаммад».
4. «Хамсат ул-мутаҳаййирин» (Беш ҳайратда қолганлар).
5. «Насоим ул-муҳаббат» (Муҳаббат шабодалари).
6. «Мезон ул-авзон» (Вазнлар ўлчови). Аруз илмига оид бу асар 1492 йили ёзилган.
7. «Муфрадот» (Фардлар). Форс тилида.
8. «Ситтаи зарурия» (Олти зарур нарса). Форс тилида.
9. «Фусули арбаа» (Тўрт фасл). Форс тилида.
10. «Лисон ут-тайр» (Қуш тили). 1498 йили ёзилган.
11. «Муҳокамат ул-луғатайн» (Икки тил муҳокамаси). 1499 йили ёзилган.
12. «Маҳбуб ул-қулуб» (Қалблар маҳбуби). 1500 йили ёзилган. Навоийнинг охириги асари.
13. «Тарихи мулуки Ажам» (Ажам подшоҳлари тарихи).

Алишер Навоий 1501 йил бошида 60 ёшида вафот этди. У ўзининг бой ижоди билан Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг бутун ҳаётига улкан ҳисса қўшди. Асарлари қўлёзмалари бутун жаҳон кутубхоналарида сақланмоқда.

Ҳусайн Бойқаро (1438—1506)

Султон Ҳусайн Бойқаро шоир ва ҳукмдор, Амир Темурнинг эвараси. 1438 йил июл (842 йил муҳаррам) Ҳиротда Давлатхона саройида дунёга келган. Отаси Ғиёсуддин Мансур 1445 йил вафот этиб, 14 ёшигача мактабда таълим олади ва шу мактабда Алишер билан дўстлашади. 1452 йилдан Ҳусайн Ҳирот ҳокими Абул-

қосим Бобир саройига хизматга киради. Бу ерда Алишер билан бирга тарбияланади. 1457 йили Абулқосим Бобир вафотидан сўнг, Ҳусайн Мирзо саройни тарк этиб, Марв ҳукмдори Санжар Мирзо хизматига келади. Санжар 15 ёшли қизи Бека Султонни унга никоҳлаб беради. Бироқ қайнота билан ора бузилиб, Ҳусайн Мирзо ўн йилдан ортиқ Хоразм, Хуросон, Астробод, Мозондарон ва Журжон диёр ва шаҳарларида умр кечиради. Ниҳоят, Ҳирот султони Абу Саййид Мирзо ҳалокатидан сўнг 1459 йил 24 мартда Ҳирот тахтини эгаллайди.

Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида Хуросон фуқаролари бир мунча осойишта ва фаровон ҳаёт кечирганлар. Айниқса, Алишер Навоий вазирлиги даврида мамлакатда йирик сув иншоотлари, мадраса, масжид, карвонсарой, работ, кўприклар, ҳаммомлар барпо этилди. Хондамирнинг (қар.) ёзишича, султон Ҳусайн Бойқаро даврида Хуросонда қирққа яқин иншоотлар вужудга келган. Ҳиротга атрофдан олимлар, шоирлар, адиблар, рассомлар, хаттотлар, мусиқашунос, меъмор ва бошқа ҳунар аҳллари тўпланганлар. Алишер Навоийнинг ёзишича, Ҳусайн Бойқаро қадимги турк тилининг ривожини учун бир қанча чора-тадбирларни амалга оширган. Турк тилини истеъмолга киритиш учун махсус фармонлар чиқарган.

Ҳусайн Бойқаро нафақат ҳукмдор, балки турк тилида ижод этган истеъдодли шоир ҳам эди. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида «Ул ҳазратнинг хуб ашъорлари ва марғуб абёти бағоят кўпдир ва девон ҳам мураттаб бўлубтур» деб ёзган. Ҳусайн Бойқаро девони Қобулда 1968 йили нашр этилган.

Камолуддин Бехзод (1455—1537)

Буюк мусаввир ва миниатюрасоз, Алишер Навоийнинг шогирди.

1455 йили Ҳиротда туғилган. Ота-онадан жуда эрта ажралиб, болаликдан машҳур ҳиротлик мусаввир Амир Рухуллоҳ (Мирак Наққош) уни ўз тарбиясига олиб, ҳар томонлама илмли қилиб вояга етказди. Камолуддин Мирак Наққошнинг Нигористонида наққошлик ва миниатюрасозлик ҳунарининг сир-асрорларини

ўрганди. Унинг буюк мусаввир бўлиб етишишида Алишер Навоий назарига тушиши, унинг буюк даҳосидан баҳраманд бўлиши катта аҳамиятга эгадир.

Беҳзод ғоятда меҳнатсеварлиги, заҳматкашлиги, ўткир зеҳну заковати туфайли тез орада Ҳиротда машҳур мусаввир бўлиб танилди. Ҳусайн Бойқаро уни саройга таклиф этиб, махсус жой ажратиб, ижодий ишлар билан шуғулланишига кенг имкониятлар яратиб берди. 1487 йили Беҳзод Ҳусайн Бойқаро фармони билан Ҳиротдаги салтанат кутубхонасига бошлиқ этиб тайинланди. 1506 йили Ҳусайн Бойқаро вафот этди ва 1507 йили кўчманчи ўзбек қабилалари хони Шайбонийхон Ҳирот тахтини эгаллади. Беҳзод унинг саройида ижодий ишини давом эттирди. Шайбонийхон унга шарт-шароитлар яратиб берди.

1510 йили Ҳирот сафавийлар томонидан босиб олинди. 1512 йили шоҳ Исмоил Сафавий Беҳзодни бир неча шогирдлари билан бирга салтанати пойтахти Табризга олиб кетди ва унга ижод қилмоқ учун барча шарт-шароитларни яратиб берди. Беҳзод Табризда миниатюрасозликнинг яна бир улкан мактабини яратди. 1514 йили Табриз яқинида турклар билан бўлган жангда сафавийлар мағлубиятга учрагандан кейин, Беҳзодни турклар ўлжа қилиб олиб кетмасин деб, атоқли хаттот Шоҳ Маҳмуд Нишопурий билан бирга бир ғорга яшириб қўйдилар.

1512—1522 йиллар Беҳзод ҳаётида оғир ва мусибатли йиллар бўлди. 1522 йили Исмоил Сафавий Беҳзодни Табриздаги китобхонасига бошлиқ этиб тайинлайди. 1537 йили Беҳзод Ҳиротда жияни ва шогирди Рустам Алининг оғир беморлигини эшитиб, уни кўриш учун бу ерга келди, жияни вафот этган бўлади, кўп ўтмай шу йили ўзи ҳам оламдан ўтди.

Беҳзод нафис санъат тасвир (миниатюрасозлик) соҳасида махсус «Беҳзод мактаби»ни яратган улуғ сиймодир. Унинг миниатюралари тириклигидаёқ ва ундан сўнг мусулмон Шарқида ва Фарбда бу санъатнинг энг олий ютуғи деб тан олинди ва қимматли санъат асарлари сифатида машҳур бўлди. Беҳзод «Шарқ Рафаэли» номи билан дунёга танилди. Унинг ўттизга яқин расм ва расмлар туркумидан иборат асарлари маълум.

Беҳзод кўплаб шогирдлар етиштирди. XV—XVI асрларда унинг шогирдлари Ҳирот, Табриз, Бухоро, Са-

марқанд, Шероз, Исфахон, Истанбул, Ҳиндистонда ва бошқа жуда кўплаб шаҳарларда устод ишини зўр муваффақият билан давом эттирдилар.

Зайнуддин Маҳмуд ибн Абдулжалил Восифий (1485—1532)

Марказий осиелик машҳур шоир ва адиб. Ҳиротда туғилган. Отаси мунший бўлган. Восифий шу ерда яхши таълим олиб, ўз ижодини Алишер Навоий адабий мактабида бошлаган. Ҳиротни Эрон шоҳи Исмоил (1502—1524) босиб олгандан кейин, 1512—14 йиллари Самарқанд ва Бухорода яшаган, умрининг сўнгги йиллари Тошкентда яшаб, шу ерда 939/1532—33 йиллар атрофида вафот этган.

Восифийнинг бир қанча шеърий ва насрий асарларини ўз ичига олган, эсдаликлар услубида форсий тилида 939/1532—1533 йилларда ёзилган «Бадое ал-вақоеъ» (Ажойиб воқеалар) номли китоби қатга адабий ва тарихий аҳамиятга эгадир.

Асарда Марказий Осиё, Афғонистон ва Эронда XVI аср биринчи ярмида рўй берган воқеалар ҳаққоний ва кўп ҳолларда ҳажвий тарзда бадиий баён этилган. Унда Ибн Сино, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий каби олим ва шоирлар, давлат арбоблари ҳақида қизиқарли ҳикоялар келтирилган. Бу асардан Б.А.Дорн, В.В.Бартольд, А.Ю.Якубовский, Е.Э.Бертельс каби олимлар фойдаланганлар. Китобнинг илмий-танқидий матни 1961 йили А.Н.Болдирев томонидан нашр этилди. «Бадое ал-вақоеъ»нинг бир қанча қўлёзмалар ЎзФА ШИда сақланмоқда.

Заҳируддин Муҳаммад Бобир (1483—1530)

Ўзбек мумтоз адабиётининг йирик вакили, тарихчи олим. Ҳиндистонда ҳукм сурган бобирийлар давлатининг асосчиси, теурийлар ҳукмдорларининг сўнгги намоёндаларидан бири. 888/1483 йили Ахсикатда ёки Андижонда туғилган. Отаси Умар Шайх Мирзо Амир Теурунинг набираси. Бобир Андижонда сарой муҳитида ўқиб, тарбияланди. Ёшлигида илм-фан шеъриятга қизиқди. Отаси вафотидан сўнг, 1494 йили ўн икки

ёшида тахтга ўтирди. Темур давлатини қайта тиклаш учун 1495—96 йилларда Самарқандга муваффақиятсиз уруш қилди, 1497—98 йиллар Самарқандни эгаллади. Кейин Андижонда унга қарши исён кўтарилади ва Андижонга қайтиб, у ерни эгаллай олмади. 1500 йили Самарқандни иккинчи марта эгаллади. Алишер Навоий билан хат ёзишди. Самарқанд шайбонийлар томонидан забт этилгач, Бобир Самарқандни ташлаб кетишга мажбур бўлди. 1504 йили Шайбонийхон Андижонни ҳам қўлга киритгач, Бобир жанубга йўл олиб, Кобулда ўз ҳокимиятини ўрнатди. 1505—1515 йилларда у Марказий Осиёга қайтишга уриниб кўрди, ammo муваффақиятга эриша олмади. 1519—1525 йилларда Ҳиндистонни қўлга киритиш учун жанглари олиб бориб, 1526 йили Панипатда Ҳиндистон султони Иброҳим Лўди билан ва 1527 йили Читора ҳокими Рано Санго билан бўлган жангларида қўли баланд келиб, у Ҳиндистонда ўз ҳукмронлигини ўрнатди ва Бобирийлар сулоласи барпо этилди. Бу сулола Ҳиндистонда 300 йилдан ортиқ ҳукмронлик қилди.

Бобир 1530 йил декабрда Агра шаҳрида вафот этди, кейинчалик унинг ҳоки васиятига биноан 1533 йилда Кобулга олиб келиб дафн этилди.

Бобир Ҳиндистонда катта давлат ишлари билан бир қаторда, ўзининг адабий-бадиий фаолиятини ҳам давом эттирди. Бобир қаламига қуйидаги асарлар мансуб:

1. «Бобирнома». Бутун жаҳон оммасига машҳур бўлган шоҳ асар. Унда Бобир яшаган даврдаги Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон ва Ҳиндистон халқлари тарихи ёритилган. Асар уч қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмида XV аср иккинчи ярмида Марказий Осиёда рўй берган воқеалар; иккинчи қисмида XV аср охирида ва XVI аср биринчи ярмида Афғонистонда юз берган воқеалар; учинчи қисми XVI асрнинг биринчи чорагида Шимолий Ҳиндистонда бўлган воқеалар акс эттирилган.

2. Ўзбек шеърятининг энг нозик дурдоналаридан бўлмиш ғазал, рубоий ва бошқа жанрларга мансуб шеърӣ мероси.

3. «Хатти Бобирий». Асарда Бобир араб алифбосини ўзбек тили нуқтаи назаридан соддалаштириб беришга ҳаракат қилган. Таҷриба сифатида «Хатти Бобирий»да Қуръони каримни кўчирган.

4. «Мубаййин» (Баёнат берувчи). 1522 йили ўгли Хумоюнга атаб ёзган. Асарда Бобир ўша замон солиқ тузимини, солиқ йиғишнинг қонун-қоидаларини, шариат бўйича кимдан қанча солиқ олиниши ва бошқа масалаларни назмда изоҳлаб берган.

5. «Ҳарб иши». Ҳарбий масалаларга бағишланган асар.

6. «Мухтасар» Аруз вазни ва қофия масалаларига бағишланган китоб.

Турди Фароғий (XVII аср)

Ўзбек шоири ва мутафаккири Турди таржимаи ҳоли ҳақида маълумотлар сақланиб қолмаган. «Фароғий» тахаллуси ва Турди номи билан шеър ёзган. Фароғ Жиззах атрофидаги қадимий қишлоқлардан бири бўлиши мумкин.

Турди XVII аср 40-йилларида туғилиб, аштархонийлар ҳукмдорларидан Нодир Муҳаммад ва унинг ўғиллари Абдулазизхон ҳамда Субҳонқулихонлар даврида яшаб ижод этган. Мадрасаларда ўқиб, диний илмлар, форс тилини мукаммал ўрганган. Касби кори сипоҳийлик (ҳарбий хизматчилик) билан ўтган. Субҳонқулихонга қарши халқ кўзғалонида иштирок этган. Кейинги ҳаёти Хўжандда ва Жиззахда қийинчилик билан ўтган. Турди тахминан 1699—1700 йиллар вафот этган.

Шоирнинг А.Мажидий томонидан топилган ва 1924—1925 йиллар нашр этилган қўлёзмаси 30-йиллар қатағонида йўқолиб кетган. Уни 1959 йили таниқли адабиётшунос А.Ҳайитметов қайтадан топиб, нашр эттирди. Бу қўлёзма ЎзФА Шарқшунослик институтида 1407-ашёвий рақами билан сақланмоқда.

Шоирнинг адабий мероси 18 шеърдан, 434 мисрадан иборат. Буларнинг 165 мисраси Субҳонқулихон ҳақидаги ҳажвия, 12 та ғазал, 5 мухаммас ва битта фарддан иборат. Бироқ шу мероси билан Турди ўзбек мумтоз адабиётида муҳим ўрин эгаллаган шоирдир.

Бобораҳим Машраб (1640—1711)

Бобораҳим Машраб Марказий Осиё, Афғонистон ва Шарқий Туркистонда машҳур бўлган буюк мутасав-

виф шоир, Ислом ва унинг йўл-йўриқлари, бутун му- сулмон шарқида яратилган тасаввуф адабиётининг йи- рик намояндаси ва билимдони. Бутун ҳаётини саргар- донликда, дунёни кезиб ўтказиб, оддий халқ орасида шуҳрат қозонган, халқ билан ҳамнафас бўлиб яшаган, халқ учун қайғурган жаҳонгашта, қаландар шоир. Мум- тоз адабиётимизнинг буюк сиймоларидан бири. У Шоҳ Машраб, Девона Машраб, Телба Машраб номларини бежиз олмаган.

Ҳозиргача шоир таржимаи ҳолини ёритиб келина- ётган ягона манба «Қиссаи Машраб» китобидир. Бу асар халқ орасида ниҳоятда шуҳрат қозонган, қўлдан- қўлга, авлоддан-авлодга ўтиб, зўр қизиқиш билан ўқилиб келмоқда.

Бобораҳим Машраб 1640 (ҳижрий 1050) йил На- манган шаҳрида бўзчи Валибобо оиласида туғилган. Шу ердаги ибтидоий мактабда ўқиб, таълим олди. Ёшлиги- даёқ унда тасаввуфга берилиш, ягона Аллоҳга иштиёқ ҳислари кучли бўлди. Ўғлидаги кучли истеъдодни сез- ган Валибобо ёш Бобораҳимни ўша вақтда Фарғона водийси сўфиларнинг раҳнамоси бўлган машҳур эшон Домулла Бозор Охундга (вафоти 1668) олиб бориб топ- ширди. Машраб унинг қўлида араб тили, адабиёти, Қуръон, ҳадисларни ва тасаввуф адабиётини мукам- мал ўрганди.

Машрабдаги илмга, айниқса тасаввуфга бўлган чу- қур муҳаббатни сезган Муллобозор Охунд уни ўз ил- мини камолатга етказишни истаб, 15 ёшида яна маш- ҳур ва кучли эшон Офоқ Хожа (вафоти 1693) ҳузурига Қашғарга юборди, Офоқ Хожага Бобораҳим ёқиб қол- ди ва унга Машраб таҳаллусини берди. Шоир муршиди даргоҳида уч йил ўтин ташиди, уч йил остонасида қоровулик қилди. Шу давр ичида шоир кийими битта пўстиндан иборат бўлиб, ёзда жунини тепасига, қиш- да эса ичига қилиб кийиб юрган. Етти йиллик оғир тайёргарлик, ўзининг жисмоний ва руҳий қобилияти- ни чиниқтириш туфайли Машрабга тасаввуфий жози- балик ҳолатлари сингиб борди, тасаввуф илми ва ама- лиётини тўла эгаллади. Айрим сабабга кўра Машраб 1672—1673 йилларда Офоқ Хожа даргоҳидан қувилди. У ердан Ёркентга, кейин Хўтан, Фулжа шаҳарларига йўл олади. Бу ердан Қашғарга қайтади, Офоқ Хожа унинг гуноҳини ўтади. 18 йил сарсон-саргардонликдан

кейин 1673 йили юрти Наманганга қайтади, онаси вафот этиб, уни дафн этади.

Машраб яна эшакка миниб, дўсти Сармаст билан дунёни кезишни давом эттирди. Унинг деярли кейинги қирқ йиллик умри сафарда, дарбадарликда, турли ўлкаларни кезишда ўтди. Самарқанд, Хўжанд, Тошкент, Туркистон, Бухоро, Андижон, Бадахшон ва яқин Шарқнинг қатор ўлкаларини кезиб чиқди. «Қиссаи Машраб» ривоятларига қараганда, шоир қаерга бормасин тезда кўзга кўринади. Сўфиёна, халқчил ғазаллари ва ажойиб оташин сўзлари билан авлиё сифатида шуҳрат қозонади, унинг орқасидан эргашиб, иззат-хурматини ўрнига қўйишади, ҳоким табақалар унга мурид бўлишга ҳаракат қилиб, дабдабали кошоналарига таклиф қилишади. Ўз номини улуғланиши, ҳурмат-эътибори ошиб, ҳирс-ҳавога берилиб кетишини хоҳламаган шоир тезда бирор номақбул, одобга сиймайдиган иш кўрсатиб, одамлар ҳафсаласини пир қилади, энсасини қотиради. Бунинг учун ҳаёти бир неча марта таҳлика остида қолади.

«Қиссаи Машраб» ривоятларича, Машраб Маккага йўл олган. Лекин у Маккага етиб бормади йўлни ўзгартирган ва Ҳиндистонга Хожа Пошшам Хожа эшон хузурига жўнаган ва уч йил унинг таҳоратига сув қўйиб берган. Машраб ҳақида ҳозиргача ёзилган ҳамма китоб ва мақолаларда уни ҳажга бормаган деб қайд қилинган. ЎзРФА Шарқшунослик илмгоҳида сақланаётган ва машрабшунослар диққатидан четда бўлган 9968 рақамли қўлёзмада шоирнинг «Мабдаи нур» асарининг икки дафтари (боби) ва 71 та ғазали берилган. Шулардан бирида Машрабнинг ҳажга борганини тасдиқловчи шундай байт бор:

Мадина, Маккани тавф айлабон ҳам чоҳи Замзамни,
Чаҳорёрни тавоф айладим, йиғлаб равон кетдим.

Кейин Машраб Бухорога келади, у ердан Балх томонга отланади, йўл-йўлакай Қабодиёнда тўхтаб, ўша даврнинг яна бир машҳур сўфий шоири Сўфий Аллоҳёр билан учрашиди. У ердан Балхга жўнади. Балх ҳокими Маҳмуд Оталиқ шоирни даҳрийликда айблаб, дорга осдириб юборади. Бу 1711 (ҳижрий 1123 йили) содир бўлган эди.

Машраб адабий меросидан «Қиссаи Машраб»даги

ғазаллардан ташқари яна бир қанча девон, тазкираларда намуналар қолган. Унинг уч дафтардан иборат «Мабдаи нур» ва «Кимё» номли шеърый асарлари ҳам мавжуддир. «Мабдаи нур» асари 1994 йили кенг илмий сўзбоши ва изоҳлари билан «Фан» нашриётида, «Кимё» 1999 йили «Наманган» нашриётида сўзбоши ва изоҳлари билан бизнинг томонимиздан илк бор нашр этилди.

Машрабнинг энг охирги анча мукамал шеърлар тўплами «Меҳрибоним, қайдасан» номи билан 1990 йили Ж.Юсупов томонидан Тошкентда, «Қиссаи Машраб» 1992 йили «Ўқитувчи» нашриётида илк бор ҳозирги имлода чоп этилди.

Сўфий Аллоҳёр (Оллоёр) (1644—1724)

Тасаввуф адабиётининг йирик намоёндаларидан бўлмиш шоир ва мутафаккир.

1644 йили Каттақўрғон беклигига қарашли Минглар қишлоғида Аллоҳқули хонадонида туғилган. Шайхлар қишлоғидаги масжид қошидаги мактабда таълимни олиб, кейин Бухорода мадрасани тугатиб, Жўйбор шайхларида таълим олган. Сўнг Бухорода Абдулазизхон саройида солиқ йиғувчи бўлиб ишлаган. Кўп ўтмай бу ишни тарк этиб, шайх Ҳабибуллоҳга шогирд тушади ва ўн йилдан кейин шайхлик мартабасига эришади.

Сўфий Аллоҳёр тасаввуфнинг Марказий Осиёда кенг тарақалган Яссавия-жаҳрия тариқатида бўлиб, унинг ғоялари учун курашган. Унинг асарлари Куръон оятлари, ҳадислар ҳикматлари ва тасаввуф ғоялари билан ажиб бир бадий тарзда, оддий оммага тушунарли бўлиб боғланиб кетган. Йўлдан озганларни йўлга солиш, ҳалоллик ва поклик, инсоф ва адолат, ростгўйлик, бировлар ҳақиға хиёнат қилмаслик, сахийлик каби олийжаноб ижобий хислатлар шоир ижодининг асосий мавзудир. Инсон табиатида мавжуд жамики салбий хислатлар қаттиқ танқид остига олинади. Тарки дунёчилик, ҳирсу ҳаво, дунё лаззатларидан воз кечиш, ўзни Ҳақнинг ихтиёрига топшириш шоир фалсафий ғояларидир. У ўз шеърларида тасаввуфнинг диний-ахлоқий масалаларини кенг тарғиб қилди. Сўфий Аллоҳёр бадий сўз устаси сифатида ҳам машҳурдир. У араб, форс

тилларини яхши билишига қарамай, ўз асарларини ўзбек тилида ёзди. У қуйидаги асарлар муаллифи:

1. «Сабот ул-ожизин». Фалсафий-тарбиявий масалаларга бағишланган. Асарда комил инсонни тарбиялаб етиштириш асосий масала қилиб қўйилган. Китоб Тошкентда 1991 йили «Меҳнат» нашриётида чоп этилди.

2. «Маслак ул-муттақийин» (Муттақийлар маслаки).

3. «Сирож ул-ожизин» (Ожизлар учун чироқ).

4. «Махзан ул-мўтеъин» (Мўтеълар хазинаси).

5. «Нажот ул-толибин» (Толиблар учун нажот).

Махтумкули (1733—1793)

Машҳур туркман шоири ва мутафаккири.

1733 йили шоир Озодий Давлатманд оиласида туғилган. Дастлаб авул мактабида савод чиқариб, Бухоро, Хива ва Андижон мадрасаларида илмини такомиллаштирди. Диний илмлар, Қуръон ва ҳадисларни чуқур ўрганиб, араб, форс тиллари ва адабиётни, ўзбек мумтоз адабиётини чуқур ўрганди. Заргарлик касбини ҳам эгаллайди. У Туркистондаги шаҳарлар билан бирга Озарбайжон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистонга саёҳатлар қилган, у ерлар халқлари адабиёти ва тарихини ўрганган. Фирдавсий, Низомий, Алишер Навоий ижодидан баҳраманд бўлган.

Махтумкули бир қанча лирик дostonлар, кўплаб ғазаллар ёзиб, ўз даври ҳаёти, халқ и урф-одатлари, ўтмиш тарихини куйлаган. Унинг ижодида туркман ерларига бостириб кирадиган босқинчиларга қарши кураш, тарқоқ, ўзаро зиддиятлардан азоб чеккан туркман уруғларини бирлаштириш, миллий қудратли давлатни барпо этиш ғоялари асосий ўрин тутди. Панднасиҳат шоир шеърятининг муҳим мавзуйидир. Бу йўлда шоир Аҳмад Яссавий йўлидан борган. Шоир одоб-ахлоқ, панднасиҳат руҳидаги шеърларида Қуръон оятлари, пайғамбар (с.а.в) ҳадисларидан жуда унумли фойдаланган, уларни халқ тушунадиган қилиб, оддий, содда тилда ифода этган. У инсондаги ҳамма яхши хислатларни эгаллашга чақирди билан, киши ҳаётидаги ёмон иллатлар: кибру ҳаво, дилозорлик, молмулкка ҳирс қўйиш, хасислик, ёлғончилик, ўзгалар ҳақида хиёнат кабиларни қаттиқ қоралаган.

Махтумқули шеърӣй мероси билан туркманлар орасида машҳур донишманд, адиб, мутафаккир сифатида шуҳрат қозонди. Марказий Осиё халқлари, шу жумладан ўзбекларнинг ҳам сеvimли шоирига айланди.

Мажзуб Намангоний **(XVIII асрнинг иккинчи ярми)**

Ўзбекистонда Мажзуб тахаллуси билан учта шоир ўтган: Нурмуҳаммад Мажзуб (вафоти 1682), Шарофуддин Мажзуб Хоразмий ва халифа Абдулазиз Мулло Ҳасан ўғли Мажзуб (Эшон Мажзуб Намангоний деб ҳам атаганлар).

Унинг XVIII аср охирида ёзилган «Тазкират ул-авлиё» китобида Бухорода ҳукм сурган манғитлар хонлари Раҳимхон ва Шоҳмурод (1753—1800) давридаги тарихий воқеалар ҳақида маълумотлар келтирилган. Булар шоирнинг шу даврларда яшаганидан далолат беради.

Абдулазиз (А.Халилбековнинг «Наманган адабий муҳити» китобида шоир номи Муҳаммад Азизхўжа ёзилган) Наманган шаҳрининг Дегрезлик даҳасида туғилган. Шу ерда ўша давр олимлари қўлида дастлабки маълумотни олган. Кейин Бухоро мадрасасида таҳсил олиб, диний илмлар, Қуръон ва ҳадисларни, араб, форс тиллари ва адабиётини чуқур ўрганган, тасаввуф йўлидан бориб, нақшбандия тариқатига эргашган. Шеърларидан маълум бўлишича, у Самарқанд ва бошқа шаҳарларга ҳам саёҳат қилган. Мажзуб Наманганда ўз маҳалласида масжид ва мадраса қурдирган, лекин тасодифан булар ёниб кетган. Набираси Атоуллоҳон унинг ўрнида масжидни тиклаган. Ажойиб архитектура санъати билан бунёд этилган бу бино Марказий Осиёнинг энг ноёб ёдгорликларидандир (қар.).

Мажзуб ижодий меросидан шеърӣй девонининг тўртта қўлёзмаси ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда. Биттаси 1800 йили кўчирилган, қолганларининг кўчирилган йили номаълум. Унинг шеърлар тўплами 1911 ва 1915 йиллари Тошкентда нашр этилган.

Мажзуб шеърӣятда асосан Бобораҳим Машраб йўлидан борган. Ишқий ва тасаввуфий асарларини машрабона руҳ ва услубда ёзган. Унинг шеърлари фалсафий

фикрлар, ҳикматлар ва панду насиҳатлардан иборат. Мажзуб таҳаллуси жазаваланган, ҳайратланган маъноларини билдиради. У ўзбек ва форс тилларида ижод этган «зуллисонайн» шоирдир. Мажзуб юқорида зикр қилганимиз «Тазкират ул-авлиё» китобидан ташқари «Маноқибӣ аҳли сулук» (Тариқат аҳли сифатлари), «Дар тавзиҳ» (Изоҳлаш тўғрисида) асарлари ҳам мавжуд бўлиб, қўлғезмалари Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Шўролар тузуми даврида Мажзуб ижоди диний-тасаввуфий шоир тамғаси билан ўрганилмади. Шунга қарамай, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» (1983 йил 28 январь), «Наманган ҳақиқати» (1990 йил 24 ноябрь) газеталарида Мажзуб ҳақида қисқа маълумот бериш имконига эга бўлган эдик. Мустақилликдан кейин «Наманган садоси» газетасида (1998 йил 9 май) мақоламиз босилди. А.Халилбековнинг «Наманган адабий муҳити» китобида ҳам Мажзуб ҳақида тўхтаб ўтилган.

Шуқурий Фарғоний (XVIII—XIX асрлар)

Абдушшуқур ибн Ортиқбой ўзбек шоири. Ёшлигида Самарқандга келиб қолган. Шу ерда ўқиб, илмини камолатга етказган. Эгарсозлик ва наққошлик билан ҳам ном чиқарган. Ўша даврда Самарқандда қурилган қўпгина биноларда Шуқурий ишлаган нақшлар мавжуд. Амир Насруллоҳ таклифи билан Бухорога бориб, у ерда ҳам наққошлик қилган.

Шуқурий Фарғоний ўзбек ва тожик тилларида мумтоз адабиётнинг ғазал, мухаммас, маснавий, қасида, тарих ва бошқа жанрларида ижод этган. У Алишер Навоий анъаналарини давом эттирган. Аксарият маснавийлари ҳасби ҳол ва ижтимоий ахлоқий мавзуларга бағишланган.

Унинг тарих жанридаги шеърларида даврнинг муҳим воқеалари (йирик бинолар қурилиши, амирнинг юришлари ва атоқли кишиларнинг вафот этган вақти кабилар) қайд этилган.

Шуқурий Фарғоний ижодида илоҳий ва дунёвий, ишқий кечинмалар, турмушдан шикоят мавзулари муҳим ўринда туради. Истеъдодли шоир ва наққош бўлиши билан оғир ҳаёт кечирганидан нолийди.

Йўқчилик қайдига банд ўлди Шукурий йиллар,
Ё Фани, ушбу муқайядни нажоти Сандин.

Шоирнинг «Фарғона чекар», «Жудойи Фарғона», «Рози дилим эшитгил» каби қатор шеърларида, туғилган диёрига ҳурмат, уни соғиниш ва қўмсаш туйғуларини ифодаланган.

Шукурий Бухородалигида девон тузган. Унинг бир қўлёзмаси Русия ФА Шарқшунослик институти Санкт-Петербург (ашёвий рақами 1581) ва бир нусхаси Ўз ФА ШИ да (ашёвий рақами 5021) сақланмоқда.

Мунис Хоразмий (1778—1829)

Шер Муҳаммад ибн Амир Эвазбий Мироб. Ўзбек шоири, тарихчи, таржимон ва хаттот. Кот шаҳрида 1192/1778 йили туғилган. Дастлабки маълумотни шу ерда олиб, кейин Хива мадрасаларида таълим олган. 1800 йили Хива хони Аваз Иноқ саройига котибликка тайинланади. У замонасининг машҳур олим, шоир ва санъаткорлари билан яқиндан алоқада бўлиб, билим ва куч-қувватини илм-фан ва маърифатга бағишлаган. 1804 йили биринчи шеърлар девони «Девони Мунис»ни тузди. 1806 йилдан Элгузархон (1219/1804—1221/1806) топшириғи билан Хива хонлари тарихини ёзишга киришди, 1849 йилдан эса Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» китобини ўзбек тилига таржима қилишга киришди. Лекин бу икки асар тугалмай, 1245/1829 йили Мунис вафот этди. «Фирдавс ул-иқбол» асари ва «Равзат ус-сафо» таржимасини унинг шогирди Огаҳий ниҳоясига етказди.

«Фирдавс ул-иқбол» асарида Хива хонларининг турк-мўғул қабилалари афсонавий бошлиғи Ёфасдан бошлаб, Аллоҳқулихон (1240/1825—1258/1842) давригача бўлган тарихи баён этилган. Бир қўлёзмаси ЎзРФА ШИда сақланмоқда (ашёвий рақами 821/1). Унинг «Муҳаммасоти Мунис» (ашёвий рақами 1135/II, 3330/II), «Девони Мунис» (ашёвий рақами 1330/I) каби шеърини тўпламлари ҳам шу институтда сақланади.

Увайсий **(1779—1845)**

Жаҳон Отин, Жаҳонбиби номлари билан аталган машхур ўзбек шоираси. 1779 йили Марғилон шаҳрида дунёга келган. Отаси тўқувчи қосиб бўлиб, ўзбек ва тожик тилларида шеърлар ёзган, онаси Чиннибиби маълумотли ва маърифатли аёллардан бўлиб, мактабдорлик қилган, ёш ўқувчиларга Қуръон, ҳаёт гўзалликларидан таълим берган.

Увайсий Охунжон ҳофиздан мусиқани ўрганди. Умр йўлдоши Тожихон эрта вафот этиб кетиб, қизи Қуёш ва ўғли Муҳаммадхонларни тарбиялаб, вояга етказди. Мустақил илм олишни давом эттириб, ўзбек тожик ва озарбайжон адабиётини чуқур ўрганди. Нодира уни Амир Умархон саройига таклиф этиб, у ерда шеърятдан дарс бериб, устозлик қилди. Нодира билан Қонибодом, Хўжанд, Урганч, Тошкент, Андижон каби шаҳарларда бўлди. 1842 йили Бухоро амири Насруллоҳ Қўқонга бостириб келгандан кейин, Увайсий Марғилонга қайтиб, умрининг охиригача шу ерда яшади.

Увайсийдан бизга каттагина адабий мерос етиб келган. Унинг тўртта девон тузганлиги маълум. У ўзбек мумтоз адабиёти анъаналарини ижодий давом эттирди. Ўз асарларини Қуръон оятлари, ҳадислар ва тасаввуфий талқинлар билан асослаб, илоҳий ва дунёвий муҳаббат, инсон тақдири, шахс эрки ва маърифатпарварлик ғояларини, дўстлик, вафодорлик, одамийлик, ҳалол-поқлик каби инсоний хислатларни куйлади.

Увайсийнинг қўлёзма девонлари ЎзФА Шарқшунослик институти ва Андижон университети кутубхоналарида сақланмоқда.

Муҳаммад Зокирхожа Намангоний **(вафоти 1825)**

Ўзбек шоири, Қосон шаҳрида туғилган, кўпчилик умри Наманганда ўтган. Аввал Қўқонда, кейин Бухорода Кўкалдош мадрасасида илм таҳсил қилган. Кейин Қўқонга қайтиб келиб, у ердаги Амир Умархоннинг «Жомеъ» мадрасасида умрининг охиригача дарс берган. Фазлий Намангоний ва Возиҳлар қатори ўзбек, форс ва араб тилларида ғазал, қасида, мухаммас, ру-

бойи ва қитъалар ижод қилган. Унинг шеърларидан тазкира ва баёзларда сақланиб қолган. Асарларида шоир ўз замонасидаги тузумдан норозилик билдириб, илм аҳлининг қадрсизлиги, ҳоким табақалар орасидаги мансабпарастлик, фитна ва фосодлардан шикоят қилган. («Замонанинг ҳамма ишлари тескари, бу давронда донолар қон ютса, эшак тикансиз гулдир»).

Нодира **(1792—1842)**

Машҳур ўзбек шоираси, давлат арбоби Моҳлар-ойим 1792 йили Андижон ҳокими Раҳмонқулибий оила-сида туғилган. Онаси Ойшабегим маърифатли аёл бўлган. Шоиранинг ота-онаси замонанинг обрўманд киши-лари бўлгани учун, у ёшлигида яхши таълим олди. Диний илмлар, Куръон ва ҳадисларни ўқиди, тарих ва адабиётни яхши ўрганди.

Бу вақтда Олимхон Кўқон хони, унинг укаси Умархон Марғилон ҳокими эди. 1807 йили Нодира Умархонга турмушга чиқади ва у Марғилонга келиб қолади. 1810 йили Олимхон қатл этилиб, ўрнига Умархон тахтга ўтиради. Моҳларойим тақдири Кўқон билан боғланади. Давлат ишларидан ҳам воқиф бўлиб туради, адабиёт ва санъат аҳли билан яқиндан муносабатда бўлади. Умархондан икки ўғил Муҳаммад Алихон ва Султон Маҳмудхонлар туғилади. Умархон 1822 йили бевақт вафот этиб, ёш Муҳаммад Али давлатни бошқаради. Нодира ёш амир ёнида туриб, давлат ишларида фаол иштирок этди. Мамлакатда қурилишлар соҳасида, маданият ва адабиёт борасида ташаббускорлик кўрсатди, илм ва адабиёт аҳлларига ҳомийлик қилди. Истеъдодли шоирларни, айниқса аёллардан чиққан шоираларни ўз ҳимоясига олди. Фарғона, Тошкент, Хўжанд, Андижон ва бошқа шаҳарларга бориб, олимлар, шоирлар, хаттотлар, наққошларни ўз хизматига чақириб келди. Мамлакат хазинасидан сарфлаб бир мадрасаи олий, масжид, ҳаммом, карвонсарой қурдирди, уларга вақфлар тайин этди. Нодира ўзининг тadbиркорлиги, донолиги ва яхши фазилатлари сабабли «Нодираи даврон» бўлиб танилди ва халқлар таҳсинига сазовор бўлди. 1842 йили Бухоро амири Насруллоҳ Кўқонга бостириб келиб, Нодира, унинг икки ўғли — Муҳаммад Алихон,

Султон Маҳмудхон ва набираси Муҳаммад Аминхонни ваҳшийларча қатл этди.

«Комила», «Нодира» ва «Макнуна» тахаллуслари билан ўзбек ва тожик тилларида ижод этган Моҳларойимдан катта шеърӣй мерос сақланиб қолган. Самарқанддан Комила тахаллуси билан ёзилган девони, Намангандан Нодира тахаллуси билан ва Тошкентдан Макнуна тахаллуси билан ёзилган девонлар топилди. Бу девонлар ўн минг мисрага яқин шеърларни ўз ичига олган.

Нодира ижодида Шарқ адабиёти, айниқса, ўзбек адабиёти анъаналари, мавзуи, услуби ва жанр хусусиятлари ўз аксини топган. Илоҳӣй ва дунёвий ишқ-муҳаббат, инсонпарварлик, адолат, меҳр-вафо, садоқат, илм-маърифат, ҳиммат, сабр, ор-номус, ахлоқ-одоб, ҳаё каби олийжаноб хислатларни куйлаш шоира ижодининг бош мавзуидир.

1968—1972 йил шоиранинг икки жилд, уч китобдан иборат ўзбек ва тожик тилидаги девони чоп этилди. Унинг асарлари Тожикистон ва Афғонистонда чоп этилган, русча таржимаси Санкт-Петербургда С.Н. Иванов томонидан таржима қилиниб, нашр этилди. Нодира ҳақида драма, роман ва кинофильмлар яратилди.

Махмур (вафоти 1844)

Маҳмуд Мулло Шермуҳаммад ўғли Махмур ўзбек мумтоз адабиётининг йирик намоёндаларидан бири.

XVIII аср охирида Қўқон шаҳрида зиёли оиласида дунёга келган. Отаси Мулло Шермуҳаммад Акмал тахаллуси билан ўзбек ва тожик тилларида шеърлар ёзиб, кўзга кўринган зиёлилардан бўлган. Махмур Қўқондаги мадрасаи Мирда таълим олиб, диний-илоҳӣй илмлар, форс тили ва адабиётини чуқур эгаллайди. Кейин маълум муддат Умархон қўшинида сипоҳӣйлик (аскарлик) хизматини ҳам ўтаган. Қори Қундузий-Комийнинг ёзишича, Махмур 1279 ҳижрий (1844 милодий) йили Қўқонда вафот этган.

Махмур ўзбек ва тожик тилларида ижод этган зул-лисонайн шоир. У Фазлий Намангонийнинг «Мажмуат уш-шуаро» тазкирасида бир неча бор ҳурмат билан тилга олинган, шеърларидан намуналар келтирилган.

1950 йили мумтоз адабиётимиз билимдони Пўлатхон Қаюмов ва шоир Асқарали Чархийлар саъйи ҳаракати билан шоирнинг 69 асари (3417 мисра) шеърни ўз ичига олган ўзбек ва тожик тилларидаги ҳажвий шеърлар девони топилди.

Махмурнинг ҳозиргача бизга маълум бўлган асарларининг ҳаммаси ҳажвий ва танқидий шеърлар бўлиб, ижтимоий ҳажвиётнинг юксак намуналаридир. Шоир XIX аср биринчи ярмидаги мавжуд тузумнинг иллатларини, адолатсизлик, тенгсизлик ва ҳуқуқсизликни аёвсиз фош этди. Махмур ҳажвияларининг кўпчилигида ўша замонадаги кўзга кўринган амалдорларнинг кирдикорлари, алдамчилик, хасисликлари, тубан феъл-атворлари аёвсиз танқид остига олинган.

Махмур лирик шеърларида реал ҳаёт нафосати, илоҳий ва инсоний муҳаббатни куйлаган, гўзал маъшуқ образини яратган.

Махмур ўз ижодий фаолияти билан ўзбек адабиётида ҳажвиёт, танқидий-адабий йўналиш тараққиётини юқори босқичга кўтариб берди. Унинг адабий мероси кейинги шоирлар ижодига (Муқимий ва Нодим каби) самарали таъсир кўрсатди.

Нодир **(1751 йил атрофи — XIX аср ўртаси)**

Муҳаммад Шариф Нодир XVIII аср иккинчи ярми XIX аср биринчи чорагида яшаб, ижод қилган истеъдодли шоир. Фазлийнинг «Мажмуат аш-шуаро» тазкирасида Нодирни 70 ёшда бўлгани қайд қилинган. Тазкира 1821 йилда ёзилган. Ҳижрий билан ҳисобласак, шоир 1753 йил, милодий ҳисобласак, 1751 йили Наманган вилоятининг Косон шаҳрида туғилган. Шу ерда ибтидоий мактаб ва мадрасада ўқиб илмий қамолотга эришган, моҳир хаттот бўлиб ҳам етишган. Ёшлигидан шеърлар ёза бошлаган. Ижодий фаолияти билан бирга котиблик билан ҳам шуғулланган. Турмуш қийинчиликлари туфайли 1819—1823 йиллари Қўқонда яшаб ижод этган. Сўнгра Косонга кўчиб келган. Бу ерда яна қийинчиликларга дуч келган. Косонлик бир амалдорнинг унга ва халққа қилган жабр-зулмларидан нолиб Моҳларойим Нодирага арз қилиб, шеърий мактуб ёзди. Нодира шоирни ўз ҳимоясига олади. Нодир Қўқон-

га кўчиб бориб, шеърый ижод ва хаттотлик билан шу-гулланди. У Амирий девонларини чиройли хуснихат билан кўчирган. Яна кўплаб китобларни, Навоий девонларини ҳам кўчирган.

Нодир бир асрдан кўпроқ умр кўриб, ўз шаҳри Косонда вафот этган.

Муҳаммад Шариф ўзбек ва тожик тилларида ижод этган «зуллисонин» шоир. У Нодир (Нодирий), Узлат (Узлатий), тахаллусларида шеър ёзган. Баъзи шеърларида Маҳжур (Маҳжурий), Шариф (Шарифий) тахаллуслари ҳам учрайди. Нодирдан бой адабий мерос қолган. Унинг девонига ғазал, мухаммас, мустазод, мусаддас, таржибанд, таркибанд, рубоий, маснавий, тарих, ўлан каби жанрларда ёзилган ўн уч минг мисрадан ортиқ ўзбекча ва тожикча шеърлар жамланган. Бу тўлиқ девон Қўқон адабиёт музейида 693-рақам билан сақланмоқда.

Шоир шеърларида илоҳий ва инсоний муҳаббат, табиат гўзалликлари, садоқат, ҳижрон аламлари, ҳаётдан шикоят ифодаланган, турмуш тажрибалари, ахлоқий-фалсафий мушоҳадалар ўз аксини топган.

Нодирнинг шеър билан ёзилган «Ҳафт иқлим» (Етти иқлим) достони XVIII—XIX асрлар ўзбек адабиётининг муҳим асарларидандир. Унда халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётга хос анъаналар акс этган. Достон 1824—1825 йилларда ёзилган. Достоннинг икки қўлёзмаси ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақамлари 1801, 10114). Достон 1328/1910 йили тошбосмада бир оз қисқартириб босилган.

Достон шоира Моҳларойим Нодирага бағишлаб ёзилган. У анъанавий ҳамд, наът, чаҳорёрлар таърифидан бошланади. Кириш қисмида шоир ўз аҳволини баён қилиб, достоннинг ёзилиш сабабларини айтиб ўтган. Достоннинг етти мустақил гулшан (ҳикоя) ташкил этади. Асарда Нодир Моҳларойимга алоҳида ихлос ва муҳаббат билан қараган.

Шоир Нодиранинг инсоний фазилатлари, мамлакат ободончилиги, илм-фан, маданият равнақи соҳасида амалга оширган ишлари, олимлар, фозиллар ва шоирларга кўрсатган меҳр-муҳаббатини миннатдорчилик билан тилга олган.

«Ҳафт иқлим» ҳикоялари билан халқ оғзаки ижоди асарлари ўртасида яқинлик кўзга ташланиб туради. Ун-

даги бир қатор саргузашт ҳикояларни шеърӣ эртаклар дейиш мумкин. Асардаги ҳар бир ҳикоя яхшиликнинг ёмонлик ва ёвузлик устидан ғалабаси билан тугайди. Бу халқ эртаклари ва дostonларига хос ҳаётбахш руҳ тантанасининг ёзма адабиётдаги ифодасидир. А.Халилбековнинг «Наманган адабий муҳити» китобида Нодир ҳақида берилган маълумотдан ушбу мақолани ёзишда фойдаландик.

Гулханий **(XVIII аср охири — XIX аср биринчи ярми)**

Муҳаммад Шариф Гулханий ўзбек адабиётининг йирик намоёндаларидан бири, масалнавис ва шоир.

Гулханий ҳақида айрим маълумотлар Фазлий Намангонийнинг «Мажмуат уш-шуаро» тазкирасида учрайди. Тоғли Қоратегинда 1770—1780 йиллари дунёга келган, Қўқонга келиб оила қурган. Баъзи маълумотларда у Наманган мадрасаларидан бирида таҳсил олганлиги айtilган. Оғир иқтисодий қийинчиликда ҳаёт кечирган. Бир неча йил ҳаммомда ўт ёқувчи-ғўлах бўлиб ишлаган, шунинг учун Гулханий тахаллусини қабул қилган. Амир Умархон 1811 йил Қўқон хонлиги тахтига ўтиргандан кейин, ўз саройига истеъдодли шоир ва олимларни тўплаган, шулар орасида Гулханий ҳам бўлган. У хон саройида навкарлик вазифасида ҳам ишлаган, урушларда иштирок этиб, ботирлик кўрсатган. Умархон вафотидан сўнг ўз ватанига қайтиб кетган.

Гулханий ўзбек ва тожик тилларида шеърлар ёзган, Фазлий тазкирасида айтилишича, у Журъат тахаллуси билан ҳам шеър ёзган. Шу тазкирада унинг 12 ғазали ва бир қасидаси этиб келган.

Гулханий истеъдодли шоир бўлиши билан бирга адабиётимиз тарихида насрий адабиётнинг моҳир ижодкори, машҳур «Зарбулмасал» асарининг муаллифи сифатида фахрий ўрин эгаллаган. Асар муқаддимасида айтилишича, «Зарбулмасал» Амир Умархоннинг тавсиясига кўра ёзилган. Унда 400 га яқин халқ мақоллари, қисман Гулханий ўзи ижод этган мақолсимон ҳикматли сўзлар, сажъ билан ёзилган иборалар, масал ва ривоятлар тўпланган. Гулханий ўзи таъкидлагандек, асарнинг мақсади Мовароуннаҳр, Қўқон хонлиги бебошликлар туфайли вайронага айлангани, ҳукмрон гу-

руҳларнинг зулми ҳаддан ошганлиги, халқ оммасининг турмуши чидаб бўлмас даражада оғир эканини кўрсатишдан иборат. Буларнинг ҳаммаси кушларнинг тилидан мажозий усул билан моҳирона тасвирланган. «Зарбулмасал» аниқ ҳаётий воқеаларга асосланган, ўзбек бадиий насрининг энг етук намуналари қаторидан фахрли ўрин олган асар. Унинг кенг халқ оммасига тушунарли тили, қизиқарли мазмуни омма орасида шухрат топишига сабаб бўлди. Асар бир неча марта тош босмада нашр этилди. 1965 йили Гулханийнинг «Зарбулмасал ва ғазаллар» китоби чоп этилди.

Хувайдо **(вафоти 1780/1781)**

Машҳур ўзбек шоири, тасаввуфнинг йирик намоёндаларидан бўлмиш мутафаккир шоир Хўжаназар Ғойибназар ўғли Хувайдо ҳозирги Фарғона вилоятининг Чимён қишлоғида таваллуд топган. Шу ерда ва Ўш шаҳрида бобоси қўлида илк саводини чиқариб, Кўқон мадрасаларида диний-илоҳий илмлар, араб, форс тилларини ва адабиётини, фикҳ илмини ўрганган. Мактаб очиб, узоқ йиллар мактабдорлик қилган, косибчилик билан ҳам шуғулланган.

Хувайдо 1780—1781 йиллар Ўшда вафот этган.

Хувайдо Ўзбек мумтоз адабиёти анъаналарини давом эттириб, ишқий-тасаввуфий асарлар ёзди. Унинг ижодига Машрабнинг таъсири кучли бўлган. У тасаввуфнинг нақшбандия тариқати ғояларини давом эттирди ва уни янги шароитга мослаштирди.

Хувайдонинг бадиий-фалсафий ижоди бой ва кўп қирралидир.

Хувайдонинг ижодий мероси XX аср бошларида Фарбий Оврупо олимлари диққатини ўзига тортган эди. Немис шарқшуноси Мартин Хартманнинг Немис тилида «Хувайдонинг чигатойча девони» (Берлин, 1902) рус шарқшуноси М.Ф.Гавриловнинг «Ўрта осиелик шоир ва сўфий Хувайдо» рус тилида (Тошкент, 1927) асарлари чоп этилди.

Хувайдо ижодида реал ҳаёт, инсоний ҳиссиётлар ёрқин ифодаланган. Унинг шеърларида мағрурлик, худбинлик, қалбакилик, мансабпарастликка қарама-қарши ўлароқ дўстлик, камтарлик, ростгўйлик, инсон-

парварлик, меҳр-мурувват, раҳм-шафқат улуғланган. Художўйлик, ҳалоллик-поклик, софдиллик, одоб-ахлоқ, таълимий фикрлар ҳам кенг ёритилган.

Ҳувайдо шеърляти Мужрим Обид, Гулханий, Фурқат, Ҳ.Олимжон ва бошқалар ижодига самарали таъсир кўрсатди. Шоир Мавлавий Сидқий (вафоти 1877), Бону, Салоҳуддин Соқиб кабилар Ҳувайдо наслидан-дир.

Ҳувайдонинг Салоҳуддин Соқиб ва Мирзо Ҳаким ибн Мирзо Марғилонийлар кўчирган мукамал девони СамДУ кутубхонасида 3903-ашёвий рақам билан сақланмоқда (XIX аср). Шоирнинг ахлоқий-тарбиявий мавзудаги «Роҳати дил» ва «Иброҳим Адҳам» достонлари ҳам маълум. Шеърлари қуйланиб келмоқда. Асарлари тош босмада бир неча бор нашр этилган. «Танланган асарлар»и 1961 йили Тошкентда босилди.

Фазлий Намангоний **(XVIII аср охири — XIX аср боши)**

Ўзбек адабиётининг йирик намоёндаларидан, машҳур истеъдодли шоир ва адиб. Исми Мирзо Абдулкарим.

Фазлий XIX асрнинг охирида Наманганнинг Анорзор маҳалласида ўқимишли оилада таваллуд топди. Отадан ёш етим қолиб, онаси қўлида тарбияланди. Маҳалла домласида саводи чиққандан кейин, замонасининг билимдон кишиси Зокирхўжа домлада таълим олди. Илоҳий илмлар, Қуръони карим ва ҳадислардан дарс олди. Кейин Тўрақўрғон ва Наманганда расмий хизматларда бўлган.

Ижодий фаолияти ёшлигидаёқ бошлаган Фазлий тезда халқ орасида танилди. Довруғи Қўқонга амир Умархонга етиб борди ва у шоирни ўз саройига чақириб олди. 1810 йилдан Фазлий ҳаёти ўша ерда ўтди. Пойтахтда у пешқадам шоирлардан бўлиб танилди ва маликушшуаролик даражасига кўтарилди. Шоир амир саройида ўз заковати, ҳозиржавоблиги, зийраклиги билан хоннинг лутф-карамига сазовор бўлган. Амир Умархон Фазлийга «Мажмуат аш-шоирон» тазкирасини тузишни тавсия қилган. Шоир Қўқондаги ҳаёти давомида баъзи ноҳақликларга, амир ғазабига ҳам учраб, саройдан икки марта қувилган. Фазлий ўз шеърларида фақат

роҳат-фароғатда яшамагани, қийинчилик ва оғир кунларни бошидан кечирганини ёзган. Намангандаги қариндош-уруғ, ёру дўстларига ёзган «Йўқтур» радифли шеър-мактубида шоирнинг бутун дарди ҳасратлари, мусофирчиликда кечган машаққатли ҳаёти ўз ифодасини топган.

1822 йили Амир Умархон вафотидан сўнг Фазлий Наманганга қайтиб келиб, умрининг охиригача отасидан қолган ҳовлида яшади.

Фазлий ўзбек ва форс тилларида ижод этган зуллисонайн шоир. У ўзбек ва форс тилларида иккита мукаммал девон тузган. Лекин унинг ўзбек тилидаги девони топилган эмас. Унинг форсий девони эса Тожикистон ФА қўлёзмалар хазинасида 956-ашёвий рақам билан сақланмоқда. Ўзбекча шеърлари турли баёз ва тўпламларда, ўзининг «Мажмуат аш-шоирон» тазкирасида, «Тазкираи Қайюмий»да учрайди. Эргашали Шодиев турли қўлёзма хазиналаридан Фазлийнинг бир қанча шеърларини топди ва ўзининг «Фазлий Намангоний ва Хўжанд шоирлари» китобини ёзди. ЎзФА Шарқшунослик институтида қўлёзмаларда ҳам шоир асарлари мавжуд.

Фазлийнинг энг катта хизмати «Мажмуат аш-шоирон» тазкирасини тузганидир. Бу асар XIX аср биринчи чорагидаги ўзбек адабиёти ҳақида ягона манбаъдир. Ўзбек адабиётшунослиги тарихида муҳим аҳамиятга эга асардир. Китобда 80 дан ортиқ шоирлар ҳақида маълумотлар, шеърларидан намуналар келтирилган. Улар ҳақида Фазлийнинг ижобий ва салбий мулоҳазалари баён этилган. «Мажмуат аш-шоирон»нинг қўлёзма нусхалари Тошкент, Санкт-Петербург ва бошқа шаҳарларда сақланмоқда. ЎзФА Шарқшунослик институтида 2371, 5235, 7510, 9139 ашёвий рақамлари билан сақланмоқда. Тазкира 1902 йили Тошкентда нашр этилган. Фазлийнинг Амир Умархоннинг ҳарбий юришлари, ўша даврда Кўқон хонлигида юз берган тарихий воқеаларга бағишланган «Зафарнома» (ёки «Шоҳнома») номли назмий тарихий асари ҳам мавжуд.

Шўро тузуми даврида Фазлийга сарой шоири тамғаси қўйилди, унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ўрганилмади, асарлари чоп этилмади. Алихон Халилбековнинг 1998 йили нашр этилган «Наманган адабий му-

ҳити» китобида Фазлий ҳақида анча маълумотлар берилган (59—76 бетлар).

Огаҳий **(1809—1874)**

Муҳаммадризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий машҳур ўзбек шоири, тарихнавис олим, таржимон. XIX аср Хоразм адабий муҳитининг йирик намоёндаси.

1809 йили Хива яқинидаги Қиёт (Кот) қишлоғида туғилган. Уч ёшлигида отадан етим қолиб, тоғаси шоир Мунис Хоразмий кўлида тарбияланган. Кейин мадрасада таҳсил олиб, араб, форс, усмонли турк тилини, диний илмларни, тарих, адабиётни чуқур ўрганди. Мунис атрофида тўпланадиган ижодкорлар муҳити бўлғуси шоирга катта таъсир кўрсатди, у ёшлигидан шеър ёзишни машқ қила бошлади. 1829 йили Мунис вафот қилгандан кейин Аллоҳқулихон унинг ўрнига Огаҳийни бош миробликка тайин қилди. У хизмат юзасидан Хоразмнинг кўп жойларини кезди, халқ ҳаёти билан танишди. Унинг ижодида XIX аср Хива хонлигининг тарихий ва ижтимоий ҳаёти ўз аксини топди.

Огаҳийдан бой ижодий мерос қолган. 1872 йили шеърини асарларини жамлаб, «Таъвиз ул-ошиқин» (Ошиқлар тумори) номли йирик девонини тузди. Девон ўзбек мумтоз шеърятининг 22 жанрида ёзилган асарлар мажмуасидир. Девон Хивада тошбосмада нашр этилди (1905, 1909). Девондаги шеърлар 18 минг мисрадан ортиқ, уни асосан ғазаллар (400 та) ва мухаммаслар (83 та) эгаллайди.

Огаҳий лирик асарларида илоҳий ва дунёвий ишқ-муҳаббатни куйлади, инсоннинг нозик кечинмаларини ифодалади, замон даврни қаламга олди, ўзи яшаган муҳит воқеалари, шахслар, турли табақа вакилларига ўз муносабатини билдирди.

Унинг Хива хонларига, йирик тарихий шахсларга бағишлаб ёзган қасидалари юксак инсонпарварлик ғоялари билан суғорилган. Ферузга бағишланган «Қасидаи насиҳат» асарида салтанатни бошқаришнинг йўл-йўриқлари, мамлакат ва халқни адолат билан идора этиш йўллари белгилаб берилган. Шоирнинг давлатни бошқариш тўғрисидаги панд-насиҳатларига Хива хони

Феруз қулоқ тутган, ҳикматли байтларини мрамар тошларга ёздириб, арзхоналарга остириб қўйган.

Оғаҳий самарали ижод этган шоирдир. Мадрасада ўқиб юрган пайтларида «Баёзи мутарриқай форсий» тўпламини тузган эди. Мунис бошлаб, ёзиб тугатолмаган «Фирдавс ул-иқбол» асарини ёзиб тугатди.

Хива хоқими тарихига оид «Риёз уд-давла», «Жомеъ воқоти султоний», «Зубдат ут-таворих», «Гулшани давлат», «Шоҳиди иқбол» номли тарихий асарлар ёзиб қолдирди. Оғаҳий 19 та асарни форс тилидан ўзбек тилига таржима қилди. Шулардан Саъдийнинг «Гулистон», Кайковуснинг «Қобуснома», Кошифийнинг «Ахлоқи Муҳсиний», Жомийнинг «Юсуф ва Зулайҳо» каби бадиий, тарихий, ахлоқий-тарбиявий асарларни кўрсатиш мумкин. Бу таржима асарлар ўзбек халқини араб, форс, тожик адабиётининг дурдоналари билан таништирди, халқнинг маънавий савиясини юқори поғонага кўтарди.

Оғаҳий тарихий ва таржима асарларининг қўлёзмалари ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда. Унинг 6 жилдлик танланган асарлари нашр этилди.

Комил Хоразмий (1825—1899)

Ўзбек шоири, таржимон, хаттот, мусиқашунос ва давлат арбоби. Асли номи Паҳлавон Ниёз Муҳаммад. 1825 йили Хивада мударрис Абдуллоҳ Охунд оиласида таваллуд топган. Маҳалла масжиди қошидаги мактабда ва отасида дастлабки маълумотни олиб, сўнгра Хива мадрасаларидан бирида ўқийди. Илоҳий илмлар билан бир қаторда араб, форс тиллари ва адабиётни чуқур ўрганайди. Мусиқа ва хаттотликдан ҳам мадрасада таълим олган. Навоийни ўзига устод билиб, унга тақлидан шеърлар ёзган. Хива хони Саййид Муҳаммад (1851—1865) Комилни саройга чақириб, хаттотлик вазифасини беради. Кейинги хон Муҳаммад Раҳим-Феруз (1865—1910) замонида эса мирзабоши ва девонбеги лавозимларида ишлайди. Лекин унинг давлат арбоби сифатидаги фаолияти узоқ давом этмади. Фаразгўй гуруҳлар таъсири билан собиқ девонбеги Матмурод ўз вазифасига қайта тикланди. Унинг ҳукмронлиги даврида хон-

ликдаги илғор фикрли кишилар, шулар жумласидан Комил Хоразмий ҳам қаттиқ тазйиққа учрайди.

Комил бир неча бор Москва ва Петербургга саёҳат қилган. Рус халқи ҳаёти ва рус мусиқа маданияти билан танишган. У 1897 йили Тошкентга келган театр ва гимназияда бўлган. У биринчи бўлиб ўзбек нота ёзувини ихтиро қилди. Ферузнинг фармони билан «Танбур чизиқлари» деб аталувчи Хоразм нотасини яратди ва «Рост» мақомининг бош қисмини нотага туширди. Унинг «Рост» мақомига боғланган «Мураббаи Комил», «Пешрави Феруз» куйлари нотага ёзилган ҳолда ҳозиргача сақланиб, хонанда ва созандалар томонидан куйланмоқда.

Комилнинг адабий мероси хилма-хил ва бойдир. У ўзбек мумтоз адабиётининг энг яхши анъаналарини давом эттириб, ижодий ривожлантирди. Унинг кўпгина шеърларида ҳукмдор табақаларнинг жоҳиллиги, мунофиқлиги, шафқатсизлиги фош этилган.

Комил Хоразмий моҳир хаттот бўлган. У бир қанча бадиий асарларни ва девонларни ҳусни хатда кўчирган. Кўплаб шогирдлар етиштирган. Комил ва унинг шогирдлари кўчирган қўлёзмалар бир қанча мамлакатлар кутубхоналарида сақланмоқда.

Комил Хоразмий моҳир таржимон ҳам бўлган. У XVIII асрда яшаган Бархўрдар ибн Маҳмуд Туркман Фароғийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асарини, Фаҳруддин Али Сафийнинг «Латоиф ут-тавоиф» (Турли тоифалар латифалари) китобини форс тилидан таржима қилган.

Акмал Тошкандий (вафоти 1883)

Акмалхон Саййид Аҳмадхон ўғли Тошкандий (у кўпроқ Акмалхон тўра номи билан юритилган). XIX асрда яшаб ижод этган «зуллисонайн шоир». Унинг ҳаёти тўғрисида етарли маълумотлар йўқ.

XIX аср охирида Хожа Абдул Азим деган киши томонидан ёзилган тазкирада ва Мирабдуллоҳ ибн Хожа Мухтор (Абдий)нинг «Тазкираи шуаро» деган тазкирасида Акмалнинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисида бир оз маълумот берилган.

Акмалхон Тошкентнинг Бешёғоч даҳасидаги Зевай маҳалласида туғилган (тахминан 1825—1830 йилларда).

Шоир Шокир Зокир ўглининг айтишича, Акмалхон ёшлигидан жуда истеъдодли ва фозил киши бўлган, у 15 ёшлар чамасида Зевай маҳалласидаги Азлархожа масжидининг тарихини ёзган экан. Акмалхон бошланғич маълумотни олгандан кейин, Қўқон мадрасасига ўқишга кетади. У мадрасада ўқиган вақтида жуда фақрлик ва қийинчилик билан ҳаёт кечирган. Аммо зеҳнининг ўткирлиги билан бутун мударрислар ва мулла-ваччаларнинг ҳайрон қолдирар экан. Шу вақтда Қашғар ҳокими Ёқуббекнинг (1863—1877) ўғли Бекқулибек Қўқон хони Худоёрхоннинг мирзоси бўлиб ишлар эди. Унинг синглиси Ойшахон Худоёрхон томонидан сўралади. У бунга рози бўлмай, мен синглимни ўқимишли муллаваччага бераман деб, мадрасага бориб, бир эски кўйлак кийган муллавачани китоб мутоала қилиб ўтирган ҳолда кўриб, гапга солади ва унинг камолот ва фазилатларига муҳаббат кўйиб, тўртта одамни чақириб келиб, синглиси Ойшахонни никоҳлаб беради. Бу муллавачча Акмалхон эди.

Бекқулибек Қашқарга отасига синглимни бир ақли, фозил, муллаваччага бердим, деб хат ёзади. Ёқуббек менинг олдимга юбор дейди. Ана шу вақтдан бошлаб, Акмалхон Ёқуббек хизматида, Қашқарда ҳаёт кечиради. Ёқуббек уни ўзига шахсий котиб ва кейинчалик Қашқарга қози раис қилиб тайинлайди. Акмал қозилик даврида шаҳарнинг ободончилиги ва осойишталиги учун жуда катта ишлар қилади. Қашқарда ўғрилик қолмайди, тарозу ва савдо-сотик ишлари йўлга қўйилади, илм-фан ривожлантирилади. Акмалхон Қашқарга кетганда, унинг хотини Қўқонда қолади (3 йилдан кейин боради). Ёқуббек Акмалхоннинг яхши фазилатларини ҳисобга олиб, умринг ўтмасин деб, уни бошқа бир қашқарлик қизга ҳам уйлантириб қўйган. Қашқарда Ёқуббек давлати йиқилиб (1877) хитойлар томонидан босиб олингандан кейин, Ёқуббек авлодлари Тошкентга қочиб келадилар. Акмалхоннинг хотини Ойша ва унинг қашқарлик хотинидан бўлган Нисохон исмли қизини олиб келади. Унинг қизи Пискентда яшаб қолади. У ерда Акмалхоннинг Оллоқулихон исмли невараси ҳам бўлган.

Акмалхон Тошкандий Олмазор кўчасидан ҳовли олиб туради ва у ерда мактаб очиб, бир неча вақт болаларни ўқитган. Лекин у Тошкентда узоқ вақт яшай

олмади. Унга бу ерда хотиржам яшаш учун шароит мавжуд бўлмади. Тошкентнинг аҳли илмлари орасида Акмалхонга қарши ҳасадлар кўпайди, унга турли иғволар ва тухматлар ҳам қилдилар. Ҳатто баъзи маълумотларга қараганда, ҳасадчилар турли тухматлар билан Акмалхонни қоралаб, шаҳар ҳокимига шикоят ҳам қилганлар. Ўз шаҳрига сиғмаган ва ўзининг ижодини тараққий эттиришга қулай шароит топа олмаган шоир, ёмон ниятли кишилардан қочиш мақсадида, Бухорога кўчиб кетади. Бу давр Амир Музаффарнинг хонлиги эди. У ерда турар-жой олиб, бир неча шоир ва адиблар билан танишади. Акмалхон ўзининг илмини ва фазлини хонга маъқул қилиш мақсадида, Шайх ибн Фориз қасидасига ўхшатма қилиб, араб тилида охирида «то» ҳарфи билан тамом бўладиган, «қасидаи тоия» ва форс тилида «қасидаи нуния»сини ёзиб, ўзининг аҳволини фазл ва камолотини билдирадиган бир шеърий ёзилган ариза билан бирга қўшиб, хонга тақдим қилади. Хонга Акмалнинг фазл ва қаромати маълум бўлди. Шундай бўлса ҳам, Амир Музаффар Акмалнинг илм ва фазилатларини сўз даражасини билиш мақсадида, ўша вақтда ўз олдида бўлган Бухоро қози калони Абдулвоҳид қози Садрга (1810—1886) ҳавола қилиб: «Сиз бу кишининг феъл ва ҳолати билан танишиб, менга маълум қилинг» дейди.

Қози Садр Акмалнинг илм-фазилатини ва сўзининг юксаклигини била туриб, гайрлик жиҳатидан ва замондошларининг мижозига мувофиқ, уни хонга ўрта ҳол киши деб маълум қилади. Шундай бўлса ҳам амир уни ўзига яқин кишилардан қилиб олади. Акмалхон амир билан Шаҳрисабзга бориб, у ерда мунозара мажлисларида қатнашди. Лекин қози Садр тайинлаган кишиларнинг фитналари ва ҳасадлари орқали, у ерда яхши обрў қозона олмади.

Акмалхон Тошкандий ҳеч ерда ўзига осойишта ҳаёт, яшаш учун қулай шароит топа олмади. Қаттиқ руҳий тушкунлик, сиқилият ва хафалик орқасидан хафақон касалига дучор бўлиб, Шаҳрисабздан Бухорога келиб, оз вақт ўтмай, ҳасрат ва андуҳлар билан ҳижрий 1300 (1883) йилда вафот этди. Акмалхон қизи Нисохоннинг айтишича, шоир амир билан Шаҳрисабздан келаётганда унга йўлда дори берилган бўлиши керак, чунки

Бухорога қайтиб келганда, жуда ранги сарғайиб қолган ва бир неча кундан кейин вафот этган.

Юнусхон Шаговул Дадхоҳ (Тоиб) деган шоир Акмалхоннинг вафотига бағишлаб тарихий марсия ёзган. Шу марсияда Акмалхоннинг хислатлари, камолоти ва ўша замон адабиётида тутган ўрни тўғрисида маълумотлар ва ўлган йили кўрсатилган.

Акмалхон Тошкандий арабий илмларда ва адабиётда ўз даврининг тенгсиз бир олими эди. У мантиқ (логика), ҳикмат, калом ва бошқа илмларда ўз даврида энг ном чиқарган киши бўлган. У уч тилнинг эгаси эди. Араб ва тожик (форс) тилларини худди ўз она тилидай билар эди. Фирузобидийнинг «Қомус» деган луғати ва араб адабиётига тегишли, ўша даврда ҳеч ким ўқиб маълумига тушуна олмаган китобларга ҳошиялар ва шарҳлар боғлар эди. Ҳар қандай машҳур ва номашҳур дарслик китобларини ўқиб, комил суръатда тасарруф қилар ва дарс айтишга кучи етар эди. У форсий адабиётининг энг қийин ҳисобланган Мирза Бедил асарларига бир неча мухаммаслар боғлаган.

Мулло Мусо Исо ўғли Сайромнинг Ёқуббек давлатининг тарихи тўғрисида ёзган «Тарихи амания» деган китобида ҳам Акмалхон қуйидагича зикр қилиб ўтилади: «Ва Акмалхон тўрама эдилар, фозил, уламо, бо инсоф киши эди. Исмларига мувофиқ дарвоқи комил ва акмал эдилар».

Акмалхон Тошкандийнинг бизга маълум бўлган шеърлари ғазаллар, мухаммаслар, қитъалар, арабча ва тожикча қасида ва шунга ўхшаганлардан иборатдир.

Акмалхон ўзининг кўпчилик шеърларини тожик тилида ёзган ва атоқли шоир Мирзо Бедилга эргашган, унинг жуда кўп ғазалларига моҳирона мухаммаслар боғлаган. У Жомий, Нозим ва Ҳозиқ каби шоирларнинг ғазалларига ҳам мухаммаслар ёзган.

Муҳаммад Юсуф Рожий (XIX асрнинг иккинчи ярми)

Хоразмлик машҳур шоир, моҳир таржимон, уста ҳаттот ва мусиқашунос Хожамберди ўғли Рожий Хоразмий Хива шаҳрида туғилган. Унинг асарларидаги айрим маълумотларга қараганда Рожий Огаҳий ва Комилларга замондош бўлган.

У ёшлигидан мадрасага ўқишга кириб, илм олган. Айниқса, адабиётни севган, Рожий тахаллуси билан шеърлар ёзган. Рожийнинг 3 та девони бизгача етиб келган ва ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақамлари 922, 1119, 1271). Рожий паршонҳол, фақирлик билан яшаган. Ўз шеърларида жафо чеккан, илмли доно кишилар азобда, мискинликда, ғам-андуҳлар тортиб яшаётганидан замона учун қиймати йўқ, жоҳил, нодон кишилар давлатни бошқариб, роҳат кўраётганидан шикоят қилади. Ўзининг мискинлиги, иложсизлигидан нолиб, эзилган ночор бандаларнинг тортган зулм ва кулфатларидан қилган фарёдларига қулоқ солувчи йўқлигидан нолийди.

Рожий Хоразм хонларининг буйруғи билан, Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» асари IV—V дафтарларини ва яна кўп китобларини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган. Рожий анча қўлёзмаларни гўзал хат билан кўчирган.

Рожий мусиқашунос ҳам бўлган. Мусиқани севган, куй басталаган, танбур чалишни ҳам билган.

Бу истеъдодли шоир девонлари ҳали чоп этилгани йўқ. Унинг ҳақида Ҳасанмурод Қори Лаппосийнинг «Хоразм шоирлари таржимаи ҳоли» асарида (ЎзФА Шарқшунослик институти, қўлёзмаси, ашёвий рақами 9494, 49-бет) ва А.Мурадовнинг «Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан» китобида (108—109-бетлар) маълумот бор.

Алмаий (1852—1891)

Машҳур шоир, таржимон ва хушнавис хаттот. Қори Файзуллоҳ Миржалол ўғли Алмаий Тошкентда собиқ Қўштут маҳалласида туғилиб, 1891 йил 39 ёшида вафот этган. Алмаий Муқимий замондоши ва дўсти бўлиб, форс-араб тилларида шеърлар ёзган. Олим сифатида араб тили грамматикасига оид «Авзон ул-жумуъ» (Кўплик вазнлари) деган илмий асар ёзган. Машҳур ҳинд масали «Калила ва Димна»ни ўзбек тилига таржима қилган. Бу таржима Тошкентда 1898, 1901, 1913 йилларда тошбосмада нашр этилган. Алмаийнинг ғазаллари, Жомий, Муқимий ва бошқалар асарларига боғ-

ланган мухаммаслари бор (ЎзФА ШИ, ашёвий рақами 4248, 5736).

Алмаий олим, таржимон ва шоирлигидан ташқари хушнавис хаттот ҳам бўлган. Тирноқларини хат ёзишга мослаштириб, ўстириб юрар экан. Бу эса «хатти нохуний» (тирноқ хати) маҳорати бор эканини кўрсатади. Қаламга етиши қийин бўлгани учун ёки қаламнинг хит бўлганидан зеркиб, кўпинча ишорат бармоғининг тирноғини қалам қилиб ёзар экан. У ҳаётини қўлёзма кўчириш билан ўтказган.

Алмаий тезнавис ва муҳофазоти ўткир бўлган. Бир куни дўстлари билан далага чиқиб, саёҳат қилиб келмоқчи бўлишган. Шу куни бир киши ўғли учун Ҳофиз Шерозий девонини кўчириб беришни илтимос қилган. Алмаий дўстларидан бири қалам қат қилиб, бири қоғозга мистар тортиб бериб турган. Алмаий девонни бир кечада кўчириб бўлган. Китобат хақини олиб, далага чиқишган.

Бердақ **(1827—1900)**

Қорақалпоқ адабиёти асосчиси, машҳур шоир, бахши ва бастакор. Асли исми Бердимурод Қарғобий ўғли. Бердақ ҳозирги Мўйноқ туманининг Оққалъа деган жойида туғилган. Ўн ёшида ота-онадан айрилган ва амакиси Кўчқорбой қўлида тарбияланган.

Авул мактабида саводини чиқариб, ўша даврда йирик илм маскани ҳисобланган Қорақул эшон мадрасасида ўқиб, диний илмлар, Қуръон ва ҳадисларни, араб ва форс тиллари ва адабиётини ўрганди. Алишер Навоий, Фузулий, Махтумқули ва қорақалпоқ шоири Кунхўжа асарларини чуқур мутолаа қилди. Булар унинг бадиий ижодининг камолга етиб, шаклланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Аста-секин машҳур шоир ва халққа танилган бахши сифатида шуҳрат қозона бошлади. Бердақ шеърларига ўзи куй басталаб, ўзи куйлаган. Бердақ кўп шаҳарларга саёҳат қилди. Урганч ва Бухорода бўлиб, қадимий ёдгорликлар билан танишди.

Бердақнинг лирик шеърларида, дostonларида қорақалпоқ халқининг XVIII—XIX асрлардаги ижтимоий-сиёсий ҳаёти ўз аксини топган. Унинг асарларида тенглик, инсонпарварлик, адолат ва ватанпарварлик ғояла-

ри илгари сурилган, эзилган халқнинг аянчли аҳволи, меҳнаткаш омманинг қайғулари, ҳоким табақаларнинг шафқатсизлиги танқид қилинган. Бердақ инсонни юксакликка кўтаради, халқнинг катта куч эканлигини кўрсатиб, ҳукмрон табақаларни меҳнаткаш халқни ҳурмат қилишга чақиради. Унинг асарларида ахлоқ-одоб, нафосат ва гўзаллик масалалари муҳим ўринни эгаллайди.

Шоирнинг «Омонгелди», «Халқ учун», «Айдосбий», «Яхшироқ», «Бўлган эмас», «Ерназарбий» асарларида қорақалпоқ халқининг хонлар зулмига қарши қаҳрамонона кураши, миллий-озодлик ҳаракатлари акс эттирилган.

Бердақнинг «Танланган шеърлари» 1956 йили Нукусда қорақалпоқ тилида, 1958 йили Тошкентда ўзбек тилида нашр этилган.

Абай **(1845—1904)**

Иброҳим Қўнонбой ўғли Абай (асли Абдулҳай бўлиши керак) машҳур қозоқ шоири, бастакор, файласуф ва қозоқ ёзма адабиётининг асосчиси. Абай 1845 йили Еттисув вилоятидаги ҳозирги Абай туманининг Чингизтоғ бовуридаги Қашқабулоқ деган жойда дунёга келган. Отаси Қўнонбой Ўсконбой ўғли бадавлат кишилардан бўлиб, Абайни ўқитишга катта аҳамият беради. Овулида бошланғич маълумот олгандан кейин, отаси уни Аҳмад Ризо мадрасасига ўқишга берди. Араб, форс тилларини ўрганди. Илоҳий илмлар билан бир қаторда форс ва ўзбек мумтоз адабиётини чуқур эгаллади. Мадрасада тўрт йил таълим олгандан кейин, отаси уни мадрасадан чиқариб олиб, эл бошқариш ишларига жалб этди. Абай эл бошқариш билан бирга бадиий ижод билан қаттиқ шуғулланиб, ўз билимини доимо ошириб борди.

Абай рус классиклари асарларини ҳам чуқур ўрганди. Баъзиларини қозоқ тилига таржима қилди. Уларнинг асарлари орқали жаҳон адабиёти намоёндалари намуналари билан танишди. Шундай қилиб, Абай уч манба — қозоқ халқ оғзаки ижоди, шарқ шеърляти ва рус, Оврўпо адабиётидан озуқа олиб, маънавий камолотга эришди. У буюк шоир бўлиб етишди ва оламга

танилди. Унинг шеърлари, дostonлари ўзбек, татар, қирғиз, қорақалпоқ, турк, мўғил, чех тилларига таржима қилинган.

Абай шеърларида муҳаббатсиз, дўстликсиз ҳаёт бўлмайди, деган ғояни олға сурди. Халқни илм-маърифатга, ҳалолликка, садоқатли бўлишга, инсонийликка даъват этиш асосий ўринни эгаллайди.

Ўз давридаги золим бойларни меҳр-мурувватли бўлишга чақирди, эзгулик ва адолатпарварликни куйлади. Абайгача қозоқ шеърлятида «қора ўлан» ва «жир» деган икки хил ўлан ўлчовлари мавжуд бўлган. Абай жаҳон шеърлятини чуқур ўрганиб, ўланлар вазини ўн еттига етказди. Абай қозоқ халқи мусиқаси тарихида муҳим ўрин тутган бир қанча асарларга мусиқа ёзиб қолдирди. «Саккиз оёқ», «Айтдим салом, қаламқош», «Желсиз тунда ёруғ ой», «Нечаро» каби.

Абайдан 300 га яқин шеърый асарлар «Искандар», «Масъуд», «Азим ҳикояси», «Вадим» каби дostonлар етиб келган.

Феруз **(1844—1910)**

Муҳаммад Раҳимхон II Феруз ўзбек шоири, мусиқашунос, давлат арбоби ва ҳукмдор.

1844 йили Хива хони Саъид Муҳаммад оиласида дунёга келди. Бошланғич маълумотни хусусий муаллимдан олган. Кейин мадрасада таҳсил қилиб, диний илмлар араб, форс тилларини ўрганган. Огаҳий Муҳаммад Раҳимхонга устодлик қилиб, шеърлятни ўргатди, тарихдан, таржима илмидан сабоқ берди.

Муҳаммад Раҳим 1863 йили отаси Саййид Муҳаммадхон вафотидан кейин ўрнига Хива хонлиги тахтига ўтирди. 19 ёшли Феруз ўн йилча мустақил тахт суради. 1873 йили Хива хонлиги Русия томонидан босиб олингандан кейин, унинг вассали сифатида давлатни бошқарди.

Феруз саройига кўплаб олим, шоир, тарихнавис, табиб, таржимон, хаттот, созандаларни тўплади, фан ва маданият ривожига жуда катта аҳамият берди. Ҳар ҳафтада ғазалхонлик, шеърхонлик кечалари ташкил қилди. Ўзи шеър ёзиб, мусиқа басталаб, ашула ҳам айтган буюк истеъдод эгаси бўлган. Феруз ташаббуси

билан Хива шаҳрида тошбосма ташкил этилди, унда хон фармони билан Навоийнинг «Чор девон», «Хамса» асарлари илк бор чоп этилди. Мунис, Огаҳий, Комил, Баёний, Мирзо, Аваз Ўтар, Девоний, Ниёзий, Чокар каби шоирлар асарлари кўплаб нусхада босилиб чиқди. Баёз, тазкира ва бошқа халқлар адабиётидан қилинган таржима асарлар нашр этилди. Феруз Хоразм таржима мактабини яратди. Бу давр таржимонлари томонидан ўзбек тилига ўтирилган тарихий, бадиий, илмий-фалсафий асарлар маданиятимизнинг нодир дурдоналари бўлиб қолди.

Феруз хонлиги даврида меъморчилик, мусиқа, хат-тотлик, наққошлик ривожланди, фотография ва кино санъати вужудга келди. Турмушга гармон, граммафон, электр каби янгиликлар кириб келди. Хонликда жуда кўп қурилишлар амалга оширилди, йигирмадан ортиқ мадраса, масжид, минора, хонақоҳлар қад кўтарди. Феруз ерларни сув билан таъминлаш, боғ-роғлар барпо этишга ҳам алоҳида аҳамият берди.

Муҳаммад Раҳим II 47 йил тахт сўраб, 1910 йил 66 ёшда вафот этди.

Феруз адабий мероси қўлёзма ва тошбосма девон ва баёзларда бизгача тўла етиб келган. ЎзФА Шарқшунослик институтида шоирнинг ўнга яқин мажмуалари мавжуд.

Шоир ғазалларининг кўпчилиги ишқ-муҳаббат мавзусига бағишланган. У инсонни инсонга бўлган муҳаббатини улуғлади. Инсон ва ҳаётни, севги ва садоқатни ўз ижодининг асоси қилиб олди. Унинг кўпчилик ғазаллари замонасининг созандалари, ҳофизлари томонидан куйланган, ҳозирги кунда ҳам куйланиб келмоқда.

Муқимий (1850—1903)

Муҳаммад Аминхожа Мирзахожа ўғли Муқимий ўзбек мумтоз адабиётининг XIX аср сўнгги чорагида ижод этган йирик намоёндаларидан бири.

Муқимий 1850 йили Қўқоннинг Бегвачча маҳалласида нонвой оиласида туғилди. Маҳалла мактабида бошланғич таълим олиб, «Ҳоким ойим» мадрасасида ўқиди. Онаси Бибиойша ўқимишли аёл бўлиб, Муқимийнинг шеърятга ҳавасини уйғотган. 1872—1876 йилларда Бу-

хорога бориб, «Меҳтар ойим» мадрасасида диний илмлар билан бирга араб, форс тилларини, адабиётни чуқур ўрганди. Мадрасани битириб, Қўқонга қайтди ва оила қурди. Ер қурилиши маҳкамасида мирзалик қилди. 1877 йили Сирдарё ёқасидаги Оқжар паромида паттачи бўлиб ишлади. Отаси вафотидан сўнг 1885—1886 йиллари Муқимийнинг моддий аҳволи оғирлашди ва у Қўқондаги «Ҳазрат» мадрасасида кичик бир хужрада ҳаёт кечирди.

Муқимий 1887—1888 ва 1892 йиллари Тошкентга саёҳат қилди. У замонасининг етук шоирлари Алмай, Нодим Намангоний, ҳожи Муҳйий, Хилватийлар билан ижодий ҳамкорликда бўлди.

Мадраса хужрасида шоир бутун вақтини ижодий иш, китоб мутолаа қилишга бағишлади, хаттотлик ва котиблик билан шуғулланди. Адабий анжуманларда йирик ижодкорлар Ҳожи Муҳйий, Завқий, Фурқат, Нисбатийлар қаторида фаол иштирок этиб, давр адабий ҳаётига етакчилик қилди.

Муқимий шеърларидан маълум бўлишича, у сариқ касалига йўлиққан ва 1903 йил 25 майда вафот этган.

Муқимий ижодий мероси жозибдор ғазаллар, мухаммаслар, ҳажвиёт, мувашшаҳ, мураббаълардан иборат.

Шоир лирикаси мавзуси инсонни улуғлаш, инсон кечинмаларини, куйлаш, инсонлар ўртасида дўстлик, қардошлик, муҳаббат, самимият, вафодорлик каби юксак фазилатлар барқарор бўлишини, адолат, инсоф, ҳаққоният тантана қилишини куйлашдан иборат.

Муқимий кучли ҳажвчи шоир сифатида ҳам машхурдир. У ўзбек адабиёти тарихида ижтимоий-сиёсий ҳажвиётнинг асосчиларидан биридир. Унинг ҳажвий шеърларида чоризм ўрнатган мустамлакачилик тартиби, адолатсизлик, зўравонлик, инсон ҳуқуқининг топталиши, чор ва маҳаллий амалдорларнинг ўзбошимчилиги ва шафқатсизлиги, алдамчилиги ва ахлоқий тубанлиги танқид остига олинди. Меҳнаткаш омма, ҳунармандларнинг оғир иқтисодий аҳволи, шаҳар ва қишлоқларнинг вайронага айланиши ҳам Муқимий ҳажвиётида етакчи ўринни эгаллайди. Унинг тўрт қисмдан иборат «Саёҳатнома» асарида мустамлака тузумидаги ижтимоий ҳаётнинг қатор муҳим муаммолари танқидий таҳлил қилинган.

Муқимий адабий меросидан 20 га яқин турли шахсларга ёзилган насрий ва 10 та шеърий мактублар ҳам сақланиб қолган. Булар шоир ҳаётини, ўша давр шароити, муҳитини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Муқимий асарлари қўлёзмалар, тошбосмалар усулида нашр этилган, китоблар, баёзлар, Тошкент ва Петербургда чоп этилган вақтли матбуот саҳифаларида бизгача етиб келган. Икки жилдлик «Асарлар тўплами» (Тошкент, 1960—1961), «Танланган асарлар» (Тошкент, 1973), «Асарлар» (Тошкент, 1974) нашр қилинди. Унинг Қўқонда уй музейи бор, номига театр, кўчалар, жамоа хўжаликлари, қишлоқлар қўйилган. Собир Абдулло «Муқимий» романи ва «Муқимий» саҳна асарини ёзди.

Зокир (вафоти 1812)

Наманганлик истеъдодли шоир бўлиб, исми Зокирхожа, тарихда Эшон шайхулисом Намангоний деб машҳурдир. Наманганда туғилиб, хат савод чиқаргандан кейин, Бухорода мадрасада таҳсил кўрган. Исломиий илмлар, Куръон, ҳадислар, форс ва ўзбек адабиётини яхши, чуқур ўрганган. Самарқандда Даҳбед номли жойда Халифа Сиддиқ деган бир шайхдан баҳраманд бўлиб, илмий ҳол касб этган. Қўқон шаҳрида Умархон ҳурмат билан қабул этиб, масжиди жомеъга мударрис ва шайхулисомлик рутбаси берган. Қўқонда нашъунамо этиб, бу ердаги хотинидан Улуғхон номли ўғил кўрган. У Мадрасаи Муҳаммад Алига 1-чи даражали мударрис бўлиб турган. 1875 йили чор ҳукумати томонидан ички Русияга сургун этилган. Қайтиб келгач, жомеъда мударрис ва шайхулисом бўлиб туриб, 1906 йилда вафот этган.

Фазлий «Мажмуат аш-шуаро» китобида Зокирни Хожаи Калон деб атаган. Араб тилида «Қасидаи Сиддиқий» номли бир мухаммас китоб ёзган.

Ҳаётининг кўпи Наманганда ўтиб, ўзбек ва тожик тилларида ижод қилган. 1812 йили (ҳижрий 1240 йил 28 шаввал сешанба куни) Наманганда вафот этган. Пўлотхон Домулла Қайюмовнинг «Тазкираи Қайюми» китобида унинг шеърларидан намуналар берилган.

Муҳйий Хўқандий (Ҳожи Муҳйиддин) (1835—1911)

Ўзбек адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшган истеъдодли шоир, Муҳйий таҳаллуси билан ижод қилган ва танилган. 1835 йили Ҳиротда туғилган. 11 ёшида Қандаҳорда, сўнгра Бухорода ўқиган. Отаси вафотидан кейин XX аср 70 йилларининг ўрталарида Андижонга келиб, Қўқон хонининг ўғли Насруддинбек хизматида бўлган, шу йиллари ҳажга борган. Шоирнинг кейинги ҳаёти Қўқон билан боғлиқ бўлиб, Миён Қайюм ҳазрат хонақоҳида яшаган. Муҳйий машҳур ўзбек шоирларидан Муқимий, Фурқат, Завқий, Хилватийлар билан замондош ва бир адабий муҳитнинг вакилларидан эди.

Муҳйий ўзбек ва форс тилларида баробар ижод қилган «зуллисонайн» шоир бўлиб, унинг форсий ва туркий девонлари бир китобда 1330 ҳижрий (1911 йили) Тошкентда босилган. Муҳйий 1911 йили Андижонда вафот этган. Унинг вафотига шогирди Насимий «Бимурд, ваҳ, шоҳи шоирон Муҳйий» деб тарих ёзган.

Муҳйийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида П.Қаюмовнинг «Қўқон тарихи ва адабиёти», А.Қаюмовнинг «Қўқон адабий муҳити» асарларидагина маълумотлар мавжуд. Муҳйий шеърятини ўрганишга Ғофур Фулом бир неча мақола бағишлаган.

Шўро даврида адабиёт тарихини ўрганишга синфийлик нуқтаи назаридан ёндошиб, Муҳйий «бойларнинг, савдогарларнинг, мулкдорларнинг шоири» деб эълон қилинди. Унинг шеърий меъроси эса ўзбек демократик шоири Муқимий шеърятига қарама-қарши қўйилиб, доим камситилиб, ўрганилмади. Ваҳоланки, Муҳйий бойларча ҳаёт кечирмаган, бир умр бировнинг ҳужрасида кун кўрган. Мусофирчиликда яшаган, ҳатто уйланмаган ҳам. У бутун ҳаётини адабиётга, ижодга бағишлаган. У билан Муқимий ўртасида баъзи келишмовчиликлар бўлган, лекин бу Муқимийнинг Тошкентдан ёзган мактубида Муҳйийга ҳам самимий салом йўллашига халақит бермаган. Улар орасидаги баъзи ҳазил мутойибалар келишмовчиликларга адабиётшуносларимиз ортқча синфий тус бериб юборишган.

Муҳйий ишқий-ижтимоий мавзуларда гўзал ва нафис асарлар ёзган. У ҳажвий шеърлар ёзишда ҳам мо-

ҳир бўлган. Унинг машҳур фирибгар «Бектор» радифи билан ёзган ҳажвий мухаммасининг биринчи банди:

Рўсияҳлар ичинда бир нобакор Бектор
Бир ғули дев сийрати, қадди манор Бектор,
Шахси мисоли писта, оғзи чу ғор Бектор
Фарғона ичра токим тутти қарор Бектор,
Топти ривожи беҳад ҳам эътибор Бектор.

Муҳийий ижоди қайтадан атрофлича ўрганилиши, у ўзбек адабиёти тарихидан муносиб ўрнини эгаллаши керак. Мустақилликдан кейин Муҳийий ҳақида таниқли адабиётшунос Абдулқодир Ҳайитметовнинг «Тақдир ва таҳсинга лойиқ» мақоласи «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1992 йил 9 октябрь сониди эълон қилинди. Мақолага Муҳийийнинг Фарғона вилоят музейида сақланаётган расми ва шеърларидан намуналар илова қилинган. Муҳийий ҳақидаги ушбу маълумот ўша мақола асосида ёзилди.

Маҳзуна (XIX аср)

Ўзбек мумтоз шоираси, асли оти Меҳрибон Мулло Бошмон қизи. Қўқонда туғилган. Шу ерда хат саводини чиқарган. Форс тили ва мумтоз адабиётни ўрганган. Фазлийнинг «Мажмуат уш-шуаро» асарида Маҳзуна ҳақида шундай дейилган: «У ақлу идрокда Зебунисодек ягона бўлиб, Қўқоннинг машҳур шоираларидандир. Бу ой юзlining таҳаллуси Маҳзуна бўлиб, мен нотавон турлик ўй-фикрлар билан унга қандай ғазаллар юбормайин, ул пари чеҳра менга ҳар байтимга гавҳардек пок жавоблар қайтарар эди».

Маҳзунанинг девони ҳақида айрим маълумотлар маълум бўлса-да, ҳали бу девон топилганича йўқ. Унинг Фазлий билан «Кўрмай» радифлик шеъри мушоираси, шоира истеъдодини намоён этиб туради. Мазмунан дунёвий ғазалларга ҳам оҳанг эрлар билан аёллар ўртасидаги муносабатлар чекланган бир даврда Маҳзунанинг Фазлийдек забардаст шоир билан мушоира қилгани унинг юксак ижод соҳиби эканлигининг далилидир.

Маҳзуна шеърлари турли тазкира ва баёзларда уч-

райди. «Увайсий, Маҳзуна ва Нодира» (Тошкент, 1958) тўпламига ҳам унинг шеърлари кирган.

Анбар Отин (1870—1906)

Ўзбек мумтоз шоираси, Қўқонда камбағал касиб оиласида туғилган. Отаси Фармонкул асли марғилонлик бўлиб, шоира Увайсийнинг жиянидир, онаси Ашурбиби қўқонлик бир касибнинг қизи бўлган. Анбар 7 ёшидан ўз маҳалласидаги Дилшод Отин мактабида таълим олган. У Анбарнинг шеърятга қизиқишини кўриб, уни мумтоз адабиёт намуналари билан таништирган. Дастлаб кичик шеърлар ёзган Анбар кўпроқ Увайсийга эргашган, Навоийни ўзига биринчи устоз деб ҳисоблаган. Анбар отиннинг эри Зоҳидхожа ҳам адабиёт ихлосмандларидан бўлиб Муқимий, Фурқат, Завқийларнинг адабий суҳбатларида қатнашган. Анбар ҳам эри воситаси билан бу суҳбат ва мушоираларда иштирок этган. У «Мушоара» номли рисола ёзгани нақл қилинади. Анбар ҳақгўй, фозила ва оқилалиги билан аёллар орасида обру қозониб, отин, отинча номини олди. У бойваччаларга қарши ҳажвий шеърлар ёзади. Бундан газабланган бойваччалар шоирани бир йиғинда раҳимсизларча калтаклаб, баланд зинадан итариб юборадилар. Анбарнинг икки оёғи синади, соғлиги ёмонлашади, ўпка касалига дучор бўлади. Бироқ у умидсизланмади. Шеър унинг бутун умри давомида ажралмас дўсти, ҳамдарди бўлди. 1905 йили Анбар Отин девон тузиб, унга 41 ғазал, 4 мухаммас, 1 қитъа, 1 мустаҳзод ва шеърый таржимаи ҳолини киритган. Анбар отин ғазалларида халқпарварлик, маърифатпарварлик, юксак инсонийлик ғоялари тарғиб этилган. Шоира халқни жаҳолатда тутувчи баъзи дин аҳлларини танқид остига олади:

Тариқча илми йўқ, «қозикалонман, муфтийман» дейди,
Абу Сино, Улуғбекдин кўз юмганларга ўт тушсун.

Анбар Отиннинг дунё қарашини, фалсафий тафаккурини ўзида мужассамлаштирган асари «Қаролар фалсафаси» китобидир. Асар кириш ва 4 фаслдан иборат. Ҳар бир фаслда шоира ижтимоий ҳаётдаги бирор муҳим масалага ўз қарашларини, мушоҳадаларини баён

этади. У камбағал халқ ҳаётига ачинади, замонасида ирқий камситишларга ўз норозилигини билдиради. Аёллар тақдири ҳақида гапириб, уларнинг жамиятдаги қонуний ўрни ва ҳуқуқларини талаб қилади. Ҳар мушоҳаданинг охирида бир шеър келтирилиб, хулоса чиқарилади. Шоира инсоний фазилатларни улуғлаб ёзади: «Аксар жануб ва шарқ халқлари, монанди араб, афғон, фелон, ҳинд ва Кашмир халқлари қора юз, оқ кўнгил халойиқ эрурлар. У халойиқ ҳам аслзода оқ танлилар каби андом, аъзойи бадан, қўл-оёқ, кўз ва ақл-хуш, ғайрат, қувват ва тафаккурга моликдурлар». Анбар Отин онанинг инсоният олдидаги хизматларини санар экан, ёзади: «Она шундай моҳир донодурки, Афлотун ва Арастуни, Абу Сино ва Улуғбекни, Жомийни, Саъдийни, Фирдавсийни, Навоийни, Хайёмни, Нодира ва Увайсийни оламни кўришга... давру моҳир қилибдур». Шоира асарларининг қўлёзмалари ЎзФА Шарқшунослик институтида мавжуд. «Шеърлар» тўплами 1963 йил босилиб чиққан. Анбар Отин 1906 йили Кўқонда 36 ёшида вафот этган.

Фурқат **(1859—1909)**

Зокиржон Мулло Холмуҳаммад ўғли Фурқат ўзбек мумтоз адабиётининг йирик намоёндаларидан бири, маърифатпарвар шоир, публицист.

Кўқон шаҳрида дунёга келди. Отаси Мулло Холмуҳаммад майда савдо билан шуғулланган, ўқимишли киши бўлиб, бадиий адабиётга қизиққан. Фурқат 1866 йилдан маҳалла мактабида Мулло Муҳаммад Олимда таълим олган. Форс тилини ўрганган. Навоий, Ҳофиз, Бедил, Фузулий асарларини ўқиган, ёшлигидан шеърлар ёза бошлаган. Маҳалла мактабини тугатиб, Ашур Муҳаммад Қори исмли мактабдордан сабоқ олган, сўнг унинг мактабида халифалик қилган. Мулло Қамбар Алидан хаттотлик санъатини эгаллаган. Жомеъ масжид мударриси Подшоҳўжадан араб тилини ўрганган. 1873 йилдан мадрасада таълим олиб, диний, илоҳий илмлар, Қуръон, ҳадисларни ўрганиб, илмини такомиллаштирди, 1876—1877 йиллари Кўқон хонлигида юз берган қонли воқеалардан сўнг мадраса ёпилади. Фурқат янги Марғилонда савдо ишларини йўлга қўйган

тоғасининг қистовига кўра у ерга бориб тоғасига ёрдамлашади, кейинчалик ўзи ҳам дўкон очади, самоворчилик, мирзолик қилади.

Фурқат янги Марғилонда ижодкор сифатида тўла шаклланди, ўз шеърлари билан шуҳрат қозона бошлади. 1880 йили Кўқонга қайтиб келиб, оила курди ва бутунлай ижод билан шуғулланди. Шоир Кўқонда Муқимий бошчилик қилаётган ижодкорлар сафига қўшилди, уларнинг адабий йиғилишларида фаол қатнашди. Муҳий, Завқий, Нодим Намангоний, Нисбат, Муҳаййир каби шоирлар билан мулоқотда бўлди. Фурқат Кўқонда турли мавзуда, мазмун ва шакли ранг-баранг, сермаҳсуллиги билан диққатга сазовар ижод қилди.

Фурқат 1886—1887 йиллар оиласи бузилгач, Марғилонга борди. У ерда икки йилча туриб, шаҳарнинг олим ва фозиллари билан адабий суҳбатларда бўлди. 1889 йили Тошкент сафарига отланди. Хўжандга келиб, бир неча муддат бу ерда туриб қолади. Шоирлар ва адабиёт мухлислари билан учрашади. Шу йили Тошкентга келади ва Кўкалдош мадрасаси ҳужраларидан бирига жойлашади. Бу ерда айрим фозилларнинг таклифига кўра «Фарҳат» тахаллуси билан ҳам шеърлар ёзиб, шуҳрат қозонди. Фурқат ҳаётининг Тошкент даври шоир дунёқарашининг такомиллашувида катта аҳамиятга эга бўлди. У замонавий маориф ва маданиятга янгича қаради, фикрлаш ва янгича ҳаёт кечирининг тарғиботчисига айланди. Илғор ғоялар тарғиботида газетадан унумли фойдаланиш мумкинлигини тушунди ва «Туркистон вилоятининг газетаси» ҳайъатига расмий ишга жойлашди.

Фурқат 1891 йили май ойида Тошкентдан Самарқандга жўнайди, сўнгра Бухорога ўтади. Июль ойи охирларида чет эл саёҳатига чиқиб, Марв—Ашхобод—Боку—Ботуми орқали ноябр ойида Истанбулгача етиб борди. Истанбулдан Булғория ва Юнонистонга ўтди, Болқон яриморалининг қатор шаҳарларида бўлди. Фурқат 1892 йил мартада Истанбулдан Уртаер денгизи орқали Арабистонга ўтиб, Маккада ҳаж зиёратини ўтаб, Жидда, Мадина шаҳрларида бўлди ва «Ҳажнома» асарини ёзди. Ҳаждан Бомбайга ўтиб, Ҳиндистоннинг қатор шаҳар ва қишлоқларини кезди. У 1903 йили мартада Кашмир—Тибет орқали Уйғуристонга келди ва Ёрқентда муқим яшаб қолди. Фурқатнинг бутун чет эл саёҳатла-

рига бағишланган «Саёҳатнома» асари ҳанузгача топилмаган. Фурқат Ёркентда оила қурган, кичик дўкон очиб, доривор ўсимликлар билан савдо қилган. Хат-тотлик билан шуғулланган ва бир қанча бадий ва публицистик асарлар ёзган.

Зокиржон Фурқат, 1909 йили оғир касалликдан сўнг Ёркентда вафот этди. У Ёркентнинг Донгдор маҳалласидаги қабристонга дафн этилган.

Фурқат мазмунан ҳаётий ва бадий баркамол шеърлари, маърифатпарварлик руҳидаги етук асарлари, жозибали насри ва жанговар публицикаси билан XIX аср охири ва XX аср бошларидаги ўзбек бадий адабиёти ривожига улкан ҳисса қўшди.

Фурқатнинг бой адабий мероси кўлөзма ва тошбосма шаклида бизгача етиб келган. Ҳали шоир ҳаётлигидаёқ унинг ҳаёти ва ижоди билан қизиқиш бошланган эди. Унинг айрим асарлари Ч.П.Остроумов томонидан рус тилига таржима қилиниб, чоп этилди. Шўро даврида унинг асарлари ўзбек ва рус тилларида бир неча бор нашр этилди. «Танланган асарлар», 2 жилдлик (Тошкент, 1959), «Избранное» (Ташкент, 1963), «Танланган асарлар» (Тошкент, 1975), Шоир ҳаёти ва ижоди ҳақида қатор илмий асарлар, мақолалар яратилди, опера либреттоси, киносценарий ва бошқалар ёзилди. Унинг номига кўча, туман, мактаб, жамоа хўжаликлари, маҳаллалар қўйилган.

Нодим Намангоний (1844—1910)

Ўзбек мумтоз адабиётининг йирик намоёндаларидан бири Сулаймонхожа Улуғбекхожа ўғли Нодим 1844 (ҳижрий 1260) йили Наманган шаҳрининг Жоме (ҳозирги Байналмилал) маҳалласида ўқимишли оилада туғилди. Отаси Улуғбекхожа Намангандаги Саидқулибек мадрасасида мударрис бўлган.

Сулаймонхожа илк маълумотни отасидан олади, диний илмлар билан бир қаторда адабиётга қизиқади, Навоий, Жомий, Фузулий, Бедил каби буюк шоирлар ижодидан баҳраманд бўлади. Кейин илмини Саидқулибек мадрасасида поёнига етказди. Араб, форс тиллари, Қуръон ва ҳадисларни чуқур ўрганди ва замонасининг билимдон кишиларидан бўлиб етишди.

Шеър ёзишга киришиб, ўзига Нодим («афсусланувчи», «пушаймон қилувчи») тахаллусини олди.

1887—1888 йиллари Нодим Тошкентга, 1890 йиллари Авлиёота, Бишкек, Олмаота шаҳарларида бўлди. 1899 йили Бухоро, Самарқанд Тошкент шаҳарларига саёҳат қилди. Бу саёҳатлар шоирнинг фикрий бойиши, ижодининг ғоявий-бадий юксалишига катта ижобий таъсир кўрсатди. Булар Нодимнинг саёҳатнома тизи-мида ёзилган бир қанча шеърларида ўз аксини топган.

Нодим 1902 йил муқаддас ҳаж зиёратига борди, Кавказда, Туркия, Мисрда бўлди. Бу зиёратлар шоирнинг 149 байтли маснавийси ва 29 байтли мухаммасида баён этилган. 1903 йил сўнгги ойларида Нодим Наманганга қайтиб келади. У етук истеъдод эгаси ва ўз даврининг илғор фозил ва комил кишиси бўлган эди. Шоир халқ орасида ҳурмат ва қадр топди ва Эшон Бобохон номи билан шуҳрат қозонди. У 1910 йили Наманганда вафот этди.

Нодим Муқимий, Ҳожи Муҳйий, Фурқат, Завқий каби Қўқон адабий ҳаётининг йирик намоёндалари билан яқиндан муносабатда бўлди. Қўқонга бориб, уларнинг адабий суҳбатларида қатнашган, Муқимий ҳам Наманганга бот-бот келиб Нодим уйдаги йиғилишларда иштирок этган. Нодимнинг наманганлик истеъдодли шоир Хилватий билан дўстлик муносабатлари айниқса, диққатга сазовардир.

Нодимнинг адабий мероси асосан ўзи тузган қўлёзма баёз (девон)да сақланиб қолган. Бу девоннинг мукамал нусхаси ЎзФА Шарқшунослик институтида 4179 ашёвий рақам билан сақланмоқда. У 504 варақдан иборат бўлиб, 1—2 варақлари шоирнинг муқаддимаси, қолгани эса унинг шеърларидан иборат. «Баёзи Нодим»нинг яна бир нусхаси шу институтда Ҳамид Сулаймон фондида сақланмоқда. Ҳар икки қўлёзмада шоирнинг газал, мухаммас, мураббаъ, мусаддас, мусамман, тарих, соқийнома ва саёҳатномалари кирган.

Нодим шеърлятида илоҳий ва дунёвий ишқ-муҳаббат, кайфият ва кечинмалар, ҳаётга муносабат, ўй ва қарашлар ифодасини топган.

Шоир газалларида чин инсоний гўзаллик, латофат, одоб-ахлоқ, панд-насиҳат, тарбия, дўстлик, меҳр-муруват, халқпарварлик каби олийжаноб хислатлар

тараннум этилган. Унинг саёхатномалари ҳам ниҳоятда муҳим тарихий, этнографик аҳамиятга эгадир.

Нодим девони жорий ўзбек имлосида ҳали чоп этилганича йўқ. Наманганлик олим А.Халилбеков унинг ҳақида номзодлик диссертацияси ёқлади ва 1998 йили чоп этилган «Наманган адабий муҳити» китобида шоир ҳақида кенг тўхтаб ўтган (104—120 бетлар).

Завқий (1853—1921)

Ўзбек мумтоз адабиётининг йирик намоёндаларидан бўлмиш Убайдуллоҳ Солиҳ ўғли Завқий Қўқоннинг Шайхон (ҳозирги Қайобод) маҳалласида, маҳсидўз оиласида туғилган. Бошланғич маълумотни маҳаллий домлада олиб, Қўқондаги Мадрасаи Олий ва Мадрасаи Чалпақда таҳсил қилган.

Диний илмлар қатори араб, форс тиллари ва адабиётини чуқур ўрганди. Шарқ адабиёти буюк намоёндалари асарларини мутоала қилди. Мадрасада ўқиб юрган даврида шеър машқ қилиб, тезда кўзга кўринган шоир бўлиб танилди. Муқимий, Муҳйий, Фурқатлар даврасига қўшилди, улар билан шеърий суҳбатларда иштирок этди.

Завқий отасидан косибчилик ҳунарини ўрганиб, мадрасада ҳам, кейин ҳам маҳсидўзлик билан шуғулланди. Бозор растасида кичик дўкон очиб, косибчилик билан оилани тебратди. Бу ҳунар Завқийга оддий меҳнат аҳли билан доимо мулоқотда бўлиш, халқ ҳаётини ўрганиш, турмуш икир-чикирлари билан танишиш имконини берди. У халқчил шоир сифатида шаклланди, шеърият мухлислари орасида шуҳрат қозонди.

1900 йил аввалида Завқий ҳаж сафарига отланган тоғаси Муҳаммад Сиддиққа ҳамроҳ бўлиб, бир қанча мамлакатларни кезиб, Макка ва Мадинани зиёрат қилди. Таассуротларини «Хужжожи Макка аҳлига чуну чаро деманг» мисраси билан бошладиган шеърида баён этган.

Завқий Қўқонда 1921 йил вафот этди.

Шоир ўз асарлари девонини тузгани ҳақида маълумотлар мавжуд, лекин ҳанузгача бу девон топилган эмас. Завқий асарлари турли баёз, тўпламларда тарқоқ ҳолда сақланиб қолган.

Шоир ишқий ғазал ва мухаммасларида илоҳий ҳамду санолар билан бир қаторда, дунёвий ишқ-муҳаббатни ҳам куйлайди. Уларнинг кўпчилиги ўша давр ҳофизлари томонидан ижро этилиб, халқ кўшиқлари сифатида шуҳрат қозониб, ҳозиргача куйланиб келмоқда.

Завқий ижтимоий-сиёсий мавзуда ва ҳажвиётда айниқса самарали ижод этди, жуда кўп ҳажвий шеърлари ҳам мавжуд.

Шоирнинг қатор ижтимоий-сиёсий шеърларида чор мустамлакасига айлантирилган мамлакат ҳаётининг энг долзарб муаммолари, инсон ҳақ-ҳуқуқларининг поймол этилиши, моддий бойликларга эгалик жиҳатидан кескин табақаланиш мавжудлиги, унинг оқибатлари ҳақида сўз юритилган. 1989 йилги Андижон кўзғалонининг чор ҳукумати томонидан ёвузларча бостирилиши, халқ бошига кулфатлар келтиргани, аёвсиз жазо чоралари кўрилгани, қанчадан-қанча кишиларнинг дорга осилгани, кўплаб қишлоқларнинг тўпга тутиб, яқсон этилгани «Эшон» радифли шеърида акс этирилган.

«Фарғона адабий муҳитида камол топган Муқимий, Фурқат, Завқий... каби улуғ маърифатчиларнинг миллатимиз маънавий хазинасига қўшган ҳиссалари ҳам беқиёсдир» (Ислом Каримов).

Завқий танланган асарлари 1958 йили Тошкентда нашр этилган.

Хилватий (1858—1922)

XIX аср охири XX аср боши мумтоз адабиётининг йирик ва машҳур намоёниси шоир Мулло Йўлдош Хилватий 1858 йили Наманган вилоятининг ҳозирги Уйчи тумани Жийдакапа қишлоғида таваллуд топган. Отаси Тўрабой оқсоқол камбағал деҳқон бўлиб, оилада олти фарзанд бўлган. Оналари ёш вафот этиб, тўнғич фарзанд Йўлдошбой Мулла Азим қозига хизматкорлик қилади. Боланинг ақл-идроки, хулқу атвори қозига маъқул тушиб, ўғли Орифхон Махдумга қўшиб, унга илк таълим бера бошлади. Қози унинг зеҳн-заковати ўткирлигини сезиб, Намангандаги Азизхўжа эшон (ҳозирги Хожамни қабри) мадрасасига ўқишга жойлайди. Мадрасада ўн беш йил кунт ва сабр-тоқат билан замона-

нинг машҳур мударрислари, айниқса Иноятхон домла Лангарийдан дарс олган. Мулло Йўлдош араб, форс тиллари, Куръон ва ҳадисларни, фикҳ илмини, адабиётни мукамал ўрганди, етук олим, фақиҳ бўлиб танилди. 1898 йил унинг отаси Тўрабой вафот этади. Жийдакапалик ва наманганлик бир неча обрўманд кишилар уни Нажмуддин эшон деган обрўманд кишининг Ойимчахон деган қизига уйлантириб қўйишади. Хилватий ҳаёти кўпроқ Наманганда ўтади, мадрасада мударрислик, масжидда имомлик қилади, кўплаб шогирдлар етиштиради. Хилватий диний фатво берувчи муфтий сифатида ҳам машҳур бўлган.

Ёшлигидан шеърятга қизиққан Мулло Йўлдош форс ва ўзбек адабиёти намоёндаларидан Ҳофиз, Жомий, Навоий, Бобир, Фузулий, Машраб ва Қўқон адабий муҳити шоирлари асарларини кунт билан ўрганиб, Хилватий тахаллуси билан форсий ва ўзбек тилида шеърлар ёза бошлади.

Октябрь тўнтаришидан сўнг Хилватий қолган умрини Жийдакапада деҳқончилик билан ўтказди ва 1922 йили вафот этди. Унинг шеърларидан маълум бўлишича, у Шўро тузумига салбий муносабатда бўлган ва диндор шоир, диний арбоб тамғаси билан унинг ҳаёти, ижоди ва асарлари ўрганилмаган.

Хилватий ўз даврида йирик уламо ва Наманган шоирларининг пешвоси бўлган. Ундан бой адабий мерос: иккита ўзи тузган шеърлар девони, «Мавлуди шарифи туркий» китоби, «Сайри жибол» шеърый саёҳатномаси, «Чароғи мактаб» номли мактаб болалари учун ёзган махсус ахлоқий-тарбиявий асари етиб келган.

Биринчи девон ЎзФА Шарқшунослик институти Ҳамид Сулаймон фондида 1870 ашъвий рақами билан сақланмоқда. Девонга 6886 байт ўзбек тилида ва 770 байт форс тилидаги шеърлар киритилган.

Иккинчи анча яхши ёзилган девон ҳозир Хилватий авлодлари қўлида сақланмоқда. Девонга 4540 байт ўзбек тили ва 32 та форс тилида ёзилган шеърлар киритилган.

Булардан ташқари, Хилватий шеърлари Азим қози ўғли, шоирнинг дўсти Орифхон Махдум тузган баёз ва бошқа баёзларда, тазкираларда ҳам мавжуд.

Мазкур китоб мусанниби узоқ йил меҳнат сарф қилиб, шоирнинг юқоридаги девон ва баёзларда бе-

рилган ўзбек тилидаги шеърларини девон шаклида 2001 йили «Фан» нашриётида кириллда чоп этиш имконига эга бўлди. «Девон» кенг «Мулло Йўлдош Хилватий» муқаддимаси (3—38 бетлар), Барно Абдуллаеванинг «Хилватийнинг ишқий ва ҳажвий шеърляти» мақоласи (38—51 бетлар), шоир шеърлари (52—471-бетлар) ва изоҳлардан (472—522-бетлар) иборат.

Девонга шоирнинг ғазал, мухаммас, мусаддас, му-самман, мувашшаҳ, маснавий, марсия ва саргузаштий шеърлари алифбо тартибида жойлаштирилди.

Хилватий Қўқон адабий муҳити билан яқин муносабатда бўлиб, Муқимий, Муҳийй, Завқий, Фурқатлар билан дўстлик муносабатида бўлган, уларнинг шеър-рий анжуманларида қатнашган, бир-бирларига мак-тублар ёзишган, шеърларига мухаммаслар боғлаганлар. Хилватийнинг Ибрат Тўрақўрғоний олган расми сақ-ланиб қолган.

Баёний **(1859—1923)**

Муҳаммад Юсуф Баёний замонасининг забардаст тарихнавис олими, шоир ва моҳир таржимон бўлган.

1859 йили Хивада таваллуд топди. Отаси Бобожон-бек Аллоҳберди тўранинг ўғли бўлиб, Элтузархоннинг (1804—1806) набираси бўлган. Баёний ёшлигидан бош-лаб илм, адабиёт ва шеърятга қизиқди. Хива мадра-саларида таҳсил олиб, араб, форс тилларини, адабиёт-тини мукамал эгаллади. Баёний замонасининг атоқли хаттот ва мусиқашуносларидан ҳам бўлган.

Баёнийдан бой ёзма мерос сақланиб қолган. Унинг нафис ғазалларини ўз ичига олган, ўзи тузган девон-нинг бир неча нусхалари ЎзФА Шарқшунослик ин-ститутида сақланмоқда (ашёвий рақамлари 1120, 7106, 6666/VI). Шоир шеър-ий мероси XIX аср II ярми ва XX аср бошларидаги ўзбек адабиётида муҳим ўрин тутди. Унинг шеър-иятида асосий ўринни ишқий асарлар эгал-лайди. Шоир илоҳий ва дунёвий муҳаббатни куйлаш билан, ўша давр ижтимоий-сиёсий ҳаётини ўз шеър-иятида акс эттирди.

Баёний тарихнавис олим сифатида «Шажараи хо-размшоҳий» ва «Хоразм тарихи» номли асарлар ёзиб қолдирган.

«Шажараи Хоразмшоҳий» китобида Абулғозийхон (Мунис ва Огаҳий қаламга олган) даври ва Хива хонлигида 1873 йилдан 1914 йилгача содир бўлган тарихий воқеалар тасвирланган. Бу рисола Мунис ва Огаҳий асарларининг хулосаси ва давоми ҳисобланади. Баёний улар асарларини бир жилдга тўплаб, қисқартириб, содда тил билан қайта ёзиб чиққан. «Шажараи Хоразмшоҳий» Абу Тоҳирхожанинг «Самария», Наршахийнинг «Бухоро тарихи», Ибратнинг «Фарғона тарихи» асарлари билан бир жилдда 1991 йили Тошкентда «Камалак» нашриётида чоп этилди.

Баёнийнинг ушбу асари Хоразм, айниқса Хива хонлиги тарихини ўрганишда аниқ маълумотлар берувчи асосий манба бўлиб хизмат қилади. Унда Хива хонлигининг сиёсий тарихи муфассал баён этилган. Асарда ўша даврда Хива хонлигидаги адабий муҳит, шоирлар ва олимлар, Муҳаммад Раҳимхон II Ферузнинг ажойиб шоир ва маърифатпарвар ҳукмдор бўлганлиги ҳақида ҳам қимматли маълумотлар келтирилган.

Баёнийнинг иккинчи тарихий асари «Хоразм тарихи» китобидир. Асарнинг илк боблари маъно жиҳатдан «Шажараи хоразмшоҳий»га ўхшаб кетган бўлса-да, ёзилиш услуби билан ундан фарқ қилади. Афсуски, 15 бобдан иборат бу асарнинг фақат 8 боби бизгача етиб келган бўлиб, у ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Баёний кўпгина асарларни ўзбек тилига ўгирган истеъдодли таржимон ҳам бўлган. Мавлоно Дарвеш Аҳмаднинг араб тилидаги тарихий асари «Саҳоиф ул-ахбор» (Хабарлар саҳифалари) китобини, Жарир Табарийнинг «Тарихи Табарий» асарларини, Биноийнинг «Шайбонийнома»сини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган (ЎзФА Шарқшунослик институти, ашёвий рақам 3422).

Муҳаммад Юсуф Баёний замонасининг истеъдодли шоири, машҳур тарихнавис олими ва моҳир таржимони бўлган.

Ҳазиний (1867—?)

XIX аср иккинчи ярми XIX аср бошларида яшаб, ижод этган машҳур ўзбек шоири Зиёуддин Каттахожа

ўғли Ҳазиний 1867 йили Қўқон шаҳрига яқин Катта Кенгас қишлоғида зиёли деҳқон оиласида дунёга келган. Бошланғич маълумотни отасидан олиб, сўнг мустақил мутолаа қилиб, илмини камолотга етказди, араб, форс тиллари, Қуръон, ҳадисларни пухта ўрганди. Деҳқончилик касби билан ҳам шуғулланган. Ҳозирги Бағдод туманининг Чондор қишлоғида қумлоқ ерларни ўзлаштириб, мевали дарахтлар экиб, боғ яратган, ҳовуз қаздирган, тегирмон ва бошқа бинолар қурдирган. Рафиқаси Қумрихон туғилган ҳозирги Бағдод туманидаги Қоравултепа қишлоғида ҳашар йўли билан катта масжид қурдирган. Бу масжид 1943 йили куйиб кетган.

Ҳазиний Муқимий, Шайх Сулаймон Маҳжур, пири устози Ножий Қаландар Муҳаммад Ҳаким халифа ўғли, Насимий, тошкентлик шоирлардан Камий, Мискин, Хислат, Сирожуддин Маҳдум Сидқий, таниқли ҳофизлардан Ҳамроқул қори, Эрка қори, Мулло Тўйчи, Содирхон, Умархонлар билан яқин дўст бўлган.

Ҳазинийнинг ижодий мероси «Баёзи Ҳазиний» Тошкентда уч марта чоп этилган (1910, 1911, 1913 йиллари). Иккинчи ва учинчи нашрлари шоирнинг янги шеърлари билан тўлдириб босилган. Мулла Тўйчи Тошмуҳаммад ўғли қўшиқларидан тузилган «Армуғони Хислат» (Тошкент, 1912) баёзига Ҳазинийнинг машҳур «Ё ҳаётан набий» ғазалига Камий ва Сирожуддин Маҳдум Сидқийлар боғлаган мухаммаслар киритилган. Унинг шеърлари бошқа баёзларда ҳам мавжуд.

Ҳазиний ҳаётлигида ўз шеърларини тўплаб, баёз тузган ва бу тўплам шоирнинг катта ўғли Амакихонда сақланган. 30-йиллар қатағонида Амакихонни эшонликда айблаб, уйи тинтув қилиниб, девон олиб кетилган, Амакихон ҳибсга олинган.

Ҳазиний ишқий шеърларида илоҳий муҳаббат билан бир қаторда анъанавий ишқ-муҳаббат ҳам куйланган, тасаввуфий байтлар, пайғамбаримизга ҳамдлар кўплаб учрайди. Шоир ижодий хазинасининг маълум бир қисмини Қуръон оятлари ҳамда Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларига даъват этувчи шеърлар ташкил қилади. Бу унинг исломий нуқтаи назардан, обрў эътибор қозонишга сабаб бўлди. У Ҳазиний тўра эшон номи билан машҳур бўлди.

Маҳмудхожа Бехбудий (1875—1919)

Буюк маърифатпарвар, аллома, ёзувчи, драматург ва жамоат арбоби Маҳмудхожа Бехбудий 1875 йил 20 январда Самарқандда муфтий оиласида таваллуд топди. Оиладаги муҳит ундаги маърифат, адабиётга бўлган қизиқишни уйғотди. Отаси Бехбудхожа Солиҳхожа ўғли туркистонлик, Аҳмад Яссавий авлодларидан, она томондан бобоси Ниёзхожа урганчлик бўлиб, амир Шоҳмурод (1785—1800) замонида Самарқандга келиб қолган.

Бошланғич маълумотни отасидан олиб, 1894 йил отаси вафотидан кейин, тоғаси қози Муҳаммад Сиддиқ тарбиясида ўсиб, вояга етди. Араб тилини кичик тоғаси Мулла Одилдан ўрганди. 18 ёшидан қозихонада мирзолик қила бошлайди. Ўз устида кунт билан ишлаб, шариатнинг юксак мақомлари қози, муфтий даражаларига кўтарилди.

Бехбудий 1899—1900 йиллари ҳаж сафарига боради. Ҳаж баҳонасида Миср ва Истанбулда бўлди. Сўнгра Қозон ва Уфа шаҳарларида бўлиб, Оврўпо маданияти билан қизиқди. Қозон ва Уфада чиқадиган араб имлосидаги газеталарда ўз мақолаларини чиқара бошлади. Хусусан, қрим-татар алломаси Исмоил Гаспирали (Гаспиринский) бош муҳаррир бўлган «Таржимон» газетаси Бехбудийни буюк маърифатчи ва ўзбек жадидчилик ҳаракатининг раҳнамоси даражасига кўтарди.

1912—1913 йилларда Бехбудий Самарқандда «Самарқанд» газетаси ва «Ойина» журнаliga асос солди. Туркия, Мисрга бориб, у ерлардан муҳим китоблар, ўқув қуроллари олиб келди, янги усулдаги мактаб дастури устида ишлай бошлади. У бир қанча Шарқ ва Ғарб тилларини билган олим, умуминсоний маданиятнинг толмас ва жонқуяр тарғиботчиси бўлган.

Бехбудий 1903—1904 йиллари Москва, Петербургга борди, 1907 йили Қозон, Уфа, Нижний Новгородда бўлди. 1907 йил 23 августда Нижний Новгородда Русия мусулмонларининг қурултойида Бехбудий туркистонликлар гуруҳини бошқарди ва катта нутқ сўзлади.

1914 йил 29 майида Бехбудий иккинчи бор араб мамлакатлари сафарига отланди. Поездда Байрамали орқали Ашхабодга ўтди. Красноводскдан пароход билан Бокуга, 2 июнда Минеральные води, Кисловодски—

Пятигорск, Железноводск—Ростов—Одессани кезиб, 8 июнда Истанбулга кириб келди. У ердан, 21 июнда сув йўли билан Қуддусга, Ява, Халил ар-Раҳмон, Порт Саъид шаҳарларида бўлди. Бу саёҳатлар «Ойина» журналининг 1914 йил сонларида бериб борилди.

Беҳбудий ўзбек ва тожик тилларида 200 дан ортиқ асар ва мақолалар ёзди, улар журнал ва газеталарда чоп этилди.

Беҳбудий адиб сифатида «Падаркуш ёки ўқимаган боланинг ҳоли» драмасини яратди. Асарда ёшларни илмли, маърифатли бўлишга даъват этилган. Драма 1913 йили Самарқандда нашр этилди. Самарқанд ва Тошкент театрларида намойиш қилинди.

Беҳбудий 1917 йил Туркистон мусулмонларининг Тошкентда бўлиб ўтган 150 киши иштирок этган қурултойида қатнашиб, ҳаёжонли нутқ сўзлади. Миллатни ўзаро ихтилофлардан воз кечишга, буюк мақсад йўлида бирлашишга, иттифоқ бўлишга чақирди.

Шу йил 26 ноябрда Қўқонда ўлка мусулмонларининг IV қурултойи иш бошлади. «Туркистон мухторияти» эълон қилинди. Унинг маънавий раҳнамоси Беҳбудий эди. Шўролар томонидан мухторият хоинона бостирилди. 19—20 феврал кунлари шаҳар тўпга тутилди. Орзулари чилпарчин бўлган Беҳбудий 1919 йил 23 мартда йўлга чиқиб, Шаҳрисабзда амир айғоқчилари томонидан қўлга олинди, Қаршига келтирилиб, унинг беги Тоғайбек буйруғи билан қатл этилди. Қарши шаҳри 1920—30-йиллари Беҳбудий номи билан аталган. 1937 йили Беҳбудий халқ душмани деб эълон қилинди, 1956 йил оқланди.

1977 йили алломанинг «Сайланма» асарлари чоп этилди. «Падаркуш» саҳналаштирилди. Тўплам, журнал, газеталарда унинг ҳақида кўплаб мақолалар эълон қилинмоқда. 1997 йили унинг «Танланган» асарлари Тошкентда «Маънавият» нашриётида чоп этилди. Нашрга тайёрловчи, тўпловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи проф. Бегали Қосимов.

Абдулла Авлоний (1878—1934)

Атоқли маърифатпарвар, истеъдодли шоир ва мураббий Абдулла Авлоний Тошкентда косиб оиласида

таваллуд топган. Эски мактабда бошланғич таълим олган. Ўз таржимаи ҳолида ёзишча, 12 ёшидан Ўқчи маҳалласидаги мадрасада дарс ўқий бошлаган, 13 ёшидан бошлаб, ёз кунлари мардикорчилик қилиб, оиласига ёрдам қилган. Қиш кунларда дарс ўқиган. 14 ёшидан бошлаб ўша замонга мувофиқ ҳар хил шеърлар ёза бошлаган. «Таржимон» газетасини ўқиб бориб, замона воқеаларидан хабардор бўлган.

Мадрасани битириб, яхшигина диний таълим олди, араб, форс тилларини ўрганди. Қуръон ва ҳадис илмидан хабардор бўлди. Ўқиш ва ўқитиш усулига ислоҳ киритиб, янги типдаги мактаб ташкил этди. Ёшларга замонавий билимлар бериш, Шарқ ва Ғарб тилларини ўргатиш билан шуғулланди. Абдулла Авлоний 1913 йили «Турон» театр гуруҳини ташкил этди. Ўзи театр учун кичик драматик асарлар ёзиш билан бирга, бошқа халқлар драмаларини ўзбек тилига таржима қилди.

Мактаб ўқувчилари учун «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим» (1912), «Тарих», «Туркий Гулистон ёки ахлоқ» каби янги замонавий дарсликларни ёзди. 1895 йиллардан ижодий фаолияти бошланган. Абдулла Авлоний Қобил, Шухрат, Ҳижрон, Авлоний, Сурайё, Абулфайз, Индамас тахаллуслари билан шеър, ҳикоя, фелъетонлар ёзди.

Абдулла Авлоний шеърлари эски урф-одатларга қарши, муҳаббат мавзуида, тарбия, мактаб-маориф, ахлоқ-одобга бағишланган. Уларда инсон, унинг ахлоқий гўзаллиги ва маънавий бойлиги тараннум этилган. «Мактаб» номли шеърда мактабни инсон учун зулм, ноҳақлик, адолатсизликдан халос этувчи нажот йўли деб атайди. Бу ҳақда унинг «Адабиёт» (1915) китоби айниқса муҳим аҳамиятга эгадир.

Абдулла Авлоний 20 йилларда нафақат ўзбек халқи маданияти ва маърифат фаолиятида фаол иштирок этди, балки қўшни афғон халқи ижтимоий-сиёсий ҳаётида ҳам муайян хизматлар қилди. У маълум муддат Афғонистон халқ маорифи вазири, сўнг Шўро ҳукуматининг Афғонистондаги консул-элчиси лавозимида хизмат қилди.

Умрининг охириги йилларида Ўрта Осиё коммунистик университетидан дарс бериш билан бирга, ўзбек адабиётидан қатор дарсликлар ёзди. У 1934 йили 56 ёшида вафот этди.

Абдулла Авлонийнинг юқорида зикр қилганимиз маориф, маънавият, ахлоқ-тарбияга оид асарлари ҳозир ҳам қимматини йўқотмай, кирилга кўчирилиб, халқимиз томонидан севиб ўқилмоқда.

**Сидқий Хандойлиқий Сирожуддин
махдум Мирзоҳид ўғли
(1884—1934)**

XIX аср иккинчи ярми, XX аср бошларидаги ўзбек адабиётининг кўзга кўринган намоёндаларидан. Таниқли шоир, ёзувчи, таржимон ва моҳир хаттот. Дастлабки Тошкентда босилган баёзларда тахаллусини Шеван, Шавкат қўйиб, кейинги вақтда Сидқий тахаллуси билан шуҳрат қозонган. Баъзан Хандойлиқий нисбасини ҳам қўйган.

Сирожуддин Тошкент вилоятининг Хондайлик (ҳозирги Бўстонлиқ тумани) қишлоғида 1884 йили туғилиб, 1934 йили Парвезтепа қишлоғида вафот этган.

Бошланғич таълимни олгандан кейин Тошкентдаги Бекларбеги ва Кўкалдош мадрасаларида ўқиди. Араб, форс тиллари, Қуръон ва ҳадисларни, мумтоз адабиётни, Жомий, Алишер Навоий каби буюк шоирларнинг ижодини чуқур ўрганди. Хаттотликда Шоҳмурод хаттотнинг (қар.) шогирди бўлиб, насх, сулс, тазҳиб (китобларга олтин ҳал ишлаш), муҳирканлик ва расм санъатларида Мирзо Ҳошим Хўжандийнинг шогирди бўлган.

Сирожуддин шоир сифатида Шеван, Шавкат ва Сидқий тахаллуслари билан XX аср бошларида нашр этилган кўпгина баёзларда иштирок этди. Кейинчалик ўз асарларини «Савғоти Шавкат» номида ва бошқа девонларни тўплаб эълон қилди. Унинг пахтани мақтаб айтган мусаддаси, ишқий, ҳажвий шеърлари марсия ва тарихий шеърлари бор.

Сидқий 1917 йил буржуа инқилоби даврида «Тоза хуррият», «Русия инқилоби» каби асарларни ёзиб, ўзи кўчириб нашр этди. Бу асарларда чоризмнинг зулмини, чор ҳукуматининг халқ кўзғалонларини, масалан «Жиззах» кўзғалонини бостиришдаги ваҳшийликларини фош этди.

Сидқий араб ва форс тилларидан таржималар қилди. Улар орасида энг муҳими йирик асар «Минг бир

кеча» таржимасидир. Ўзининг айтишича, бу китобни биринчи жилди таржимасини 1912 йилда бажарган, кўчириш ва расмларини олти ярим ойда ўз қўли билан ишлаб битирган. Иккинчи жилди таржима ва китоботи 1914 йил бошида тамом бўлиб, Мирзо Аҳмад Мирзо-каримов томонидан нашр этилган.

Сидқий ҳикоя, латифаларни, «Қиссаи шаҳзода Баҳром», «Раҳимо», «Таржимаи Каримо», «Боқмоқ керак», «Қабул этмади» каби асарларни форс тилидан ўзбек тилига таржима қилиб, ўз қўли билан нашр эттирди.

Абдулмусаввир, Ўзбекистон халқ артисти Маннон Уйғур, таниқли библиограф Абдуллоҳ Носиров (қар.), Муллоаъзам Халил Қори, хизмат кўрсатган мураббий ва шоир Абдуллоҳхожа Набихожаев, Содиқлар Сидқийнинг шеърият ва хаттотликдаги шогирдлари бўлганлар.

Муҳаммадшариф Сўфизода (1869—1937)

Муҳаммадшариф Сўфизода илғор ўзбек демократик ва маърифатпарвар адабиётининг йирик вакиллари билан бири, забардаст ўтқир ҳажвгўй ва санъаткордир. 1869 йил 29 январда Наманган вилоятининг Чуст шаҳрида Эгамберди пичоқчи оиласида туғилган. Отаси содда табиат одам бўлгани учун уни «Сўфи» деб атаганлар.

Сўфизода онаси Зайнаб хола хоҳишига кўра, қўшниси Манзура отинда хат-савод чиқарган. Зукко ва хушовоз Манзура отин айтган эртақ, дoston ва қўшиқлар ёш Муҳаммадшарифда адабиётга ҳавас уйғотган. Кейин эски мактабда таълим олган. У Ҳофиз, Алишер Навоий, Бедил, Муқимий, Фурқат каби алломалар ижодини чуқур ўрганиб, шеърлар машқ қила бошлаган. Тошкентда чиқадиган «Туркистон вилоятининг газетаси», Қозон, Оренбург ва Боқчасаройда чоп этиладиган нашрлар билан қизиққан.

Сўфизода 1893—1899 йиллари Қўқонда яшаб, Муқимий, Фурқатлар таъсирида «Ваҳший» тахаллуси билан ҳажвий шеърлар ёзган. Унинг айниқса «Дакананг», «Бедананг», «Айтинг бу сўзимни», «Пай», «Губор дарду алам» каби ҳажвий ғазаллари диққатга сазовордир. Бироқ Қўқон маҳаллий ҳокимлари Муҳаммадшариф-

нинг кескин танқидига қарши ҳужум бошлайдилар. Шоир 1899 йили Қўқондан Чустга қайтиб келади. Қизгин ижодий фаолият билан шуғулланиб, ҳажвий шеърлари билан ҳукмрон тўдани ва қора гуруҳ кучларни аёвсиз танқид қилади. Орадан икки йил ўтгач, маҳаллий амалдорлар уни даҳрийликда айблаб, қатл этишга ҳукм чиқарадилар. Шоир чет элларга кетишга мажбур бўлади. 1900—1913 йилларда у дарбадарликда ҳаёт кечиради. Аввал Марвда яшайди, кейин Кавказ ортидаги бир қатор шаҳарларда ҳар хил юмушлар билан шуғулланади. 1904—1905 йиллар Туркияда бўлиб, Истанбул университетида бир оз таҳсил олади. Арабистонга ўтади, 1907—1908 йиллари Ҳиндистонда яшаб, мактаб очиб, ўқитувчилик қилади.

Хорижий Шарқ мамлакатларида, айниқса Туркияда янги маориф ва маданият, адабиёт ва ижтимоий-сиёсий ҳаёт билан яқиндан танишди. Боқуда Жалол Қулизода, Собир Тоҳирзода, Муҳаммад Ҳодий каби Озарбайжон адабиётининг тараққийпарвар вакиллари билан учрашди.

1913 йили Қорақалпоқ ерига келиб, Кўнғиротда муаллимликни давом эттиради. Маърифатпарварлик руҳида шеърлар ёзиб, Боқу ва Оренбургда чиқадиган журнал ва газеталарда чоп этиб борди.

Сўфизода 1913 йили Чустга қайтиб келиб, етим болалар учун мактаб очди ва унда ўзи муаллимлик қилди. Дунёвий фанларни янги ва энгил усулда ўргата бошлайди. Айни пайтда айрим шариат пешволари, бой-амалдорларни ҳажв тиғи остига олади. Ҳоким синф вакиллари уни ўлдириш пайига тушадилар. Буни сезган шоир 1915 йили яна хорижий мамлакатларга кетишга мажбур бўлади:

Кувди мени жоҳиллар ўшандоқ ватанимдан,
Лекин қува олмас суханимни даҳанимдан,

деб ёзган шоир ўша йилларда. Сўфизода бу сафарида аввал Ҳиндистон, сўнг Афғонистонда ўқитувчилик қилди. 1918 йили Афғонистон маориф вазирининг ўринбосари сифатида Тошкентга келиб, афғон ваколатхонасида тилмоч бўлиб ишлайди. Яна ҳажвий шеърлар ёзишда давом этади. Унинг асарлари «Қизил Ўзбекистон», «Муштум», «Фарғона» каби газета ва журналларда тез-тез босилиб турди. 1925 йил августида «Фар-

гона» газетасида «Хушчақчақ қаламлар» сарлавҳаси остида унинг бир қатор ҳажвий шеърлари чоп этилди. 1934 йилда Сўфизода «Байрам нашидалари» номли достонини ёзган.

Сўфизода ўзбек адабиёти соҳасида қилган хизматлари учун 1926 йил 27 февралда Ҳамза Ҳакимзода билан бир кунда Ўзбекистон ҳукумати қарори билан «Ўзбекистон халқ шоири» деган юксак унвонга сазовар бўлди.

Сўфизода кейинги пайтлари Наманганда Тўрақўрғон кўчасида яшаб, ижод билан шуғулланган. Хотини Зебихон ая мактабда ўқитувчи бўлган. Истеъдодли шоир 1937 йили «халқ душмани» деб отиб ташланди.

Ғайратий муҳаррирлигида нашрга тайёрланган 214 шеърни жамлаган девони куйдириб юборилган. Т.Расулов томонидан 1968 йили чоп этилган 33 шеърни ўз ичига олган «Тарона» номли китобчагина шоир ижодий намунаси.

Садриддин Айний (1878—1954)

Ўзбек ва тожик адабиётига улкан ҳисса қўшган атоқли «зуллисонайн» адиб, олим ва жамоат арбоби Садриддин Айний Бухоро вилояти Ғиждувон туманининг Соктаре қишлоғида 1878 йил 15 апрелда туғилган. Олти ёшидан мактабга қатнай бошлаган. 1890 йили Бухорога келиб, Мир Араб, Бадалбек, Олимхон мадрасаларида таълим олган. Диний-илоҳий илмлар билан бирга араб, форс тилларини, ўзбек ва тожик мумтоз адабиётини чуқур эгаллаган. Мадрасани тугатиб, янги усул мактабларида муаллимлик қилган. Амирликка қарши курашгани учун зиндонга ҳам ташланган.

Садриддин Айнийнинг адабий фаолияти XIX асрнинг 90-йилларидан шеър ёзиш билан бошланди. Октябр тўнтариши йилларида ёзган даъваткор шеърларини жамлаб, 1923 йили «Инқилоб учқунлари» тўпламини нашр этди.

1922 йили чоп этилган «Бухоро жаллодлари» қиссасида амир амалдорларининг даҳшатли жабр-зулмини, бегуноҳ кишиларнинг қийноқлаб қатл этилишини, «Одина» қиссасида эса (1927) меҳнаткаш халқнинг оғир қисмати ва фожиали ҳаёти тасвирлаб берилган.

С.Айнийнинг «Куллар» романи 1934 йили Тошкентда ўзбек тилида, 1935 йили Душанбеда тожик тилида нашр этилди. Тарихнинг маълум бир даврини қамраб олган бу романда халқ ҳаёти ва курашини реалистик акс эттирилган.

С.Айнийнинг 1937 йили чоп этилган «Судхўрнинг ўлими» қиссасидаги бош қахрамон Қори Ишканба жаҳон адабиётидаги Плюткин, Гобсек каби мумтоз образлар қаторида туради.

Иккинчи жаҳон уруши даврида С.Айний «Марши интиқом», «Муқанна кўзғалони», «Темур Малик» каби ватанпарварлик руҳидаги асарлар яратди. Кенг халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган адиб «Етти бошли дев» асарини ёзди.

С.Айнийнинг урушдан кейинги ёзган асарлари орасида унинг тўрт жилдлик «Эсдаликлари» айниқса диққатга сазовардир.

Адибнинг «Судхўрнинг ўлими», «Дохунда», «Куллар» ва «Эсдалиқлар» асарлари рус, булғор, немис, поляк, хитой, француз, румин, ҳинд, чех тилларига таржима қилинган.

С.Айний ўзбек ва тожик мумтоз адабиёти тарихи соҳасида катта илмий-тадқиқот ишларини ҳам олиб борди. Рудакий, Саъдий, Ибн Сино, Васфий, Бедил, Алишер Навоий, Аҳмад Донишлар ҳақидаги илмий асарлари муҳим аҳамиятга эгадир. Унга филология фанлари доктори илмий даражаси берилган, Ўзбекистон фанлар академияси фахрий аъзоси, Тожикистон фанлар академияси ҳақиқий аъзоси ва у ташкил топган кундан бошлаб унинг президенти лавозимида хизмат қилган жамоат арбобидир. У 1954 йил 15 июлда Душанбада вафот этган.

Аваз Ўтар (1884—1919)

Машҳур ўзбек тараққийпарвар шоири Аваз Ўтар 1884 йил август ойида Хива шаҳрида сартарош оиласида дунёга келди. Отаси Полвонниёз Ўтар Гадоийниёз ўғли халқ орасида «уста» номи билан танилган, замонасининг машҳур санъаткорларидан Огаҳий, Комил, Баёнийлар билан қалин дўст бўлиб, саройда сартарошлик қилган.

Аваз дастлаб мактабда, кейин Мадамин Иноқ мадрасасида таҳсил олади. Араб, форс тилларини ўрганди. Диний илмлар билан бир қаторда шарқ адабиёти алломаларидан Ҳофиз Шерозий, Жомий, Лутфий, Алишер Навоийлар ижоди билан яқиндан танишди, уларга эргашиб шеърлар ёза бошлади. Тез орада халқ орасида танилиб, шеърлари хонандалар томонидан куйлана бошлади.

Шоирнинг уозлари Баёний, Табибий, замондошлари Жуманиёз Хивақий, дўсти Ҳасанмурод Қори Лаппосийлар унинг истеъдодига юксак баҳо берганлар.

Шоир истеъдодидан хабар топган Хива хони Муҳаммад Раҳим II — Феруз уни саройга чақиртириб, Табибийга шогирд қилиб топширади.

Аваз ижодий камолотга етган бир пайтда сил касалига йўлиқади ва даволаниш учун Кавказга боради (1905—1906). Йўл-йўлакай Бокуда тўхтади. Бу ерда Озарбайжон демократлари билан дўстлашади ва улар билан кейин ҳам ижодий алоқада бўлади. Кавказ сафари давомида бу ер ва Русия халқлари ҳаёти, маданияти, ва адабиёти билан яқиндан танишди. Рус, озарбайжон, татар тилларида чиқадиган матбуотни кузатиб борди. Тошкент ва Самарқандда чоп этилган журнал ва газеталар билан бевосита алоқада бўлиб, баъзи ғазалларини уларда чоп этиб турди.

Аваз Ўтар 1919 йил 36 ёшида вафот этди.

Аваздан бизга бой шеърый мерос қолди. У ҳаётлик вақтидаёқ шеърларини тўплаб, девон тартиб қилди ва унга «Саодат ул-иқбол» деб ном қўйди. Хаттот Мулло Болтаниёз Қурбонниёз ўғли 1908 йил кўчирган нусхаси ҳозир ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда. Ғазаллари ўзи ҳаётлик даврида тошбосма усулида чоп этилган. Ижодидан намуналар Хоразмда кўчирилган турли баёз ва тазкираларга ҳам киритилган.

Шоир ижоди ранг-баранг, ниҳоятда кенг қамровлидир. У ғазал, мухаммас, мусамман, мустазод, мурбабаъ, муламмаъ, таржибанд, соқийнома, рубоий, қитъа, фард жанрларида ижод этди.

Инсон ва ҳаётни, севги-муҳаббат ва садоқатни ўз ижодининг асоси қилиб олган Аваз, севгини садоқатсиз, меҳрни оқибатсиз тасаввур қила олмайди. Бу шоир шеърятининг етакчи ғоявий асосини ташкил қилади.

Аваз Ўтар ижодининг яна ўзига хос хусусиятлари-

дан бири маърифатпарварлик ғояларини тарғиб этишди. Унинг ҳажвий асарларида эса чор мансабдорлари ва маҳаллий амалдорлар, давлат орттириш йўлида алдамчилик ва риёкорлик қилувчи бойлар, судхўрлар ва бошқа разил шахслар қаттиқ қораланган.

Исҳоқхон Ибрат (1862—1937)

Машҳур шоир, адиб, маърифатпарвар Исҳоқхон Тўра Ибрат Тўрақўрғоний нисбаси билан юритилган. 1862 йили ҳозирги Наманган вилоятининг Тўрақўрғон туманида туғилган. Ўзи тузиб кетган шажарага кўра у Аҳмад Яссавий авлодларидан. Отаси Жунайдуллоҳ ҳожи Суннатуллоҳожа ўғли ўқимишли бўлиб, гоҳида «Ходим» тахаллуси билан шеърлар ёзган, боғбон-соҳибкор ҳам бўлган. Онаси Ҳурибиби отин бўлиб, маҳалла қизларига дарс берган. Отасидан ёш қолган Исҳоқхон дастлабки маълумотни онасидан олди, сўнгра Қўқондаги Муҳаммад Сиддиқ Тунқатор мадрасасида таълим олди. Араб, форс тиллари, Қуръон ва ҳадис илмини ўзлаштирди. 1887 йили онаси билан ҳаж сафарига отланди. Ҳурибиби она Жиддада вафот этди. Ибрат Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатлари бўйлаб сафарни давом эттирди. Кобул, Бағдод, Истанбул, Афина шаҳарларида бўлади. Греция орқали Италияга ўтди. Миср, Арабистон, Ҳиндистон, Бирма, Хитой мамлакатларида бўлиб, 1895 йил Қашқар орқали юртига қайтди. 15 йилдан ортиқроқ Тўрақўрғонда, сўнгра Хонабод қишлоғида қозилик қилди.

Ибрат ота-бобосидан қолган бир гектар ерда боғ барпо этди. Маҳаллий халқ бу ерни Гулбоғ деб аташган. Боғда Оврўпо усулида меҳмонхона, боғ ўртасига мрамор фаввора қурди. 150 тупдан ортиқ арчазор ҳам бўлган. Бу ерда хориждан келган меҳмонлар ҳордиқ чиқарган, шеърхонлик, баҳс-мунозаралар ўтказилган. 1897 йили бу боққа Муқимий ташриф буюрган.

Ибрат илм-фанга сабот ва матонат билан берилди, хорижий халқлар дурдоналарини ўрганди. У араб, форс, пушту, турк, лотин, грек, ҳинд, хитой, рус, француз, инглиз, арман тилларини билган, Шарқ ва Ғарб илм-фани, маданиятини ўзлаштирган Ибрат ўз халқи ма-

данияти, турмуш тарзи, соғлиғини юксакликка кўтариш учун саъй-ҳаракатлар қила бошлади.

Ибрат Туркистон жадидлари қаторида туриб, мустамлакачиликка қарши, ўз юртининг мустақил ривожланиши учун кураш олиб борди.

1920-йиллардан бошлаб мамлакатни, болшовойларча бошқарув усули Ибрат дунёқарашига зид эди. Унинг бош ўғли Аббосхон Андижон шаҳридаги бир йиғинда отаси ёзган шеърлардан ўқигани учун, болшовойлар диндор сифатида отиб юборилгани Ибратнинг янги ҳукуматга бўлган ихлосини бутунлай қайтарди. Ибрат бу воқеадан сўнг ўз куч-ғайратини ижодга бағишлади ва ўз боғида меҳнат қилиб, тирикчилигини ўтказди. Кўп ўтмай ер ислоҳоти даврида Ибратнинг ота-бобосидан қолган боғи ҳам тортиб олинди. Унинг оиласига боғнинг бир четидан уч сотих ер, бир уйи билан қолдирилди. Унинг кўплаб қўлёмалари, ҳали тамомлаб улгурмаган асарлари, тўплаган нодир қўлёмма ва босма китобларнинг барчаси 1937 йил 7 январ куни НКВД (ИИХК) ходимлари томонидан тўртта қанор қопга жойланиб, ўзи халқ душмани тамғаси остида Андижон қамоқхонасига олиб кетилди. Орадан кўп ўтмай Ибрат 75 ёшда вафот этди. Унинг ўғли Ротифхон саъй-ҳаракатлари билан 1959 йил 2 октябрда Исҳоқхон Ибрат тўла оқланди. Унинг боғи ҳозир Ибрат номли жамоа хўжалиги ҳудудида. Олим номига мактаб, кўчалар ва Наманган босмахонаси қўйилган.

Ибрат қаламига бизга маълум бўлган қуйидаги асарлар мансуб:

1. «Илми Ибрат». Шеърлар тўплами. 1900 йил.
2. «Луғати ситта алсина» (Олти тил луғати). 1901 йил.
3. Хаттотлик санъатига оид 17 хил хат билан ифодаланган асар. 1907 йил. Бу китоб Туркистон генерал губернатори томонидан фахрий чопон билан тақдирланган.
4. «Фиқҳи Кайдоний» китобининг ўзбекча Ибрат ўғирган таржимаси. 1908 йил.
5. «Санъати Ибрат». 1908 йил. Ҳуснихат ва савод чиқаришга оид асар.
6. «Манзумоти Ибрат». Шеърлар тўплами. 1909 йил.
7. «Жомеъ ул-хутут» хатлар мажмуаси. Тил ўрганиш аҳамияти хусусида. 1912 йил.

8. «Тарихи Фарғона». 1916 йил. Бу асар Абу Тоҳирхожанинг «Самария», Наршахийнинг «Бухоро тарихи», Баёнийнинг «Шажараи Хоразмшоҳий» асарлари билан бир жилда 1991 йил Тошкентда «Камалак» нашриётида чоп этилди.

9. «Муфрадот». Хаттотлик санъатига бағишланган китоб. Қўлёзмаси ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланади.

10. «Мажмуаи ашъор». Шеърий тўплам, қўлёзмаси ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

11. «Кўрбошилар замони». 1920 йил.

12. «Мезон уз-замон». 1925 йил.

13. «Тарихи ҳуррият». 1925 йилларда ёзилиб, номигина сақланиб қолган.

Фитрат **(1886—1938)**

Абдурауф Абдурахим ўғли Фитрат. Шоир, ёзувчи, драматург ва публицист, тилшунос ва адабиётшунос, тарихчи, файласуф, санъатшунос ва жамоат арбоби.

Фитрат 1886 йили Бухорода зиёли оиласида таваллуд топган. Отаси савдо ишлари билан шуғулланган бўлиб, 1918 йилгача Қашқарда туриб қолган. У асосан онаси Мустафо биби (Бибижон) тарбиясида бўлиб, у туфайли Бедил, Навоий, Фузулий, Зебуннисо, Увайсий каби улкан шоирларнинг ғазалларидан хабардор бўлган.

Бухоро, Истамбул мадрасалари ва дорулфунунларида ўқиган. Исломиий илмлар, Куръон ва ҳадисларни ўрганиш билан араб, форс, турк тилларини мукаммал эгаллаган. Шарқнинг буюк алломалари ижодини яхши ўзлаштириб олган.

Фитрат 1909—1913 йиллари Истанбул дорилфунунинида таҳсил олди. Туркияда ташкил топган «Бухоро таълими маорифи» уюшмасида фаол иштирок этган.

1911 йили Фитратнинг «Сайҳа» (Чорлов) номли биринчи шеърлар тўплами чоп этилди. «Сайёҳи ҳинди», «Мунозара» каби асарлари ҳам шу йиллари Туркияда чоп этилди.

Туркия дорулфунунинида ўқиётган йиллари Фитрат жадидчилик гоялари билан танишиб, шу гоялар билан суғорилган асарлар ёзган ва ўзига Фитрат (зукко, доно,

билимдон) тахаллусини олган. Унинг 1913 йили тожик тилида ёзган «Мунозара» китобида ўз халқини зулм ботқоғидан қутқариб, нажот йўлини излаганлигини тасвирлайди. Бу даврда Оврўпо фани ва маданиятини тарғиб қилиш ҳам адиб маърифатпарварлигининг муҳим йўналишини ташкил этади.

1917 йил феврал тўнтаришидан кейин Фитрат «Хуррият» газетасини ташкил этиб, унда халқни истиқлолга даъват этувчи шеър ва мақолаларини эълон қилди. Унинг «Қон», «Бегижон», «Темур сағанаси», «Або Муслим», «Ҳинд истилочилари», «Чин севиш» каби драмаларида миллий мустақиллик учун кураш мавзуи ўз ифодасини топган.

1922 йил нашр этилган «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламида Чўлпон, Элбек шеърлари билан бирга Фитратнинг ҳам шеърый асарлари илк бор ўзбек ўқувчиларига ҳавола қилинди. Тўпламга кирган «Миррих юлдузлари», «Бехбудийнинг сағанасини излаб», «Шарқ», «Шоир» каби шеърларида ўзининг миллатпарварлик ва халқпарварлик ғояларини изҳор этган. Бу ҳол унинг «Абулфайзхон», «Арслон», «Восеъ кўзғалони», «Шайтоннинг Тангрига исёни» каби драмаларида ҳам ўз аксини топди.

Фитрат йирик олим, адабиётшунос сифатида ҳам самарали ижод этди. Унинг «Адабиёт қоидалари», «Эски ўзбек адабиёти намуналари», «Аруз ҳақида» каби асарлари ўзбек адабиётшунослигига қўшилган муҳим ҳисса бўлди. Умар Хайём, Фирдавсий, Навоий, Бедил ҳақидаги илмий тадқиқотлари адабиётимиз тарихини ўрганишда муҳим манба вазифасини ўтаб келмоқда.

Фитрат жамоат арбоби сифатида ҳам фаол хизмат қилди. 1921—1923 йиллари Бухоро Халқ Жумҳуриятида халқ маориф вазири бўлиб ишлади. Фрунзечилар томонидан қувгин қилинган Фитрат 1923—1934 йиллари Москвадаги Шарқ тиллари институтида илмий ходимлик лавозимида ишлади.

Абдурауф Фитратнинг ўзбек тили грамматикасига оид дарсликлари 1925—1930 йилларда беш марта чоп этилган. Тилшунослик ва адабиётшунослик соҳасидаги тадқиқотлари учун унга профессор унвони берилган.

Фитрат 1938 йил 4 октябрда «халқ душмани» тамғаси билан отиб ташланган.

Фитрат ҳақида «Фитрат. Эътиқод. Ижод» (Тошкент.

«Камалак» нашриёти, 1994) ва «Фитратшунослик» («Бу-хоро» нашриёти, 1995) китоблари чоп этилди.

1991 йил 25 сентябрда Фитратга ўзбек адабиётини ривожлантиришдаги хизматлари учун Алишер Навоий номидаги Республика Давлат мукофоти берилди.

Абдулла Қодирий **(1894—1938)**

Ўзбек адабиётининг йирик намоёндаларидан бири Абдулла Қодирий 1894 йил 10 апрелда Тошкент шаҳрида туғилди. Унинг таржимаи ҳолидаги қуйидаги сўзлар ёзувчининг 1926 йилга қадар кечган ҳаётига оидлик киритади:

«Ҳар ҳолда бемавридроқ бўлса керак, камбағал, боғ-бонлик билан кун кечиргучи бир оилада... туғилгонман. Ёшим тўққиз-ўнларга боргондан сўнг мени мактабга юбордилар. Мактабда икки-уч йил чамаси эски усулда ўқиб, кейинги вақтларда оиламизнинг ниҳоятда қашшоқ кун кечиргани важҳидан ўн икки ёшимда мени бир бойга хизматчиликка бердилар. Хўжайиним ўзи савдогар киши бўлуб, ўрисча ёзув-чизув билатургон одамга муҳтож эди. Шу таъма бўлса керак, мени ўрис мактабига юборди... 1912 йилда манфактур билан савдо қилувчи бир кишига йилига 50 сўм баробарига приказчик бўлуб кирдим... Шу миёналарда бозор воситаси билан татарлардан чиқадигон газеталарни ўқиб, дунёда газета деган гап борлигига имон келтирдим, 1913 йилда ўзбекча «Садои Туркистон», «Самарқанд», «Оина» газеталари чиқа бошлағоч, менда шуларга гап ёзиб юриш фикри уйғонди... 1913 йилда чиққан «Падаркуш» таъсирида «Бахтсиз куёв» деган театр китобини ёзиб юборганимни ўзим ҳам пайқамай қолдим (1915 йилда). Яна шу йилда театрларда чиқиб тургон ҳикоя ва рўмонларга тақлидан «Жувонбоз» отлиқ ҳикоячани ёзиб, ношир топилмоғонидан, ўзим нашр қилиб юбордим. Николай тахтдан йиқилгондан кейин оддий халқ милициясига кўнгилли бўлиб ёзилдим...

1918 йил бошларида Эски шаҳар озиқ комитети бойлар қўлидан олиниб, комитетнинг раислигига ўртоқ Султонхожа Қосимхожаев тайин қилингон эди ва мен мазкур комитетнинг ўзбекча саркотиблигига кирдим. 1919 йилнинг аввалларида озиқ комитетининг исми-

дан чиқарилмоқчи бўлгон «Озиқ ишлари» газетасига муҳаррир бўлиб тайинландим... Шу кунгача Шўро идораларида қилгон хизматларимни бирма-бир санаб ўлтиришим узоққа чўзиладургон бўлгонликдин мундан кейин муассаса исмларинигина аташ билан кифояланман: «Русто» деворий газетасига мухбир бўлиб, «Иштирокиюн» ва «Қизил байроқ» газеталарида сотрудник... «Муштум» журналининг муанниси ва тахририя аъзоси бўлиб, то 1924 йилгача меҳнаткашлар манфаатига холис ишлаб келдим. Шу ўтган етти йил орасида Шўролар ҳукумати ва фирқадан бир оғиз танбеҳ олмадим. Хулоса — бошқаларнинг хизмати дафтар билан собит бўлса, менинг хизматларим матбуот билан равшандир... Ишчи-деҳқонлар ёзгон асарларимни суюниб ўқийдилар ва мени ёзувчилар қаторига киргаздилар ва мени ҳамон ўқирлар ва унутмаслар...».

Адибнинг илк ижоди 1913—1914 йилларда бошланган бўлиб, дастлаб у шоир сифатида қалам тебратган. Унинг «Аҳволимиз», «Миллатимга», «Тўй», «Фикр айлагил» (1914—1915) каби шеърлари «Садои Туркистон» газетаси ва «Оина» журналида босилган. А. Қодирий шу шеърларида миллатдошларини жаҳолат ва хурофотга қарши курашга чақириб, маърифатпарвар шоир сифатида майдонга чиққан. Бу йилларда у «Бахтсиз куёв» (1915), «Ҳеч ким билмасин» каби сахна асарларини ҳам ёзган. Унинг «Жувонбоз» (1915), «Улоқда» (1916) каби ҳикояларида ўз халқини саводли, билимли, маданиятли ва озод кўриш истаги сезилиб туради.

Адиб дастлабки асарларини турли тахаллуслар остида эълон қилган. Шу тахаллуслардан бири ва халқ ўртасида машҳур бўлгани Жулқунбойдир.

1924 йили Абдулла Қодирий Москвага бориб, Журналистлар институтида таҳсил олди. Москвадан қайтиб, «Муштум» журналида штатсиз мухбир бўлиб ишлай бошлади. Унинг «Тошпўлат тажанг нима дейди?» ва «Калвак махзумнинг хотира дафтарида» туркумидаги ҳажвий ҳикоялари шу журналда илк бор босилди.

Абдулла Қодирий 1917—1918 йиллардан бошлаб «Ўтган кунлар» романи учун материал йиғишга киришди. 1922 йилда биринчи ўзбек романининг дастлабки боблари «Инқилоб» журналида чоп этила бошланди. 1925—1926 йилларда «Ўтган кунлар» уч бўлим

ҳолида китоб бўлиб нашр этилди. 1928 йил ёзувчининг иккинчи тарихий романи «Меҳробдан чаён» нашрдан чиқди. 1934 йилга келиб, Абдуллоҳ Қодирий қишлоқ хўжалиги мавзуга бағишланган «Обид кетмон» қиссасини яратди. Бундан ташқари, у Гоголнинг «Уйланиш» комедияси ва Фарб ёзувчиларининг сатирик ҳикояларини ўзбек тилига таржима қилди.

Абдулла Қодирий «Амир Умархоннинг канизи», «Намоз ўғри», «Даҳшат» каби романлар яратиш орзусида бўлган. Аммо мустабид тузум бу орзуларининг тўла рўёбга чиқишига имкон бермади.

Абдулла Қодирий 1926 йилда «Муштум»да босилган «Йиғинди гаплар» мақоласи туфайли қисқа муддат ҳибсга олинган. 1937 йилнинг 31 декабрида эса «халқ душмани» сифатида қамоққа олиниб, 1938 йил 4 октябрда Тошкентда отилган.

Адиб асарлари 1956 йилдан бошлаб янгидан нашр этила бошланди. 1990 йилда Республика Президентининг фармони билан Абдулла Қодирий номидаги Республика Давлат мукофоти таъсис этилди. 1991 йили эса Абдулла Қодирийга Алишер Навоий номидаги Давлат мукофоти берилди. 1994 йили — Мустақилликнинг учинчи йилида унга «Мустақиллик» ордени тақдим қилинди. Ҳозирги кунда эса бир қатор кўчалар, боғлар, мактаблар, кутубхона ва институтлар ёзувчининг табаррук номи билан аталади. Адиб номидаги Тошкент Давлат Маданият институтида энг билимдон талабаларга Абдулла Қодирий номидаги стипендия белги-ланган.

Нисо **(1879—1966)**

XX асрда Қўқонда яшаб, ижод этган шоира. Асли исми Ойимнисо бўлиб, у 1879 йили Фарғона вилояти, Қўқон шаҳри яқинидаги Яйпан тумани Ўрта Оқмасжид қишлоғида туғилган. Отаси Мулло Иброҳимхожа ва онаси Ойдиннисолар ўз даврининг маърифатли кишиларидан бўлганлар. У онасининг хусусий мактабида таҳсил олиб, араб, форс тилларини, хуснихат ва иншони мукамал эгаллаган. Тахминан, 17 ёшларида кўшни Нурсуҳ қишлоғига турмушга узатилган ва 2 ўғил кўрган. Бу ерда ўз уйида мактаб очиб, қизлар ва бало-

ғатта етмаган ўғил болаларга таълим берган. Бироқ ўша йиллардаги сиёсий бўҳронлар туфайли мактаби берки-тилган ва ўзи тазйиқ остига олинган. Шу сабабли 1927 йилда умр йулдоши ва кичик ўғли билан Арабистонга ҳижрат қилиб, унинг бир қанча шаҳарларида яшаган. 1966 йили хорижда вафот этган. 14—15 ёшларида шеър ёзишни машқ қила бошлаган ва 1914—15 йилларда шеърларини жамлаб, девон тарғиб қилган. Ҳижрат асносида девонни катта ўғли Муҳаммадхожага ёдгорлик сифатида қолдириб кетган. Бу девон ҳозиргача унинг авлодлари кўлида сақланмоқда.

Хоний (1884—1967)

Шоиранинг асли исми Биби Марямхон бўлиб, у 1884 йили Қўқон яқинидаги Яйпан тумани Ойимчақақир қишлоғининг китобдор оиласида таваллуд топган. Отаси Мирзо Убайдуллоҳхон ҳожи томонидан ажлоди XVIII аср охири—XIX аср бошларидаги Қўқон хонлари Амир Умархон ва Муҳаммад Алихонлар саройида мушриф ва китобдорлик лавозимларида нашъу намо топган машҳур шоирлар Мирзо Қаландар (Мушриф) ва Мирзо Айюб (Баҳжат)лар шажарасига мансуб эканлиги ҳақида «Тазкираи Қайюмий»да маълумотлар берилган. Онаси Мастурабону ҳам насаб соҳибаларидан бўлиб, ўз даврининг оқила, муҳтарама аёлларидандир. Марямхон вояга етганда, Исфаранинг Шўртанг қишлоғида истиқомат қилувчи амакиваччаси Мирза Валихон исмли кишига турмушга узатилиб, бир неча фарзанд кўрган ва Муҳаммад Рауфхон исмли ўғлигина ҳаёт қолган. У 1957 йили жияни Раҳимахон ва бир нечта ҳамроҳлари билан ҳаж ниятида йўлга чиққан, аммо ўша даврдаги мафкуравий тақиқ туфайли ниятига етолмаган. Бироқ, аҳдидан ҳам қайтмай, Тожикистоннинг чегара ҳудудларида яшаб юрган. Лекин орзуси амалга ошмай, 1967 йил декабр ойида шу ҳудудларнинг бирида вафот этган. Хоний ўз даври аёллари ўртасида назмий дафтарлари билан машҳур бўлган. Хонийнинг «Ибратнома», «Ёднома», «Фироғнома», «Марсия» каби шеърий дафтарлари мавжуд бўлиб, улар халқона ва воқеабандлиги билан ажралиб туради. Шу билан бирга, у 1953—58 йиллари ёзган шеърларини

тўплаб, девон тартиб қилган. Хонийнинг адабий мероси ҳам авлодлари ва мухлислари қўлида сақланмоқда.

Кейинги икки шоира Нисо ва Хоний ҳақидаги маълумотларни Салимахон Эшонованинг «Имом ал-Бухорий сабоқлари» журналининг 2003 йил 4-сонидagi «XX аср Қўқон шоиралари Нисо ва Хоний шеърларида оятлар жилоси» мақоласидан олдик.

Ҳабибий (1890—1982)

Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Ҳабибий мумтоз шеърятимизнинг энг яхши анъаналарини давом эттирган ва ривожлантирган шоирдир. У ўз ғазаллари билан халқимизнинг умид ва интилишларини, руҳий камолотини ифодалаб келди.

Ҳабибий 1890 йили Андижон вилоятининг Пахтаобод туманига қарашли Қўқонқишлоқда деҳқон оиласида туғилди. У эски мактабда, Андижон ва Қўқон мадрасаларида таълим олди. Навоий, Фузулий, Муқимий ва Фурқат ғазалларини мутолаа қилди, уларга эргашиб, шеърлар ёзди, Шарқ адабиёти анъаналарини давом эттирди.

1919 йилда Ҳабибий Андижоннинг Бўтақора қишлоғида яшаб, деҳқончилик билан шуғулланган. 20-йилларда халқ кўшиқлари услубида кўплаб шеърлар яратган. Ҳабибий ўз замонаси мавзулари, колхоз тузуми, каналлар қурилиши, чўлларни ўзлаштириш, Фарҳод ГЭСининг бунёд этилиши ва бошқа ўзгаришларни қаламга олади.

Шоир ижодида она-Ватан ва халқимиз ҳаёти, кураши ва интилишлари ҳақидаги шеърлар етакчи ўринни ишғол этади. У бир шеърда:

Эй, ҳур Ватаним, тоза тану жон ила севдим,
Жон ила тану покиза виждон ила севдим,

дея Собир Абдулла, Чархий, Чустий каби ғазалнавис шоирларга ҳамоҳанг бўлди. Шу ғоя унинг «Ўлкам», «Фарҳод кўшиғи», «Муборак ёш», «Инсон азиз», «Улуғ бурч», «Чеварлар», «Муддао билан» каби шеърларида ўз маромига етказилди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида шоир қаламини найзага айлантирди. Унинг бу даврдаги ғазаллари ора-

сида «Жангчи йигит қўшиғи», «Боладан ота-онага хат», «Онадан болага хат» каби ғазаллари, айниқса, характерлидир. Шунингдек, Ҳабибийнинг «Кўнгил тароналари» (1957), «Танланган асарлар» (1967), «Девон» (1971) каби шеърӣй тўпламлари ҳам халқ эътиборига сазовор бўлди.

Ҳабибий 1974 йили 85 ёшга тўлиши арафасида Ўзбекистон халқ шоири унвони билан тақдирланган. У ўзбек шеърӣятининг ғазал ва қўшиқчилик бобида ўзига хос мактаб яратиб, аруз вазнидан муваффақиятли фойдаланган катта истеъдод соҳибидир.

Шоир 1982 йили 92 ёшида вафот этди.

Чустий **(1904—1983)**

Чустий ўзбек мумтоз адабиётининг сўнгги намоёндаларидан бири, истеъдодли арузнавис шоир.

Чустий шоирнинг адабий таҳаллуси бўлиб, унинг асл исми Набихон (Набихожа) Нуруллоҳхожа ўғли бўлиб, 1904 йилнинг май ойида Наманган вилоятининг Чуст шаҳрида тўқувчи-хунарманд оиласида дунёга келган. 1917 йилдаги ўлкада ҳукм сурган ўзгариш ва бебошликлар туфайли ўн тўрт жонли Набихонлар оиласи Қўқонга кўчиб бориб, тўқувчилик ишлари билан шуғулланган. Бўлғуси шоир ҳам ўн икки ёшидан ота касбига меҳр қўяди, оилага ёрдамлашади. Айни пайтда у эски мактаб ва мадрасаларда таълим олади.

Чустий Октябрь тўнтаришидан кейинги қарийб 60—70 йил давомида совет хўжалик тармоқларида, маданий-маърифий марказларда, илмий-адабий ўчоқларда фаолият кўрсатади. Жумладан, 1930—1939 йилларда жамоа хўжаликларида, матлубот жамиятларида масъул лавозимларда ишлайди. 1940—1946 йилларда эса Муқимий номидаги мусиқали драма театрида аввал адабий эмакдош, сўнг директор лавозимида хизмат қилади. 1944—45-йилларда Ўзбекистон ёзувчилари уюшмаси адабиёт жамғармасида директор бўлиб ишлайди. Сўнг нашриётларда таржимон сифатида фаолият кўрсатади. 1970—1976 йилларда у ЎзФА Тил ва адабиёт институтида илмий ходим бўлиб ишлайди. 1976 йилдан бошлаб унга республика аҳамиятига молик нафақа тайинланди. Ундаги шеърӣятга, ижодга ҳавас анча эрта

уйғонган бўлса ҳам, мустақил ижод йўлига ўн саккиз-йигирма ёшларида қадам қўйди. Бунда Шарқ мумтоз адабиёти намояндалари ижодининг таъсири кучли бўлади. Чустийнинг шоир сифатида шаклланишида «Туррабий» тахаллуси билан ғазал, мухаммас ва маснавийлар яратган отаси Нуруллахожанинг ҳам таъсири бор эди.

Чустий бутун умри давомида йигирмага яқин шеърий тўплам яратган ва нашр эттирган бўлиб, улар жанр ва услуб жиҳатдан бой ва ранго-рангдир. Унинг «Кўзғол» (1942), «Шамшир» (1943), «Лолазор» (1945), «Ҳаёт завқи» (1951), «Гул мавсуми» (1969), «Ғазаллар» (1978), «Ёд этинг камтарин Чустийни ҳам» (1984) каби қатор шеърий мажмуалари қаторида «Зафарнома» (1939), «Тириклайин жаннатга кирган кампир» (1939), «Кийикнома» (1940), «Гул садоси» (1949), «Уйғуробод» (1948), «Боғи эрам» (1978) каби дostonлари ҳам китобхонлар томонидан илиқ кутиб олинган. Шунингдек, шоирнинг мумтоз адабиётимиз анъаналаридан озикланган «Ҳаётнома» (1988), «Садоқат гуллари» (1992), «Кўнгил тилаги» (1994) каби девонлари китобхонга шарқ-муслмон ахлоқи фалсафасини сингдиришда эстетик аҳамиятга эгадир. Унинг сўнгги «Кўнгил тилаги» девонига кирган бир қатор ғазаллар, мухаммас ва маснавийлар бу жиҳатдан муҳим қимматга эгадир. Тўплам ўша даврнинг «Панд-насиҳат гулшани» деб таърифланиши ҳам бежиз эмас. Унда шоир авлодларга, ўғилқиз, набираларга, келажакка мурожаат қилар экан:

«Жаҳонда бебаҳо гавҳарга ўхшанг,

Ҳаёт осмонида Хулкарга ўхшанг», — деб даъваткорлик қилади. Девондаги «Васият» номли шеърида ҳам худди шу ғоя, шу даъват етакчилик қилади.

Чустий кўшиқчи шоир сифатида, айниқса, машҳур эди. Унинг ўнлаб ғазаллари XX асрнинг 30-йилларидаёқ, граммпластинкаларга муҳрланиб қолган. Шоирнинг «Ёримга савол», «Ноз этма», «Авора бўлма дейди», «Минг балони енгади», «Муҳтож бўлмагай», «Сурмага муҳтож эмас», «Бевафоларнинг иши», «Ошно бўлмай туриб» ва «Онанома» каби ўнлаб кўшиқлари ҳозирги кунда ҳам хонандаларимиз сози ва овозида баралла янграмоқда.

Чустий драматург ва таржимон ҳам эди. У бошқа муаллифлар билан ҳамкорликда «Даврон ота», «Қур-

бон Умаров» ва «Жасур оила» каби саҳна асарларини ёзган. Ҳофиз, Собир Термизий, Носир Бухорий, Мирза Ғолиб, Али Сардор, Мирзо Турсунзода асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

Чустий 1983 йил 12 августда вафот этди.

VII Б О Б. ХАТТОТЛИК САНЪАТИ ВА ХАТТОТЛАР

Шарқ халқлари яратган қўлёзма манбаларни чуқур ва ҳар томонлама ўрганмай туриб, Шарқнинг тарихий ўтмиши, ҳозирги замони, унинг ижтимоий ва маданий ҳаётининг тарихий тараққиётини ўрганиш мумкин эмас. Шунинг учун Шарқ қўлёзмаларига нафақат Шарқ мамлакатларида, балки бутун дунёда ниҳоятда катта аҳамият берилади. Дунёнинг жуда кўп шаҳарларида махсус Шарқ қўлёзмалари хазиналари (фондлар) ташкил этилган, уларда шарқ халқлари яратган миллионлаб қимматбаҳо араб, форс ва туркий тиллардаги дурдона қўлёзмалар сақланмоқда. Шунинг учун Шарқ халқлари маданияти ва тарихи, илм-фан ва адабиётида қўлёзмаларнинг аҳамияти ҳақида тўхтаб ўтмоқчимиз.

Ислом маданиятида қўлёзма китоблар

Араб қўлёзмалари китобининг даври VII асрдан бошланиб, XIX аср китоб чоп этиш ихтиро қилингунга қадар давом этди. Шундан кейин қисман қўлёзма китоблар пайдо бўлиб турса ҳам, секин-аста у ўз ўрнини босма китобларга бўшатиб бериб, ўзи китоб хазиналаридан жой ола бошлади.

Биз араб қўлёзмалари деганда, фақат араб халқи мунсуб қўлёзма китобларни тушунмаслигимиз керак. Бу қўлёзмалар араблар истило этган ва Исломни қабул қилган Осиё, Африка, Испания, Марказий Осиё каби бир қанча мамлакатлар халқлари вакили бўлган олимлар, шоирлар яратган асарларнинг шу диёрлар хаттотлари ёзиб қолдирган қўлёзмаларидир.

Қўлёзма араб тилида «махтута», кўплиги «махтутот» аталиб, арабча «хатта» (чизиқ, ёзиш, маъноларидаги) феълнинг мажҳул сифатдоши бўлиб «ёзилган», «чизилган» маъноларини билдиради. Ўзбек тилида қўлёз-

ма ибораси қабул қилинган. «Китоб» сўзи ҳам «ёзилган», «ёзув», «хат» маъноларига эга.

Араб қўлёзма китобларининг пайдо бўлиши VII аср ўрталарига тўғри келади. Унга қадар араб ёзма ёдгорликлари тошларга қисқа-қисқа йўнилган матнлар шаклида учрайди.

Қадимги араблар сомиий хатининг иккита туридан фойдаланганлар. Улардан қолган ёзувлар Араб ярим-оролининг шимолий-ғарбий ва унга ёндош Сурия-Фаластин минтақаларида учрайди. Тарихан энг қадимий ёзувлар 29 белгидан иборат собиийлар алифбосида бўлиб, у алифбо ёзувлар XIX—XX аср шарқшунослари томонидан кашф этилиб, ўқилди ва нашр этилди.

Арабистоннинг шимолий-ғарбий бурчагида яшаган набатийлар давлатида 22 белгидан иборат набатий алифбоси бўлган. Ундан мустақил араб алифбоси пайдо бўлди ва у ҳозиргача ишлатилиб келмоқда. Жанубий Суриядан IV—VI асрларга оид набатий тилидаги ёдгорликлар топилган.

V—VI асрларда набатий ёзуви шимолий Арабистоннинг ҳаммасида тарқалган. У Дўмат ал-Жанда-ла, Там, Анбар, Ҳиро, Макка, Ясриб, Тоиф шаҳарларига тарқалган.

Арабларнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий-ғоявий ҳаётида ҳақиқий ўзгаришлар VII аср ўрталарида Ислом юзага келиши билан рўй берди. Муҳаммад алайҳиссаломга Қуръон ваҳй сифатида нозил бўла бошлади ва дастлаб уни мусулмонлар ёдлаб олдилар, баъзи қисмларини саводли кишилар ёзиб ҳам олдилар. Пайғамбарнинг махсус котиблари ҳам бўлган. У киши вафотидан кейин Қуръон матнини тайёрлаш ёш Зайд ибн Собитга топширилади ва Абу Бакр (632—634) даврида терига ёзилиб, китоб шаклига келтирилади. Мана шу арабларда биринчи қўлёзма китоб эди. Бу жуда катта аҳамиятга эга воқеа бўлиб, Қуръоннинг бошқа кишилар ёзган айрим қисмлари ҳам мавжуд эди. Шунинг учун халифа Усмон (644—656) даври 651 йил атрофида Қуръоннинг мукаммал нусхаси Зайд ибн Собит бошлиқ тўрт киши томонидан амалга оширилди ва тўрт нусхада Макка, Дамашқ, Куфа ва Басра шаҳарларига юборилди, қолган нусхаларини куйдириб юбориш тавсия этилди. Баъзи манбаларда олтита нусхада кўчирилган дейилади. Ана шу Усмон Қуръони ҳеч ўзга-

ришсиз бизнинг давримизгача сақланиб келмоқда. Бундай муқаддас, қадимий, бузилмаган қўлёзма китоб дунёда жуда кам.

Қуръондан кейин арабларда, янги бошқа қўлёзма китоблар пайдо бўла бошлади. VIII асрда анчагина китоблар ёзилди, IX асрда улар сони юзлаб саналса, кейинчалик минглаб дунёвий ва диний китоблар пайдо бўлди. Араб китоблари, биринчидан, одамлар онгида сақланиб қолган Исломгача давр асарлари (айниқса шеърят) асосида вужудга келди. Иккинчидан, бошқа тиллардан таржималар, учинчидан, илк Ислом даври ижтимоий тафаккури ва адабий ижод самараси сифатида юзага келди.

Бизга маълумки, VII аср 30 йиллари ва VIII аср ўрталаригача бўлган тарихий воқеалар, буюк ўзгаришлар, истилолар даври араблар тарихида ва Яқин Шарқ халқлари ҳаётида жуда кўп ўзгаришларга олиб келди. Рум, Эрон давлатларининг қўшилиши буюк давлатни вужудга келтирди. Араблар ишғол қилган мамлакатларда тил, маданий ва диний соҳаларда туб ўзгаришлар вужудга келди. Жанубий-Фарбий Осиё, Шимолий Африка ва Жанубий Оврўпонинг бир қисмида араблар озчиликни ташкил қиларди. Лекин араб тили асосий тил, илм-фан, тилига айланди. Бу тилни ўзлаштириб олган халқлар вакиллари унинг тез тараққий этишига, фонетикаси, морфологияси ва синтаксисининг ўзгаришларга юз тутишига сабабчи бўлдилар. Араб тили бошқа тиллардан кирган сўзларни турли янги маъноларда ишлатиш эвазига бойиб борди.

Араб истилосидан кейин Марказий Осиё исломлаштирилди. Дин билан бир қаторда бу ерга араб ёзуви ҳам кириб келди ва у бу ердан Исломдан аввал бўлган қадимий уйғур, ўрхун-енисей, суғд, хоразмий ёзувларини сиқиб чиқарди. Араб ёзуви VIII асрдан бошлаб Ўрта Шарқ, шу жумладан, Марказий Осиё халқлари учун илм-фан ва давлатни бошқариш ишларида ягона ёзув сифатида қўлланилди.

Араб ёзуви узоқ даврлар давомида икки хил вазифани бажариб келди:

1) барча халқлар ёзуви сингари Ислом дини яратган маънавий-маданий тараққиёт учун хизмат қилди ҳамда илм-фан ва маданият ёдгорликларини бизнинг давримизгача сақланиб қолишига сабабчи бўлди;

2) араб ёзувининг график асослари бир хил бўлишига қарамай, ҳарфлар турли шаклларда тараққий этган. Араб ёзувини қўллаган халқлар араб ҳарфларини нафис ва чиройли қилиш ва такомиллаштиришга интиланганлар. Натижада Марказий Осиё халқлари қабул қилган 32 араб ҳарфи билан ёзиладиган хатлар шакл жиҳатдан 37 тага етди¹. Араб ёзувининг гўзаллигига алоҳида эътибор берилгани ва унинг турли-туман шаклларда дид ва нафосат билан ишлатилиши сабабли, араб хати фақат маъно ташиш воситаси эмас, балки кишиларга юксак эстетик завқ берувчи санъат намунаси сифатида машҳурдир. Бундай ажойиб санъат хуснихат (каллиграфия) номи билан бутун мусулмон оламида шуҳрат қозонган. Китоб кўчириш-китобат махсус касб-ҳунар ва санъат ҳисобланган. Котиблик билан шуғулланган ҳар бир шахс ўз замонасининг маданий-маърифий ҳаётида катта мавқега эга бўлган маънавият ва маърифат аҳли, йирик маданият арбоби ҳисобланган.

Марказий Осиё, халқлари, шу жумладан ўзбек халқи фан ва маданиятнинг энг қадимий бир қанча соҳаларида юксак тараққиёт босқичига эришганлиги бутун дунё илм-фан аҳли томонидан эътироф этилиб, тан олинмоқда.

IX—XI асрларда Марказий Осиёда, айниқса Хоразмда илм-фан ва тафаккур беқиёс тараққий этиб, барқ уриб яшнади. Жаҳонга танилган Имом Бухорий (810—870), Имом Термизий (824—892), Муҳаммад ибн Хоразмий (ваф. 849), Аҳмад Фарғоний (ваф. 865), Ибн Сино (980—1037), Беруний (973—1048), Форобий (ваф. 950), Ҳаким Термизий (ваф. 932 йил атрофи), Абу Мансур ас-Саолибий (961—1037) каби буюк мутафаккирлар даҳосидан бутун инсоният ҳозиргача баҳраманд бўлиб келмоқда.

XIII—XIV асрларда мўғул bosқинчилари Марказий Осиё шаҳарларини вайрон қилиб, мамлакатни харобага айлантирдилар. Маданий ёдгорликлар оёқости қилиниб, илм-фан ва маърифат хазинаси бўлмиш минглаб кўлёмза китоблар куйдириб юборилди. Лекин шунга қарамай, Марказий Осиё халқлари маданий ҳаёти тўхтаб қолмади, ижодкор халқ энг оғир ва машаққат-

¹ *А. Муродов*. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан, 3-бет (бу хат турлари шу китобнинг 25—28-бетларида берилган).

ли кунларда ҳам ўз илмий-маданий меросини ардоқлаб, авайлаб-асради.

XIV—XV асрларда Темурийларнинг Марказлашган буюк давлати (1370—1506) вужудга келиб, мамлакат ҳаётида улкан иқтисодий, сиёсий ва маданий ўзгаришлар юз берди. XV асрда Ҳирот ва Самарқанд аниқ фанлар, адабиёт, тарих ва санъат соҳасида энг юқори чўққиларга кўтарилди. Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Хондамир, Беҳзод, Султон Али Машҳадий ва Мирзо Бобирлар бу даврнинг буюк донишманд-алломалари бўлганлар.

XVI аср бошидан Эронда Сафавийлар (1501—1732) ва Марказий Осиёда Шайбонийлар (1500—1598) ҳукмронлиги даврида иқтисодий ва маданий ҳаёт аста-секин инқирозга юз тута бошлади.

XIX асрга келиб Марказий Осиё руслар империяси томонидан забт этилди ва бизнинг миллий-маданий диний ҳаётимизга катта зарар етказилди, айниқса Шўро тузуми давридаги қатағонларда минглаб ноёб, нодир қўлёмалар кўйдириб, кўмиб, йўқ қилиб юборилди.

Шундай қилиб, IX асрдан XX асргача 1000 йиллик тарих давомида Марказий Осиё халқларининг илм-фан ва маънавий маданият соҳасида яратган буюк мероси бизнинг давримизгача қўлёмма китоблар шаклида қисман етиб келди. Араб ёзувида китобат қилинган бу бой маданий меросимиз асрлар оша наслдан-наслга ўтиб, кўз қорачиғидай сақланиб келган қўлёмма китоблар туфайлигина Марказий Осиё халқлари ота-боболари, буюк алломалар ёзиб қолдирган маънавий-маданий меросидан баҳраманд бўлмоқдалар. Шу нодир қўлёмалар туфайли яна Марказий Осиёдаги халқ, ҳар бир миллат ўз тарихини била олади. Ниҳоят, шу қўлёмалар туфайлигина Марказий Осиё халқлари жаҳон маданияти тарихига ўзининг беқиёс ва улкан ҳиссасини қўшди.

Яна шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ўрта асарларда яшаган бир қанча олим, шоир ва фозил кишилар ёшлиқдан хаттотлик санъатини эгаллаб, кўплаб китобларни кўчирганлар ва котиб сифатида ном қолдирганлар. Масалан, Ҳофиз Шерозий (1320—1389) Хусрав Деҳлавийнинг (1254—1325) «Хамса»сини кўчирган. Темурий фарзандларидан бир нечаси (Бойсунқор Мирзо, Ғариб Мирзо, Бадиуззамонлар) китобат билан шуғулланганлар. Алишер Навоий ҳам моҳир хаттот бўлган.

Бобир араб имлосининг туркий халқларга мослаб ислоҳ қилинган янги ёзувини ижод этган, бу «Хатти Бобирий» номи билан машҳур. Мунис Хоразмий (қар.) хаттотлик санъати ҳақида «Саводи таълим» номли рисола ёзган ва Навоий «Хамса»сини ниҳоятда гўзал хат билан кўчирган. Муқимий жуда майда настаълиқ ва шикаста хатида баёз кўчирган. XIX асрнинг машҳур олими, Бухоро хаттотлик мактабининг сўнгги вакилларида бўлмиш Аҳмад Дониш ўндан ортиқ қўлёзмалар кўчириб қолдирган.

Марказий Осиёда то китоб чоп этиш пайдо бўлгунча қадар котибликка талаб жуда кучли бўлган. Агар ўрта асардаги минглаб мадраса ва мактабларда олиб борилган ўқитиш ва таълим жараёнига назар ташласак, дарслик ва қўлланма сифатида фойдаланилган минг-минглаб китоблар қўлда кўчирилиб, кўпайтирилиб, мактаб ва мадрасалар эҳтиёжларини қондирганини ўйлаб кўрсак, шамчироф ёруғида кўз нурини тўкиб, бу китобларни бунёдга келтирган хаттотнинг заҳматкашлиги, таълим-тарбия ва маданий ҳаётдаги мавқеи қанчалик масъулиятли ва шарафли эканини тасаввур этишимиз мумкин.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАТТОТЛАРИ

Марказий Осиёда хаттотлик санъати Темур ва темурийлар даврида кенг тараққий этди. Хуснихат санъати дастлаб Мовароуннаҳр пойтахти Ҳиротда ривожланиб, у ерда Султон Али Машҳадий бошлиқ йирик хаттотлик мактаби ташкил топди. Мактабнинг ўзига хос томони XIV асрда Мир Али Табризий яратган настаълиқ хат услуби бу ерда Султон Али томонидан тақомиллаштирилди. Бу хат йирик ва майда настаълиқ китобат ишларида кенг қўлланиб, бадиий ва тарихий асарлар фақат настаълиқ услубида кўчирила бошлади. Кўфий, риқоъ, сулс ва насх хатлари эса кўпроқ меъморчилик, наққошлик санъати ва шарқ қадимги ёзувларини ўрганишда ишлатилди. XVI асрда темурийлар салтанати инқирозга юз тутгандан кейин, сиёсий ҳукмронлик Шайбонийлар қўлига ўтиши билан маданий ҳаёт маълум даражада Бухорода тараққий этди. Бир қисм ҳиротлик хаттот, рассом ва маданият арбоблари Бухорода тўпланди. У ерда Бухорога хос бўлган янгича китобат ва хуснихат

мактаби вужудга келди. XVI—XVII асрларда яшаб ижод этган Бухоро хаттотлари ҳуснихатда ўзларига хос Бухоро хаттотлик мактабини яратадилар.

Марказий Осиёнинг энг қадимий маданият ўчоғларидан бўлмиш Хоразмда хаттотлик санъати XVIII аср бошларидангина мустақил мактаб сифатида шаклланди. Айниқса, XIX асрда Муҳаммад Раҳим I (1806—1825) ва Муҳаммад Раҳим II (1844—1910) замонида Хоразмда хаттотлик санъати кенг тараққий этиб, китобат ишлари ҳам ривожланди.

Қўқон ҳам ҳуснихат санъатида ўзига хос вакиллари етказиб чиқарди. XVIII аср иккинчи ярми ва XIX асрда Қўқон хонлигида маданий ҳаёт, санъат ва адабиёт анча равнақ топган. Қўқонлик машҳур хаттот Муҳаммад Шариф Дабир бошлиқ Фарғона шаҳарларида жуда кўп хаттотлар етишиб чиққан. Ҳирот, Бухоро, Хива хаттотлик мактабларидаги каби бу ерда ҳам настаълиқ хати етакчи ўринда бўлган. Марказий Осиё хаттотлик мактаблари орасида Қўқон хаттотлик мактабида настаълиқ билан бир қаторда бадий асарларни кўчиришда шикастий хати ҳам кенг қўлланилган.

XIX аср иккинчи ярмига келиб, маълум иқтисодий ва сиёсий сабабларга кўра Тошкент ҳам илм-фан ва маданият марказига айлана бошлади. Тошкентда маориф, санъат ва адабиётнинг ривожланиши бу ерда ҳам ҳуснихат билан шуғулланувчи хаттотларнинг етишиб чиқишига замин тайёрлаб берди. Булар Тошкентдаги Шоҳмурод котиб бошлиқ Марказий Осиё хаттотларининг бешинчи мактабини ташкил қилдилар. Тошкент хаттотларининг энг охиргиси Шоҳмурод котибнинг жияни Абдуқодир Муродов (қар.) бўлди.

Юқорида санаб ўтилган олти ҳуснихат мактаби жуғрофий тушунча эмас, балки XIV—XX асрларда Хуросон ва Марказий Осиё тарихининг муҳим иқтисодий-сиёсий ва маданий тараққиёт босқичлари билан аниқланган. Бу олти мактаб орасида бадий жиҳатдан юксак тараққий босқичига кўтарилгани Ҳирот, Бухоро ва қисман Қўқон ҳуснихат мактабларидир. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Хива ва Тошкентда ҳуснихат тараққиёти XIX аср охиридан тошбосма учун китоблар кўчириб бериш билан ҳам боғлиқ бўлган.

Халқимизнинг илм фан ва маданий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган, халқни илм-маърифатдан баҳра-

манд қилишда ва маънавий-маърифий ёдгорликларнинг бизгача етиб келишига улкан ҳисса қўшишга сабабчи бўлган Марказий Осиё хаттотларининг беқиёс хизмати ҳар қанча ҳурмат ва таҳсинга сазовардор. Олтита ҳуснихат мактабининг айрим йирик вакиллари билан таништиришни лозим топдик.

ҲИРОТ ХАТТОТЛИК МАКТАБИ

Хирот Хуросоннинг энг катта ва машҳур шаҳарларидан бўлиб, савдо-сотик, илм-фан тараққий этган, кўплаб олим, шоир, хаттотлари билан ном чиқарган йирик шаҳардир.

Юқорида эслатганимиз А.Муродовнинг китобида Аҳмад Таййибшоҳ Мовароуннаҳрий (ваф. 1215), Аҳмад ибн Файзуллоҳ Мовароуннаҳрий (ваф. 1227), Мавлоно Юсуф Хуросоний (ваф. 1269), Темур набилари Иброҳим Мирзо Шоҳрух ўғли (ваф. 1431) ва Султон Бойсунқаро Мирзо (1395—1423), Аҳмад Румий, Шамс Бойсунқорий, Саййид Абдулқодир Саййид Абдулваҳҳоб ўғли. Хожа Абдулқодир Гўянда, Нури Камол, Хожа Мақсуд, амир Муҳаммад Бадруддин, Мирзо Мирақий Кўр (ваф. 1533), Бадиуззамон Мирзо Ҳусайн Бойқаро ўғли (1456—1515), Мавлоно Маъруф, Муҳаммад котиб, Хожа Мир Али Табризий, Мавлоно Симий, Султон Али Машҳадий, Султон Али Койиний, Мир Дўст, Абдулжамил (ваф. 911/1505—1506), Дарвеш Муҳаммад Таъкий Ҳиравий, Султон Муҳаммад Хандон (ваф. Тахминан 1543), Мавлоно Дарвеш Муҳаммад Самарқандий, Ҳожи Абдуллоҳ Марварид Буний, Маҳмуд ибн Исҳоқ Шаҳобий, Жавоҳир рақам, Муҳаммад Ҳусайн (XVI аср), Али Ризо, Хожа Маҳмуд, Муҳаммад ибн Мулло Мир Ҳусайн (XVI аср), Хожа Муҳаммад (XVII аср), Муъинуддин Муъин (XVI аср), Мир Имод (1615 йили 63 ёшида шоҳ Аббос буйруғи билан қатл қилинган) ва Шафиоларнинг номлари зикр қилиниб, улар ҳақида қисқа маълумотлар берилган. Бу хаттотлардан айрим машҳурлари ҳақида тўхтаб ўтамыз.

Султон Бойсунқаро

Шеърят ва хаттотликда даврининг машҳур киши-си. Давлатшоҳ Самарқандийнинг тазкирасида кўрсати-

лишича, унинг китобхонасида 40 нафар машҳур хат-тотлар тун-кун китобат билан шуғулланганлар. Унинг даврида хаттотлик, зарафшонлик (олтин ҳаллаш), нақш, лавҳа, расм, миниатюра ва бошқа бадиий санъатлар ишлаш равнақ топган. Ҳозир Истамбулнинг ҳар бир кутубхонасида Султон Бойсунқаро даврида кўчирилган асарлардан мавжуд. Унинг буйруғи билан кўчирилган кўлёмалардан «Фараж баъда ал-шиддат» (Оғирликдан кейинги хурсандлик) ва «Нусхат ал-арвоҳ» («Рухлар насиҳатлари») китоблари алоҳида эътиборга эга.

Эронликларнинг ёзишича, тўрт киши тўрт хатда устод бўлган: сулсада — Бойсунқаро Мирзо, таълиқда — Мир Имод, насхда — Мирзо Аҳмад, шикастада — дарвеш Абдулмажид Тоқоний.

Амир Муҳаммад Бадруддин

Темур ўрдасида хаттотлик қилган.

Миср шоҳи Малик Фаррух Амир Темурга элчи юбориб, Султон Аҳмад Жалоир билан Қора Юсуф Туркманийни тутиб, банд этдим. Бу тўғрида буйруғингиз нима бўлса, билдирурсиз — деб мактуб йўллайди. Амир Темур эни уч газ, узунлиги 70 газ насх хати билан олтин сувидан ҳал бериб, Миср маликига жавоб ёзишни Бадруддинга буюрди. Мактуб 1750 йўлдан иборат бўлиб, унда Султон Аҳмад Жалоирни банд этилган ҳолда ўз саройига юбориб, Қора Юсуф Туркманийни эса ҳибсдан озод этилсин, дейилган.

Шу билан бирга, мактубда Чин, Уйғуристон, Ҳиндистон, Эрон, Рус, Франция ва бошқа мамлакатлар ҳукмдорларининг Темур билан муносабатлари ҳам кўрсатилган.

Бадруддин бу мактубни санъаткорона ёзиб тугатгандан сўнг, Темур унга фахрли кийимлар ва инъомлар берган. Шаҳрисабзлик мунший Ҳожи Абдуллоҳ мактубни Миср Султониغا олиб борган. Амир Муҳаммад етти қалам, яъни сулс, насхи муҳаққак, риқоъ, райҳоний, тавқиъ ва таълиқда устод бўлган эди. Хатти кўфийда ҳам шу қадар гўзал ёзар эканки, ҳеч ким унга баробар келолмас эди. Настаълиқ хатида ҳам унинг ихтирочиси Мир Али Табризийнинг етук шогирдларидан бўлиб, Амир Али унинг санъатини ўз ўғли Мир

Абдуллоҳ хатидан юқори санар экан. Шунинг учун ўз қизини унга лойиқ кўрди. Бадруддин Темур вақтида Табризда вафот этди.

Хожа Мир Али Табризий

Настаълиқ хатининг ихтирочиси, «қиблат ул-кут-тоб» (котибларнинг олдингиси) лақаби билан шуҳрат қозонган. У настаълиқ хатига хос бир йўл билан олти турли хат асосида алоҳида хат ихтиро қилган хаттотдир. Девон, рисоалар ва мактублар таълиқ хати билан кўчирилаётган бир вақтда, Мир Али настаълиқ хатини ихтиро қилди. Бу хатга «насхи таълиқ» номи берилиб, енгиллик учун «настаълиқ» деб аталган. Унинг ҳақида Султон Али Машҳадий шундай мисралар тўқиган:

Насхи таълиқ агар хафийю халийст,
Возеъ ул-асли Хожа Мир аслийст.
Токи буд аст оламу одам,
Ҳаргиз ин хат набуд дар олам.
Вазъ фармуд з-зиҳни дақиқ,
Аз хати насх дар хати таълиқ.
Найи килкаш аз он шакар ризаст,
Ки аслаш аз хоки поки Табриз аст.

(Қалами майда ва йирик бўлган настаълиқ хатини ихтиро қилувчи возеъ Хожа Мир Алидир.

Дунё ва одам вужудга келгандан бери бу хат ҳаргиз бўлмаган эди.

У ўтқир зеҳни билан (настаълиқни) насх ва таълиқдан олиб ихтиро этди.

Унинг қамиш қаламидан шакар томарди, чунки у (хаттот)нинг туб жойи Табризнинг пок тупроғидир.)

Мир Али Табризий Амир Темур даврида (1369—1405) яшаган. Унинг шогирдларидан бири Мавлоно Жаъфар-Шохрух Мирзо замонида хушхатликда ном чиқарган, иккинчиси Мир Абдулҳай эса Абу Саъид замонида яшаб, китобат санъатида, иншо ва таҳрирда тенги йўқ котиб бўлган.

Султон Али Машҳадий

Ҳусайн Бойқаро даврининг машҳур хаттоти, Навоий асарларини кўчирган. Ёшлигида иккинчи Юсуф деса

бўладиган даражада гўзал бўлган, Мавлоно Азҳар Ҳиравий уни фарзандликка олиб, отасидек меҳрибонлик билан тарбиялаган, бир нафас назаридан узоқ қўймай, унга доим шу байтни такрорлар экан:

Дар машқ тақсири макун пайваста, эй Султон Али,
Дар рўз кун машқи хафий, дар шом кун машқи жалий.
(Эй Султон Али, ҳар дам хат машқ қилишда
камчилик қилма,
Кундуз куни майда қаламда, оқшомда йўғон
қаламда машқ қил).

Устод ҳақим тарбияси билан вояга етиб, настаълиқ хатида юқори поғонага кўтарилди.

Султон Али содда кўнгилли, доно ва ҳар ишда тадбиркор бўлган. Бир куни Ҳусайн Бойқаро унга: «Менинг учун бир қабр тоши ёз», деганда, Султон Али: «Шоҳимнинг ҳар қанча фармонларини қуллари бажариши лозим бўлса ҳам, бу ишнинг қабули ва амалга оширилиши узоқ бир муддатга қаратилади», деган. Подшоҳ кулуб: «Биз ҳам жуда яқин вақтда ўлмоқ ниятида эмасмиз. Сиз ҳам кўп тезлик қилманг», дебди.

Султон Али санъаткорона, ингичка-йўғон қаламлар билан юқори-қуйини ўлчаб, бир тошни гўзал хати билан зийнатладики, ҳозиргача уни киши кўрса, ҳайратланади.

Алишер Навоий ҳам Султон Алига нисбатан катта ҳурмат ва ҳиммат кўрсатган. У ҳам Навоий асарларини кўчиришда меҳнатини аямаган. Ёши 63 га етганда ҳам Султон Али ҳуснихатда ягона бўлган. Бу ҳақда ўзи ажабланиб, қуйидаги мисраларни айтган экан:

Маро умр шасту се шуд, пешу кам,
Ҳанузам жавонасту зийрин қалам.
Тавонам бали аз хафий, жалий,
Навиштанки абду Султон Али.
(Ортиқ-камсиз олтмиш учга етти умрим,
Олтин қалам ҳануз қўлда, ёшлик куним.
Бу бандаи Султон Али бали ёзар,
Хафий, жалий қалам билан турли хатлар).

Ҳиротдаги «Боғи мурод» деган жаҳонаро иморат ва уйларнинг гўзал ёзувлари Султон Али қаламига мансуб. У 1513 йили Машҳадда вафот этган.

Султон Али Машҳадийнинг шогирдлари жуда кўп

бўлган. Шулардан бештаси илм-фан аҳлининг диққатини ўзига тортган мумтоз хаттотлар бўлганлар:

1. Зайнулдин Маҳмуд. Настаълиқ хатига моҳир. Алишер Навоий ҳаммажлисларидан. 1512 йил вафот этган.

2. Султон Муҳаммад Нур. Навоий ҳаммажлисларидан бўлиб, ўша вақт хатшунослари: «Ҳеч ким настаълиқ хатини ингичка қаламда Муҳаммад Нур каби кўчи-ролмади» дейишар экан. Муҳаммад Нур хатда бенуқсон, шеърда шуҳратли бўлгани учун «нур ало нур» деб аталар экан.

3. Султон Муҳаммад Хандон. Бу ҳам Навоий ҳаммажлисларидан.

4. Мавлоно Муҳаммад Қосим.

5. Мавлоно Алоуддин.

Султон Алининг устодлик даражасига етишган машҳур шогирдларидан яна бири Муҳаммад Абришинийдир.

Рустам Али Хуросоний, Мир Хуний, Сабз Али, Пирали Жомий, Абдулвоҳид Машҳадий, Маҳмуд Жалолуддин, Мақсуд Али, Мир Ҳибатуллоҳ Косонийлар ҳам Машҳадийнинг шогирдлари бўлишган.

Абдулжамил

Алишер Навоийнинг махсус котиби. Унинг асарларини ўз вақтида гўзал хат билан кўчириб берган. У зебо хати билан «Хамса»ни кўчирган. Навоий ҳаётлигида китобат қилинган бу буюк асар шоирга манзур бўлган. Бу қўлёзма хатолардан холи, энг яхши ва мўътабар нусхадир.

Хоразмнинг машҳур шоири Муҳаммад Ризо Огаҳий (1809—1874) Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» асарини ўзбек тилига таржима қилар экан, Абдулжамилни шундай таърифлайди:

Афсус аз он сипеҳри дониш,
Каз.....
3-он Абдулжамил гашт номаш,
К—ораста шуд ба ҳусни ахлоқ,
Тарихи вафоти у хирад гуфт,
«Алломаи бемисоли офоқ».

(Афсуски, илм осмонидан уфқни ёритиб турган,
кўёш кетди.)

У Абдулжамилнинг номи кетган бўлса ҳам, гўзал ахлоқи билан ишбилармон эди.

Унинг вафот тарихини дона шундай айтган:

«Алломаи бамисоли офоқ»

«Алломаи бамисоли офоқ» сўзларининг ҳарфлари абжад ҳисобидаги сон қимматидан 911 ҳижрий (1505) йил чиқади).

Султон Муҳаммад Хандон

Султон Али Машҳадийнинг шогирди. Ёшлик давридан бошлаб бутун умрини Алишер Навоий хизматида ўтказган. У санъаткор, хуштабиат, хушчақчақ киши бўлган. Шунинг учун унга «Хандон» деб лақаб берганлар.

Хондамир ва баъзи кишиларнинг айтишларича, «Султон Муҳаммад жунун кайфиятидан холи эмас». Алишер Навоий Султон Муҳаммад «ўзини девоналикка солиб юради» дер экан. «Райҳони настаълиқ» рисоласида муаллифнинг ёзишича, Султон Муҳаммад кўчирган китобга баъзан отини ёзмас эди. Қачон унинг хатини Султон Али Машҳадий кўриб қолса, «Бизнинг девонанинг хати» деб, унинг отини ёзиб қўяр экан.

Хандоннинг шеърият, муаммо ва мусиқадан анча хабари бўлиб, найни яхши чалар экан. Хондамир «Хулосат ул-ахбор» китобида: «Хандон настаълиқ хатида истеъдоди жуда зўр, найни ҳам яхши чалади, аммо жунун кайфияти билан бу иккисидан бири билан ҳам бир иш қила олмайди»¹ деб ёзган. «Гулистони ҳунар» муаллифининг ёзишича, Хандон бутун умрини Ҳиротда ўтказган.

Хандоннинг вафоти тарихи 1511 йил «Миръот ул-олам» муаллифи Бахтовархон 1509 йил, Сипехр—1525, Мирҳабиб ва Кирмон Ҳусар 1543 йил деб тахмин қилдилар. Нотўғри, чунки «Ҳабиб ус-сияр» китобининг таърифи вақтида 1524 йили Хандон ҳаёт бўлган. Унинг китобат қилганини 1550 йилда ҳам кўрганлар. 1543 ва 1550 йилларга қўшилиши қийин. Алишер Навоий замондоши бўлган киши шунча яшаши ақлдан узоқ. Хандон Ҳиротда Алишер Навоий ётган жойда «Вақфия» деб аталган хон арифи лабига дафн этилган.

¹ А.Муродов. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан, 58-бет.

Хандон Султон Али Машҳадийнинг бошқа шогирдларига қараганда, устои йўлини кўпроқ ўзлаштирган. У қитъа ёзишда устароқ бўлган. Мирзо Ҳабиб ва Кирмон Ҳусар уни «рангли ёзувчи» деб аташган. Чунки Хандон турли ранглар билан беаб ёзган. Бундай безакли қитъаларидан бир қанчаси ҳозиргача бор.

Султон Муҳаммад Хандон шогирдларига хат ўргатишда таълим ва тарбия йўлини яхши билган. «Муноқиб ҳунарварон» китоби муаллифи шундай ёзган: «Шогирдлари ўртасида устод ўрнини олмаган шогирди кам эди. Жумладан, Ёрий Шерозий, Муҳаммад Ҳусайн Бохарзий ва Қосим Подшоҳларнинг барчаси устод эдилар».

БУХОРО ХАТТОТЛАРИ

А.Муродовнинг «Ўрта Осиё хаттоглик санъати тарихидан» китобида 133 та бухоролик хаттотлар номи зикр қилиниб, баъзилари ҳақида маълумотлар берилган (63—95 бетлар). Шулардан айримлари ҳақида тўхтаб ўтамиз.

Мир Али Ҳиравий

Кўчирган китобларига «Котиб Султоний» деб имзо қўйган. Ҳиротда туғилиб, Машҳадда тарбияланган. 1538 йили Убайдуллоҳхон Абулғозий (1534—1539) замонида бўлган воқеалар сабабли олимлар, ҳунармандлар ва санъаткорлардан катта бир гуруҳини, шулар қатори Мир Алини Ҳиротдан мажбуран Бухорога олиб келган. Бухорода унга нисбатан ҳар қанча ҳурмат кўрсатилса ҳам, маслакининг қарама-қаршилиги учун Убайдуллоҳни ёқтирмас эди. Бироқ гўзал хати туфайли хон Мир Алини қўлдан чиқармади ва нафис китобларни чиройли ва бадиий хат билан кўчиришни унга буюрарди.

Мир Али Ҳиравий ўз замонида донгдор хат устаси бўлиб, хатнинг равиш ва рафтида ягона эди. У шеърятда ҳам қобилиятли бўлган. У 1559 йили вафот этган ва Шайх Юсуфуддин Бохарзий ёнига қўйилган. Ўз аҳволини баён этиб, қуйидаги мисраларни ёзган:

Умрам аз машқ дуто гашт, қаддам ҳамчун чанг,
Токи хати ман бечора бадин қонун шуд.

Талаби ман ҳама шоҳони жаҳонанд, маро,
 Дар Бухоро жигар аз баҳри маишат хун шуд.
 Ин бало бар сарам аз ҳусни хат омад имруз,
 Ваҳки, хат силсилаи пойи ман мажнун шуд.
 Сўхт аз ғусса дарунам, чи кунам, чун сазам,
 Ки аз ин шаҳар маро нест раҳ берун шуд.
 (Мен бечоранинг хатим шу қонун (равиш)га келгунча,
 Машқ қилишдан умрим эгилди, қаддим чангдек букилди.
 Мени жаҳоннинг барча шоҳлари истасалар ҳам,
 Бухорода тирикчилик учун жигар қон бўлди.
 Бу кун бу бало бошимга ҳуснихат туфайли келди,
 Эвоҳки, хат мен мажнуннинг оёғига кишан бўлди.
 Ғамдан ичим ёнади, нима қилай, қандай чора топай?
 Бу шаҳардан ташқари чиқишга мен учун йўл йўқ).
 Яна бир қитъаси:
 Чиҳл сол умрам ба хат шуд талаф,
 Сар зулфи хат на омад осон ба каф,
 3-машқаш дами ҳарки фориг нишаст,
 Чу ранги хино рафт хаташ зи даст.

(Қирқ йил умрим хат билан тугади, бироқ хат кокилининг учи осонлик билан қўлга келмади.

Кимки хат машқидан бир нафас бўш ўтирар экан, хати хинанинг рангидек қўлдан ўчиб кетади.)

«Рисолаи қутбия» китобида ёзилишича, Мир Али Ҳиравий Зайнулдин Маҳмуднинг шогирди, демак, у Султон Али Машҳадийнинг билвосита шогирди бўлган.

Мир Алининг ҳасадгўй душманлари ҳам бўлган. Шулардан Қосим Подшоҳ деган котиб унинг қулоғи оғирлигини камситиб, хатини эътиборсиз санаган. Мир Али ҳам жавоб ёзиб, Қосимнинг кўчирган хатига эътироз билдирган.

Қалам аҳдларидан кўпчилиги қитъа ёзишда Мир Алининг хатини Машҳадийникидан кучли ҳисобласалар, равиш, кашиш, курси ва доираларда Машҳадий хатининг ортиқлигини эътироф этганлар.

Мир Алининг шеърятини ҳақида Алишер Навоий: «Таъби туркий ва форсий назмида яхши. Бироқ ҳаммадан илгарироқ шеърини ўзи ўқиб, таърифлайди», деб ёзган.

Мир Али муаммо ёзишда ҳам моҳир бўлган. «Гулистони ҳунар» муаллифи шундай деган: Мир Алининг шеър ва муаммолари жуда кўп, барчаси «Тазкират ушшуаро»да келтирилган. Баъзи форсий ва туркий шеър ва муаммолари «Гулистони ҳунар» китобида мавжуд. Қуйидаги уч байт шеъри диққатга сазовардир:

Панж чиз остки, но жамъ на гардад дар хат,
Ҳаст хаттот шудан назди хирадманд маҳол:
Диққати табъ, вуқуфи з-хат ва ҳўби даст,
Тоқати меҳнат, асбоби китобат ба камол
Вар азин панжи якеро кусуре ҳосил
Надиҳад фойда, саъй намое сад сол.

(Хатда бешта нарса жамъ бўлмагунча, хаттот бўлиш ақлли кишилар назарида мумкин эмас:

Табънинг диққати, хат қоидаларини билиш, қўлнинг дуруст бўлиши,

Хаттотлик меҳнатига чидаш, китобат асбобларининг тўла-тўкис бўлиши.

Агар шу бештасидан биттаси етишмаса, юз йил ҳаракат қилиш фойда бермайди).

Мир Али хаттотлик қоидалари ҳақида «Мидод ул-хутут» (Хатлар сиёҳи) деган рисоласини ёзган. Унинг ёзилган вақти 929/1520 йилдан кейин, яъни Султон Али Машҳадий вафотига тўғри келади. Рисола Бухорода ёзилган бўлиши керак. У қўлдан-қўлга ўтиб, машҳур бўлган ва нашр ҳам этилган.

Кўпчилик фикрича, Мир Али қўлининг кучлилиги, хатининг услуб ва қоидаларига риоя қилиши, гўзаллик, тозалик, текислик ва тезликда ўз замонасининг яғонаси бўлган. Хатшунослар Мир Али хати билан Султон Али Машҳадий хатини таққослайдилар, баъзилари Султон Али хатини Мир Алиникидан, бошқалари Мир Алининг хатини Султон Алиникидан юқори баҳолайдилар.

Мир Али ҳақида жуда кўп китобларда ёзилган. «Тазкираи беном» китобида Мир Алини настаълиқ хатида «замонанинг ажаблантирувчиси», «Ҳабиб ус-сияр»да «комил суратда гўзал ёзувчи», «Қавоиди хунут»да «хат шеваси ҳозир Мир Али билан тугайди», «Миръоти олам» асарида эса «Мир Али дунёда гўзал кўчирувчиларнинг дафтари бўлди, бу фанда тенгсиз ва яғонадир» дейилган.

Эроннинг машҳур хаттоти, настаълиқда кўпчилик таҳсинига сазовар бўлган Мир Имод котиб Мир Алининг хати ҳақида шундай деган: «Мавлоно Мир Али комил, гўзал кўчирувчилардан бўлиб, насх қаламини устозлар хатига тортган, хатни бир мақомига етказган. Агар замон саҳифалари унинг хатини мақташдан тўлса, ҳануз мингдан бири таҳрир этилмаган бўларди».

Мир Али Ҳиравий ҳақида яна бир қанча олимлар, котиблар асарларида турли маълумотлар берилиб, унинг котиблик маҳорати юксак баҳоланган.

Мир Али Кўчирган хатлар-қўлёзмаларига Али, Фақир Мир Али, Али котиб, Али Султоний, Али Ҳусайний котиб, Али Ҳиравий, Али Ҳусайний Ҳиравий, Фақир Мир Али, Фақир Али котиб, Али котиби Ҳусайний деган номларни ёзиб кетган.

Мир Али жуда кўп шогирдларни тайёрлаб қолдирган. Улардан 19 тасининг номи А.Муродов китобида зикр қилинган (67-бет). Шулар орасида унинг ўғли Мир Муҳаммад Боқир ҳам бор.

Қози Нуруллоҳ Шуштарий деган олимнинг ёзишича, Мир Али фарзандлари ва уларнинг авлодлари Бухорода, баъзилари Ҳиндистонда яшаган.

Мир Ҳусайн Куланкий Бухорий

Бу ҳам Убайдуллоҳхон тарафидан 1533 йилги шўришлари натижасида Ҳиротдан Бухорога мажбурий олиб келинган. У Бухорода Мир Али қўлида тарбияланган, фазлу камол топиб, Убайдуллоҳхоннинг бир қанча китобларини кўчирган. Шулардан бири ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланаётган «Девони Убайдий» (Убайдуллоҳхон девонидир, ашёвий рақами 8931).

Муҳаммад Амин Бухорий Ҳалвовой

Атоқли, номдор хаттот. Отаси Аваз Бадал ҳалвочилик касби билан шуғуллангани учун, унга «Ҳалвовой» нисбаси берилган. Етти қалам қўлёзма кўчирган. Ўз замонасида бошқалардан юқори турган, халққа машҳур кўп қўлёзмалар кўчириб қолдирган. Машҳур Мир Убайд котиб унинг шогирдидир.

Мир Убайд

Лақаби «Луълу» (Марварид). Устози Ҳалвовой унинг кўчирган китобларига ажабланар экан. У устози равишини ўзгартириб, энг гўзал усулда ёза бошлади. Мир Убайддан кейин барча хаттотлар унинг йўлини танладилар. Ҳалвовой усули Бухорода амалдан қолди. Бироқ бу усул Афғонистон ва Ҳиндистонда қолган эди. Мо-

вароуннаҳрда барча хаттотлар Мир Убайдга тақлид қилдилар. 1500 йилларда учта Мир машҳур эдилар: хаттотлик бобида — Мир Убайд, зийнатли лавҳалар чекишда — Мир Шафий, ипак қоғоз ясашда Мир Иброҳим. Буларнинг ҳар бири ўз ҳунарида ягона бўлган. Мир Убайднинг Лўълу лақаб олишига сабаб Шайбонийлар амири Убайдуллоҳхон томонидан китобат хизматига марварид ҳам ҳадя қилинган. Мир Убайдни Лўъли ва жавоҳиррақам деб атаганлар. У жуда кўп шогирдлар тайёрлаган. 1601 йили вафот этган.¹

Саййид Абдуллоҳ Бухорий

«Дарвиш Абдий» ва «Мавлавий» лақаблари билан шуҳрат қозонган хаттот. Таълим ва тарбияни Мир Имод Хусайнийдан олиб, Истанбулга кетиб, Беккўз деган жойда ҳаёт кечирган. Истанбулга ҳақиқий настаълиқ хатида бадиий кўчиришни шу хаттот келтирган. Истанбулдан қайтишда устози Мир Имодни кўриш орзусида Исфаҳонда тўхтади. У ерда устозининг вафот этганини эшитади, уйига бориб, қариндошларидан аҳвол сўрайди. Кейин Бухорога қайтади. Саййид Абдуллоҳ Беккўзда турган вақтларида Муҳаммад подшоҳ² буйруғи билан «Шоҳнома»ни кўчирган. Унинг харажатлари (сих, сурх, қоғоз, олтин ҳал бериш, миниатюра ва жадваллаш, зийнат бериш ва бошқалар) ўн саккиз кисса ақчага етиб, муқова қилинган, китобат хатномаси учун минг олтин ҳадя берилди. Абдуллоҳда ҳаж қилиш нияти бўлгани учун, унга Миср хазинасидан 40 пора кундалик маош тайинланди, шаҳар ва қишлоқларда ҳурматини сақлаш учун буйруқ ва мактублар юборилди. Саййид Абдуллоҳ Бухорий охириги умрини Ҳижозда ўтказиб, 1647 йил вафот этган.

Ҳожи Ёдгор

Бухоро хони Абдулазизхон даврининг (XVII аср) хаттоти. Настаълиқда замонида тенги йўқ бўлган. У Бухорода жавоҳиррақам котиблардан бўлиб, «Заррин қалам» номини олган Мирхусайн Кашмирийнинг шо-

¹ *Шарифжон Маҳдум*. Рисолаи хаттотон. 257-бет.

² Усманий турклар султони Муҳаммад III (1595—1603) бўлса керак.

гирди бўлган. Кўпроқ қитъа ёзиш билан шуғулланган. Уни иккинчи Мир Али деб ҳам атаганлар. Хон Абдулазиз унга Ҳофиз Шерозийнинг девонини кўчиришни буюрган. Бир кун хон: «Эй ҳожи, бу китобдан бир кунда қанча кўчирасиз?» деб сўраганда, «Ҳаракат қилсам, бир икки байт кўчираман»,— деб жавоб берган ва шу байтни ўқиган экан:

Ҳоки машриқи шанидамки, кунанд,
Ба чиҳил сол косаи чиний.
Чанд рўзе кунанд дар Бағдод,
Ло журми қийматаш ҳаме пурси.

(Эшитишимча, шарқ тупроғини қирқ йиллаб ишлаш билан чинни коса ясар эканлар.

Бағдодда эса бир неча кунда тайёрлайдилар, шунинг учун ҳам унинг баҳоси сўраганингчадир).

Хон: «Мен сизни китобатга буюрдим, бир кунда икки байт кўчирилса, бунда қанчалик гўзал латофат бор эканлиги маълумдир. Энди агар ҳафсала қилсангиз, икки байт эмас, бир мисра кўчирсалар ҳам майли», деган экан.

Ҳожи Ёдгор Ҳофиз девонини етти йилда кўчирган экан. Бухоро хони Абдулазизхон Эрон шоҳи Сулаймонга (1666—1694) кўпгина қимматли нарсалар билан бу девонни ҳам юборган экан. Шоҳ Ҳофиз девонини кўриб: «Бир неча мамлакат тухфасига тенг бу хазинани менга юборибдилар», деган экан.

Фозил Девона

Бухорода Мозори Шариф дарвозасининг ташқариси «Гулзор»да қаландарона ҳаёт кечирган, форсий китобларни кўчирган кучли хатготлардан. Кўпинча Мирзо Бедил асарларини кўчириш билан шуғулланган. 1803-йилларда бир савдогар Ҳиндистондан Бухорога келган ва ўзи билан Бедилнинг бир дастхат (автограф) асарларини олиб келган. Бутун Бухорода Бедилнинг «Ўз қўли билан ёзган қўлёмаси бир савдогар қўлида эмиш» деган хабар тарқалади. Амир китобни кўриш ва мулкига айлантириш ҳавасига тушади. Лекин ҳар қанча қиммат баҳо берса ҳам, савдогар кўнмайди. Кейин шу нусхадан кўчиртириб олмоқчи бўлди. Савдогардан Бухорода

қанча туришини сўрадилар, у бир ой туришини айтди, уни 40 кун туришига мажбур қилдилар. Амир жарчилари: «Қайси котиб шу нусхадан 40 кунда кўчириб берса, минг тилло пул, яна қўшимча инъом ва ҳадялар берилади» деб шаҳар ва қишлоқларда хабар тарқатдилар. Бу катта ишни оз муддатда бажариш қийинлиги учун хаттотлардан садо чиқмади. Бирдан Фозил Девона пайдо бўлиб, бу ишни бажаришни зиммасига олиб, шартларни бажарди. Тенгдошлари уни девонага чиқардилар.

Фозил Девона «Гулзорга» бориб, ҳужрасининг эшигини ёпиб, китобатга киришди. У кўрсатилган муддат ичида икки нусха кўчирган—бирини амир учун, иккинчисини ўзи учун. У нусхаларнинг ҳар бири икки варақли қоғозга кўчирилган бўлиб, тахминан 500 жузъга яқин бўлар эди.

Амир илтифот қилиб, бир минг олтин, бош-оёқ кийимликлар, турли ҳадялар берган экан. Фозил Девона у пулларга сув лабида бир бино қурган экан. Ҳозир харобага айланган.

Мирзо Абдулваҳоб

Лабиҳовузлик, котиблар бошлиғи бўлган. Арабий ва форсий қўлёзмаларни ниҳоятда чиройли кўчирган. Хатти шикаста билан «Маснавийи нозим» ва бошқаларни кўчирган. Кўчирган қўлёзмаларининг кўп жойларига фойдали таҳлиллар ва иловалар ёзиб қўйган. У 100 га яқин қўлёзма кўчирган. 1860—1870 йилларда Китоб шаҳрида вафот этган.

Аҳмад Дониш

Юқорида маълумот берганимиз машҳур мутафакир, ёзувчи, шоир, астроном ва ажойиб хаттот, лаввоҳ ҳам музаҳҳиб (зарҳал берувчи) бўлган. Кўчирган қўлёзмаларига ўзи зарҳал бериб, сарлавҳалар, миниатюралар ишлаган.

Тўққиз ёшида мактабга киради, уч йилдан сўнг отаси уни мадрасага берди. У аҳволини тузатиш учун қўлёзмалар кўчириш билан шуғулланади. Бир ойда 24 жузъдан 30 жузъагача (бир жузъ 16 бетдан 24 бетгача)

ҳажмли Бедил девонини кўчириб, уни 20 тангадан 30 тангагача сотар экан. Китобат пулининг кўпроғини эҳтиёжи учун, бир озини тириклик учун сарфлар экан.

Кўчирган қўлёзма ва қитъаларига настаълиқ хати билан йирик қаламда «Аҳмад ал-котиб, ал-мусаввир, ал-муҳандис, ал-мунажжим, ал-Ҳанафий ал-Бухорий» деб, ўз асарларига эса «Аҳмад ал-котиб, ал-Бухорий ал-Ҳанафий» ва «Роқимуҳу Аҳмад ибн Носир сиддиқ ал-Ҳанафий Бухорий» деб турлича имзолар чеккан. 1857 йил Бухоро амири Аҳмад донишни Русияга юбориладиган вакилларга мирзо қилиб Петербургга юборди, 1869 йили яна мирзо қилиб Русияга юборилади. Подшоҳ Александр II унинг ўғли ва бошқа амалдорлар билан суҳбатлашади. Аҳмад Дониш 1873—1874 йиллари учинчи марта рус подшоси қизи Мариянинг тўйида қатнашиш учун Петербургга боради (Делегация 1873 йил декабрида жўнаб, 1874 йил май ойида қайтиб келган).

Аҳмад Дониш Русияда кўрган билганларини «Нодир воқеалар» ва «Бухоро амирларининг таржимаи ҳоллари» асарларида баён этган.¹

Муҳаммад Шариф Садр Зиё

Юқорида маълумот берганимиз Шариф номи билан шуҳрат қозониб, таҳаллуси Зиё бўлган. У қози Абдушукурнинг ўғли, шоир, мусиқашунос ва номдор хаттотлардан биридир. 1921 йил Бухорода учта энг йирик шахсий кутубхона бўлгани аниқланган: бири Бурҳонуддин Садр қози калон кутубхонаси; иккинчиси Сиддиқхон Хишмат² кутубхонаси; учинчиси Муҳаммад Шариф Зиё кутубхонасидир. С.Айний «Эсдаликлари»да: «Шарифхон Махдумнинг кутубхонаси Бухородаги энг яхши ва бой шахсий кутубхоналарнинг биридир»— деб ёзган³.

Муҳаммад Шариф тил, адабиёт, шеърят, тарих, хаттотлик, география, ҳисоб, фасоҳат, таҳрир, иншо каби фанларни ҳам яхши эгаллаган. У XIX аср охири ва XX аср бошларида Бухорода яшаган етук илм ва маърифат кишиларидан бўлиб, фан ва маданият манфаати учун

¹ Аҳмад Дониш ҳақида А.Муродов китобида анча маълумот бор (82—84-бетлар).

² Сиддиқхон, таҳаллуси Хишмат Амир Музаффар ўғли.

³ С.Айний. Воспоинания. М. — Л., 1960. с — 117.

хизмат қилган. Зиё 1900 йил ўзининг шеър билан ёзилган «Тазкираи ашъор» тазкирасини ёзиб тугатган. У қўлёзма китобларни ниҳоятда севган, қимматли, нодир, машҳур котиблар кўчирган қўлёзмаларни пулни аямай сотиб ола берган. Бу ҳақда ўзи шундай ёзган. «Ҳар қачон бировнинг қўлида яхши қўлёзма кўрсам ёки қаерда нодир нусха борлигини эшитсам, имкон борича қандай бўлмасин уни сотиб олишга ҳаракат қилардим. Агар сотишга унамаса, воситачилик билан ҳам қўлга киритардим¹.

Муҳаммад Шариф кутубхонаси қўлёзмаларидан 300 га яқини ҳозир ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида, бир қисми Тожикистон ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда. Уларнинг бир нечаси нодир китоблардир. Масалан, Ўрта Осиё тарихидан қимматбаҳо манба бўлмиш ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорийнинг «Шарафномаи шоҳий» ёки «Абдуллонома» асари қўлёзмаси, Абу Али ибн Синонинг «Мажмуаи рисолаи ҳукамо», Абдурахмон Жомийнинг беақлар билан ажойиб бадий кўчирилган, «Ҳафт авранг», Алишер Навоийга келган мактублар тўплами «Мажмуаи муросалоти Навоий» ёки «Навоий альбоми» асарларининг қўлёзмалари. Улуғбекнинг «Зижи Улуғбек» асарининг, Хусрав Деҳлавийнинг Ҳофиз Шерозий кўчирган «Хамса»си қўлёзма нусхалари кабилар.

Шарифжон маҳдумнинг катта хизматларидан яна бири шуки, у ўз китобхонасидаги нодир китоблар фихристини тузган. Бу шахсий кутубхона эгалари орасида биринчи қилинган ишдир. Фихрисни варақлар эканмиз, фақат китоб ва унинг муаллифи номини эмас, балки қўлёзманинг ёзилган тарихий шароити, хаттоти, лавҳаси, қоғози, қўлёзмани қандай ва қанча пулга олингани ва ҳатто баъзи котибларнинг замондошлари ва авлоди билан ҳам танишамиз. Зиё тузган фихрис XIX аср охири ва XX аср бошларида Марказий Осиёда китобат, китоб савдоси ва шахсий кутубхоналар аҳволини ўрганишда муҳим аҳамиётга эгадир.

САМАРҚАНД ХАТТОТЛАРИ

Абдулқодир Муродовнинг «Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан» китобида 49 та самарқандлик хат-

¹ ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмаси, рақам 2460, 1-саҳ.

тот ҳақида маълумот берилган (93—103-бетлар). Шулардан айримлари ҳақида тўхтаб ўтамыз.

Аҳмад ибн Умар Абу Бакр Самарқандий

XI аср улуғ хаттотларидан. Бир қанча муддат Дамашқда турган. У ерда Қуръон кўчирган, ўқиган ва таълим берган эди. Дамашқда Абу Али ибн Абу Наср ва Абу Усмон Исмоил ибн Абдурраҳмон Сабунийларда дарс ўқиган. Абу Бакр Самарқандийдан Абулфазл Каммод ибн Носир ал-Мароғийдан ҳадис ривоят қилган. Ўғли Абулқосим ҳам ҳадис илмини ўрганган.

Ибн Асакир айтади: Ҳасан ибн Қайсдан эшитишимча, Абу Бакр Самарқандий бирор нусхага қарамасдан ёддан Қуръон кўчирар эди. Дамашқ аҳлларидан бир жамоа кишилар унинг ҳақида яхши фикрлар юритар эдилар. Абу Бакрнинг табиати ҳазил-мутойибага мойил, мазахчи киши эди.

У бир сабаб билан болаларини Дамашқда қолдириб, Бағдодга кетди. У ерда Афиф Ходим ал-Қоимийга учрашди. Афиф Абу Бакрни ҳурмат қилиб, жой ҳозирлаб ўтқазди. Хизматчи таом олиб келганда, у Дамашқдаги болаларини эслаб, йиғларди. Хизматчи бундан Афифни хабардор қилди. У: «Нима сабабдан йиғлашини сўра» — деди, Хизматчи сўраганда, у: «Дамашқда болаларим танг аҳволда турардилар, қачон менга таом келтирилса, уларни эслайман» — деди.

Афиф уларни Дамашқдан кўчириб келиш учун одам юборди. Ўғли Абу Муҳаммад онасини ва укалари Абдулвоҳид ва Исмоилларни орқага бир кенг жойга қўйиб келгунча, уларни Абу Бакр сезмади. Сўнгра ҳаммалари келиб, Афиф Ходим меҳмондорчилигидан то вафотига қадар шу ерда бўлдилар. Отасининг вафотини ўғли Абдулқосимдан сўрадим. Абу Бакр рамазон ойида 489/1095 йилда вафот қилганлигини айтди.

Муҳаммад Собир ибн Муҳаммад Солиҳ Самарқандий

Самарқанднинг XVII асрда яшаган хушнавис хаттотларидан бири. Мўмин Мискин Ҳиравийнинг «Маориж ун-нубувват» (Пайғамбарлик меърожлари) ки-

тобини Самарқанд қоғозига бадий настаълиқ хати билан кўчирган. Қўлёманинг бош қисмида олтин ҳал билан зийнатланган лавҳа мавжуд. Қўлёмза тўрт бўлимдан иборат бўлиб, уч бўлимини 1677 йили Самарқандда, охириги бўлимини Баҳоуддин қишлоғида 1689 йили тугатган.

Муҳаммад ибн Хусайн Мирақий Самарқандий

Тарихнавис ва хаттот бўлган. Аҳмад ибн Ҳажар Ҳайсамийнинг (вафоти 1565) «Шифо аҳлларининг халифалар хабарларидан олинган мақолаларини туҳфа қилиши» номли асарини 1574 йили тўлдирган. Али ибн Хусайн ал-Ансорийнинг (вафоти 1404) «Ихтиёроти бадий» (формокопияга оид) номли асарини 1541 йили шайбоний Абдуллатифга атаб кўчирган.

Қўлёмза чиройли хат ва расмлар билан безатилган бўлиб, унда 594 та гиёҳлар, ҳайвонлар ва дори тайёрлайдиган идишларнинг расмлари бор. Баъзи расмларнинг жуда нозик ишлангани Муҳаммад ибн Хусайннинг моҳир рассом ва санъаткор бўлганидан дарак беради. Бу нусха ЎзФА Шарқшунослик институтида 1998-ашёвий рақами билан сақланмоқда.

Азизуллоҳ Самарқандий

Самарқандда XV асрда яшаган маҳоратли ва машҳур котиблардан. Буюк ҳайъат олими Мирзо Улуғбекнинг «Зижи Кўрагоний» китобини бутун жадваллари билан бирга нафис насх хатида кўчирган. Бу «Зиж» Шарифжон Садр Зиё кутубхонасидан ЎзФА Шарқшунослик институтига келган (ашёвий рақами 2214) китоблардан бўлиб, Зиё ўз қўли билан ёзган: «Асоми алкутуб» (№ 2460), 147-варағида бу қўлёмза ҳақида шундай ёзилган: «Аз мусаннафоти он подшоҳи ҳакими доно ва аз навишга он Ҳусравий, олими беҳамто Мирзо Улуғбек ибн Шоҳрух Мирзо, нусхат ул-асласт. (У подшоҳи ҳакими доно мусаннафотларидан ва у Ҳусрав равиш, беқиёс олим Мирзо Улуғбек ибн Шоҳрух Мирзо ёзганларидан асл нусхасидир).

Очилди Мурод Неъматуллоҳ ўғли Мирий Каттақўрғоний

Каттақўрғон ва унинг атрофида Мулло Очилди, Очилди Махдум, кейинроқ Қози Очилди номлари билан машхур бўлган шоир ва хаттот.

1830 йили Каттақўрғонда деҳқон оиласида туғилган. Отаси каттақўрғонлик ўзбеклардан, онаси эса Каттақўрғонда яшаб, турғун бўлиб қолган Қорақўл туркманларидан бўлган. Очилди маҳалла мактабида ўқиб, савод чиқаради. Ўғлидаги қобилият ва илмга қизиқишни сезган Неъматуллоҳ уни 21 ёшида Бухоро мадрасаларидан бирига ўқишга юборади. Очилди мадрасада Қуръон, ҳадислар билан бирга адабиёт, тарих, ҳисоб, ҳандаса, араб тили ва ҳуснихатни ўрганди. У насх ва настаълиқ хатларида гўзал ёзадиган бўлди. 11 йилда мадрасани тугатиб, ўз шаҳрига қайтади, бироқ бу ерда унга иш топилмайди. Шаҳардан 8 чақирим узоқда бўлган Эшон қишлоғида отасидан қолган ерда деҳқончилик қилиб, кун кечиради.

Кейин Каттақўрғоннинг Ҳайдарчамаи (Ҳаждаҳ Чаман) маҳалласида мактабдор домла бўлиб болаларга тарбия беради.

Эски мактаб услуби талабга жавоб бермаётганини кўрган Мирий таълим ва тарбия ишида бошқа мактаблар домлаларига нисбатан бошқачароқ йўл тутди.

Мирий бир қанча баёзлар тузди. Уларга Навоий, Саъдий ва бошқалар асарларидан таълим-тарбияга оид ривоят, ҳикматлар киритилди. Кичик ҳажмдаги арабча-форсча, озарбайжонча-ўзбекча луғатлар, савод чиқариш, аруз вазни ва муаммога оид қўлланмалар ёзди.

Мирийнинг болаларни урмаслиги, хушмуомалалиги, таълим ва тарбия беришда ўзига хос усулларни қўллаш, меҳнатсевар ва серғайратлиги, имом-домлалар одатига айланган ортиқча хайру эҳсонларни олмаслиги, халқ ўртасида обрў-ҳурматини кўтарилиб кетиши бошқа мактабдор домлалар гашига тегиб, уларни ғазаблантирар эди. Унинг «Порахўр қозилар», «Мурид овловчи», «Эшонлар» ҳажвий асарлари қарама-қаршиликни кескинлаштирди.

Мирий 1899 йил августида душманлар томонидан ўлдирилди. Мирий хаттот сифатида анча ишлар қилди. Ҳофиз Шерозий, Жомий, Навоий, Мирзо Бедил каби

шоирлар асарлари, дарслик ва қўлланмаларни кўчирган. Гўзал настаълиқ билан кўчирилган қўлёзмалари ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Абдулжаббор Ургутий Самарқандий

Настаълиқ хатининг мовароуннаҳрлик тўртта ихтирочисидан бири: хаттотлар отаси Мавлавий Соқий Муҳаммад, Сиддиқжон Кўйидарахтий, Сиддиқжон Иштихоний ва тўртинчи Абдулжаббордир.

Хаттотликда бу котиб замонасида тенгсиз ва нодир кишилардан бўлган. 250 та қўлёзма ёзиб кўчирган. Барчаси ўзи тарафидан тузатилган. У уч ўртоқлари билан бир бўлиб, ҳар бир кечада бир китобни гўзал зебо хат билан кўчирар эдилар. Бу иш бир неча бор воқе бўлган. Шуниси қизиқки, Абдулжаббор қаламидан ҳеч бир вақт хато содир бўлган эмас. Абдулжаббор котибда бир одат бўлиб, у китобат охирида кўпинча қуйидаги байтни ёзиб қўйган:

Фарази нақшист к-аз мо боз монанд,
Ки ҳастиро намибинам бақойи.

(Мақсад нақш бежаб, ўзимиздан эсдалик қолдириш. Чунки ҳаётнинг абадий бўлишини кўрмаяпман, 1885—1910 йиллар ёзилган).

Мирзо Ражаб Тўра Самарқандий

Атоқли хушхат хаттотлардан бўлиб, қаландарлик кийимида дарвешона юрар экан. 1815 йили вафот этган. Унинг шоирлик таъби ҳам бўлган. Қуйидаги рубоий унинг қаламига мансуб (таржимаси):

Ҳар хатки, кишини қизиқтирадиган, чиройли ва ажойиб
бўлса,
Билгилки, у Мир Али ва Мирзо Ражаб хатларидир.
Бу икки камолатга эришган хушнавис хатидан бошқаси,
Сенинг ҳуснихат ўрганишинга сабаб бўлган мужмал
хатлардир.

Абдулқаҳҳор Жумабой ибн устод Кўҳканий Самарқандий

Таржимаи ҳоли ҳақида маълумот йўқ. 1819 йили гўзал настаълиқ хати билан Алишер Навоийнинг «Маҳ-

буб ул-қулуб» асарини кўчирган. Бу қўлёзма ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақами 5833).

Мирзо Назруддин Ҳодий

1830 йили Самарқандда туғилиб, Бухорода илм олган. Мирзо Назруддин шоир бўлиши билан бирга, хаттотликда ҳам шуҳрат қозонган. 1860 йилларда Бухорода тўрт йил котиблик қилган. Сўнгра Самарқандга келиб, ўқитувчилик билан шуғулланган. Ҳодийнинг таълим ва тарбиясида аёллардан ҳам кўп хуснихат эгалари етишган. Ҳодий 1893 йили вафот этган. У ўзининг форсча ва ўзбекча шеърларини тўплаб, девон тузиб, гўзал хати билан кўчирган. Ҳодийнинг катта ўғли Фахруддин ҳам шоир бўлиб, тахаллуси Рожийдир. 1913 йили Самарқандда Ҳодийнинг 3500 байтдан иборат девони нашр қилинган. Ҳодий Анвар Суҳайлийнинг «Калила ва Димна» китобини форс ва ўзбек тилларига назм билан таржима қилган. Бироқ тутата олмаган.

ХОРАЗМ ХАТТОТЛАРИ

А. Муродовнинг «Ўрға Осиё хаттотлик санъати тарихидан» китобида 59 та хоразмлик хаттотлар ҳақида маълумот берилган. Китоб охирида биттадан қўлёзмаси бор яна 26 хаттот номи эслатилган. Айримлари ҳақида зикр қиламиз.

Ҳамдамий

XVI аср биринчи ярмида яшаган талантли шоир ва хаттот. У настаълиқ хатида маҳоратли котиб бўлган.

Ҳамдамий Хоразм хони Эшмуҳаммад султон буйруғи билан Фирдавсий «Шоҳнома»сини Самарқанд қоғозига бир қаламда бадиий настаълиқ хатида 1551 йилда кўчирган. Қўлёзма 552 варақ, ғоят зийнатли сарлавҳа, рассом Шомурод қўли билан чизилган 116 миниатюрага эга. Ҳамдамий «Шоҳнома»нинг охириги бетиде уни 964/1551 йил кўчириб тамом қилганлиги ҳақида куйидаги рубойини ёзиб кетган:

Ин номаки, Ҳамдамий намудош арқом,
Аз авни инояти алиму аллом.
Дар Хива ба саъйи Эшмуҳаммад султон,
Дар нуҳсад шасту чор гардид тамом.

(Бу Ҳамдамий рақам чизган нома, алломалар олими (Тангри) ёрдами ва инояти билан.

Эшмуҳаммад султоннинг саъйи билан Хивада тўққиз юзу олтмиш тўртинчида (ёзиб) тамомланди).

Бу нодир Кўлёзма ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақами 1811).

Мавлоно Абдурраҳмон Хоразмий

1455—1475 йиллар орасида Султон Ёқуб даврида етишган хаттотлардан. Унинг икки фарзанди Абдурраҳим ва Абдулкарим Анисий хат устодларининг услубини бутунлай ўзгартириб, настаълиқни бошқа бир суратга солиб шуҳрат топдилар. Кўп кишилар уларга тақлид эта бошладилар ва шеваларининг номини «Шеваи Анисий» деб атадилар. Бу хат ихтирочиси Мавлоно Абдурраҳмоннинг ўзи бўлса ҳам, ўғли Абдурраҳим Анисий унга яна кўпроқ ўзгартиришлар киритишда давом этди. Бу хат қоидасини бузувчилар Султон Али Машҳадий билан замондош бўлганлари учун, ораларида қарама-қаршиликлар юз берди. Пировардида Султон Али тарафдорлари ғалаба қозондилар.

Абдулкарим енгил табиат киши бўлиб, баъзи қўлёмаларига турли расм ва хатлар ёзарди. Унинг таъби шеърисяси ҳам бор эди. Бу байт шунинг далилидир:

Туро дар дийда жо додам, аз мардум ниҳон боши,
Надонистамки, анжо ҳам миёни мардумон боши.

(Одамлардан яширин юргин, деб сенга кўзимдан жой бердим, энди у ерда ҳам, одамлар ўртасида бўласанми, билмадим).

Айтишларича, Абдурраҳим биродари Абдулкарим хатини тузатиш учун кўп шуғулланди, лекин у қулоқ солмади. Бир куни иккаласи Султон Ёқуб ҳузурига қитъа олиб бордилар. Султон Анисий хатига яхши баҳо берган экан.

Абдулкаримнинг қўнгли синиб, «Келтирган қитъаларининг жанобати (ифлослиги) бордур, албатта, бу-

ларни гусл қилиш керак» деб икки қитъани ҳовузга отибди. Анисийнинг хати сувга тушгач, суркалиб бузилибди, Абдулкаримнинг қитъаси эса, пўлатдек, зарарсиз ўчмай қолибди ва Анисийдан устун эканлиги исбот этилибди.

Муҳаммад Мўъмин Ҳивакӣй

Иноятуллоҳ Ҳисорийнинг ўғли. Хива, Бухоро мадрасаларида таҳсил кўрган. Араб, форс тилларини билган, Шарқ мумтоз адабиётидан хабардор, тажрибали хаттотлардан бўлиб, Мунис Хоразмий девонини 1832 йили кўчирган. Бу девон мукаммал бўлиб, ғазал, мухаммас, қасида, маснавий, рубоий, муаммо, чистон, «Саводи таълим» (Хат рисоласи) ва бошқаларни ўз ичига олган. 186 varaқ.

Ибодуллоҳ Охунд Хокий

Фоний таҳаллуси билан ҳам шуҳрат қозонган. Хивадаги Қози қишлоқлик Иброҳим Охунднинг ўғли бўлган.

Хокий Хивада таҳсил кўрса ҳам, отасининг тарбиясида камолатга етди. У араб адабиётидан чуқур маълумотли бўлган, Хокий таҳаллуси билан ғазал, маснавийлар ёзган.

Хокий айниқса, шарқ тиллари таржимасига жуда ихтисосли бўлган. Феруз шоҳнинг фармойишига мувофиқ кўп вақтлар араб ва форс тилларидаги китобларни ўзбек тилига таржима қилган.

Хокий Мир Убайд Бухорий таълими асосида насх хатини, Мир Али Ҳиравий равишида настаълиқни жуда чиройли ёзган. Қўли хат кўчиришга суръатли, чаққон ёзишга одатлангани учун бир соатда 40—50 сатрни ёзиб битказар экан. У 1914 йил 72 ёшида вафот этган.

Муҳаммад Назар Хаёлий Хоразмий

Хивадаги Муҳаммад Ниёз Девоннинг укаси. Истеъдоди туфайли яхши маълумот олган. Хаёлий таҳаллуси билан шеърлар ёзиб, шеърларини тўплаб, «Девони Хаёлий» девонини тузган. У Муҳаммад Раҳимхон II Феруз замонида шоир ва хаттот сифатида танилган.

Хивада Исфандиёр даврида жуда қийин аҳволда қолгандан кейин, Хоразмнинг Гирдак деган қишлоғидаги отасидан қолган мерос ерга бориб, деҳқончилик билан шуғулланган. Кўчирган қўлёзмаларидан иккитаси бизгача етиб келган.

Худойберган муҳркан Хивақий Муҳаммад Фано ўғли

1817 йили Хивада янги қалъа Бобокарвонбоши маҳалласида дунёга келган. Отаси Муҳаммад Фано тўп қуядиган уста бўлган. У Муҳаммад Раҳимхон II даврида вафот этган.

Худойберган бошланғич маълумотни олгандан кейин, отаси уни Хивада Эрмон халифа исмли хаттогга шогирд қилиб беради. У кишида Худойберган бир қанча вақт хат машқ қилиб, хатини камолига етказди. Устасининг таълимига қаноатланмай, настаълиқ устози Мир Имодининг қитъларини топиб, унинг хатига тақлид қилиб, машқ қилади. Шавқи шу қадар кучли бўлганки, бир «ё» ҳарфини 60 кунгача машқ қилган. Ўртоқлари кўриб, «сенинг хатинг Мир Имодиникдан кам эмас», десалар ҳам, ўзига маъқул бўлмас экан.

Кейин Худойбердининг муҳр ўйиш ишларига ҳаваси тушади ва Исломхожа исмли ўювчига шогирд бўлади. Муҳргарликда устасидан ортиқроқ уста бўлиб етишади. Исломхожа Хоразм хонларининг чақа-тангаларига уриладиган зарб (муҳр) ясаган бўлса, Худойберган бошқа санъатларга ҳам зўр истеъдодли бўлган. У турли асбоблар ясаб, ажойиб муҳрлар ўйган, турли тусдаги мармар тошлар устига настаълиқ хати билан бўрттириб ва ўйиб санъатли тарихлар ҳам ёзган.

1870 йил Муҳаммад Раҳимхон II Ферузнинг тахтга ўтириши муносабати билан Огаҳий айтган тарихий сўзларни кичик бир мармарга жойлаштириб, санъаткорона ўйган. Бу тош ҳозир Хива музейида сақланмоқда.

Бир вақт Муҳаммад Раҳимхонга дорилар туювчи ва силонлар учун яшил тошдан ясалган силон асбоби (ховонча) керак бўлиб қолди.

Усталарни йиғиб, шу хил тошдан силон асбоби ясаш топширилди. Усталар бу ишни устларига олмай, Оқмачит қишлоғида турувчи немисларга ҳавола қилдилар, улар ҳам бу нарсани Хоразмда ясаш мумкин

эмаслигини айтдилар, Худойберганга яшил тошни кўрсатиб, шу тошдан ховонча ва унинг сопини ясаб беришни сўрадилар, Худойберган узоқ муддат шарти билан бу вазифани бажаришни ўз зиммасига олди. Буни Оқмачит немислари кузатиб бордилар. Худойберган бир йилда тошни кесиб, ичини ковак қилиб, унга сайқал бериб, силон асбобини ясаб, хонга тақдим этди. Немислар ҳам таҳсин айтдилар.

Худоайберган мусиқашунос ҳам эди. Замондошлари Ёқуб дарачи, Усмон бахши, Паҳлавон Мирзабоши, Комил ва Абдурраҳмон ғижжакчилар билан ҳамкор бўлиб, соз ва чолғуда камолатга етди, бир қанча куй ва нағмалар ижод қилди. Паҳлавон Мирзабоши билан шашмақомга ихтиёрий нота боғлади. Зийнатларини кумушдан қилиб, хонга бир танбур ясаб берди. Муҳаммад хожа исмли соатсозга шогирд бўлиб, соат тузатишни ҳам ўрганди.

Отаси уста Фанодан тўп қуйишни ҳам ўрганиб олган Худойберган Саййид Муҳаммадхон замонида хон буйруғи билан 11 дона тўп қуйди. Тўпларга ўзининг ва отасининг номини хушхат қилиб ўйиб ёзиб қуйди.

Хоннинг ҳашаматли айвони устунларига ва устун остига қўйилган катта тошларга ажойиб нақшлар ишлади. Шунингдек Огаҳий томонидан хонга қаратиб айтилган «Мағрур бўлма» мазмунидаги рубоийларни мармарга жали қаламда настаълиқ хати билан бўрттириб ўйиб ёзган.

Бир куни Муҳаммад Раҳимхон II Худойберганни ўзининг махсус кутубхонасига олиб кирди. Бир томон турли қўлёмалар билан тўла экан. Хон шу қўлёмаларни қанча муддатда кўчириш мумкинлигини ундан сўради. Худойберган: «Буларни кўчиришга бир-икки одамнинг умри кифоя қилмас» — деди. Хон китобларни олиб кўринг, деб буюрди. Худойберган китобларни бир-бир очиб кўрса, ўз қалами билан кўчирилган қўлёмза китоблар экан.

1910 йили Исфандиёрхон тахтга ўтиргач, Худойберган муҳрканга холис олтиндан икки муҳр, яна икки расмий муҳр уйдирди. Бир жавҳардор қиличга жигали муҳрни ўрнатиб, олтин билан қолатди.

Худойберган муҳркан 97 ёшида Хиванинг Сингир деган жойида Ҳасан қора девонбеги қишлоғида Хоразм инқилобидан сал илгари вафот этди.

Муҳаммад Яъқубхожа Холис Хоразмий

Хивада кучли таржимонлардан бўлиб, араб, форс тилларидаги тарихий ва адабий китобларни ўзбек тилига таржима қилган. Шунингдек, хушқалам ва хушхатлиги туфайли кўп китобларни кўчирган ва таҳрир қилган. Жалий қалам билан ёзган альбом ва қитъалари бор. Холис тахаллуси билан шеърлар ҳам ёзган. Хива хони ва унинг амалдорларидан кўп жабр жафолар чеккан, хуштабиат, хушмуомала, халққа шафқатли, бир парча нон топса, етим, бева-бечораларга бериб, уларнинг ҳолидан хабардор бўлиб турган. Октябр тўнтаришидан аввал вафот этган. ЎзФА Шарқшунослик институтида «Шоҳнома»нинг Яъқубхожа кўчирган таржимаси бор.

Абдурраззоқ Махдум Фақирий

Хивалик Абдулжаббор Махдумнинг ўғли. Хиванинг Бўзхона қишлоғида туғилиб, қишлоқ мактабида савод чиқариб, отаси Абдулжаббор махдумдан таълим ва тарбия олиб, маълумотли бўлиб етишган. Абдурраззоқ кейин Худойберди муҳркандан хуснихат таълимини олиб, хат машқи билан шуғулланди. У насх, настаълиқ, сулс, райҳоний ва бошқа хатларни чиройли ёзар эди. Абдурраззоқ расм, наққошлик ва лавҳа ишларида ҳам маҳоратли бўлган.

Абдурраззоқ Фақирий тахаллуси билан шеърлар ёзган. 1910 йилдан октябр тўнтаришигача Хоразмда Исфандиёрхон давридаги воқеалар ва хоннинг жабр-жафоларини маснавий билан тарихий манзума қилиб ёзган.

Фақирий хуштаб, шўх, хушмуомала ва нотик йигит бўлган. У мажлисда сўзлаганда, ширин мақомлар билан ҳамманинг диққатини ўзига тортган Фақирий 1921—1922 йилларда Хоразм халқ Шўролар Жумҳуриятининг нозирлар шўросида котиблик вазифасида ишлаб, 1925 йил 42 ёшида вафот этган. Фақирий кўчирган қўлёзмалар сақланиб қолган.

Муҳаммад Комил Девоний

Хоразмлик шоир ва хаттот, отаси Исмоил девон. Отадан ёш қолиб, амакиси Худойберган муҳркан қўлида

тарбия топади, таҳсил қилади, ундан хаттотликни ўрганади. Девоний хаттотликдан ташқари музаҳҳиблик (зарҳал билан нақш ишлаш)ни, олтин ва кумуш билан китобларга лавҳа ишлашни билган, муҳрканлик ва заргарликда ҳам мутахассис бўлган.

Девоний Исфандиёрхон истибдодидан, оғир ҳаётидан доим шикоят қилган ва Октябр тўнтаришидан аввал Тошкентга қочиб келган. Бу ерда бир қанча вақт яшаб, шу ерда вафот этган.

Муҳаммад Одам

Хоразм хаттотларидан бўлиб, Домла Ортиқ ўғлидир. Бу котиб гўзал настаълиқ хати билан машҳур бўлган Аҳмад Табибий Хивақийнинг девон ва қиссаларини кўчирган (Аҳмад Табибий, Девон, ЎзРФА Шарқшунослик институти, ашёвий рақами 678).

Болтаниёз Надимий

Шехло қишлоғилик Уста Қурбонниёз Харротнинг ўғли.

Надимий ёшлигидан акаси Муҳаммад Ёқуб Харрот девондан хатнинг қоида ва усулларини ўрганди. Турли адабий-тарихий асарлар ва девонларни гўзал настаълиқ хати билан кўчирди.

У Надимий тахаллуси билан турли услубда шеърлар ҳам ёзган. Ўз шеърларини тўплаб, девон тузган.

Надимий меҳнатсевар, ишчан киши бўлган. Китобат ва ижодкорликда ҳар қанча ишламасин, Шехло қишлоғидаги ярим таноб боғида деҳқончилик билан шуғулланган.

Надимий Хоразм инқилобидан сўнг давлат идораларида хизматчи бўлиб ишлаган. 1938 йили вафот этган.

Бобожонтарроқ Абдулазиз ўғли Ходимий

1878 йил январ ойида Хиванинг Ичан қалъасидаги Худоёр Кушбеги маҳалласида туғилган. Отаси Абдулазиз Абдулқодир девоннинг (тахаллуси Қоний) ўғли бўлиб, шоир ва котиблик билан шуғулланган. У 28 ёшида вафот этиб кетган. Онаси ўғли Бобожонтарроқ-

ни тоғаси Машрабтарроқ тарбиясига топширган. Бобожонтарроқ тоғаси кўлида тарбияланиб, 11 ёшида эски мактабни тамомлаб, 22 ёшгача мадрасада таълим олган.

Бобожонтарроқнинг тоғаси Машрабтарроқ сарой хаттот ва котибларидан бўлиб, арзимаган гуноҳ учун калтакланиб, ўлдирилган. Унинг ўрнига Бобожонтарроқни хаттот ва шоир қилиб оладилар. У 9 йил хаттотлик билан шуғулланиб, 30 дан ортиқ шоирларга бошчилик қилган. Муродовнинг «Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан» китобида ёзилишича, Бобожонтарроқ 1971 йилда 88 ёшда бўлган.

Ходимий 15 ёшдан бошлаб шеърлар ёза бошлайди. У Аҳмаджон Табибий, Аваз Ўтар, Комил Девоний ва Юсуф Чокарлар билан Мамадмахрам томонидан Муҳаммад Раҳим II учун қурилган мадрасадаги шеърхонликларда иштирок этган. Отасининг тахаллуси «Ходим»ни абадийлаштириш учун ўзи ҳам «Ходимий» тахаллуси билан ижод қилган. Ходимий учта девон тузган. Бу девонлар ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланади. Табибий тузган «Мажмуат уш-шуаро» тазкирасида унинг шеърлари бор. Шоир-хаттотлар Мунис Хоразмий, Комил Хоразмий, Баёнийлар ҳақида юқорида маълумот берганимиз учун бу бобда қайтармадик.

ФАРҒОНА ХАТТОТЛАРИ

А. Муродовнинг «Ўрта Осиё хаттотлик санъат тарихидан» китобида 40 та фарғоналик хаттот ҳақида маълумот бор.

Муҳаммад Латиф

Кўқонлик машҳур шоирлардан. Шаҳрисабзлик Муҳаммад Шарифнинг ўғли Умархон даврида 1813 йили Навоий «Чор девони»ни настаълиқ хати билан ғоятда хушхат, жадваллари зийнатли, зарҳал лавҳали қилиб кўчирган. Бу ажойиб нусха ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақами 9746).

А.Муродовнинг ёзишича, XIX асрда Кўқонда Алишер Навоий асарлари кўп китобат қилинган. 1838 йили Муҳаммад Алихон Нодиранинг маслаҳати билан Муҳаммад Сиддиқ тунқотар орқали хаттотларга буюриб,

олти ой ичида 300 адад Навоий «Чор девон»ининг қўлёзмаси кўчирилган, муқова қилинган. Қўқонда Навоий асарларини кўчирган хаттотлардан машҳурлари Ҳожи Муҳаммад Ҳижрий, Охунд Мир Ҳусайн, Носирхон Мулло Муҳаммад ибн Ашир Муҳаммад, Мулло Саримсоқ ва улуғ хаттот ҳам шоир Мирзо Шариф Дабирлардир.

Мирзо Шариф Дабир

Қўлёзмаларни бадиий кўчиришда Қўқон мактабининг устозидир. XIX асрнинг ярмида яшаган. Машҳур Мир Имод равишида китобат қилувчи хат устасидир. Дабир 1836 йили Муҳаммад Алихон буйруғи билан Фузулий девонини настаълиқ хатида ниҳоятда гўзал кўчирган. У ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақами 150). 1837 йили Фузулийнинг сайланган ғазалларини алоҳида гўзал хат билан кўчирган (ЎзРФА ШИ, ашёвий рақами 3465). Алишер Навоийнинг «Сайланган ғазаллари»ни ҳам жуда ихтимом билан зебо настаълиқ хатида кўчирган. Кўчирилган ҳар икки саҳифадаги асарлар бир доира ичига жойлаштирилган. Доирани куёш расмига ўхшатиб, нурафшон гуллар билан безатилган, олтин ҳал билан зийнатланган (ЎзФА ШИ, ашёвий рақам 2223).

Дабир санъаткор хаттот бўлиши билан бирга шоир ҳам эди.

Турди Али

Қўқоннинг шимолида Тули қишлоғида туғилган, Норбўтабек мадрасасида таҳсил олиб, хусусий кишиларда ҳам ўқиган. Жалий қалам билан ёзадиган хаттотлардан. Қўқондаги хон аркининг ўнг томонидаги жалий хат Турди Алиники бўлиб, чап томондаги хатнинг котиби Мирзо Мир Маҳмуд Бухорийдир. Собиқ Ўрданинг ички томонидаги айвон деворига катта жалий хати ёзилиб, хат остида «Фақир Муҳаммад Турди Али» дейилган. Бу хат ҳарфларининг кашиши ва домоналари аркнинг ўнг томонидаги хатга ўхшайди.

Турди Али тадбирли ва халқпарвар киши бўлган. У Худоёрхоннинг қаҳру ғазабига дучор бўлган кўп кишиларни хоннинг жабру жафоси ва зулмидан халос

қилган. Ҳатто «Халқнинг жабру жафодан озод бўлишига Турди Али сабаб бўлган» деган сўзлар ҳозиргача эл оғзида юради. Тошкентлик Қори Ҳазратнинг унинг кўевидир.

Мирзо Мир Маҳмуд Хўқандий Мирза Муҳаммад ўғли

1821 йили Бухорода туғилган. Собиқ Фатҳуллоҳ Қушбеги маҳалласидаги мадрасада ўқиган. Ўша замонларда амир Насруллоҳнинг зулм-истибдоди ҳаддан ташқари авж олган пайтлар эди. Мир Маҳмуд 1853 йили ўз ватани Бухорони ташлаб, Қўқонга кўчиб келган. 1855 йили собиқ Бахмалбоф маҳалласида жойлашиб, шу ердан уйланган.

Мирзо Мир Маҳмуд билимли ва санъаткор хаттотлардан бўлган. Қўқон шаҳар осори атиқаларидан бўлмиш хон арки пештоқидаги жалий қалам билан ёзилган тарихий икки турли хат бу буюк бинога зийнат бериб туради. Арк пештоқининг чап томонидаги настаълиқ билан ёзилган жалий хат Мирзо Мир Маҳмуд қаламига мансубдир. Бу хатнинг нозик ва чапандозлиги Мирзо Мир Маҳмуднинг ўз қалами билан ёзиб қолдирган бир қанча қитъа ва рубоийларга айнан ўхшайди.

Мирзо Мир Маҳмуд 1882 йили Қўқонда вафот этган.

Юнусхожа Шаҳрисабзий

Насх, настаълиқ, айниқса шикаста хатда форс мумтоз адабиёти билан шуғулланувчи кишилар орасида «Шикастанавис», «Бедилнавис» котиб номи билан шуҳрат қозонган хаттот.

Эронда ҳозиргача амалда бўлган шикаста хатнинг ихтирочиси Шафиё исмли хаттот бўлиб, бу хатни камолотга етказувчи Дарвеш Абдулмажид Талқонийдир. 1853 йили Юнусхожа шикаста хатга яна айрим равиш бериб, кўп китобатлар қилган. Тошкентда машҳур Шомурод котиб Юнусхожага тақлид қилиб, бир неча марта шикаста хат билан Бедил девонини кўчириб, тошбосмада нашр қилдирган.

Юнусхожанинг шикаста хат билан кўчирган муҳим

қўлёмаларидан бири Мирзо Бедил девонидир (ЎЗРФА ШИ, ашёвий рақами 2135).

Муҳаммад Аминхожа Муқимий Мирзахожа ўгли

Юқорида маълумот берганмиз.

Муқимий моҳир хаттот ҳам бўлган. Гўзал настаълиқ хатида жалий қалам билан қитъа ва рубойлар кўчирган. Уларнинг тагига «Катабаху ал-фақир ул-ҳақир Муқимий, 1315 ҳижрий», «Машоқаху Муқимий», «Муҳаммад Амин Хўқандий», баъзида «Муҳаммад Аминхожа» деб ёзиб қўйган. Дўст ва ошноларига ёзган мактублари ҳам бор. ЎЗРФА ШИ ўзи тўплаб, 1893 йили кўчирган бир баёзи бор. Қўқон адабиёти музейида ўз қўли билан ёзган 18 мактуби мавжуд.

Муҳаммад Тоҳир Хўқандий Муҳаммад Саййид ўгли

Собиқ Қаноатпарвоначи маҳалласида яшаган, Муқимий замондошларидан. Настаълиқ хатининг жалий ва хафийда (йўфон ва ингичка) ёзишда зебо қалам, айниқса шикаста хатда моҳир хаттотлардан.

Мирзо Бедил девонини жуда зебо шикаста хати билан кўчирган. Девоннинг ҳошиясида Мирзо Бедил руқъалари, девон аввалида етти варақдан иборат деб-оча бор. Бу деб-оча ва девон лавҳали бўлиб, нозик гуллар билан зийнатланган. Зарҳалловчи лавҳага зарҳал бериб, ниҳоятда чиройли ишлаган. Муҳаммад Тоҳир Бедилнинг «Қасоид» асарини ҳам шикаста хати билан кўчирган. Ҳафтранг ипак қоғозига кўчирилган 48 варақли баёз ҳам унинг қаламига мансуб. Бу баёз бошида 4 варақдан иборат Муҳаммад Аминхожа (Муқимий бўлса керак) томонидан форс тилида ёзилган, ниҳоятда фасоҳатли тақриз берилган.

Баёзнинг зебо хати, нақш ва лавҳалари жуда мақталган. Сўнг баёзга Мирзо Бедилнинг танланган ғазаллари, Фурқат, Алмаъий, Бадиъ Махдум, Завқий ва бошқаларнинг шеърлари киритилган. Баёз охирида хаттот томонидан қуйидаги рақам ёзилган:

Роқими фаҳму назокати Тоҳир,
Хоки даргоҳи Муҳаммад Тоҳир.

Бу қўлёзма ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақами 1821).

Абдуллатиф Ҳисорий

XIX асрнинг энг машхур хат усталаридан. Уни Қори Ҳисорий ёки Қори кўз деб ҳам атаганлар. У сайёҳ киши бўлган, кўп мамлакатларга саёҳат қилган, у ерларда кўп устодлардан таълим олган. Намадий Ҳиндийнинг равиясини ўзлаштирган. Кейинчалик хўжандлик Зиёуддин Тўранинг равиясини қабул қилган. Ҳисорий шогирдларга таълим беришни истамас, чунки сайёҳ бўлгани учун бир ерда туролмасди.

Ҳисорий ёзган китобат ва қитъалари хаттотлар назарида шунчалик қиймат ва қадрга эга бўлганки, бир кун Хўжанд хушнависларидан машхур Мирзо Ҳошим Хўжандий Абдулғофир Махдум Булбулдан унинг бир қитъасини олиб, Махдум номига зийнатли муҳр ўйиб берган.

Ҳисорийнинг пешқадам шогирдларидан бири юқорида маълумот берганимиз Турди Алидир.

Маъсумхон Махдум Гулханий

Шоир ва хаттот, Муқимий замондошларидан Қўқоннинг собиқ Қатағон даҳасидаги Баковул маҳалласида ниҳоятда қашшоқ оилада туғилган. Мингойим мадрасасида таълим олган. Мадрасада унга хужра тегмагач, Мадрасанинг шарқ томонидаги ҳаммом гўлоҳида иссиқ кулга тобланиб, ўт ёруғида дарс тайёрлаб ўқишини тугатган.

Маъсумхон турар жой бўлмагани учун мадрасанинг жануб томонидаги Баковул маҳалла масжидида шогирдларга дарс ва хат таълим берган. Ҳаётининг охиригача масжидда яшаб, 1922 йил 62 ёшида вафот этган.

Шоир Фарибий Гулханий Махдумда дарс ўқиган. Унинг айтишича, Муқимий, Мавлавий Йўлдош ва Рожийларнинг суҳбати Гулханийсиз бўлмас эди. Кечалари тўпланиб, Бедил, Навоий, Саъдий каби машхур шоирларнинг асарларини ўқиб, адабий мажлислар ўтказиб туришган. Маъсумхон Гулханий ҳуснихатда кўп мумтоз бўлган.

Сулаймонкул уста Суяркул ўгли Рожий Кўқондий

Ўзбекистонда Рожий тахаллусли бошқа шоирлар: Идрис Махдум Рожий Бухорий, Мирзо Юнус Китобий Рожий Шаҳрисабзий, Муҳаммад Юсуф Рожий Хоразмий (қар.), Хожажон қози Рожий Марғилоний, Фахруддин Мирзо Назруддин ўгли Рожий Самарқандий. Буларнинг Хожажон қозидан бошқа ҳаммаси хат-тотлар бўлишган.

Рожий Кўқондий Кўқоннинг Сармазор даҳа Кўрхона маҳалласида туғилган. У форс, ўзбек мумтоз адабиёти-ни чуқур ўрганган адиблардан бўлган. Ўзбекча, форсча қасида, марсия ва тарихий шеърлар ёзган. Шунингдек, ўзбек тилида назм билан «Зарб ул-масал» ёзган. У Асқар Али Чархий томонидан нашрга тайёрланган.

1914 йили Алишер Навоийнинг «Хамсат ул-мутаҳаййирин» китобини ва Акбар исмли ёш йигитга Ҳофизнинг девонини кўчириб берган. 1915 йили Низомий Кўқондийнинг форс тилидаги «Мажмуат ул-мақосид ва марфуат ул-маросиб» номли асарини Конибодом қозисига гўзал настаълиқ хати билан кўчириб берган. Рожийнинг тимқора қоғозга оқ упа билан ёзган санъатли жалий қалам қитъалари мавжуд. Кўқон шаҳрида баъзи кишиларнинг уйларида санъатли хат билан жалий қаламида ёзган хатлари учрайди.

Рожийнинг турли ҳайвонлар, қушлар суратида қилиб жалий қалам билан кўчирилган санъатли хатлари ҳам кўпдир. У абру баҳор қоғоз турларини рангбаранг ишлашда тенги йўқ бўлган. Чинни ва пиёла-ларга шеър билан рубоийлар, биноларга, машҳур кишилар вафотига форсий ва ўзбекча тарих ва марсиялар ёзган. Муқимийнинг сафдоши, маърифатпарвар Мавлавий Йўлдош вафотига форсий ва ўзбекча тарих ва марсиялар ёзган. Булар Кўқон адабиёт музейида сақланмоқда. Рожий 1921 йил 11 ноябрда 57 ёшида вафот этган.

Мирзо Хошим Хўжандий

Насх, настаълиқ ва сулс хатларида ўз даврида ягона бўлган. Муҳрканлик, музҳиб (олтин билан безов-

чи), лавҳа ва гул ишлашда санъаткор бўлган: Насх хатини Мир Убайд Бухорий таълими асосида ёзган.

Мирзо Ҳошим ҳаётини хат ва китобат билан ўтказди. Хўжандда Сиддиқхожа ва Темирхожа исмли ноширларга кўп китобларни кўчириб берган. Уларнинг Ҳиндистонда матбаалари бўлиб, Хўжандда ёздириб, Ҳиндистонда тош босмада чоп этганлар.

Мирзо Ҳошим 1912—1913 йилларда Тошкентда яшаган. Нашриёт соҳиби Фулом Расулхожа қўлёзмаларини кўчириб берган. Шу йилларда Сирожуддин махдум Сидқий ва Абдуқодир Муродовлар ундан насх ва сулс хатларидан таълим олганлар.

Мирзо Ҳошим 1924 йили вафот этган.

Мирзо Хайруллоҳ Хўқандий Мирзо Носир ўғли

Кўқоннинг санъаткор хаттот ва истеъдодли шоирларидан бўлиб, шеъриятда Асқарали Чархийнинг устозидир.

Мирзо камбағал оилада туғилган. Отаси вафотидан кейин савод мактабида ўқиб турган вақтларида дўзанда устага шогирд бўлиб, оёқ кийими тикишни ўрганган. ҳаётини таъминлаш учун косибчиликни кўп йиллар давом эттирди. Кейин Бузрукхожа мадрасасида ўқиди. Шоир Рожийдан ҳуснихатни ўрганди ва шеър машқ қила бошлади.

1910 йили шу мадрасада янги усул мактаб очиб, 1926 йилгача ўқитувчилик қилди. 1927 йили Мирзо Хайруллоҳ Кўқонда машҳур хаттот Носирхожа Абдуллоҳ Насимий ва бошқа истеъдодли санъаткорларни йиғиб, «Куёш нури» номли ширкат очди. Бунда турли кўрғазмалар, рақам ва эълонлар, айнага сир бериш, зарҳал билан муҳри хатлар, шиорлар ёзиш, тунукаларга гул солиш каби санъат ишлари билан шуғулланувчи бош уста бўлиб ишлади.

Мирзо китобат ва кўчириш асбобларини ҳам яхши билар эди. Масалан, абрбаҳор қоғози, гулли, санъатли ёзув қоғозларини таёрлашда жуда моҳир ва ихтисосли бўлган. Шунингдек, жадвал ва музаҳҳиблик ишлари ва лавҳалар ясашни ҳам билган.

Мирзо Кўқонда «Янги Фарғона» газетасида ҳажвий «Чиғириқ» бўлими очилгандан бошлаб, 1937 йилгача

хурофий одатлар ва бюрократларга қарши қалам теб-ратиб келган. Мирзо Хайруллоҳ 1942 йили 62 ёшида вафот этди.

Мирзо 1910 йилларда «Девони Мирзо», «Баёзи мажмуаи ашъор», «Хаёли гулшан» ва «Гулшани Мирзо» асарларини ўз гўзал хати билан кўчирган. Ҳамза Ҳакимзоданинг «Пуштигул», «Сариқгул», «Атир гул» ва бошқа рисоалари октябрь тўнтаришидан илгари Мирзонинг гўзал настаълиқ хати билан тошбосмада чоп этилган. Бу асарлар Қўқон адабиёт музейида сақланмоқда.

Абдулмажид Қори муҳркан

Қўқоннинг Мирзо Ёдгор маҳалласида туғилган ва шу ерда таълим олган.

Абдулмажид муҳр ўйиш, турли зебу зийнат асбобларга нақш солиш санъатига эга, гўзал хат кўчиришга жуда моҳир бўлган. Қариндош-уруғлари Ўш шаҳрида бўлганлиги учун, умрининг охирида Ўшга бориб, шу ерда вафот этган.

1918 йили Чархийнинг қўлэзма шеърларини тўплаб, девон шаклига келтириб, ўз қалами билан кўчирган. Шу йилларда кўп китобларни, жумладан Рожийнинг «Зарб ул-масал» асарини ҳам кўчирган. Бу қўлэзмалар Қўқон адабиёт музейида сақланмоқда.

Муҳаммад Юсуф Хўқондий

1835 йили Қўқонда котиб оиласида туғилган. Отаси Абулқосим хаттот Қўқоннинг хушнавис котибларидан бўлган.

Муҳаммад Юсуф ёшлигидан отаси қўлида тарбия олди, илм ва маърифат ҳосил қилди. Айниқса, сулс, насх ва настаълиқ хатларидан дарс олди. Насх ва настаълиқда кўп қўлэзмаларни кўчирган. Бир қанча шогирдларга ҳуснихатдан таълим берган. Фурқат ва Муқимийлар унда ҳуснихат машқ қилганлар.

Муҳаммад Юсуф 1919 йили 84 ёшида вафот этган. Раҳматуллоҳ Маҳдум, Нўъмон Маҳдум номли ўғиллари ҳам хушнавис хаттотлар бўлган. Муҳаммад Юсуфнинг ёзган қитъалари сақланиб қолган.

Мулло Ниёз Муҳаммад ибн Мулло Ашур Муҳаммад Хўқондий

Кўқонлик машҳур шоир, тарихнавис, насх ва сулс хатларига моҳир хаттот.

1871 йили Фарғона тарихига оид «Тарихи Шаҳрухий» номли форс тилида китоб ёзган. 1875 йили уни наставлик хати билан кўчирган (ЎзРФА ШИ қўлёзмаси, ашёвий рақами 1787). Бу асар 1885 йили Қозонда чоп этилган. 1895 йили «Тарихи Шоҳрухий» ўзбекчага таржима қилинган (ЎзРФА ШИ қўлёзмаси, ашёвий рақами 4463).

1869 йили Ниёз Муҳаммад сулс устодларига тақлидан жалий қалам билан Куръон сураи анъомдан бир парча кўчирган. Фарғона водийсида сулс хати билан китобат қилиниши диққатга сазовардир.

Мир Аъзам Даврон Иброҳим ўғли

Кўқонда собиқ Хўжанд даҳасида Оқмачит маҳалласида яшаган. Шоир, хаттот, маърифатпарвар киши бўлган. Фотографиядан хабари бор, расом ва русча маълумоти бор эди. «Мадоро» номида китобхона очган. «Ашъори нисвон» (Аёллар шеърлари) номли асар ёзиб, ўзи матбаада бостирган. Катта ҳажмли вивеска, турли хатлар ва шиорлар ёзган. 1923 йили 55 ёшда вафот этган. Унинг Муҳаммад Амин, Абдулваҳҳоб, Насруллоҳ номли ўғиллари бўлган.

Кичик ўғли Насруллоҳ адабиётчи олим ва шоир эди. ЎзФА Тил ва адабиёт институтида ишларди, филология фанлари номзоди эди. Мен у билан 30 йил ёнма-ён ишладим, яшадим.

Асқарали Ҳамроали ўғли Чархий

Таниқли шоир ва истеъдодли хаттот. Кўқоннинг Шарқий-жанубий томонида Гулханий ва Маҳзуналар туғилиб ўсган Сарботур номли маҳаллада 1900 йили шоҳи, беқасам тўқувчи косиб оиласида дунёга келди. Усули жаҳид мактабида Фалчасой маҳалласида ўқиб, хат-саводини чиқарган. 1916—1920 йиллари Мадрасаи Девонбегида илми сарф-наҳвларни, араб ва форс тилларини, диний илмларни ўрганган. Отасидан гулабар-

дорлик ва тўқувчилик касбини ўрганиб, шу касб билан ҳаёт кечирган. Хусусий кишилардан ҳам дарс олиб, хуснихатни ўрганади. Ёшлигидан адабиётга берилиб, Навоий, Фузулий, Муқимий, Фурқат шеърларига қизиқиб ўқиган. Ўспиринлик ҳолатида 1919 йилдаёқ бадиий шеърлари билан танила бошлайди.

1926—1940 йиллари Муқимий номли тўқувчилик ширкатида гулабардор ҳамда тўқувчи бўлиб ишлайди. 1941 йили Кўқонда музей ташкил этилгач, у ерда илмий ходим бўлиб ишлайди. Ватан уруши бошланиб, музей вақтинча ёпилиб қолганда, Чархий 1948 йилгача Ҳамза Ҳакимзода номидаги театрда ишлайди. Сўнгра Кўқон ўлкани ўрганиш музейи ихтиёридаги ҳозирги Муқимий уйи музейига рестовратор бўлиб ишга киради. 1959 йилда бу музей ЎзФАнинг адабиёт музейи филиалига айланди, Чархий Муқимий уй-музейида қолди.

Чархий музейда ишлаган пайтларида Муқимий ва Фурқатнинг эълон қилинмаган бир қанча асарларини ва хатларини топиб, «Ўзбекистон маданияти» газетасида эълон қилиб борди. Ўз шеърлари билан ҳам доим матбуотда чиқиб турди. Кўқонда асарлари тарқалмаган бир неча шоирлар шеърларидан топиб, газеталарда эълон қилиб борди. Кўқонда янги адабиёт музейи ташкил этилиши билан Тошкентдан келган бир қанча адабий лавҳалар, расм, миниатюра ва тасвирий санъат рамкаларига Навоий дostonларидан намуна хатлар ишлади.

Муқимийнинг 18 мактубининг ҳар биридан бир нусхадан хуснихат билан кўчириб, музей кўрғазмаларига қўйган. Бошқа шоирлар ғазалларидан 300 мисрагача шеърлар кўчириб, адабиёт музейига тақдим этган. Ҳамза Ҳакимзоданинг «Пушти гул» асаридан бир нусха хуснихат билан кўчирган. Рожийнинг «Зарб ул-масал» китобини ҳам кўчирган. Мазкур асарларнинг ҳаммаси Кўқон адабиёт музейида сақланмоқда. Чархийнинг бир қанча ҳажвий шеърлари нашр қилинган. Мен Чархий билан кўришиб, суҳбатда бўлганман. Жуда камтар, ҳазил-мутойибага уста ва адабиёт шинавандаси ва муҳибни эди.

Бобир, Ибратлар юқорида зикр этилгани учун хат-тотлар бобида улар ҳақида тўхтамадик.

ТОШКЕНТ ХАТТОТЛАРИ

А.Муродовнинг «Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан» китобида зикр қилинган 37 тошкентлик хаттотларнинг айримлари ҳақида тўхтаб ўтамиз.

Жалолуддин Юсуф Шоший

XVI асрда Тошкентда яшаган наққош, сураткаш, миниатюра санъатида юқори даражадаги киши. У от устидаги ёш сайёднинг найзаси арслон манглайига санчилган, арслон унинг салобатидан қўрқиб, қочиш ҳаракатида турганини тасвирловчи расм ишлаган. Расм бадий жиҳатдан жуда юқори бўлган. У расмни санъатшунослар мажлисига тақдим этганда, мажлис аҳли таҳсин ва офаринлар деганлар. Юсуф 1520-йилларда Тошкент ҳокими Севинчхожанинг ўғли Султон Муҳаммад даврида яшаган.

Мавлоно Обидий Шоший

Улуғ хаттотлардан, настаълиқ хатининг устози, Мир Али Табризий шоғирдларидан.

Мавлоно Обидийнинг ўз қўли билан ёзган бир сандиқ тўла хатлари бўлган. Булар ичида 99 муаммо ва ёқутий хат билан битилган бир қанча қитъалар, мавлоно Маҳмуд хаттотдан бир неча иншолар қолган. Алишер Навоий руқъаларини Мавлоно Обид олиб келиб, хат санъатига қизиққан билим аҳллари ўтирган мажлисда кўрсатган. Улар хатдаги бадийлик санъатининг хусусиятини, чизилган гулларни томошо қилганлар. Мавлоно Обид уларнинг мақтовига сазовар бўлган. 1529 йили Севинчхожа даврида ҳаёт бўлган.

Мир Аҳмад Мирий Абдурраҳим ўғли

1833 йили Тошкентнинг Кўкча даҳа, собиқ Ўзган маҳалласида пўстиндўз оиласида туғилган. Мир дастлаб таҳаллусини Шоиқ деб юритган, кейин Мирий таҳаллуси билан шуҳрат қозонган.

Мир маҳалла мактабида савод чиқариб, кейин Ҳодихон аъломдан дарс олган, сўнг Фарғонада Охунжон домлада дарс ўқиб, шеър ва адабиёт қоидаларини

ўрганган, хатларини такомиллаштириб, зўр хаттот бўлиб етишди. Тошкентга келгандан кейин форс адабиёти устози Умарбек Охунддан маслаҳат олиб турди. Сўнг Бухорога кетиб, у ерда бир қанча вақт туриб, Акмал Тошкандий ва бошқа машҳур кишиларда дарс ўқиди. Араб, форс ва ўзбек тилларида шеър айтиш даражасига етди. Бухоро қоидаси бўйича олим унвонини олиб, 1890 йил Тошкентга келди. Бу ерда Бешёғоч даҳасидаги Абулқосимхон мадрасасида тўрт йил, Отабойҳожид мадрасасида 10 йил араб, форс тилларидан дарс берди. Шогирдларига насх ва настаълиқ хатини ўргатди. Мир фақирона кун кечирган, камтар, меҳнатсевар, қаноатли киши бўлган.

Мир асарлари ҳар кимлар қўлига тушиб кетишини хоҳламай, кўп тарқатмаган, шунинг учун баёзларда шеърлари учрамайди. Мирнинг суҳбатдошлари Васлий Самарқандий, Юсуф Сарёмий, Камий ва бошқа шoirлар бўлган. У Бухорода турган вақтда Васлийга устозлик қилган. Шунинг учун Васлий ўз девонида Мирни хожамиз, устодимиз, тадқиқотчи, комил билимдон, олимларнинг улуғи, Саййид Мир Аҳмадхон Шоиқ Тошкандий деб, унга мактуб ва мухаммас ёзган. Машҳур котиб Абдуманнон ҳам 1905 йили нашр этилган «Хамсаи Навоий»нинг охирида Мирни мақтаб, унинг «Хамса»га бағишлаб айтган тарих ва тақризларини ёзган.

Мир айниқса янги бинолар учун тарих иншо қилишга маҳоратли бўлган. Ўзбекча, форсча шеърга таъби равон, услуби яхши, лекин кўп ёзмас экан. Мир шеърлари девонга тўпланмагани учун тарқалиб, йўқолиб кетган.

Мир 1898 йил Бухорода турган вақтда «Фикҳи Акбар» номли арабча асарнинг 869 байтини назм билан таржима қилиб, «Иқди дураар шарҳи Фикҳи ал-Акбар» («Фикҳ Акбар» шарҳида марварид шодалари) деб атаган. Бу китоб 1908 йили шогирдлари Мулла Юнус Ҳакимжон¹ ўғли ва Абдулмажид томонидан чоп этилган (ЎзФА ШИ, ашъвий рақами 608).

Мир Аҳмад 83 ёшида фалаж касалига йўлиқиб, 1916 йил 27 июнда Тошкентнинг ҳозирги Ўртаовул қишло-

¹ Мулло Юнус Ҳакимжон ўғли Мирнинг шогирдларидан бўлиб, бир неча йил ЎзФА Шарқшунослик институтида у билан бирга ишлаганмиз, вафот этиб кетди.

ғида катта ўғли Асад уйида вафот этди ва васиятига биноан Занги ота даҳмасининг охирги томонига қўйилди.

Муҳаммад Юнус Тоиб Муҳаммад Али ўғли

Тошкентда собиқ Тинчоб маҳалласида туғилган. Кўқонда мадрасада ўқиган. Тоиб билимли, шоир, тарихчи ва хаттот бўлиб, кўп умри Кўқонда ва Ёркентда ўтган.

1894 йили Абдураҳмон Жомийнинг «Шиния» (ҳар байти охири «ш» билан тугаладиган) қасидасига жавоб тариқасида «Анвар ул-бавориқ» (Барқ урувчи нурлар) номли қасида ёзгани ва гўзал хатда ўз қўли билан кўчиргани айтилади (ЎзФА ШИ, ашъвий рақами 6696).

«Тарихи жадиддан Тошканд» китобида ёзилишича, Тоиб кўп кишиларнинг вафотига тарих ва марсиялар ёзган. Муҳаммад Ҳодий, тошкентлик Акмалхон шулар жумласидандир¹.

Тоиб Муҳаммад Шариф Шавқий, Вайсий, Вали, Ноқис, Нодим Намангонийлар билан замондош бўлиб, улар девон тузганлар, Тоибнинг девонини учратилмади. Унинг ғазаллари баъзи қўлёзмаларда ва хусусий кишилардаги қўлёзмаларда бор. 1905 йили Кўқонда «Тухфаи Тоиб» асарини ёзган ва уни ўз қўли билан кўчиргани тахмин қилинади (ЎзФА ШИ, ашъвий рақами 4243). Тоибнинг «Ҳадоиқ ул-анвор» (Нурлар боғлари) деган асари ҳам ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашъвий рақами 596).

Муҳаммад Зариф Ҳожи Муҳаммад Холид ўғли

Билимдон шоир ва хаттот бўлган. Тошкентнинг собиқ Тинчоб маҳалласида туғилган. Ёшлигида саёҳат қилиб, Қашғарга бориб, бирмунча вақт у ерда турган. Тажаллий Деҳлавийдан араб, форс тиллари ва адабиётини ўрганган. Кейин Бухорога келиб ўқиган. «Соил ва масоил» (Сўровчи ва саволлар) китобини араб тилидан форс тилига таржима қилган ва гўзал хат билан 1915 йили кўчирган. Бу асар ЎзФА Шарқшунослик инс-

¹ *Муҳаммад Солиҳ*. Тарихи жадиддан Тошканд, 2-жилд, 336-бет.

титутида сақланмоқда (ашёвий рақами 6126). Бу китоб Фулом Расулхожа томонидан нашр этилган.

Муҳаммад Зариф «Муфрадоти адабиёти арабия» (Араб адабиёти намуналари) китобини ва Алишер Навоийнинг «Соқийнома» асарини кўчирган. Навоийнинг 1901 йили нашр қилинган «Хамса»сига араб, форс ва ўзбек тилларида 4 варақ тақриз ёзган. Тақризда Навоий ҳақида ёзган мадҳияси бор (ЎзФА ШИ қўлёзмаси, ашёвий рақами 15628). Ўзи кўчирган «Хамса» охирида ёзган соққийномаси:

Кел, эй соқий, раҳм айлабон тут аёқ
Яна бир такаллумда чок эт димоқ.
Дами илтифотила роҳат топай,
Битиб «Хамса»дин то фароғат топай.
Муғанний, чекиб нағма, фарёд қил,
Навоийни арвоҳини шод қил.
Сен айлаб тараннум бу гулёрдин,
Мен айтай Навоийни ашъоридин.
Зарифо, ўқиб «Хамса» ни шод бўл,
Ғами даҳри қайдидин озод бўл.
Умиди бу осий будир, эй Худо,
Навоийга тонгла насиб эт лиқо.
Қиёмат куни қил сарафроз ани,
Доғи қилма маҳрум мен хастани.
Тамом ўлди бу нусхаи дилкушо,
Сана бир мингу уч юзу етти то.

(1307/1890. ЎзФА ШИ, ашёвий рақами 4248).

Муҳаммад Шоҳмурод котиб Неъмат ўғли

1850 йили Тошкентда боғбон оиласида туғилган. Савод мактабини битиргандан сўнг, отаси уни Занжилик маҳалласидаги Довудхожа котиб деган хаттотга топширади. Оз муддатда настаълиқ хатини ниҳоятда гўзал ёзадиган бўлади. Истеъдодли бўлганидан устозининг қитъаларидан ташқари Мир Али Табризий, Султон Али Машҳадий, Мир Али Ҳиравий ва бошқа шикастанавислар хатини ўрганadi. Юнусхожа Шаҳрисабзийнинг шикаста билан ёзилган «Девони Бедил»га тақлид қилиб, шикаста хатлар билан ғазалларни китобат қилди. Бироқ хат кўчириш билан кун кўриб бўлмас эди. Шоҳмурод тўқувчиларга тиғ, тароқ ясаб берар эди. Шунинг учун бўлса керак кўчирган қўлёзмаларига «Тиғ-

банд», «Шоҳмурод тигбанд» деб имзо кўярди. Баъзан шундай тахаллус билан шеър ҳам ёзарди. Шоҳмурод Кўкалдош мадрасасида дарс ҳам олган. У савод чиқариш китоблари, дарсликларни кўпроқ кўчирган.

1867—1917 йилларда Тошкентда Лахтин, Бердиён-бах, Каминский, Ильин, Порцев, Туркестанский курьер, Яковлев, Фулом Ҳасан тошбосма матбаалари қурилиб, араб, форс, ўзбек тилларида китоблар чоп этила бошлади. Шоҳмурод котиб босмахоналарга қўлэмалар кўчириб бериш билан шуғулланди. «Девони Фузулий», Алишер Навоийнинг «Ғаройиб ус-сиғар», «Наводир уш-шабоб» девонларини, «Хамса»сини, Абдурахмон Жомий асарларини, «Девони Амирий», «Шабистони Фаттоҳий», «Девони Бедил», «Ҳофиз Шерозий» каби китобларни кўчириб берди. Улар нашр этилиб, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Фарғона шаҳарларида, бутун Марказий Осиёда тарқала бошлади ва булар хат-тотга шуҳрат келтирди.

1888—1889 йилларда Муқимий Тошкентга келганда Абдулқарим Камий орқали Шоҳмурод котиб билан танишади ва хонадонига келиб, бир кеча меҳмон бўлиб, суҳбатлашиб кетади.

Шоҳмурод котибга турли жойлардан мактублар кела бошлайди. Қўқонлик хаттот ва шоир Сулаймон Рожий йўллаган форсча мактубининг қисқа мазмуни:

«Қаронғи ҳужрамда кишининг ҳаётидаги тасодифий кўнгилсизликлардан димоғим куйиб, хотирам ой-наси ғубор олган, табиатим зангир бўлиб турган бир чоқ эди. Юборган «Шабистон»ингиз қўлимга тегди. Фаттоҳийнинг нукталарини ўқиб, қайғуларим тарқалди. Кўнчлим боғ-роғдай очилди. У шабистон эмас, нуристон экан, кулбамни ёритиб юборди».

Шоҳмурод котиб шогирдларига насх ва настаълик хатидан дарс берарди. Тошкентлик хаттотлар Шоҳислом Шоҳмуҳаммад ўғли, Ҳуснуддин Шамсуддинхон ўғли, Мирзо Аҳмад Ризомуҳаммад ўғли, Абдушукур Шоҳмуҳаммад ўғли, Мирбарот Мирворис ўғли, Ҳожиакбар Муҳаммадхон ўғли, Ўтаб Расулмуҳаммад ўғли, Сирожуддин Махдум Сидқий Мирзоҳид Охун ўғли, Мулло Ортиқ Ҳайбатуллоҳхожа, Камолхон Фуломий, Акрамхон Ғозихон ўғли, Роқим ва «Ўрта Осиё хаттотлик санъати» асари муаллифи Абдулқодир Муродовлар унинг машҳур шогирдларидир.

Шоҳмурод хаттотнинг «Муфрадот ва мураккабот ва рисолаи хат» (Ягоналиклар, мураккабликлар ва хат рисолаи) асари Табризийнинг ҳуснихат ҳақидаги рисолаи билан Тошкентда 1893 йили нашр қилинган.

Шоҳмурод ҳаётининг 50 йилини хаттотлик билан ўтказиб, 1922 йил 14 мартда 73 ёшида вафот этди.

Нажмуддинхожа

Устод хаттотлардан, насх ва настаълиқ, айниқса жалий қаламда ёзишда жуда маҳоратли бўлган.

Асли кўқонлик бўлиб, Атоуллоҳхожа Кўқондийнинг ўғлидир. Кўп йиллар Хўжандда яшаган. Форс ва ўзбек адабиётини яхши билган. Хўжандда форс адабиёти билимдони Домла Муҳаммад Амин ва бошқалар мажлисларидан баҳраманд бўлган. Ўзи хушмажлис, хуштабиат, очиқ юзли киши бўлган.

Тошкентда матбаачилик ишлари бошланди, Нажмуддинхожа у ерга келиб, Камалон маҳалласида яшайди. Жуда кўп талабаларга хат машқ қилдиради. Абдуссалом Абдурраҳмон ўғли, Ҳожиакбархон Муҳиддинхон ўғли, Карим қори ҳожи Муҳаммад Амин ўғли, Саййид Мақсудхон, Фатхуллоҳ Абдуллоҳхожи ўғли, Аббосхон, Маҳмуджон, Мурод Шамс, Умар қори кабилар Нажмуддинхожа шогирдларидандир.

Настаълиқ хатида кўчирган кўп китоблари Тошкент матбааларида босилган, халқ қўлида қўлёзмалари ҳам бор. Нажмуддинхожа 1930 йили Тошкентда вафот этган.

Мирзо Аҳмад Ризо Муҳаммад ўғли

Насх ва настаълиқ хатларида маҳоратли хаттот. Машҳур хаттот Муҳаммад Шоҳмуроднинг шогирдларидан. У кўпинча ўзбек тилида ёзилган китобларни тошбосмага кўчириб берган.

1912 йилда Саййид Аҳрор Маҳмуд таржима қилган ва Зуфар Шукур Муҳаммад Тошкентда нашр этган «Минг бир кеча» китоби ҳамда Абдураҳмон Сайёҳ томонидан нашр этилган «ал-Ислоҳ» мажалласи (журнали) шу хаттот томонидан ёзиб берилган ва тошбосмада чоп этилган. 1914 йили нашр этилган «Савғоти

Хислат» китоби охирида Мирзо Аҳмад шундай ёзиб қўйган:

Агар бўлса хато, қилманг шикоят,
Нечун тезлик билан қилдим китобат,
Хатосиз бўлмагай хат, эй биродар,
Чу ислоҳ айлаган бирлан саросар.

У 1930 йилдан кейин вафот этган.

Муҳаммад Усмон котиб Тошкандий

1856 йили Наманган шаҳрида туғилган. Отаси Муҳаммад Шариф тўқувчи бўлган. У Тошкентга кўчиб келганда Усмон 6 ёшда бўлган. Муҳаммад Шариф ёлғиз ўғлининг тарбияси учун қўлидан келганча ҳаракат қилган. Усмон диний мактабда ўқиб, илм эгаллади. У ёшлигидан чиройли хат ёзишга қизиққан, хаттотликка доир адабиётларни, муфрадот, рисоаларни тўплаш ва уларга тақлид қилиб хат машқ қилар экан. У бир кун маҳорат билан ёзган муфрадот ва қитъаларини домласига кўрсатганда, домла, жуда севиниб, уни кўкларга кўтариб мақтаб, бошқа ўқувчиларга намуна қилиб кўрсатибди. Шу кундан бошлаб уни «Усмон котиб» деб атаб, муҳимроқ мактуб бўлса, унга ёздира бошлабдилар. Унинг хатларини ҳар бир саводхон бемалол ўқир экан.

Баъзи савдогарлар Усмон котибни мирзоликка чақирганда, кўнмай, ўқишни давом эттириш учун Бухорога кетибди. Қийинчиликларга қарамай, мадрасани муваффақият билан тугатиб, Тошкентга қайтиб келибди. Маъсулийнинг асари «Фасл ул-китоб» ва бошқа китоблар Усмон котибнинг гўзал хати билан кўчирилиб, нашр қилинган.

Усмон котиб жуда камтар, тамагирликни ёқтирмайдиган, мансаб ишларига аралашмаган, шоир табиат ва улфати киши бўлган.

У араб, форс тилларини мукаммал билган, шу тиллардаги китобларга шарҳлар ёзган, аҳамиятли ўринларига изоҳ бериб, чиройли қилиб ёзиб қўйган. Умар Хайём, Бедил, Навоий, Фузулий каби шоирларнинг шеърларидан ёд ўқиб, маъно бериб, чиройли қилиб ёзиб ҳам қўйган. Узоқ мутолаа ёки хат ёзишдан ҳори-

ган чоғларида баъзи шеърлардан хониш қилиб, меҳмонхонада дам олиш ёки майдончада гул ва экинлар орасида айланишни хуш кўрган. Унинг иш уйи турли китоблар билан тўла бўлиб, меҳмонлар келиб қолса, уни кўпинча жиддий мутолаа қилиб ўтирган ҳолда ёки қалам хат ёзиб турган ҳолда учратар эканлар.

Усмон Котиб шогирдларга хатдан таълим ҳам берган. У 1935 йили 79 ёшида вафот этган.

Азимжон Сиддиқжон ўғли

Қоратош маҳаллада 1856 йили ҳунарманд оиласида дунёга келган. Отаси наққош, санъаткор, хаттот ва муҳркан бўлган. Азимжоннинг ибтидоий мактабда саводи чиққач, отаси тарбиясида оз вақтда моҳир хаттотлардан бири бўлиб етишди, муҳрканлик билан ҳам шуғулланди. У мармар тошларга настаълиқ ва насх хатларида тарихлар ёзар, хатни ўйиб, атрофига ажойиб гуллар чизиб берарди. Жалий қалам билан настаълиқ хатида гўзал ёзган қитъалари матбааларда босилган. Турли нақш ва гуллар билан безалган муҳр, хатлар ва эсдалик учун ёзиладиган мармар тошларни бўрттириб ва ўйиб ишлашда санъаткор бўлган. Азимжон ишлаган ёзувлар ва мармарга ўйилган хатлар Шайх Зайнуддин ва Камолон қабристонларида бор.

Азимжон Сиддиқжон ўғли 1919 йили вафот этган.

Қори Абдуманнон Абдулвахҳоб ўғли

Тошкентнинг Ҳофиз Куйки маҳалласида яшаган, машҳур тез ёзувчи хаттотлардан бўлиб, Абдулҳолиқ котиб шогирдларидан. Абдуманнон Тошкентда савод чиқаргач, Бухорода ўқиган, араб ва форс адабиёти билимдони. Настаълиқ хатида жуда кўп қўлёзмаларни кўчирган. Жалолуддин Суютийнинг «Асофил мубатто бар жоли муватто» номли арабча асарини 1928 йили Абдуманнон кўчирган қўлёзмаси ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланади. Тошбосмага кўчириб берган китоблари кўп.

Абдуманнон котиб 1945 йили поезд остида қолиб, 65 ёшида ҳалок бўлган.

Хуснуддин

Қоратош маҳаллалик хаттот. Тошкентда Хожа Аҳрор мадрасасида ва Бухоро мадрасаларида таҳсил олган. Кейин Суриядан келган Муҳаммад ибн Саъид Асалийда дарс ўқиган. Шарқ адабиёти ва назариясини пухта эгаллаган олим, араб, форс тилларидан комил таржимон бўлган. Машҳур Шоҳ Мурод котиб шогирдларидан бўлиб, гўзал настаълиқ ва насх хатлари билан қўлёзмалар кўчирган. Боситхон Зоҳидхон томонидан таржима қилиниб, нашрга тайёрланган китобларни ҳам Хуснуддин кўчириб берган. У 1938 йили 57 ёшида вафот этган.

Шоҳислом котиб Шоҳмуҳаммад ўғли

Бешёғоч даҳасининг учинчи Арпапоя маҳалласида 1882 йили тўқувчи оиласида туғилган. Бошланғич тарбия ва таълимни отасидан олиб, мактаб саводини чиқаргач, Тошкентда Абулқосимхон мадрасасида, сўнг Бухорода таҳсил қилган. 1920—1921 йилларида Тошкентда суриялик Муҳаммад ибн Саъид Асалийда араб адабиётидан дарс олган. Кейин машҳур хаттот Шоҳмурод Шоҳнеъмат ўғлидан ҳуснихат ўрганиб, оз муддатда кўзга кўринган хаттот бўлиб етишди.

Абулқосимхон мадрасасининг мударриси Акрамхоннинг таклифи билан мадрасанинг учинчи мударриси бўлиб тайинланади. Бошқа жойларда ҳам ўқувчилар таълим-тарбияси билан шуғулланган.

Янги усул билан болаларга араб ва форс тиллари грамматикаси, адабиёт ва ҳуснихатдан дарс берди. Адабиётшунос Олим Шарафиддинов, Фасихуддин Ғаниханов, «Ўрта Осиё хаттотлик санъати» китоби муаллифи Абдуқодир Муродов, Акрам Акбаров, Мирзоҳид Мирсамадовлар Шоҳислом Котибнинг шогирдлари эдилар.

У октябр тўнтаришигача китобат билан кун кечирган. Котиб таҳаллуси билан шеърлар ёзган.

Тошбосма учун кўчириб берган қўлёзма ва бошқа китоблари ЎзФА шарқшунослик институтида мавжуд.

Шоҳислом Котиб 1941 йил 25 январда вафот этган.

Муҳаммад Азим Музниб

Рўзимухаммад Тошкандий ўғли насх ва настълиқ хатида зебо ёзувчи котиб ва шоир. 1912 йили ўзбек тилида ҳуснихат қоидалирини ўз ичига олган «Миръоти таълим» (Таълим кўзгуси) номли рисола ёзиб, насх ва настъалиқ хатларининг қоидалирини («алиф» ҳарфидан «ё» ҳарфигача) кўрсатган. Рисола ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақами 7655).

Муҳаммад Ёқуб Тошкандий

Кўқонда XIX асрда яшаган ва шу ерда илм олган истеъдодли хаттот.

Кўқонда кўп китобларни кўчирган. Мирзо Бедилнинг «Муҳити аъзам» асари, Абдурахмон Жомийнинг «Ваҳдати вужуд» рисоласи, Фаттоҳийнинг «Шабистон» китобини настълиқ ва ярим шикаста хатлари билан кўчирган. «Шабистон» охирида «Дар балдан Хўқанд ало яди фақир ул-ҳақир Муҳаммад Ёқуб Тошкандий» (Кўқон шаҳрида фақир ва ҳақир Муҳаммад Ёқуб Тошкандий қўли билан), деб ёзиб қўйилган, ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ашёвий рақами 7721).

Ибодуллоҳ Одилов

Машҳур китоблар билимдони (библиограф) ва истеъдодли, сермаҳсул хаттот.

Ибодуллоҳ эски Бухорода 1872 йили ҳунарманд оиласида туғилган. Отаси Одилхожа саҳҳоблик, муқовасозлик билан машғул бўлган. Ибодуллоҳ бошланғич мактабда савод чиқаргач, 15 ёшидан бошлаб отасидан саҳҳоблик ва муқовасизликни ўрганди. 1890 йили отаси вафот этгандан сўнг, шу касбни мустақил равишда давом эттирди. Қўлига қимматбаҳо, хушхат, нодир қўлёмалар тушганда, уларни доим кўздан кечириб борарди. Иш орасида вақт топиб, мустақил равишда илм ола бошлади. Бухоро хаттотлари тажрибасидан ва қўлидаги ажойиб қитъалардан фойдаланиб, насх ва настълиқ хатларида чиройли ёзадиган бўлди. Форс ва ўзбек адабиётига оид машҳур китобларни ва қўлёмаларни

кўздан кечириб борди, тарих китобларини ўқиди. Айниқса, улуғ мутафаккирлар таржимаи ҳолига оид Ибн Халдуннинг (1382—1406) «Муқаддима», Ибн Халликоннинг (1211—1282) «Вафаёт ул-аён», Хондамирнинг «Равзат ус-сафо» ва бошқа китобларни, Эрон, Озарбайжон ва Ҳиндистонда чоп этилган китоб ва журналларни ўқиди.

Ибодулла Одилов оғир табиатли, ишчан, камгап, доим кўзи бирор газета, журнал ёки китоб мутолаасига банд бўлган ҳолда кўзга ташланар экан.

Одилов Бухоро хонлиги емирилгандан сўнг, у ердаги Ибн Сино китобхонасининг шарқ бўлимида илмий ходим бўлиб ишлади, кейин Самарқандда 5 йил хизмат қилди. 1935 йили китобхонанинг қўлёзма фонди Тошкентга кўчирилиб, Самарқанд ва Бухородаги барча қимматбаҳо нодир қўлёзмалар Тошкентга Навоий номли давлат кутубхонасига келтирилгач, Одилов шу ерда илмий ходим бўлиб ишлай бошлади. Ўша вақтда Навоий кутубхонасининг шарқ бўлимида шарқшунос олимлардан А.Шмидт, А. А. Семёнов, А. Молчанов, Б. Сергеев ва Э. Шмидтлар ишлар эдилар.

1935 йили июн ойида «Қизил Ўзбекистон газетасининг» 144 сонида Ибодуллоҳ Одиловнинг 60 ёшга тўлиши муносабати билан «Китобчи билимдон» мақоласи босилган. Профессор Александр Шмидт Одилов ҳақида шундай деб ёзган эди «Ўртоқ Одилов қўлёзмаларнинг характерини ва қачон битилганини белгилашда сира топилмайдиган мутахассисдир. У бурунги муаллифларнинг таржимаи ҳоли тўғрисида ҳар қандай маълумотни бера олади». Ҳақиқатан шундай эди.

Одилов Навоий кутубхонасида ишлаб турган чоғларида қўлёзмаларнинг юксак мутахассиси эканлиги маълум бўлди. Кутубхона илмий ходимлари ундан Шарқ тарихи ва адабиёти қўлёзмалари муаллифларининг таржимаи ҳоллари ҳақида доимо маслаҳатлар олиб турдилар.

1943 йилда СССР ФА нинг Ўзбекистон бўлими ташкил этилгандан кейин, Навоий кутубхонасининг Шарқ бўлими кутубхонадан ажратилиб, Шарқ қўлёзмаларининг ўрганиш институтига айлантирилди. Ўзбекистон ФА мустақил тузилгандан кейин, бу институтнинг ҳажми каттароқ бўлиб, Ўзбекистон ФА нинг Шарқшунослик институт номини олди. Бутун қўлёзмалар

бир ўринга марказлаштирилиб, халқдан ҳам қўлёзмалар сотиб олиш бошланди. Бухоро, Самарқанд, Хоразм ва Фарғона водийсидан қўлёзмалар тўпланди. Қўлёзмалар 15 минг жилддан ошиб кетди. Одилов шу қўлёзмалардан энг муҳимларини инвентарга олди (ашёвий рақам қўйди) ва бир неча йил давомида тузган фихриси (Каталоги)ни давом эттирди. Карточкалар (киреблар исмлиги) тузди, қўлёзмалар яхши сақланиши учун яшикчаларга алифбо тартибида жойлаштирилди. Одилов бутун қўлёзмаларга ўзи насх ва настаълиқ хати билан карточкалар ёзди. Ўзи тузган уч тўпладан ташқари институтда мавжуд энг муҳим ва нодир нусхалардан 23 та қўлёзмани тўлиқ ва нодирлиги туфайли яна бир нусхадан кўчириб қўйди.

Одилов кўчирган асарлардан энг муҳими дунёда ягона ҳисобланган нодир қўлёзма «Мажмуаи муросалот» ёхуд «Навоий альбоми»дир. Бу мажмуа улуғ кишилар томонидан Алишер Навоий номига ёзилган мактуб ва воситачилик қилиб юборилган хатларнинг асл нусхасидан иборатдир. Мактублар Навоийнинг буйруғи билан альбом шаклида саҳифаларга ёпиштирилиб, ўрни билинмаслиги учун жадвал тортилиб, катта альбом қилинган. Альбомдаги мактублар форс тилида девоний, насх, таълиқ хатлари билан ёзилган. Кўпчилиги ҳарфлари нуқтасиз, баъзан шикаста хат билан ёзилгани учун уларни ўқиши жуда қийин. Ўқишга енгиллик бериш мақсадида Одилов мажмуани тўлиқ ҳолда гўзал настаълиқ хати билан кўчирган. Қуйида Одиловнинг мажмуа тўғрисида ёзган форсча матни таржимасини берамиз:

«Мажмуаи муросалот» ёхуд «Навоий альбоми» (ашёвий рақами 2179) камина Одиловнинг қалами билан настаълиқ хатида янгидан кўчирилган ягона ва нодир нусха Ўзбекистон Давлат халқ кутубхонасида XV асрда риқоъ, қисман насх хатлари билан ёзилган, ҳозирги вақтда ўқиш-ёзиш тўғрагидан бутунлай четда ва қийин бўлгани асл нусхадан кўчирилгандир.

Мен бу ўқиши қийин, назардан узоқ бўлган хатларга бир даража ошно эдим. Давлат халқ кутубхонаси мудирининг буйруғи билан одатдан ташқари диққат ва қийинчиликларни устумга олиб, настаълиқ хати билан айнан кўчирдим. Имконият борича тасҳиҳ ва кузатишда куч сарф қилдим. Мактублардан баъзисида ёзувчи-

нинг имзоси ўчиб кетган бўлса, мактубнинг маъно ва мазмунлари, қаламнинг изидаги аломатлари билан ёзувчининг отини қавс ичига олдим. Узоқ замонлар ўтиши билан ўчиб кетган, ўқиш мумкин бўлмаган баъзи сўзларнинг ўрнини бўш қолдирдим. Мактублар тартибларига тартиб бердим. Мактублар ёзувчилари тубандгилар:

1. Абдурахмон Жомий. 2. Ҳожа Убайдуллоҳ Аҳрор. 3. Ҳожа Абдуллоҳ ва Ҳожа Яҳё-Ҳожа Убайдуллоҳ Аҳрор ўғиллари. 4. Ҳожа Абдулаввал—бу киши Ҳожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг куёвлари ва улуғ ҳаммажлисларидан. 5. Мавлоно Қосим. 6. Мавлоно Абдуссаид. 7. Муҳаммад ибн Аминуддин. 8. Ҳожа Али. 9. Ҳожа Ҳасан ибн Алоуддин Аттор.

Номлари кўрсатилган кишиларнинг ҳар қайсилари бирор мақсадни хотирига олиб, бу руқъаларни Алишерга ва қисман Султон Ҳусайн Мирзога ўз қаламлари билан ёзиб юборганлар. Алишер Навоий жаноблари руқъаларни тўплаш ва альбом шаклида қоғозга ёпиштириб сақлашга буюрган.

Бу тўплам узоқ замонлар ўтиши билан қўлдан-қўлга ўтиб машҳур адиб Шариф Садри Зиё Бухорийнинг қўлига тушиб, шу кишининг мулкига айланган. Садри Зиё бу ҳақда ўз «Асоми кутуб» асарида ёзади:

«Бу тўплам тўла оқиб турган хабарларнинг хазинаси, ғайбий нурлар тўпланмасидур. Юқорида номлари зикр қилинган зотларнинг ёзган улуғ мактуб, муборак руқъа ва юборилган табаррук хатларидурким, ҳар бирлари бахту саодат бирла туғилган, ўз ҳаётлари даврида ёзиб юборганлар. Дониш вазир Алишер Навоийнинг бу юборилган муборак мактубларни ҳар қайсиларининг мушқил рақамли қаламлари, ёзган ёзувлари сатрларга зийнат бағишлаган хатларнинг нақши бўйича айнан тўплаганлар, «ҳақиқатдан бу жоннинг жавҳари, руҳнинг мағзидир».

Кўп замонлар ўтиши билан (юқорида айтилди) кишининг кўзидан узоқ ташланган бу хатларни ўқувчилар нодир, балки йўқ даражага бориб қолган. Шунинг учун ҳам дастлаб мен ўйлаб бу хатларнинг юзидаги пардалари олиб ташланса, уларнинг мазмун маънолари ёритиларди, Мир Алишерга нисбатан уларнинг тугган йўллари, мақсадлари, расм одатлари, вазиятлари, фикр ва ақидалари, боғланиш ва муносабатларига

кўпчилик маърифат ва билим хосил қилар эдилар,— деган фикрда осонлаштириб, настъалиқ хати билан кўчирдим. Мен камина учун тарих саҳифасида эсдалик қолса бас.

Ибодуллоҳ Одилов, 1939 йил 13 май Тошкент».

Навоий альбомидаги Жомий хатлари рус тилида нашр этилди: «Письма-автографы Абдурахмана Джами из альбома Наваи. Введение, перевод, примечания и указатели А. Уринбаева. Ташкент, «Фан», 1982».

Навоий альбомидан ташқари Алишер Навоийнинг муаммо ҳақида форсча ёзган китоби, муҳим асарларининг қўлёзмалари, фанлар бўйича китоблар исмлиги (карточкалари) Ибодуллоҳ Одилов кўчирган асарлардан дир. Унинг фидокорона қилган ишлари жуда катта аҳамиятга эга.

Ибодуллоҳ Одилов Тошкентда 1944 йил 12 майда 72 ёшида вафот этган.

Абдулқодир Муродов

Тошкент хаттотлик мактабининг энг сўнгги намоёндаси, истеъдодли хаттот, олим ва таржимон.

1893 йили Тошкентда собиқ 2-Арпаоя маҳалласида нонвой оиласида туғилган. Ибтидоий мактабни тугатиб, амакиси юқорида маълумот берганимиз машҳур Шоҳмурод Котибдан форс тили ва адабиётини, ҳусниҳатдан таълим олган. 1907—1917 йиллари Абулқосимхон мадрасасида Қуръон ва ҳадис илмини, араб ва форс тиллирини ўрганди. Кейин суриялик олим ва адиб Муҳаммад ибн Саъид ал-Асалийдан (бу кишини Шомий домла деб аташган) араб тили ва адабиётидан таълим олди. Хаттотлик касби билан ҳам шуғулланган. Октябрь тўнтаришидан кейин ўқитувчилар тайёрлов курсини тугатиб, мактабда ўқитувчилик қилган. 1926 йилдан бошлаб Ўзбекистон давлат нашриётида коллегия ишлари билан шуғулланди. 1930—1940 йилларда кутубхона мудирини, 1940 йилдан 1942 йил апрель ойигача Навоий қўмитасида илмий ходим бўлиб ишлади. 1942 йил майда Улуғ Ватан урушига жўнаб кетди. 1944 йилда армиядан қайтиб келиб, ЎзРФА Шарқшунослик институтида умрининг охиригача илмий ходим бўлиб ишлади.

Шарқшунослик институтида сақланаётган қўлёзма-

лар ичида замонлар ўтиши билан баъзи ерлари йиртилган, бошидан ёки охиридаги варақлари йўқолиб кетган ёки бирор ҳодиса сабабли нуқсонли бўлиб қолган нодир қўлёзмалар ҳам бор. Абдулқодир Муродов шундай қўлёзмаларни бошқа нусхаларига таққослаб, тиклаш, тузатиш ишлари билан шуғулланди. Институтда сақланаётган қўлёзмалардан 11 мингтасига китоблар исмлигини тузган.

Абдуқодир домла таржимонлик билан шуғулланиб, Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» асарининг 1,2,3-жилдларини ва Миср ёзувчиси Маҳмуд Таймур ҳикояларини араб тилидан таржима қилган (кейингиси 1958 йилда базилиб чиққан). Машҳур араб сайёҳи Ёкут Ҳамавийнинг «Муъжам ул-булдон» китобидан Ўрта Осиё тарихи ва жуғрофиясига оид қисмларидан анча таржима қилган. Абдулқодир Муродов кўчирган қўлёзмалар:

Муқимий, Девон, 1911 (ЎзФА ШИ, рақами 12727. (Бундан кейин фақат рақамини кўрсатамиз), «Хазина-ул-ҳикмат», 1913 (№ 9552), Ҳофиз, Девон, 1913 (№ 4295), «Ҳабдаҳ ғазал», 1914 (№11337); Муҳаммад ибн Ҳусайн, Хулосат ул-ҳисоб, 1914 (№ 11110); Тарихи Журжоний, 1914 (№ 9596); Жомий, Фавоид ул-зиёия, 1915 (№ 7513); Абдулаввал, ат-Таъриф, 1915 (№ 7513); Абдулаввал, ал-Таъриф, 1915 (№ 9167); «Мифтоҳ ул-наҳв» таржимаси, 1915 (№ 15536); Фитрат, Чин севиш, 1919 (№ 12834); Фитрат, Битим йўллари, 1919 (№ 15404); Ҳазрат Юнус, Турма хотираси, 1919 (№ 14964); Фитрат, Шарқ сиёсати, 1919 (15136); Камол Шамсий, Амали Ҳандаса, 1919, (8013); Навоий, Мезон ул-авзон, 1947; Навоий, Муҳокамат ул-луғотайн, 1948; Ҳусайний. Муҳаммасот, 1949 (№ 2545); Ибн Сино ва Беруний, Саволу жавоб, 1950; Худоёрзода, Анжум ул-таворих, 1958 (№11366); Ҳофиз. Девон, 1958; Умар Хайём, Рубоиёт, 1958; Эҳсон Табарий, Ашъор, 1959; Аҳмад Устувор. Ашъор, 1959; Ҳофур Фулом. Ашъор, 1955; Бедил, Комде Мудан, 1960; Навоий, Маҷолис ун-нафоис, 1961; Камол Ҳўжандий, Девон, 1961.

Абдулқодир Муродовнинг энг катта хизмати унинг «Ўрта Осиё ҳатотлик санъати тарихидан» номли китобидир. Шу китоб бўйича номзодлик диссертацияси ёқлади.

Асар икки бобдан иборат бўлиб, биринчи боб «Ўрта

Осиёда хаттотлик тараққиёти ва унинг маданий ҳаётда тутган ўрни», иккинчи боб «Ўрта Осиё хаттотлари» деб номланган. Бу бобда 86 та ҳиротлик, 131 та бухоролик, 49 та самарқандлик, 85 та хоразмлик, 40 та фарғоналик ва 35 та тошкентлик, жами 376 та хаттот ҳақида маълумот берилган.

Китобда Ўзбекистон фанлари академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланаётган Ўрта Осиё хаттотларининг кўчирган китобларидаги муҳим тарихлар ва қўлёзмаларнинг ашёвий рақамлари кўрсаткичи илова қилинган, араб хатининг ҳамма турларидан намуналар ҳам берилган.

А.Муродовнинг кўпйиллик меҳнати самараси бўлиши ушбу хаттотлар ҳақида ўзбек тилида ёзилган биринчи илмий асар манбашуносликда ягона ва қимматли дурдона бўлиб қолади.

Мен Абдулқодир домла билан Шарқшунослик институтида 15 йил чамаси бирга ишладим. Ажойиб билимдон, хушфёъл, покдомон, ўта камтар, ҳеч кимдан ўз ёрдамини аямайдиган, сермаҳсул, фан фидойиси, инсон эдилар. У киши 1972 йилдан кейин вафот этдилар.

Абдуллоҳ Носиров

Китобиёт билимдони (библиограф), манбашунос, шарқшунос. Тошкентда 1899 йил 6 декабрда туғилган. Дастлаб мударрис бобоси қўлида таълим олган, кейин шоир ва хаттот Сирожуддин Махдум Сидқий Хондайликӣда таҳсил кўрган. 1922—1940 йилларда Тошкент шаҳар ва туман кутубхоналарида, 1940 йилдан Алишер Навоий номи давлат кутубхонасининг шарқ қўлёзмалар бўлимида ишлаган. 1943 йилдан Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш институти (ҳозирги ЎзФА Шарқшунослик институти)да умрининг охиригача илмий ходим бўлиб ишлади. Абдуллоҳ Носиров Шарқшунослик институтидаги қўлёзма ва босма китоблар бўйича Марказий Осиё олимлари, шоирлари ҳамда ўлка ва шаҳарлар ҳақида библиографик маълумотлар тўплаган, уларга кўрсаткичлар тузиб, мавзуга кўра соҳаларга тақсимлаб чиққан. Марказий Осиё халқлари маданияти, тарихи, адабиёти ва фаннинг бошқа соҳаларига оид бир қанча илмий рисоалар муаллифи.

Мен Абдуллоҳ ака билан 1961 йилдан бошлаб шарқшунослик институтида бирга ишладим. У инсон тирик қомус эди. Библиограф сифатида Ибодуллоҳ Одиллов даражасида мутахассис эди. Ижтимоий фанлар соҳасида унинг ёрдамсиз номзодлик ёки докторлик диссертацияси ёқлаган олим кам бўлган. Бирорта қўлзма ёки тошбосма асар ҳақида ёки бирор аллома ҳақида сўрасангиз, ўша заҳоти маълумот берар, қўлзмаси Шарқшунослик институтида мавжуд бўлса, шу заҳоти ашёвий рақамини қўлингизга тутарди. Ўта камтар, изҳори фазлдин йироқ, дунё билан иши йўқ дарвешсифат инсон эди. Ўз касбининг ниҳоятда фидойиси эди. Бир йили Абдуллоҳ акага навбатдаги таътил ҳақида буйруқ бериб, домла энди сиз бир ой яхши дам олинг, дейди илмий котиб Уйғун Орифов. Эртасига соат 9-00 да Абдуллоҳ ака ўз иш столида ўлтирган эмиш, Уйғун буни кўриб: «Домла, сизга таътил берган эдик, нима қилиб ўтирибсиз бу ерда», — деса, «Кечқурун кампир билан маслаҳатлашдим, ўйлаб қарасам, менинг дам оладиган жойим шу институт экан», — деган экан. Ана шундай ажойиб инсон эди Абдуллоҳ Носиров. Узоқ яшаб, 1987 йил 7 апрелда вафот этдилар, ҳаётларининг охириги дақиқасигача севган касбларини ташламадилар. Аллоҳ бу зотни ўз раҳматига олган бўлсин.

VIII Б О Б. МАРКАЗИЙ ОСИЁДА БУНЁД ЭТИЛГАН ИСЛОМ ОБИДАЛАРИ

Ислом дини Ўрта Осиёда кенг тарқалгандан кейин илм-фан тараққиётига ижобий таъсир этган ва кўплаб жаҳонга машҳур аниқ фанлар олимлари, тарихчилар, тилшунослар, адиб ва шоирлар етишиб чиққани ва булар жаҳон фан ва маданиятига улкан ҳисса қўшганларини юқорида айтиб ўтдик. Марказий осийлик дин олимлари Ислом динини ўрганиш, Куръон ва ҳадисларни талқин қилиш ва оммага етказиб бериш соҳасида араблар қила олмаган ишларни бажардилар ва Ислом оламини ҳайратда қолдирдилар. Бу ҳақда юқорида айтиб ўтдик.

Ислом дини Марказий Осиёда тез тарқалиб, халқ

ҳаётининг ҳамма соҳаларига кескин таъсир эта бошлади. Ибодат қилувчилар сони кундан-кун кўпайиши ва Исломни ўрганиш учун қизиқиш ортиб бориши бу ерда масжид ва мадрасалар қурилишини ривожлантириб юборди. Ислом йўлида жонбозлик қилган ва унинг ривожланишига ҳисса қўшган муҳаддис, муфассирлар ва айрим ҳукмрон шахслар (шоҳ, амир, султон ва хонлар) қабрига мақбаралар қуриш авж олиб кетди. Халқ меъморлари ва усталари IX—X асрдан бошлаб яратган буюк меъморчилик ва санъат обидалари ҳозиргача фақат бизни эмас, балки минглаб хориждан келадиган меҳмонларни ҳам ҳайратга солиб, лол қолиб қўймоқда. Бу буюк обидалар Ислом туфайли бинога келганини инкор этиш мумкинми? Буни фақат тарихни билмаган, ўз динини билмаган нодон кишиларгина инкор этиш мумкин.

Қисқаси, Марказий Осиёда бунёд этилган бутун архитектура ва санъат обидалари Ислом дини туфайлигина бунёд этилган, буни ҳеч ким инкор эта олмайди, Россия ва Европа мамлакатларида эса насоро дини туфайли черковлар вужудга келган.

Ўрта Осиёдаги Ислом билан боғлиқ бўлган архитектура ва санъат обидалари XX асргача бунёд этилди ва халқ уларни имкон борича авайлаб, илм даргоҳи, зиёратгоҳ, муқаддас жой деб сақлаб келди. Масжидларда ибодат қилинган бўлса, мадрасаларда бир йўла уч тилда (арабча, форсий ва ўзбек) таълим олиб, замонасининг илғор зиёлилари бўлиб етишдилар. Масжид, мадраса ва мақбаралар ҳақида қисқа маълумот бермоқчимиз.

Масжид

Арабча «сажада» (эгилиш, итоат этиш, сажда қилиб юзини ерга тегизиш) сўзидан олинган бўлиб, «сажда қилинадиган, ибодат қилинадиган жой» маъносини билдиради. Маҳаллалардаги масжидлар шу ер аҳолиси кундалик намоз ўқиш учун, жаъмоа масжидлари эса кундалик намоз билан бирга жума ва ҳайит намозлари учун мўлжалланган ва уларга шаҳарни марказидан энг яхши жойлар ажратиб берилган. Баъзи масжидлар қошида бошлангич мактаб бўлиб, болалар ўқитилган. Масжидлар диний тарғибот вазифасини ўтаган бўлса ҳам,

уларда бошқа турли масалалар ҳам ҳал этилган: оилавий можароларни ҳал этиш, урушганларни яраштириб қўйиш, баъзи ножўя иш қилганларни тўғри йўлга солиш каби.

Масжидларнинг салқин жойларида дам олиш, китобхонлик, шеърхонлик қилишган, баъзи мусофирлар келиб тунаб ҳам қолган.

Ислом мамлакатларида жуда катта, ҳашаматли масжидлар қурилган, улар минг йиллар давомида сақланиб келмоқда: Маккадаги Масжид ул-ҳарам, Байтулмуқаддас (Иерусалим)даги Масжид ул-ақсо, Мадинадаги Пайгамбар масжиди энг йирик масжидлардир. Йирик, ҳашаматли масжидлар Бағдод, Дамашқ, Истанбул, Қоҳира, Исфажон, Техрон, Бухоро, Самарқанд, Хива, Тошкент каби шаҳарларда кўплаб қурилган. Масжидлар ёнида баланд миноралар биттадан тўрттагача қурилган. Булар кўпроқ масжидни безаги учун бунёд этилган. 1899 йили Туркистон ўлкасида 11964 масжид, 11680 та имом бўлган.

Мадраса

Арабча «дараса» (ўрганмак) сўзидан бўлиб, жой номи, яъни дарс оладиган, ўқиладиган жой. Мадрасалар мусулмонларнинг ўрта ва олий ўқув юрти. Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида ҳозирги вақтда мадрасаларда давлат муассасалари ходимлари ҳам тайёрландиган бўлиб кетди.

Мадрасалар дастлаб VII—VIII асрларда Ислом дини уламолари мусулмон илоҳиёти масалаларини шарҳлаб бериб турадиган марказ сифатида пайдо бўлди. Кейинчалик, масжидлар қошида илоҳият марказлари ташкил топди, мадраса деб атала бошлади. IX—XIII асрларда мадрасалар Ислом дини тарқалган мамлакатларда, жумладан, Марказий Осиёда пайдо бўлиб, мадраса учун махсус бинолар қурила бошлади. Мадрасаларни шоҳ, хон, амир ва султонлар, йирик ер эгалари ва давлатманд кишилар ўз маблағлари ҳисобидан қурдирганлар.

Мадрасага диний мактабни битирган болалар қабул қилинган. Мадрасалар ўқув программалари X—XII асрда ишлаб чиқилган. Мадрасаларда таълим уч босқичда: бошланғич (адно), ўрта (авсат) ва юқори (аъло) билимларда олиб борилган.

Маказий Осиё мадрасаларида араб ва форс тилида ёзилган диний китоблар ўргатилган. Дастлаб форс тилида ёзилган «Аввал илм» китоби, кейинчалик араб грамматикаси чуқур ўргатилган («Бидон», «Кофия» китоблари асосида), ундан кейин «Ҳидоя», «Фикҳ Кайдоний», «Мухтасар виқоя», «Шарҳи виқоя» каби китоблар асосида шариат ақидалари ўқитилган. Мадрасада тиббиёт, аруз илми, фалсафа, жугрофий ва бошқа фанлар ҳам ўргатилган. Талабалар дарсни ўзлаштиришларига қараб мадрасаларда 15—20 йиллаб ўқиганлар.

Мадрасалар ўз даврида фан ва маданият маркази ҳисобланган. Улар диний таълим бериш билан бирга, дунёвий билимлар берилган асосий ўқув юртлари ва зифасини ўтаган.

Мадрасалар мусулмон оламида диний иншоотлар сифатида X—XI асрлардан пайдо бўлган.

Илк мадрасалар бир қаватли, ўртаси ҳовли ва ҳужралардан иборат бўлган. XIV—XVI асрларда ҳашаматли мадрасалар қуриш авж олиб кетди. Улар 2—3 қаватли бўлиб, катта ва гўзал пештоқли, атрофи ҳужралар билан ўралган, ҳовлиси, дарсхонаси ва масжиди бўлган. Кейинроқ катта мадрасалар ёнида миноралар қуриш расм бўлди. Баъзан мадрасаларда ҳужраларни ҳовли томони тоқли айвонлар билан ўралиб, ҳовли ўртасида ҳовуз қилинган.

Марказий Осиёда қўш мадрасалар қуриш ҳам пайдо бўлди: Самарқандда Улуғбек ва Шердор, Бухородаги Модарихон ва Абдуллахон мадрасалари каби. Мадрасаларни ички ва ташқи томон деворлари ва пештоқларига Қуръондан оятлар кўчириб ёзилган.

Мақбара

Қабр устига қурилган ёдгорлик биноси, мавзолей. Марқад, турбат деб ҳам аталади. Марказий Осиёдаги мажусийлар (оташпарастилар), буддийлар, насронийлар қабрларига қурилган архитектура ёдгорликлари оддий кўринишга эга. Лекин Ислом дини таъсирида вужудга келган мақбаралар ҳашаматли, мураккаб иморатлар сифатида тараққий этди. Исломда қабр устига ёдгорлик қўйиш, унга сифиниш манъ этилган бўлса ҳам, IX асрдан бошлаб мақбаралар қуриш одат тусини олди. Кейинги асрларда, асосан, подшоҳлар, машҳур Ис-

лом дини олимлари, шайхлари қабрлари устига турли мақбаралар қурилди. Оддий мақбаралар гумбазли чорси хонадан иборат бўлиб, унга пештоқли эшик орқали кирилади (мас. Аработа мақбараси). Баъзан хонанинг тўрт томони ровоқли-чордара шаклида бўлади (мас. Исмоил Сомоний мақбараси). Мақбара қурилиши тобора мураккаблашиб борган. Унда зиёратхона, гўрхона, тагхона-сардоба каби махсус хоналар пайдо бўлган. Ҳатто мақбаралар туфайли улкан архитектура комплекслари ҳам яратилган (мас. Аҳмад Яссавий мақбараси).

Исмоил Сомоний мақбараси, Султон Санжар мақбараси, Амир Темур мақбараси, Шоҳи Зинда ансамбли, Тожмаҳал каби улуғвор мақбаралар меъморлик санъатининг юксак намуналаридир. Улар халқ усталари, меъморлари яратган ноёб архитектура дурдоналаридир.

Октябрь тўнтаришидан кейин Марказий Осиёда масжид, мадраса ва мақбаралар қуриш тамоман тўхтади. Динга нисбатан нотўғри сиёсат олиб бориш туфайли халқ архитектураси ёдгорликлари бўлган бир қанча масжид, мадрасалар бузиб юборилди (Тошкентда Маҳкама масжиди, Баланд масжид каби бир қанча масжидлар). Қуйида биз Ўрта Осиёда IX—XIX асрларда қурилган энг машҳур масжид, мадраса ва мақбаралар ҳақида маълумотлар берамиз.

Кубодқалъа (Қаватқалъа)

Қорақалпоғистоннинг Беруний шаҳридан 30 км. шимолий-шарқда жойлашган ўрта асарларга оид қалъа харобаси. Қалъа мўғуллар истилоси натижасида XIII аср бошларида ҳалокатга учраган.

Тешик қалъа (VII—VIII асрлар)

Африғийлар маданиятининг сўнгги даврига оид қалъа харобалари Қорақалпоғистоннинг Тўрткўл туманидаги қадимги Бургут қалъа воҳасида. Тешик қалъа квадрат шаклида қурилган, майдони 1000 кв.м. Қалъанинг атрофи буржи туйнукли мустаҳкам пахса девор билан ўралган. Марказида супа (баландлиги 4—8 м) устига хом гиштдан ишланган ва ярим устунлар билан

безатилган донжон (кўшн) ҳамда унга туташган кенг сарой қурилган.

Исмоил Сомоний мақбараси (IX—X аср).

Бухородаги архитектура ёдгорликларидан. Сомонийлар давлати асосчиси Исмоил Сомоний ва унинг авлодлари мақбараси. Мақбара 892—943 йиллар давомида бунёд этилган. Тўрт томонида эшик. Бинони беазагада ўша вақтда кенг тарқалган ёғоч ўймакорлигидан фойдаланилган.

Мағоки Аттори масжиди (XII—XVI асрлар)

Бухородаги архитектура ёдгорлиги. Қадимги шаҳристоннинг жанубида қурилган. Масжид ўрнида дастлаб оташпарастлар ибодатхонаси бўлган. Ибодатхона атрофи пастроқ ерга жойлашган ва унинг ёнида бозор бўлган (форсча мағоки — чуқурлик номи ҳам шундан). Вақт ўтиши билан масжид кўмилиб кетган. 1934—1935 йиллари В.А.Шишкин раҳбарлигида археологик қазилар ўтказилди. Масжид, айниқса, унинг жанубий пештоқи фақат Бухоронинг эмас, балки бутун Марказий Осиё бадиий маданиятининг қимматбаҳо ёдгорлиги сифатида қадрланади.

Араб Ота мақбараси (X аср)

Самарқанд вилояти Тим қишлоғидаги архитектура ёдгорлиги, ҳижрий 367 (милодий 977—78) йиллари қурилган. Мақбаранинг кўрки унинг маҳобатли пештоқидир. Пештоқ пояларида куфий ёзувлари бор. Араб ота мақбараси Мовароуннаҳрда сақланиб қолган энг қадимги мусулмон мақбараларидан бири. Унинг пештоқи ўша даврда яратилган шу типдаги биноларнинг дастлабки етук намунаси бўлиб, XI—XII асрлар архитектурасининг ривожига таъсир этди.

Мир Саъид Баҳром мақбараси (X—XI аср)

Бухоро вилояти Кармана туманидаги архитектура ёдгорлиги. Мақбара архитектураси деталларнинг ўзаро аниқ нисбати, нақшларнинг ихчамлиги билан ажралиб туради.

Султон Саодат ансамбли (X—XVII асрлар)

Термиз саййидлари авлодлари дафн этилган турли даврларга мансуб мақбаралар комплекси. Термиз яқинида жойлашган. Ундаги дастлабки мақбаралар X асрда, аксарияти XV—XVII асрларда қурилган бўлиб, иншоот узун ҳовли шаклини олган. Олти аср давомида қурилиб, 20 га яқин мақбарани ўз ичига олган. Султон Саодат комплекси Ўзбекистоннинг жанубий районларига тааллуқли архитектура тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

Работи Малик (XI аср)

Марказий Осиёдаги монументал архитектура ёдгорликларидан. Қадимги Бухоро—Самарқанд йўлининг чўли Маликдаги йирик чегара ва савдо бекатида бунёд этилган (ҳозирги Навоий шаҳри яқинида). Тахминан 1069—1070 йилларда қурилган бўлса керак. Унинг кўп қисми бузилиб кетган. Ўртадаги улкан пештоқ (бўй 18 м., эни 12 м.) Ўрта Осиёдаги энг қадимги пештоқдир.

Хожа Исо масжиди (XI аср охири — XII аср бошлари)

Сурхондарё вилояти Шеробод туманидаги архитектура ёдгорлиги. Туман марказидан 6 км. жанубий-шарқда X аср охирида XII бошларида яшаган Ислом дини арбоби Абу Исо шарафига бунёд этилган, дафн этилган жойи номаълум.

Шоҳи Зинда ансамбли (XI—XIV асрлар)

Самарқанддаги архитектура ёдгорлиги. Афросиёб тепалиги жанубида, қабристондаги мақбаралардан иборат. Уларнинг энг қадимийси Кусам ибн Аббос (Муҳаммад пайгамбарнинг амакиваччалари Аббоснинг ўғли, Самарқандга 676 йилда Ислом динини тарғиб қилиш учун араб истилочилари билан бирга келиб, шу ерда ўлдирилган ва дафн этилган) бўлиб, унинг атрофида мўътабар кишилар дафн қилинган, Табғоч Бўғро мадрасаси қад кўтарган. XIII асрда мўғуллар истилоси даврида Афросиёб вайрон бўлгач, халқ бу ерни тарк қилган. Амир Темур ва Улуғбек даврида бу ерда қурилиш ишларига аҳамият берилган. Археологик қазилардан аниқланишича, Афросиёбнинг қадимий қалъа девори ён бағрида қилинган зина XVIII асрда вайрон бўлган, кейинчалик 40 поғонали гиштин янги зина ва чортоқ қурилган, булар ҳозиргача сақланган. Шоҳи Зинда ансамблидаги иншоотларнинг кўпчилиги XIV асрга тааллуқли. Ансамблнинг бош дарвозаси жанубда кўчага қаратиб қурилган. Дарвозахонани Улуғбек ҳижрий 838 (милодий 1434—35) йилда ўғли Абдулазизга атаб қурдирган. Шимол томондан пештоқ ва чортоқда туташ кичик Мадраса ҳижрий 1228 (милодий 1812—13) йилда Самарқанд ҳокими томонидан қурдирилган. Катта зина олдида икки гумбазли мақбара Темур хонадонига мансуб Ўлжа ойим қабри устига қурилган. Зинадан иккинчи чортоқ ва даҳлизга чиқилади. Бу ерда 1375—76 йилларда Туғли Текин мақбараси қурилган. Иккинчи мақбара Амир Темурнинг синглиси Ширинбека оқа мақбарасидир. Унинг қаршисида Амир Темурнинг опаси *Туркан оқа мақбараси* мавжуд. Насаф (Қарши)лик уста Али қурган мақбара, шунингдек, Амир Темурнинг хотини Туман оқа қурдирган бир гуруҳ бинолар (масжид, хонақоҳ, мақбара, чортоқ) яқинида уста Муҳаммад Шайх ибн Ҳожибек Табризий томонидан 1405—06 йилларда қурилган *Туман оқа мақбараси* бор. 1398—99 йилларда уста Юсуф Шерозий ишлаган икки табақали қайрағоч эшикдан XVI асрда қурилган Жоме масжидга кирилади. Самарқандда ягона ва яхши сақланган, XI—XII асрларда қурилган минора ҳам диққатга сазовор. Миноранинг ичида мезанага олиб чиқа-

диган зина бор. XI асрнинг охирларида қурилган Қусам ибн Аббос мақбараси икки бино: гўрхона ва масжид (зиёратхона)дан иборат. Умуман, бир неча мақбара ва масжидлардан ташкил топган Шоҳи Зинда ансамбли XIV—XV асрлардаги меъморлик намунасидир. Ансамбль таркибидаги 20 дан ортиқ иншоот халқ санъатининг ноёб дурдонаси сифатида давлат муҳофазасига олинган.

Жарқўрғон минораси (XII аср боши)

Сурхондарё вилояти Жарқўрғон туманининг Минор қишлоғида сақланган архитектураси ёдгорлиги. Хуросон меъморчилиқ анъаналари асосида яратилган бу минора 8 қиррали пойдевор устига ярим айлана шаклида 16 қиррали қилиб қурилган. Минора тугалланмаган (ёки учи бузилиб кетган). Ҳозирги баландлиги 21,6 м. Пойдевор қирралари устанинг номи ва қурилган йили ёзилган (сарахслик меъмор Али ибн Муҳаммад 1108—1109 йилларда қурилган). Минора ҳозир яхши ҳолатда.

Вобкент минораси (XII аср)

Бухоронинг Вобкент қишлоғида бадавлат садр (мансабдор) Бурҳонуддин Абдулазиз II қурдирган (1196—1198 йиллар) архитектура ёдгорлиги. Рангдор, пишиқ ғиштлардан масжид ёнига қурилган минора. Ингичка ва бежирим бўлгани учун юқори қисми муаллақ тургандек туюлади. Пардозли ғиштчалари ва нақшлари унга ҳусн бағишлайди. Вобкент минораси Ўзбекистон миноралари орасида энг ихчам ва кўркем. Баландлиги 40,3 м., пастки диаметри 6,19 м., юқори қисмининг диаметри 2,81 м.

Султон Тақаш мақбараси (XII аср)

Туркменистон Республикаси Тошовуз вилоятининг Кўҳна Урганч посёлкасидаги архитектура ёдгорлиги. Хоразмшоҳ Тақаш ҳукмронлик қилган 1172—1200 йилларда қурдирилган. Мақбаранинг устун, эшик, меҳроб

қолдиқлари ёғоч ўймакорлиги юксак санъати билан ижро этилганлигини кўрсатади. Бинонинг ташқи қиёфаси Озарбайжон ва Эронда қурилган биноларга ўхшайди.

Султон Санжар мақбараси (XII аср)

Туркменистоннинг Марв шаҳридаги архитектура обидаларидан, Салжуқийлар султони Санжар ўзи учун қурдирган ва дафн этилган (1157 йил). Қурган меъмор Муҳаммад ибн Отсиз ас-Сарахсий. Асосий девори қалинлиги (5 м.), баландлиги (15 м.). Залнинг умумий баландлиги (36 м.). Мақбарага турли урушларда путур етказилган. Лекин улуғворлиги билан ҳозир ҳам кишини мафтун қилади.

Фахруддин Розий мақбараси (XII аср)

Кўҳна Урганч (Туркменистоннинг Тошовуз вилояти) архитектураси ёдгорлиги. Фахруддин Розий деган олим (12 аср) аслида Ҳиротда дафн этилган, лекин мазкур мақбара Хоразм ҳукмронларидан Отсиз (1128—1156) ёки Эларслон (1156—1172) учун қурилган бўлиши керак. Фасад нафис безатилган (ғишт хомлигида ўйиб нақшланган, сўнгра қиздирилган). Ўйиб жозибадор ишланган нақш кулолларни катта маҳоратидан дарак беради.

Бохарзий мақбараси (XIII аср)

Шайх Сайфуддин Бохарзий қабри устига Бухорода қурилган мақбара. Кейинроқ XIV асрда мақбара ёнига баланд пештоқли катта зиёратхона қурилган. Қабр устида ўймакор ёғоч парчаларидан териб ясалган ҳотамкорий сағана бўлган.

Шайх Ҳасан Саброний мақбараси (XII аср—XIV аср бошлари)

Хоразм вилояти Шовот туманидаги архитектура ёдгорлиги. Шайх Ҳасан Саброний XII асрларда яшаган.

Бино XIV аср бошларида қурилган. Ҳозир вайрона ҳолда (гумбази 1937 йили қулаб тушган).

Қутлуғ Темур мақбараси (XIV аср)

Кўҳна Урганчдаги архитектура ёдгорлиги. Султон Такаш мақбараси яқинида тахминан 1321—1336 йилларда бунёд этилган. Ўрта Шарқдаги энг баланд миноралардан (баландлиги 62 м.), пишиқ гиштдан қурилган, юқорига қараб ингичкалашиб боради. Қуйи қисмида куфий ёзувида Қутлуғ Темур ва Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг номи ёзилган. Жоме масжид томи орқали эшикдан айланма зинапоялардан юқорига чиқилган.

Минораи Калон (Катта минора) (XIII аср)

Бухородаги Арслонхон фармони билан 1127 йил қурилган архитектура ёдгорлиги. Муҳандис ва меъмор Бақо яратган. Унинг ўрни аввал ҳам минора бўлган. У қулаб тушган. Минора пойдевори тошдан терилган. Баландлиги 50 м., асосининг диаметри 9 м. Минора ичидаги айланма зина орқали унинг тепасига чиқиш мумкин. Безаклар орасида тарихий ва диний мазмундаги куфий ёзувлар учрайди.

Ҳирот жоме масжиди (XIII—XIX аср бошлари)

Машҳур архитектура ёдгорлиги (Ҳирот). Масжид майдони 95x77 м. Зилзиладан қаттиқ шикаслангандан кейин, temuрийлар даврида 1498—1500 йилларда таъмирланган. Миноранинг ғарбий қисми ўзгартирилиб, бош айвоннинг икки томонида минора қурилган, деворлари сирланган. 1936—1944 йилларда бинонинг дастлабки қиёфаси анча ўзгартирилди. Temuрийлар даври меъморлик санъати безакларини ўзида сақлагани билан ҳам муҳимдир.

Шайх Зайнуддин бобо мақбараси (XIII—XIV асрлар)

Тошкентдаги архитектура ёдгорлиги. Баландлиги 20,7 метр, ҳамма томонидан пештоқли. Мақбара марказида Шайх Зайнуддин қабри (сағанаси), бурчакларида бошқа шахслар қабрлари бор.

Шайх Мухтор мақбараси (XIV аср)

Хоразм вилояти Янгиариқ туман архитектура ёдгорлиги. Шайх Мухтор Валий (вафоти 1287) қабрига қурилган. Унда шайхнинг хотини ва яқин кишиларига ҳам мақбаралар қурилган. Тўрт эшикдан бирида уни ишлаган устанинг номи ёзилган (Усто Зайнуддин ибн Одина Муҳаммад), XIV—XVII асрлар мобайнида мақбара бир неча марта таъмир қилинган.

Дор ут-тиловат (Тиловат уйи, Куръон ўқийдиган жой, XIV аср)

Шаҳрисабзнинг жанубий-шарқида Доруссиёдат ва бир гуруҳ иншоотлар билан бирга катта архитектура ансамблини ташкил этган. Мадраса қулай бошлаган. Ҳозир комплексдан учта ёдгорлик сақланиб қолган:

1) Амир Темур томонидан отаси Тарағайнинг пири шайх Шамсуддин Кулол мазори (1370 йил) устига шаҳар жомеъ масжиди ёнига қурдирилган мақбара.

2) Отаси Тарағай мазори қолдиғини Шаҳрисабзга кўчиртириб, пирини оёқ томонига қўйдириб, гумбаз мақбара қурдирган.

3) Улуғбек жомеъ масжиди Кўкгумбаз (1435—1436 йиллари қурдирган).

Дор ус-сиёдат (Сайидлик, раҳбарлик уйи, XIV аср)

Шаҳрисабзнинг жанубий-шарқида Амир Темур бино қилдирилган мақбара комплекси. Дор ут-тиловат билан бир ансамблни ташкил қилган. Дор ус-сиёдатдан Жаҳонгир (ҳазрати имом) мақбараси ва жанубий-шарқида ер остидаги гўрхона сақлаб қолинган. Темурнинг

тўнғич ўғли Жаҳонгир вафотидан сўнг (1376) Дор уттиловат комплекси ёнида ўзи ва авлоди учун улкан мақбара қуришни буюради. Комплексининг чап томонида Жаҳонгир, ўнг томонида Темур авлодлари учун қурилган мақбара бўлган. Бино меъморлиги улугвор ва гўзал бўлган. 1404 йили бу бинони кўрган Испания элчиси Клавихо бинонинг ҳашаматли ва гўзаллигини, олдида катта хиёбон бўлганини қайд этади.

Чашмаи Айюб мақбараси (XIV аср)

Бухородаги архитектура ёдгорлиги. Халқ орасида Минораи Калон (1127) ва Намозгоҳ масжиди (1119) билан бир даврда Арслонхон томонидан қурилган деган ривоятлар бор. Лекин мақбара темурийлар даврида қурилган. У гўрхона, қўш гумбаз, пештоқ ва кичик гумбаз билан қопланган. Гўрхона деворида унинг Амир Темур фармойиши билан 1379 йили қурилгани ёзилган. Мақбара остида қудуқ бўлгани учун Чашмаи Айюб (Аюб пайғамбар қудуғи) номини олган.

Оқсарой (XIV аср)

Шаҳрисабздаги улкан архитектура ёдгорлиги, 1385—1400 йилларда Амир Темур қурдирган. Меъмор Муҳаммад Юсуф. Оқсаройдан бизгача улкан пештоқнинг икки чеккаси ва саройнинг бир қисмигина етиб келган. У ҳозирги ҳолатда ҳам салобатли ва гўзал (38 м.).

Рангларни ой ёруғида жиловланиб-оқариб кўринишидан бино Оқсарой деб номланган, ёзувлар орасида бинога ишланган безакларнинг вақти битилган (16.X—1395—5.X.1396). Оқсарой турар жой ва жамоат биноси сифатида қурилиб, хоналар улкан ҳовли атрофида жойлашган. Саройнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири том тепасига ишланган ҳовуз бўлган.

Ҳовузга сув Тахтақорача давонидан қўрғошин қувурлар орқали келиб, ундан шаршара ҳосил қилиб пастга тушган. Ҳозир Оқсаройнинг пештоқ деворлари таъмир қилиниб, давлат муҳофазасига олинган.

Саъид Алоуддин мақбараси (XIV аср)

Хивадаги Ичан қалъадаги қадимий архитектура ёдгорлиги, Сўфий Амир Кулол Нақшбандий томонидан устози Шайх Саъид Алоуддин қабри устига қурилган. Асрлар мобайнида мақбара атрофида турли қабрлар ишлангани натижасида кўмилиб кетган. Археологик текширишлар натижасида ёдгорликни дастлабки кўриниши аниқланди. Мақбара пештоқли, квадрат шаклда иккита хона (зиёратхона ва гўрхона)дан иборат. Сағаналарнинг бирига Саъид Алоуддин (вафоти санаси 1303 йил 18 март) ёзилган. Мақбара 1825 йили меъмор Ҳиббикулихожа томонидан таъмир этилган. Кейинги таъмирлаш ва археологик ишлари 1957 йилда тугалланган.

Бибихоним масжиди (1399—1404)

Марказий Осиё меъморчилиқ санъатининг ажойиб классик намунаси, маҳобатли архитектура иншооти. Амир Темури Ҳиндистонни забт этиш шарафига қурилган (халқ орасида Амир Темурнинг хотини Бибихоним номи билан машҳур). Қурган усталарнинг номи номаълум. Бу Ўрта Осиёда энг йирик жомеъ масжид бўлиб, ҳовлисининг саҳни 63,8x76,0 м, тўрт томондан равоқ ва пештоқлар билан ўралган. Масжиднинг умумий саҳни 167x109 м, бурчакларида баланд минора бўлган. Масжид зилзилалар натижасида аста секин емирилиб вайрон бўлган. Фақат шимолий-ғарбий миноранинг пастки қисмигина сақланиб қолган. Ҳозир масжид бир-бири билан боғланмаган архитектура бўлақларидан иборат: ҳовлининг тўрида меҳробли ва баланд пештоқли бино, икки ёнида унинг кичик нусхаси, пойида масжиднинг икки бўлинган пештоқи ва шимолий-ғарбида алоҳида сақланиб қолган минора. Илгари пешайвонлар бўлиб, улар тепасида 400 гумбаз, пешайвонларни бир-бири билан 480 мармар устунлар бирлаштирган.

Амир Темур мақбараси (Гўри Амир, XIV аср охири — XV аср бошлари)

Самарқанддаги ноёб архитектура ёдгорлиги. Амир Темур набираси Муҳаммад Султон 1403 йил фожиали ҳалок бўлгач, унинг хотирасига мақбара қуриш ҳақида фармон берди. Мақбара деворларидаги турли-туман нишонлар орасида бинони қурган уста Муҳаммад ибн Маҳмуд Исфаҳонийнинг номи ёзилган. Мақбарани ташқи кўринишини ишлашда гумбазга катта эътибор берилган, Гумбаз 64 қовурғали бўлиб, усти сир берилган зангори рангли кошинлар билан қопланган. Мақбара ичининг баландлиги ва безаклари бойлиги кишини ҳайратга солади. Мақбарага Амир Темур қабри, унинг икки набираси (Муҳаммад Султон ва Улуғбек), икки ўғли (Шоҳрух ва Мироншоҳ) ва бошқаларнинг қабри қўйилган бўлиб, ўйиб ясалган мрамор панжара билан ўралган. Бу мақбара дунёдаги энг машҳур архитектура дурдоналаридан ҳисобланади.

Аҳмад Яссавий мақбараси (XIV—XV асрлар)

Буюк мутасаввиф шоир Кул Хожа Аҳмад Яссавий қабрига Амир Темур томонидан Туркистонда (Ясси) қурдирилган машҳур меъморлик ёдгорликларидан бири. Олтин Ўрдага қарши урушлар даврида Аҳмад Яссавий қабрини зиёрат қилган Амир Темур, унинг қабри устига муҳташам мақбара қурдиришга буйруқ бериб, катта маблағ ажратган. Минора ичида бир неча хоналар бўлиб, марказий қисмида қозонли хона жойлашган. Бунда қирқ қулоқли қозон бўлган. Ёдгорлик ўз замонасининг машҳур меъморчилик асари бўлиши билан бирга, катта муҳандислик иншооти ҳамдир.

Абдидарун мақбараси (XVI аср ярми)

Самарқанд шаҳрида дарун (ичкари)даги квадрат ҳовли атрофида турли вақтларда қурилган архитектура ёдгорлиги. Шимолида зиёрат учун ҳужралар қурилган. Ғарбида (XIX аср) нақшдор ёзги масжид, жанубида ансамблнинг марказий йирик биноси ва қўшгумбазли

мақбаралар хилидаги бир неча сағаналар жойлашган. Бу ерда IX асрда ўтган дин олими Абдулмазиддин қабри устига қурилган гумбазли гўрхона бор (XIII аср).

Бибихоним мадрасаси (XIV аср охири—XV аср боши)

Амир Темурнинг катта хотини Сарой Мулукхоним (саройдаги номи Бибихоним) қурдирган улкан ва маҳобатли бино, Мадраса XVI аср охирида Бухоро амири Абдуллахон II томонидан бузиб ташланган. Ундан Бибихоним масжидининг рўпараси (ҳозирги тўқимачилик фабрикаси) ёнидаги кичик мақбарагина сақланиб қолган. Мақбара даҳмасида тош тобутда 60—70 ёшлардаги аёлнинг мўмиёланган жасади бу ерда Бибихоним дафн қилинганлигини тасдиқлайди. Жасадни мўмиёлаб, тош тобутга қўйиш Ўрта Осиёдаги дафн расм-русмларида учраган биринчи ҳодиса.

Улуғбек мадрасаси (1417 йил)

Бухорода Улуғбек қурдирган архитектура ёдгорлиги. Бу мадрасанинг қурилишига исфаҳонлик меъмор уста Тоҳир ўғли Исмоил раҳбарлик қилган. У Абдуллахон II даврида (1586 йил) қайта қурилган.

Мадраса тўғри тўрт бурчак шаклда, олд эшиги серҳашам пештоқли, киравериш — йўлак (миёнхона), унинг бир томони дарсхона, иккинчи томони масжид. Айвон устунлари зарҳалланган бўлиб, Масжиди Калон устунларига ўхшаш. Эшикларига пайғамбарнинг «Билим олиш ҳар бир эркак ва хотин мусулмонга фарз дир» деган сўзлари ёзиб қўйилган. Мадраса тез-тез таъмир қилиб турилгани учун яхши сақланган.

Улуғбек мадрасаси (1417—1420)

Самарқанддаги архитектура ёдгорлиги Регистон ансамблининг муҳим қисми. Бош фасади Регистон майдонига қаратиб қурилган. Бино икки қаватли, тўрт бурчак (81x56 м.). Олд томонида улкан пештоқ, тўрт томонида тўрт минора бор. Ҳовли икки қават жойлашган 50 ҳуж-

радан иборат. Бинонинг тўрт томонида тўрт дарсхона бор. Масжид шимолдан жанубга чўзиқ. Улуғбек қурдирган Бухоро ва Фиждувон мадрасаларидан анча катта.

Улуғбек мадрасаси (1432—1433)

Бухоро вилояти Фиждувон шаҳридаги архитектура ёдгорлиги. Буни ҳам Улуғбек қурдирган. Самарқанд ва Бухорода қурилган мадрасаларга нисбатан кичик ва соддароқ қурилган, бир қаватли пештоқдан даҳлизга, ундан масжид ва дарсхонага кирилади. Ҳовлининг икки ёнида бештадан ҳужра бор. Мадраса 1583 йил таъмир этилган.

Ишратхона (XV аср)

Самарқанд архитектура ёдгорлиги ишратхона эмас, ашарат хона (яъни арабча ўнта хона) деган фикр ҳам бор. Мақбара 1464 йилги Султон Абу Саъиднинг хотини Ҳабиба Султонбека томонидан бевақт вафот этган қизи Соҳиб Давлатбека шарафига қурилган. Вақт ўтиши билан бино шикастланган, гумбазнинг юқори қисми ва ён томонлари қулаб тушган, кошинларнинг кўп қисми тушиб кетган. 1903 йили зилзилада гумбаз томони қулаган. Ишратхона Шарқ маъморчилигининг янги услубда бунёд этилган биноларидандир.

Улуғбек расадхонаси (XV аср)

Самарқанддаги XV аср меъморлигининг нодир намуналаридан бири. Улуғбек фармони билан 1428—1429 йили Кўҳак (Чўпонота) тепалигида, Обираҳмат ариғи бўйида бунёд этилган. Расадхона цилиндр шаклида уч қаватли, баландлиги 30,4 м. дан иборат улкан бино.

Расадхона ўрта асрларда асбоб-ускунаси жиҳатдан ҳам беқиёс бўлган. Шарқ астрономиясида муҳим аҳамиятга эга бўлган Улуғбек асари «Зижи Кўрагоний» шу ерда ёзилган. Расадхона қурилишида замонасининг машҳур астроном, математик, меъморлари жалб қилинган: Қозизода Румий, Коший Фиёсуддин ал-Чустий, Али

Қушчи кабилар, Улуғбек ўлдирилгандан кейин (1449 йил) расадхона вайрон қилинган. XVI асрга келиб бутунлай вайрон бўлган.

Кўк гумбаз (XV аср)

Шаҳрисабздаги архитектура ёдгорлиги, масжид. Мирзо Улуғбек отаси Шохрух Мирзонинг номидан қурдирган (1435—1436). Гумбазнинг кошинлари кўк рангда бўлгани учун, Кўк гумбаз деб аталган. Аммо бу гумбаз, пештоқининг ўнг ва чап томондаги устунлари, айвончалари бизгача тўла етиб келмаган.

Шайх Хованд Тоҳур (Шайхонтавур) (XV аср)

Тошкентдаги архитектура ёдгорлиги. Ҳозиргача сақланган учта мақбарадан иборат комплекс. Юнусхон мақбараси (XV аср) муҳим ёдгорлик бўлиб, пештоқнинг юқори қисми ва гумбаз вайрон бўлган. Қалдирғочбий мақбараси ва ёнма-ён икки кичик бинодан иборат Шайх Хованд Тоҳур мақбараси (XIX аср).

Бобир уйи ва унинг атрофидаги обидалар (XV аср)

Ўшда Сулаймон тоғида Бобир қурдирган уй, унинг атрофидаги масжид, мадраса ва зиёратгоҳлар. Бобир уйи 1989 йили халқ маблағи ва ҳашар йўли билан қайтадан тикланган.

Бобир уйининг арки ёнида 700 йиллик тарихга эга мадраса бор. Ҳозир тарих музейи. Бобир уйининг пойида, жанубий-ғарб томонида Сулаймон пайғамбарнинг жияни Асоф ибн Бурқийонинг қabri бўлиб, унинг олдида «Масжиди жузъа» жомеси бор.

Ҳозир бу Ўш педагогика институтига омор қилиб берилган. «Масжиди жузъа»нинг шимолий-ғарбий томонидан «Маккаи ажаб» деган масжид бўлиб, ҳозир унинг беш-ўнта дарахти қолган, холос.

Оқсарой (XV аср)

Самарқанднинг архитектура ёдгорликларидан, те-мурийларнинг сўнги даҳмаси. Темурийлар жасади қўйилган Ишратхона ва Амир Темур мақбарасида кейинги амирзодалар учун жой бўлмаганлиги туфайли Оқсарой қўшимча даҳма сифатида Абу Саъид (1449—1469), Султон Аҳмад Мирзо (1469—1494) ҳукмронлиги даврида қурилган. Бинонинг ташқи архитектураси ниҳоясига етказилмаган, асосий зал гумбазнинг ташқи беағи тугалланмаган. Шунга қарамай Оқсарой те-мурийлар даври архитектурасининг ноёб намунаси-дир.

Бароқхон мадрасаси (XV аср охири—XVI аср бошлари)

Тошкентда шайбоний хонлардан Бароқхон (Наврўз Аҳмадхон, вафоти 1556 йил) томонидан қурилган мадраса. Ҳовли атрофида ҳужралар ва ички тарафида пештоқ бўлиб, мадрасанинг ғарбий қисми бир мунча олдинга чиққан. Кичик мақбарада Бароқхон қабри бор. Бароқхон мадрасаси нақшларнинг гўзаллиги, қурилиш услуби жиҳатидан Самарқанднинг энг эски ёдгорликлари (XV аср иккинчи ярмида Оқсарой ва Ишратхона)га яқинлашади. 1946, 1949, 1951, 1957 йиллари таъмир ишлари олиб борилган.

Бароқхон мадрасасида ҳозир Ўзбекистон мусулмонларининг диний идораси жойлашган.

Масжиди Калон (XV—XVI аср)

Бухородаги архитектура ёдгорлиги. Минораи Калон ёнида, XV асрдан қурила бошлаган. Улуғбек даври меъморлиги анъаналари бўйича қурилган. Марказий Осиёдаги энг йирик масжидлардан бири бўлиб, унга 1200 одам сиққан. Масжиди калоннинг 208 та устони 288 та гумбазчани кўтариб туради.

Темур минораси (XV—XVI асрлар)

Челябинск вилояти, Троицк шаҳар яқинидаги архитектура ёдгорлиги. Халқ орасида Темурланг минора-

си, Кесен мақбараси номи билан машҳур. Сайёҳ П.С.Паллас 1770 йил берган маълумотларга кўра, минора атрофида хоналар бўлган, бизгача фақат миноранинг ўзи етиб келган. Кесен кўли бўйида, тепаликда пишиқ гишдан қурилган, баландлиги 15 метрга яқин. Халқ орасида бу ерга Амур Темурнинг қизи дафн этилган деган ривоят ҳам бор. 1889 йилда ўтказилган археология қизишмалар пайтида аёл кишининг суяклари топилган. Қулоғида марварид кўзли олтин исирға, кўлида фируза кўзли узуклар бўлган.

Занги Ота ансамбли (XV—XX аср)

Тошкент вилояти Зангиота қишлоғидаги мақбара ва бошқа бинолардан иборат архитектура ёдгорлиги. Гумбазли дарвозахона орқасида иккита пастак минора, уларнинг жанубий-ғарбида XX аср бошларида қурилган шийпон ва минора бор. Унинг жанубий-ғарбида гумбазли, пешайвонли масжид, қолган уч томонида уч қаватли ҳужралар бор. Зангиота мақбараси ҳовлининг жанубида. У пештоқли айвон, зиёратхона ва қабрхоналардан иборат. Инқилобга қадар Занги ота ва хотини Анбар биби мазорлари жуда катта зиёратгоҳ бўлган, мустақилликдан кейин яна муқаддас зиёратгоҳга айлантирилди.

Мир Араб мадрасаси (XVI аср)

Бухородаги архитектура ёдгорлиги. Яманлик шайх Абдуллоҳ томонидан Бухоро хони Убайдуллоҳхон (1533—1539) инъом қилган маблағ ҳисобига 1530—1536 йилларда қурилган. Мадраса Ўрта Осиё диний мактаблари қурилишига хос анъанавий схемада қурилган. Ҳовлиси икки қаватли ҳужралар билан ўралган. Пештоқли супалар ҳовли ҳуснини очиб туради. Гумбазли даҳлизнинг ён томонларида катта даҳлизлар бор. Жануб томонидаги хона масжид учун мўлжалланган. Ҳовли бурчакларидаги ҳужраларга кириладиган равоқли эшиклар, қиррали ва оддий токчалар, мураккаб гумбазлар мадраса архитектурасини мукамаллаштирилган. Ҳужралар, хоналар ва мақбара ўймакор ганж, сиркор пар-

чинлар билан безатилган. Ҳозир бу бинода Ўзбекистон мусулмонлари идораси ўрта диний билим юрти жойлашган.

Кўкалдош мадрасаси (Тошкент, XVI аср)

Тошкентнинг Чорсу майдонидаги архитектура ёдгорлиги. Тошкент ҳокимининг вазири Кўкалдош қурдирган. XVII аср бошлари мадраса ташландиқ ҳолга келиб, карвонсаройга айлантирилган. 1830—1831 йиллари иккинчи қавати бузилиб, Бекларбеги мадрасасига ишлатилган. Масжид ва дарсхона гумбазлари ҳам худди шу вақтда бузилган. 1902—1903 йиллари шаҳар аҳолисидан йиғилган маблағ ҳисобига бинонинг юқори қисмлари қайта тикланган. Бироқ, асосий пештоқ ва гумбази тузатилмай қолган. Дарвозадан киришда чапда масжид, ўнгда дарсхона жойлашган. Мадрасани қайта-қайта тузатиш ва ундан турли мақсадларда фойдаланиш натижасида бино ичининг дастлабги ҳолати йўқолиб кетган. Ҳозир Кўкалдош мадрасасида Ўзбекистон мусулмонлари ўрта билим юрт ва «Ҳидоят» журналининг таҳририяти жойлашган.

Кўкалдош мадрасаси (XVI аср)

Бухородаги Лабиҳовуз ансамблиги кирувчи архитектура ёдгорликларидан. Бухоро амирининг вазири Қулбобо Кўкалдош 1568—1569 йиллари қурдирган икки қаватли бино. Мадраса очиқ майдонда, тўғри тўртбurchак шаклида қурилган. Мадраса ҳовлисига бир неча хонадан ўтиб кирилади. Хоналарнинг гумбазлари пишиқ гиштдан ишланган ва чиройли безатилган. Унда 140 та хужра бор. Ҳар бир равоқдан алоҳида хужрага кирилади. Мадраса ўзбек классик меъморлигида қадимий анъаналарни ўзида яхши акс эттирган.

Мулла Мир Ҳаким хонақоҳи (XVI аср)

Ромитандаги архитектура ёдгорлиги. Шайхулислом Амир Ҳусайн Мулла Мир шарафига қурилган. Унинг

исми ва ўлган 1587 йили ёдгорликнинг бош пештоқи олдидаги қабр тошига ўйиб қўйилган. Бино ўртасида зал (жамоатхона) бор. Бино бурчакларидаги 2 ва 3 қаватли хонақоҳда яшовчилар ва зиёратчилар учун хужралар бор.

Хожа Зайнуддин хонақоҳи (масжиди) (XVI аср 2-ярми)

Бухородаги архитектура ёдгорликларидан. Масжиди Калоннинг ғарбида. Бино хужралари бор, ғарбий равоқда Хожа Зайнуддин деган шахснинг қабри 1555 йили қурилган. Архитектура шакли ва декоратив безаклари билан Масжиди Калонга яқин туради.

Баланд масжид (XVI аср)

Бухородаги архитектура ёдгорликларидан. Куб шаҳрида пишиқ гиштдан қурилган қалин деворли масжид. У харсанг тошлар устига қурилган. Ички деворлари пастига чиройли изоралар қопланган. Гиштчалар атрофига нозик ўсимликсимон шакллар жойлашган, устидан олтин сув юритилган. Баланд масжид безакларининг зарлари тўкилиб, нақшлари кўчиб, қорайиб қолганига қарамай, у ажойиб таассурот қолдиради. 1949—1951 йиллари таъмир қилинган.

Модарихон мадрасаси (1566—1567)

Бухородаги архитектура ёдгорлиги, Абдуллоҳхон мадрасаси қаршисида бўлиб, ҳар иккиси қўш мадраса деб аталади. Шайбонийлар хони Абдуллоҳхон II (1557—1598) ўз онаси шарафига қурдирган (шунинг учун номи Модари хон — Хоннинг онаси). Бош фасад катта пештоқ, икки қаватли айвон ва буржлар билан безалган. Мадраса ўртаси тўртбурчак ҳовли, атрофида айвонли хужралар бор. Бино бурчакларида дарсхоналар қилинган.

Абдуллоҳхон мадрасаси (1588—1590)

Бухородаги Қўш мадраса архитектура ансамблининг шимолий қисмида жойлашган бино. Модарихон мад-

расаси қаршисида бўлгани учун, ҳар иккиси Қўш мадраса деб аталади. Уни шайбонийлардан Абдуллоҳхон II (1557—1598) 1588—1590 йиллари қурдирган. Ҳовли атрофини икки ошёнли хужралар ўраб туради, ҳар икки томонидан баланд пештоқ жойлашган. Дарвозадан ўтиб, икки ёқдаги катта хоналар — дарсхона ва масжидга кирилади. Мадрасани қуришда мураккаб гумбаз ва безаклар қўлланилган.

Лабиҳовуз ансамбли (XVI—XVII аср)

Бухородаги архитектура ёдгорлиги. Унинг ўрни дастлаб савдо маркази бўлиб, бу жойнинг шимол томони-га Кўкалдош мадрасаси (1568—1569), ғарбига Девонбеги хонақоҳи (1620) қурилган. Хонақоҳнинг рўпарасидан катта ҳовуз қазилиб, атрофига харсанг тошлардан зинапоялар қилинган. Майдоннинг шарқи томонига Девонбеги мадрасаси (1623) қурилиши билан Лабиҳовуз тўла шаклланди. Ҳовузнинг ансамблини бирлаштирувчи объект сифатида қурилиши Марказий Осиё бinoкорлигининг ютуғидир. Ҳовуз атрофи чинорлар билан ўралган, замонавий чойхона, ошхоналар қурилган. Ҳовузнинг эни 36 м. бўйи 45,5 чуқурлиги 5 м. бўлган.

Тиллакор мадрасаси (1646—1647)

Самарқанддаги архитектура ёдгорлиги. Регистон ансамблида энг кейин қурилган бино. Улуғбек даврида қурилган Мирзойи карвонсаройи ўрнига 1646—1647 йилларда Самарқанд ҳокими Ялангтўшбий Баҳодир фармонига асосан мадраса ва жомеъ масжидга мўлжаллаб қурилган. Ансамблдаги Улуғбек мадрасаси ва Шердор мадрасаси билан мувозанатлаштириб бунёд этилган. Ҳовлининг ғарбидаги масжидга ғарбий пештоқ орқали кирилади. Масжид хонаси икки ёнидаги равоқли гумбазлар галарейси туфайли кенг кўринади. Хона ўз вақтида зарҳал нақшлар билан безатилган (аслида Кичик мадраса бўлган бино, шу сабабдан кейинчалик Тиллакор мадраса номини олган). Асосий пештоқ XIX аср бошларидаги зилзилада қулаб тушиб, бино анча шикаст-

ланган. 1895 йилдаги таъмир пайтида зарҳал нақшлар оддий бўёқлар билан бўялгани сабабли, кўпгина безаклар ўзининг олдинги жозибадорлигини йўқотган. Урушдан кейин мадраса анча жиддий таъмир этилди.

Хожа Илм Кон хонақаси (XVI—XVII аср)

Шаҳрисабз туманидаги архитектура ёдгорлиги. Қишлоқ қабристонида, Хожа Абдулбоқи шайхнинг даҳмаси (мармар билан қопланган, тош ўймакорлиги билан нафис безатилган) ва бошқа бинолардан иборат комплекс.

Чорбакр (XVI—XIX аср)

Бухородаги архитектура ёдгорликларидан. Бухородан 6 км ғарбда, Сумитон қишлоғидаги қабристонда Чорбакрнинг пайдо бўлиши Жўйбор хожаларидан Абу Бакр Саъд (вафоти 970 й.) номи билан боғлиқ. Дастлаб 1559 йили унинг невараси Муҳаммад Ислоннинг авлодлари қабристони этагида Абдуллоҳхон II томонидан хонақоҳ, масжид ва мадрасадан иборат бинолардан қурила бошлаган. XIX асргача яна қўшимча бинолар қурилиб, комплекс пайдо бўлган, 1900 йили минора бунёд этилган масжид майдон саҳнининг тўрида.

Бобир мақбараси (XVII аср)

Бобирнинг эвараси Жаҳонгиршоҳ (Жалолуддин Акбаршоҳнинг ўғли) томонидан 1607 йили бобоси Заҳируддин Муҳаммад Бобир қабрига қурилган сағана ва қабр тоши. Кобулдаги «Боғи Бобир» боғида. Кейинчалик сағанага уч томони ёпиқ шийпон қурилган. Қабр тошининг бир томонига Бобир шаънига айтилган мадҳиялар, иккинчи томонига Жаҳонгирнинг номидан ўрнатилганлиги ёзиб қўйилган.

Тожмаҳал (XVII аср)

Ҳиндистоннинг Агра шаҳри яқинида, Жанна дарёси бўйидаги архитектура ёдгорлиги. Бобирийлардан сул-

тон Шоҳ Жаҳон ва унинг хотини Мумтоз Маҳал (лақаби, «Саройда беқиёс» маъносида, асл исми Аржуманд Бону бегим) мақбараси. Султон сеvimли хотини васиятига мувофиқ (у 1630 йили вафот этган) бунёд эттирган. Бино қурилишида Марказий Осиё, Эрон, Жанубий Оврупо меъморлигининг ютуқларидан фойдаланилган. Турк меъмори Устод Муҳаммад Исахон афанди бошчилигида 1632—1650 йилларда қурилган. Оқ мрамрдан, беш гумбазли, деворлар қимматбахорангли тошлардан (ҳақиқ, марварид, садаф, қаҳрабо, зумрад, ёқут, фил, суяги ва бошқалар) мозаика билан безатиб ишланган. Сағана қўйилган хона катта гумбаз билан қопланган бош бино бўлиб, 104x104x7 м. супа устида жойлашган. Сағананинг Шри Ланка қора мрамридан ишланган. Деворларида бино бунёдкорлари исмлари, улар орасида самарқандлик Уста Муҳаммад Шариф, бухоролик Уста Ота Муҳаммадлар бор. Бино хиёбонлар ва катта боғ билан қуршалган.

Хожамбердибий мақбараси (1688)

Хивадаги архитектура ёдгорлиги, дастлаб 1688 йили хужралари билан қурилган. Аллоҳқулихон мадрасаси бунёд этилгач, у қайта қурилиб, икки ҳовлили қилинган (шундан сўнг шакли хуржунга ўхшаганидан Хуржун мадраса деб атала бошлаган).

Хожа Муҳаррам мадрасаси (1839)

Хивадаги архитектура ёдгорлиги, Паҳлавон Маҳмуд мақбараси ёнида. Ҳовли атрофида хужралар гумбазлар билан ёпилган.

Хожа Аҳрор мақбара комплекси

Самарқанд тумани Улуғбек қишлоғи архитектура ёдгорлиги, Хожа Аҳрор қабри яқинида. Турли даврларда бино барпо этилган мадраса (Нодир Девонбеги мадрасаси), масжид ва минора (XIX аср — XX аср бошлари), атрофи чинорлар билан ўралган ҳовуз.

Хожа Аламбардор мақбараси

Тошкентдаги архитектура ёдгорлиги, Камолон қабристониди, Исломи дини арбобларидан Хожа Аламбардор номи билан танилган кишининг мақбараси. Мақбара бир неча марта қурилган, ҳозиргиси XIX асрда тикланган. Яқинида ер ости йўли чиллахонаси бор, унга зинопоядан тушилади.

Ичан қалъа архитектура кўриқхонаси (Хива «Ичан қалъа» тарих архитектура кўриқхона музейи)

Аллоҳқулихоннинг Тош ҳовли саройи (собик хон саройи), Матпанабой мадрасаси, Қутлимурод Иноқ мадрасаси, Паҳлавон Маҳмуд ва Саъид Алоуддин мақбарасида, хонлик зиндони Кўҳна арқда жойлашган музей.

Тошҳовли

Хивадаги архитектура ёдгорлиги, Собик хонлар саройи. Хива хони Муҳаммад ўғли Аллоҳқулихон фармони билан Абдуллоҳ Жиян ва Муҳаммад Ёқуббой ибн Меҳтар бошчилигида 1830—38 йилларда қурилган. Тошҳовли Хоразм меъморлиги ва наққошлигининг нодир намуналаридан биридир.

Шердор мадрасаси (XVII аср)

Самарқанддаги архитектура ёдгорлиги, Регистон ансамбли таркибида Мирзо Улуғбек хонақоси ўрнида Самарқанд ҳокими Ялангўш Баҳодир томонидан 1619—1936 йиллари қурдирилган. Улуғбек мадрасаси рўпарасида бир ўқ чизиги бўйлаб жойлашган.

Ўрта Осиё меъморчилигида кўп учрайдиган «қўш» услубида қурилган. Бино тархи тўғри тўртбурчак, икки қаватли. Ўртада катта ҳовли, атрофида хужралар жойлашган. Пештоқ равоғи тепасидаги қизғиш-зарҳал шер оқ оҳуни қувмоқда. Шу шер номи билан мадраса аталган. Пештоқнинг узунлиги 12,5, икки ёнида 31 м. минора-гулдаста ўрнатилган. Мадраса пештоқига Ялангўш

Баҳодирни улуғловчи шеър битилган, ундан бир оз чеккароқда қора заминли кошинга «Меъмор Абдужаббор» деган сўз ёзилган. Шердор мадрасаси ноёб архитектура ёдгорлиги ҳисобланади ва давлат томонидан муҳофаза этилади.

Араб Муҳаммадхон мадрасаси (XVII аср)

Хиванинг Ичан қалъасидаги бино (1616 йил.). Тор жойда қурилгани учун тўрт бурчак эмас, дарсхона бурчакда бўлмай, бостирма устида. Хоналар балхий гумбаз билан ёпилган. Унинг ёнида шу ном билан Аллоҳқулихон даврида (1838) пишиқ фишдан янги мадраса қурилган.

Иброҳим Ота мақбараси (XVII аср)

Тошкентнинг Иброҳим ота (ривоятларга кўра Хожа Аҳмад Яссавийнинг отаси) қабристонидagi мақбара, архитектура ёдгорлиги. Бўйи (гумбази билан) 10 м. Олд томонда равоқли пештоқ, ичида тўрт томонда тўрт равоқ, чиллахона, меҳроб ҳам бор. Мақбара оддий, лекин мустаҳкам қурилган.

Абдулазизхон мадрасаси (1652)

Бухоро архитектура ёдгорликларидан, 1652 йили меъмор Мимхоқон ибн Хожа Муҳаммадамин қурган. Улуғбек мадрасасининг қаршисида. Чорсу ҳовлининг ҳар тарафи ўртасида пештоқли айвон Мадраса безаклари юксак маҳорат ва санъат билан ишланган. XVII аср Бухоро монументал архитектурасининг етук намунаси.

Шермуҳаммад мадрасаси (XVII—XVIII аср)

Қаршидаги архитектура ёдгорлиги. Тархи тўртбурчак, 5 хонали (ўртаси даҳлиз, атрофи дарсхоналар),

пештоқ икки қаватли, икки ёнида иккита минора. Тўртбурчак ҳовли хужралар билан ўралган. Бино ганч ўймакорлиги кошин (грих) билан безатилган.

Муҳаммад Амин Иноқ мадрасаси (XVIII аср)

Хивадаги архитектура ёдгорлиги, Ичан қалъа марказида — Жума масжид, Матпанабой, Араб Муҳаммадхон, Қутлуғ Мурод Иноқ мадрасалари жойлашган жойда. Муҳаммадхон Амин Иноқ ўғли билан шу бинога кўмилган деб тахмин қилинади. Мадраса бир қаватли. Жанубий шарқида дарсхона, жанубий-ғарбида масжид.

Хожа Амин мақбараси (Хожамни қабри) (XVIII аср)

Намангандаги архитектура ёдгорлиги. Пештоқ ва гумбази, бир хонали мақбара. Унда ўйма сополчаларнинг маҳорат билан ишлатилиши ўзбек меъморлик мактабида ёрқин саҳифа очади.

Оқмасжид (XVIII—XIX аср)

Хивадаги архитектура ёдгорлиги. Уч тарафидан айвон билан ўралган. Катта хонанинг чорси асосга ўрнатилган ясси томи устидан кўтарилган баланд гумбаз узокдан оппоқ бўлиб кўринади (шунинг учун Оқмасжид дейилади). Эшиклардаги жимжимадор нақшларни ота-бола — Одина Қаландар ўғли Нурмуҳаммад ва Саидмуҳаммад ўғли Қаландар бажаришган. Масжид архитектураси ўзининг ноёблиги ва оригиналлиги билан Хивадаги бошқа масжидлар архитектурасидан ажралиб туради.

Оқмасжид (XIX аср)

Самарқанд—Термиз йўлида қурилган архитектура ёдгорлиги. Масжид 1959 йили қайта тикланган. Тўла сақлаб қолишга ҳаракат қилинган. Масжид ёнида 1910 йили уста Мухтор минора қурган.

Амир Тўра мадрасаси (1870 йили қурилган)

Хиванинг Ичан қалъасида Муҳаммад Раҳимхон II нинг оғаси Амир Тўра қурдирган бино. Олд томони икки, қолган томонлари бир қаватли. Унда ҳужралардан ташқари иккита гумбазли хона ва ёзги масжид бор. Усталари кошин ва равақларни гўзал бир мақомда ўрната олганлар ва тўрт бурчакли тоқчаларни бир-бирига моҳирона боғлай олганлар.

Муҳаммад Аминхон мадрасаси (XIX аср)

Хивадаги архитектура ёдгорлиги. Муҳаммад Аминхон (1845—1855) қурдирган. Ичан қалъада жойлашган. Мадраса ёнида Калта минора бор. Мадраса-минорани Хивадаги энг катта ва гўзал ансамбль қилиш мўлжалланган. Аммо хоннинг ўлими туфайли минора қурилиши тўхтаб қолган. Мадраса пештоқи баланд ва безакли. Мадраса икки қаватли. Биринчи қаватидаги ҳужралар даҳлизли, иккинчи қаватидагилар эса айвонли. Бу усул Хива мадрасалари архитектурасида илк бор шу бинода қўлланган. Ҳужралар тепаси балхӣй гумбаз билан қопланган. Масжидни баланд гумбази пештоқдан анча юқори кўтарилиб туради. Мадраса Хивадаги йирик диний мактаб ҳисобланган. Унда бой кутубхона бўлган.

Аллоҳқулихон мадрасаси (XIX аср)

Хивадаги архитектура ёдгорлиги. Мадраса қаршисидаги Хожамбердибой мадрасасига ўхшатиб қурилган. Натижада Марказий Осиё меъморчилигида кенг тарқалган усул — қўшмадраса ҳосил бўлган.

Мадраса сунъий тепалик (3 м) устига қурилгани учун қўшни бинолардан анча баланд кўринади. Унда 99 та икки қаватли қатор ҳужралар, қишки масжид ва дарсхона мавжуд. Иккита минораси ҳам бор.

Абдуллоҳхон мадрасаси (XIX аср)

Хивадаги архитектура ёдгорликларидан. Кутлимурод Иноқхоннинг ўғли Абдуллоҳхонга атаб онаси қурдир-

ган бино (1855). Мадраса Хивадаги Ичан қалъанинг шарқий дарвозаси яқинидаги ёдгорликлар қаторига жойлашган. У Аллоҳқулихон мадрасаси олдидаги майдонни безаб туради.

Паҳлавон Маҳмуд мақбараси (XIX аср)

Паҳлавон ота мақбараси — Хивадаги архитектура ёдгорлиги. Мовий гумбазли хонақоҳ, мақбара ва зиёратхонадан иборат комплекс. Паҳлавон Маҳмуд даҳмаси устида 1664 йили қурилган кичик синч иморат ўрнида бунёд этилган (1810—1835). Мақбарага пештоқли дарвозахона орқали кирилади, сўнг кичик ҳовлига ўтилади. Қаршида буюк пештоқ ва гумбазли хонақоҳ, мақбара, ғарбда қорихона, шарқда нафис ўймакор устунли айвон. Ҳовли саҳнида «муқаддас» қудуқ бор.

Мулло Қирғиз Охунд мадрасаси

Наманганда Чорсу майдонидаги архитектура ёдгорликларидан. 1910—12 йиллари жалолободлик уста Мулло Қирғиз томонидан қурилган. Уни Мулло Қирғиз Охунд деган бой шаҳарнинг ўртасидаги иморатларни жуда катта маблағига сотиб олиб қурдирган. Мадрасани икки қаватли қилишга мўлжалланган, лекин иккинчи қавати қурилмай қолган. Пештоқ пишиқ гиштдан ишланган. Ҳовли атрофида хужралар. Олди пештоқли, ўнг томонида қуббали дарсхона. Мадраса рўпарасида масжиди ҳам бўлган, у 1934 йилда бутунлай бузиб юборилган. Мадраса 1980 йиллари таъмир этилиб, адабиёт музейи қилиб қўйилган эди. Кейин диний мадрасага айлантирилди. Ҳозирги кунда қаровсиз қайтадан тўла таъмирланиб, адабиёт музейи бўлиш арафасида турибди.

Отауллоҳон Тўра масжид-хонақоси

Намангандаги йирик архитектура ёдгорликларидан. Отауллоҳон Тўра деган машҳур Ислом олими, шайх номи билан аталади. Уни 1914—1916 йиллари Мулло Қирғиз деган жалолободлик уста қурган. Уйчи кўчасида 15-сонли мактаб рўпарасида жойлашган. Масжид

тепаси жуда катта ва баланд гумбазли. Ҳовли атрофида ҳужралар бўлган, баъзилари ҳозир ҳам бор. Масжид Шўро даврида вино заводи қилиб қўйилган эди. Ҳозир Ўзбекистон мусулмонлари диний идорасининг ўрта билим ўқув юрти (мадраса) шу ерда жойлашган.

Бекларбеги мадрасаси

Тошкентнинг Эски Жўва майдонида мавжуд бўлган мадраса. XX асрнинг 30-йилларида большевойларнинг динга қарши кураши шиори остида уни бузиб ташланган. Шунинг учун мадраса ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз.

Андижон жоме масжиди мажмуаси (XIX аср охири — XX аср боши)

Масжид, мадраса ва минорадан иборат меъморий ёдгорлик. Мадраса бош тарзи шарққа қаратиб қурилган. Тарзининг ўртасида пештоқ қад кўтарган. Унинг икки ёнида безакли минора бор. Бурчакларида гумбазли дарсхоналар, уларнинг ўртасида икки қаватли ҳужралар жойлашган. Биринчи қаватнинг текис деворларида тўрт бурчакли дарчаларга панжаралар ишланган. Икки қаватдаги ҳужраларнинг меҳробий равоқлари мадрасанинг бош тарзига кўркамлик бахш этади. Масжид мажмуанинг ғарбий қисмида жойлашган. Унинг тархи тўғри бурчакли хонақоҳ ва уч томони қатор устунли, шифти безакли ишланган. Минора (баландлиги 32 м.) ҳовлида жойлашган. Асоси 8 қиррали, ёзма нақшли турунжлар ва кошин билан пардозланган. Жомеъга бешта (жанубда битта, шимол ва шарқда иккитадан) дарвоза орқали кирилади.

Мажмуа қурилишида Исохон, Ю.Мусаев ва бошқа усталар қатнашган. Бинолар 1902 йилдаги zilзиладан шикастланган ва 1971—74, 1999—2000 йиллари таъмирланган.

Исломхожа мадрасаси ва минораси (XX аср)

Хива архитектура ёдгорликларидан. Исфандиёрхоннинг бош вазири ва қайнатаси қурдирган (1908—1910

йил). Мадрасанинг олд томони икки қаватли, пештоқнинг ён қанотларида икки қаватли равоқлар бор. Пештоқнинг орқа томонида кичик ҳовли бир қаватли ҳужралар билан ўралган. Мадрасанинг диққатга сазовор жойи унинг жанубий-шарқидаги масжид. Мадрасанинг олд томонида Хивадаги энг баланд чиройли минора (44,6 м.) қад кўтарган. Шаҳарнинг деярли ҳамма томонидан кўзга яққол ташланиб туради. Мадраса ва минорани қуришда меъмор Худойберган ҳожи, наққошлар Эшмуҳаммад Худойбердиев, Уста Болта Воисов ва бошқалар қатнашган.

**Алихон Тўра Шокирхожа ўгли Соғуний
(1885–1976)**

Дин ва давлат арбоби, уламо, таржимон. Қадимги Боласоғун шаҳрида таваллуд топган. Арабистон (Мадина)да ва Бухоро мадрасаларида таҳсил олган. Чор маъмуриятининг ерли аҳолини мардикорликка олиш сиёсатига қарши чиққанлиги учун подшо махфий полицияси таъқибда бўлган. 1916 йил сиёсий муҳожир бўлиб, Қашқарга кетган. Омма орасида хуррият учун кураш ишларини тарғиб қилганлиги сабабли 1935 йили Хитой маъмурлари томонидан ҳибсга олиниб, умрбод қамоқ жазосига ҳукм қилинган. 1941 йил озод қилинган. 1944 йил Шарқий Туркистон Жумҳурияти эълон қилиниб, Алихон Тўра муваққат инқилобий ҳукумат раислигига сайланган. Миллий қўшин ташаббускори бўлган ва унга қўмондон этиб тайинланган. 1946 йилдан умрининг охиригача илмий, ижтимоий фаолиятини давом эттирган. Ахмад Донишнинг «Наводир улвақо», Дарвеш Али Чангийнинг «Муסיқа рисоласи», шунингдек, «Темур тузуклари» каби асарларни ўзбек тилига таржима қилган. Алихон Тўранинг «Девони Соғуний» шеърӣ тўплами, «Тарихи Муҳаммадий», «Шифо ул-илал» (Хасталиклар давоси) ва бошқа асарлари бор. «Тарихи Муҳаммадий» асарини 1959 йили ёзиб тугаллаган, лекин у муаллиф вафотидан кейин 1991 ва 1997 йиллари чоп этилди. Асар 2 китобдан иборат. Унда Муҳаммад (с.а.в.)нинг Ислом дини вужудга келиши ва ривожланишидаги хизматлари муфассал ёритилган, дин йўлида қилинган газотлар, Ислом дипломатияси, ғоялари, амалиёти ва ютуқлари таҳлил этилган. Муҳаммад (с.а.в.) шахсий ва оилавий ҳаётлари, пайғамбарлигини тасдиқловчи мўъжизалар баён этилган. Алихон Тўра тарихий меъморлик обидалари ва қадимги қўлёзмаларни сақлаб қолишда жонкуярлик қилган. 1976 йилда вафот этиб, Тошкентдаги Шайх Зайнуддин бобо қабристонига дафн этилган.

Ушбу мақола «Ислом энциклопедияси»дан олинди.

Мавлавий Ҳиндистоний (1892—1980)

Исми Муҳаммаджон Ҳожи Мулла Рустам ўғли бўлиб, «Ҳазрати Мавлавий», «Ҳожи Қорий», «Ҳожи Домулло», «Мавлавий Ҳиндистоний», «Кўқандий» номлари билан машҳур бўлган йирик олим, муфассир, муҳаддис, фақиҳ, ва мутасаввиф.

Ҳижрий 1310 йили Кўқон музофотида қарашли Чорбоғ қишлоғида туғилди. Отаси Мулло Рустам Кўқон ва Самарқанд мадрасаларида илм олган фақиҳ бўлган. Муҳаммаджон бошланғич илмини отасида олиб, 8 ёшдан Жалойир қишлоғида Муҳаммад Амин қорида, Тошболта домла ҳузурда Қуръон ўрганди. Кейин Кўқонда Зикриё қорида таълим олиб, 14 ёшида Қуръонни ёд олди. Сўнг мулло Эшонқул домлада араб грамматикасини ўрганди. Кейин Бухорода Эшон Сарахсий хонақоҳида дарс олди. Унинг энг машҳур устозлари қози Мирмуҳаммад Ғавс ибн Нурмуҳаммад Аълам ва валийзод Мулло Фақирлар бўлган. Қози домла вафот этгач, у зотнинг васиятларига биноан Муҳаммаджон Ҳиндистонга жўнаб кетди. Ажмир шаҳрида Усмоғия мадрасасига ўқишга кириб, 8 йил таълим олди. Ажмир темирйўл бекатида 15 йилдан буён кўрмаган ҳажга кетаётган отаси билан учрашиб қолади ва ота илтимоси билан ҳажга кетади. У ерда устози ажойиб кароматлар соҳиби Мулло Фақир билан учрашди. Отаси ҳажда вафот этиб, Муҳаммаджон Ҳиндистонга қайтди. Мадрасада яна бир йил ўқиб, Кашмир, Пешовар, Қобул, Жалолобод, Термиз орқали Кўқонга қайтиб келди. Онаси вафот этиб, ҳовлида укаси оиласи билан яшар эди. Кўқонда бир оз имомлик қилиб, қамоққа олинди. 1933 йили Оҳангарон туманидаги Аблиғ деган жойга кўчиб кетди. У ердан уни чиқариб юборишди. Тошкентга қарашли «Оқ йўл» жамоа хўжалигига кўчиб келиб, кассирлик қилди. Яна «руҳоний мулло», «хорижий давлатларда юрган» деган айблар билан уни қамашди. Свердловскийда қарағай кесиш хизматини ўтади. Бир йилдан кейин Туғда шаҳрига жўнатилиб, 3 йил қамоқ муддати тугаб, Кўқонга қайтиб келди. 1941 йил Кўқонга ёғ заводида ишлаб, ҳарбий хизматга олинди. Қўлидан яраланиб, икки марта жарроҳлик амалиётини ўтаб, Кемерова шаҳрига меҳнат лагерига жўнатилиди. Ўрмон-

да 3 йил чўпонлик қилиб, 1946 йили Қўқонга қайтди. Масжидлар очилиб динга бир оз рухсат берилган эди. Душанбе шаҳрида Хожа Яъқуб масжидида имомлик қилиб, яна учинчи марта қамоққа олинди. Қозоғистон лагерига сургун қилиниб, Москвага ариза ёзиб оқланиб чиқди. Тожикистон Фанлар Академиясида икки йил таржимон бўлиб хизмат қилиб, арабий китобларни тожик тилига ўгириш билан шуғулланди.

Мавлавий Ҳиндистоний 1980 йили Душанбеда вафот этди. У зотнинг бутун ҳаёти мустамлака даври зулми ва тазйиқлари остида ўтди. Илм истаган, бу йўлда дунёни кезган, дини — маърифат, яхшилиқка ташна бир солиҳ инсон бошига замона не-не кулфатларни солмади. Лекин уни ҳеч ким, ҳеч нарса, ҳеч қандай жабр укубат, ҳеч қандай қийинчилик енгмади.

Марказий осийлик жуда кўп уламолар Ҳиндистоний домла суҳбатида бўлиб, у зотнинг илмидан баҳраманд бўлганлар. XX аср сиймоларидан бўлган шоир ва аллома Исмоилхон Фақирӣ: «Аллоҳ Таолло бир кишига шунча илм беради деб ўйламаган эдим», деб эътироф этган экан. Муҳаммад Ҳиндистоний бир қанча асарлар ёзиб қолдирган. Унинг таржимаи ҳолига оид «Қиссаи Мавлавий Ҳиндистоний» асарининг олим ўзи баён этган ва магнит тасмасига ёзиб олинган матнини ўғиллари Убайдуллоҳ тиббиёт фанлари номзоди Саримсоқ Камолга тақдим этган ва у қиссани «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1992 йил 14, 21 август сонларида нашр эттирган. Кейин бу қисса шоир Мирзо Кенжабек томонидан китобча шаклида Тошкентда «Адлия» нашриётида 2004 йилда чоп этилди. Ушбу мақола шу китобча асосида ёзилди.

Партав **(1937 йили қатл этилган)**

Адабиётимизда ҳозиргача тилга олинмаган ўзбек ва тожик тилларида ижод этган истеъдодли мумтоз шоир. Неъматбадал Партав (Партавий) асли ўратепалик бўлиб, Самарқандда ҳам яшаган. Қандайдир сабаб билан Наманганга келиб қолган. У туғма кўр ва паралич бўлган. Ҳеч қандай мактаб ва мадрасада ўқимаган. Аллоҳ унга туғма истеъдод ато этган. Қуръони каримни ёд олган. Шоирнинг уй-жойи, бола-чақаси бўлмаган. Ок-

тябрь тўнтаришидан аввал Наманганнинг давлатманд кишилари, шеърият мухлислари Партавни моддий таъминлаб туришган ва шеърларини ёзиб олишган. Инқилобдан сўнг, шоир моддий аҳволи ёмонлашиб, тиламчилик билан кун кечирган. Шеърият ихлосманди марҳум Усмон Қори ака Тошмирзаевнинг айтишича, Партав шеърни тўхтамай айтар, ёзиб олувчилар чарчаб қолар, у эса давом этар экан. Шоир ихлосмандларидан бири келиб, «Партав домла, Файзулла Хўжаевга атаб бир шеър ёзинг, мен уни шаҳар фирқа кўмитаси биринчи котиби Эрматовга етказаман, у сизга ёрдам беради», деган. Партав шу заҳоти ёзинг деган, мухлис шеърни ёзиб олиб, Эрматовга етказган. Шеър Ф. Хўжаевга етган, етмагани номаълум, лекин Эрматов шоирга жой тайин этиб, анча мурувват кўрсатган. Ҳатто извошида олиб ҳам юрган. Кўп ўтмай Ф. Хўжаев халқ душмани тамғаси билан отиб ташланган. Партав шеърдан хабардор қандайдир исковуч ДСБ (ГПУ)га маълумот берган ва шоирни тиламчилик қилиб ўтирган жойидан олиб кетиб, отиб ташланган.

Қандай ёвузлик! Дунёни кўришдан маҳрум бирон жойга бора олмайдиган, Аллоҳнинг энг бахтсиз, юпун бир ногирон бандаси халқ душмани бўлса-я! 30 йил давомида Партав ҳақида маълумот қидирдим. Унинг шеърларини ёзиб олганлар ўтиб кетишган. Ягона ҳаёт қолгани Усмон Қори акадир. У билан суҳбатлашдим: «Домла, Партав қамалгандан кейин, кўрқиб, ҳамма ёзиб олган шеърларини куйдириб юборганман». Партав замондоши ва у билан яқин муносабатда бўлган Мулла Йўлдош Хилватий девонини нашрга тайёрлаш давомида Хилватийнинг дўсти қози Муҳаммад Орифхон маҳдум тузган баёзнинг 20^а — 33^а варақларида Партавнинг Орифхон маҳдум ўғли Абдулборий вафотида ёзилган ўзбекча марсияси (68 банд) ва тожикча марсияси (13 банд) берилган. Партавнинг номи Неъматбадал эканини ҳам марсиялардан аниқладим. Ўзбекча марсия 25 — жумод ус-соний 1350 (8 ноябрь 1931) йили, тожикча марсия 25 шаъбон 1350 (5 январ 1932) йили ёзилган. Ҳар икки марсиядаги шеърлар 457 мисрадан иборат. Тўрақўрғон туманида бир аёлда сақланаётган қўлёзмада Партавнинг Муҳаммад Орифхон таржимаи ҳолига бағишланган 63 бандлик муҳаммаси берилган. Охири шундай тугайди:

Ҳам ул қози Муҳаммад орифи комилга бу ашъор,
Дедим уро, кима ўлди баоби равнақи ашъор,
Тўкулди мабдаи Файёздин файзи Ҳаййи Фаффор,
Мани кўнглимга беҳад айлади ким бунчалик гуфтор,
Билинг, огоҳ бўлинглар Партавий шоир суҳандонман.

Яна шу тўпламда Партавнинг юқорида эслатганимиз қўлёзмага киритилган ҳар банди 9 мисралик қози Муҳаммад Ориф маҳдумнинг ўғли Муҳаммад Абдулборий, набираси Уммун Нисо, сўнгра Насимахон Жўрахон қизи вафоти муносабати билан ёзилган марсияси берилган (15⁶—23⁶ арақлар). Унга ёзилган сўзбоши охирида шундай дейилган: «Ўратепалик қори Неъматбадал, шоири ба тахалуси Партав ушбу марсияси мухаммасни назмга келтирди». Юқоридагилар вафотига тожик тилида ёзилган ҳар бир банди 9 мисралик 19 байтдан иборат марсия ҳам берилган. Сўнг Муҳаммад Абдулбоқи ўғли Умид вафотига бағишлаган 22 байт марсия ҳам Партав қаламига мансуб (32⁶ — 33⁶).

Яна шу қўлёзмада шоирнинг Муҳаммад Орифнинг келини Назираҳон, жияни, укаси Толиб маҳдумнинг ўғли Турсунали ва Зокираҳонлар вафоти муносабати билан ёзилган ҳар банди 8 мисралик 38 банддан иборат марсияси ҳам киритилган (51⁶ — 54⁶ арақлар). Марсияларнинг охирида марҳумлар вафоти тарихи, абжад ҳисобида ҳижрий сана билан бериб кетилган ва Партав тахалуси қўйилган. Партав қаламига мансуб биз аниқлаган марсиялар, юқорида эслатганимиз таржимаи ҳол қасидаси билан бирга 1248 мисрадан иборат. Улар бадий пишиқ, ўзбек мумтоз адабиёти услубида арузда ёзилган. Уларда кўплаб диний иборалар, Қуръон ва ҳадислардан иқтибослар учрайди. Марсиялардан XX асрнинг биринчи ярми Наманган адабий муҳити ва тарихий ҳаётига оид, ўша давр илм ва маърифат намоёндалари, айрим тарихий шахслар, зиёлилар ва мансабдорлар ҳақида муҳим маълумотлар топиш мумкин. XX аср биринчи ярми ўзбек мумтоз адабиётида марсиянависликда Партав энг юқори чўққида бўлган.

Партав ҳақида илк бор «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида «Партав — қатағон қурбони» мақоламизни эълон қилдик (2003 йил 26 сентябрь).

ИСЛОМ БАЙРАМЛАРИ

Мусулмонлар томонидан нишонланадиган ва муайян диний маросимлар билан ўтказиладигин машҳур кунлар Ислом байрамларига киради. Бу байрамлар мусулмон давлатларида расмий умумдавлат аҳамиятига эга бўлиб, ўша кунлар дам олиш кунлар деб эълон қилинган. Ислом байрамлари ҳижрий-қамарий йил ҳисобида ўтказилган учун, йилнинг ҳар хил фаслига тўғри келади:

Қурбон ҳайити (Ийд ал-азҳо)

Бу ҳижрий зулҳижжа ойининг 10—13 кунлари ўтказиладиган энг катта ҳайит-байрам. Бизда қурбон ҳайит кичик ҳайит деб юритилади. Бу ҳайит ҳар йили Маккага қилинадиган ҳаж маросими билан боғлиқ. Ҳайит куни ҳожилар Мино водийсига бориб, Иброҳим пайгамбар ўз ўғли Исмоилни шу ерда қурбон қилмоқчи бўлганини эслаб, қўй сўйиб қурбонлик қиладилар. Сўйилган қўйларни камбағаллар олиб кетадилар ёки маккаликлар ўзи савоб бўлиш учун шахсий автомобилларида олиб бориб, камбағалларга беришади. Ҳажга бормаган бошқа мусулмонлар ҳам ўз юртларида, агар қодир бўлсалар, қурбонлик қилиб қўй сўйишади ёки шерик бўлиб мол сўйишади. Гўштини камбағалларга бўлиб берилади ёки маҳаллани чақириб, шўрва, ош қилиб едирилади. Қолган қисмини ўзлари еяверишлари мумкин.

Қурбон ҳайитда арафа куни яқин кишилар қабрини зиёрат қилинади, бир-бирларига ош улашилади. Намоздан кейин вафот этган қариндош-уруғлар ёки биродарларнинг уйларига бориб, дуойи фотиҳа қилишади. Ҳайитда яна бир-бириникига бориб табриклаш, янги либослар кийиб ясаниш ҳам одат тусига айланган. Ёш болаларга ҳайитлик берилади.

Ийд ал-фитр ёки ийд ас-сағир (фитр ҳайити ёки кичик ҳайит)

Бизда рўза ҳайити, баъзан аксинча катта ҳайит деб юритилади. Рамазон ойида 30 кун рўза тутилгандан кейин шаввол ойининг 1—3 кунларида байрам қили-

нади. Бир кун илгари арафа кунни қабристонга чиқиб, вафот этган қариндош-уруғ ва яқинлар қабрини зиёрат қилинади, кечқурун бир-бирларига ош улашилади, фитр рўза садақасини берилади. Биринчи кун жоме масжидларда махсус намоз ўқилади, кейин ўлганлар уйига бориб дуойи фотиҳа қилинади, бир-бирлариникига бориб табриклаш, болаларга ҳайитлик бериш. Бошқа жойларда (масалан, Тошкентда) ёш қизлар янги тўй қилинган келинларникига бирма-бир кириб келин кўриш, дастурхонда ширинликлар билан чой ичиб чиқиш одати ҳам бор. Бу ҳайитда ҳам янги либослар кийиб, ясаниш расм бўлган. Ҳар икки ҳайитда сайргоҳ жойларга чиқиш, чойхоналарда ўтириб, суҳбатлашиб дам олиш, яхши нарсалар, ширинликлар олиб ейиш, бир-бирини меҳмон қилиш каби жуда кўп урф-одатлар мавжуд.

Исломдаги бу ҳайитлар, диний бўлишидан қатъий назар, ҳақиқий халқ байрами бўлиб ҳисобланади. Афсуски, инқилобдан кейин Шўро даврида бу байрамларни ўтказишни тақиқлаб қўйилган эди. Мустақилликдан кейин ҳар икки ҳайит кунлари дам олиш кунни деб эълон қилинди ва тантанали равишда байрам қилинмоқда.

Ийд ал-меърож (меърож байрами)

Туркий халқларда ражаб байрами деб юритилади. Бу ҳайит Муҳаммад пайғамбарнинг Буроқ деган қанотли ҳайвонда Маккадан Байтулмуқаддас (Иерусалим)га саёҳат қилганлари шарафига ражаб ойнинг 27-кунни ўтказиладиган байрамдир.

Мавлид ан-набий (пайғамбарнинг туғилган кунлари) байрами

Бу робиъ ал-аввал ойнинг 12-кунни нишонланади. Бу кунни дуолар ўқиб, садақалар берилади. Пайғамбар (с.а.в.) шаъниларига қасида-мавлуди шариф ўқилади. Арабларда бу кун машъаллар ёқиб, пайғамбар оналари Оминанинг тасвирини кўтариб, тантанали юриш қилинади. Мавлид кўпчилик ҳақиқий Ислом тарафдорлари томондан бидъат сифатида қаралади ва мавлидни байрам қилмайдилар. Бу байрам Миср, Шимолий Африка

ва Сурияда кенг нишонланади ва шу куни дам олиш куни деб эълон қилинган. Марказий Осиёда мавлид масжидларда ҳам ўқилади. Араб тилида мавлид қасида-сида пайғамбар Шажаралари Одам Атодан бошлаб қайд этилган. Ўзбекистонда баъзан юқорида маълумот берганимиз шоир Хилватийнинг ўзбек тилидаги «Мавлуди шариф» китоби ўқилади. Баъзи жойларда (мас. Тошкентда) мавлид кўпроқ хотинлар ўртасида ўзбек тилида ўқилади ва мавлид ўқиган хотин-отинга ҳар ким пул беради. Бу албатта бидъатнинг ёмони. Мавлид фақат пайғамбар (с.а.в.) туғилган куннинг ўзида эмас, бошқа вақтлар ҳам ўқитилаверади.

Ўзбекистон мусулмонлари диний идораси

Собиқ СССРда Ислоҳ динига эътиқод этувчиларга раҳбарлик қилувчи тўртта диний бошқарма бор эди: Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси, СССР Оврупо қисми ва Сибириё мусулмонлари диний бошқармаси, Шимолий Кавказ диний бошқармаси, Кавказорти мусулмонлари диний бошқармаси (шиаликка мансуб).

Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси 1943 йил 20 октябрда Тошкентда бўлиб ўтган мусулмонлар вакиллари қурултойида таъсис этилган эди. Бошқарманинг биринчи муфтийси этиб Тошкентнинг машҳур уламиси Шайх Эшонбобоҳон ибн Абдулмажидхон, у кишининг ноиб-и этиб ўғиллари шайх Зиёуддинхон ибн Эшонбобоҳон тайинланган эди. Бошқарма идораси аввал Эшонбобоҳон уйларида бўлиб, кейинчалик 1955 йилда Бароқхон мадрасаси (қаранг.) таъмир этилиб, ўша ерга кўчиб ўтган. Диний бошқарма давлатдан мустақил, алоҳида диний ташкилот сифатида иш олиб боради. Мустақилликдан кейин бошқарма Ўзбекистон мусулмонлари диний идорасига айлантирилди.

У ўз масофотидаги мусулмонлар ўртасида диний ишларни бошқариб, масжидларга имом-хатибларни тавсия этади, диний ходимлар тайёрлайди. Диний идоранинг ижроия раҳбарияти—президиум (райъат ҳайъати), унинг раиси (муфтий) ва ўринбосарлари (ноиблари) бор. Диний идора моддий жиҳатдан ўз қарамо-

ғидаги мусулмонларнинг ихтиёрий моддий ёрдамлари, масжидларга тушадиган садақалар ва бошқалар ҳисобига таъминланади. Диний идора «Ҳидоят» журнаlinesи чиқаради. 1990 йил март ойидан бошлаб «Ислом нури» жаридасини (ҳар ойда икки марта) ўзбек тилида (араб ва ҳозирги алифбосидаги имлода) чиқара бошлади.

Диний арбобларни етиштириш

Ўзбекистон Мусулмонлари идораси қарамоғида Тошкентда Ислом институти ва ўнта ўрта махсус Ислом билим юрти, шу жумладан, иккита аёл-қизлар мадрасаси фаолият кўрсатаёпти. Уларда мингга яқин ёш йигит-қизлар диний таълим оломоқдалар. Шўро даврида фақат Тошкентда Ислом институти (Қаффоли Шоший мадрасаси қаршисидаги масжидда 1971 йил ташкил этилган) ва Бухоро мадрасаси бор эди, холос.

Мадраса ва Институт талабалари бепул овқат ва ётоқхона билан таъминланади. Бу мадраса ва институтларда Марказий Осиё республикаларидан келган диндорлар вакиллари — талабалар ҳам келиб таълим оладилар.

Ўзбекистон мусулмонлари идораси ўз кадрларини хорижий мамлакатларга юбориш йўли билан ҳам тайёрлайди. Марҳум муфтий Зиёуддин ибн Бобоҳон, муфтий ноиблари Абдуғани Абдуллаев, Юсуфхон Шокиров, собиқ муфтий Шамсуддинхон Бобоев, мадраса мударриси Шоикром Шоисломов, хатиблардан Мирҳожии қорилар Мисрдаги ал-Азҳар олий мадрасасида ўқиб, таълим олишган. Собиқ муфтий Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф Ливияда таҳсил кўрган, муфтий ноибии Зоҳиджон Қодиров, диний арбоб Содикжон Камоловлар ҳам Ливияда ўқишган. Қирғизистон қозисии Кимсанбой Абдураҳмонов Иорданияда, Диний бошқарма ходимлари ва мадраса мударрисларидан Абдуллахон Саттиев, Мухторжон Абдуллаев, Наманган масжидии имомии Абдуллатифхонлар Дамашқ диний мадрасаларида таълим олишган. Ҳозир диний идора Мир Араб мадрасасии ва Ислом институтига талабалар олиш сонинии анча кўпайтирди, хорижий Ислом давлатларига юборишни ҳам қайтадан йўлга қўймоқда.

Ҳаж маросими

Маълумки, ҳаж қилиш (Макка ва Мадинани зиёрат қилиш) Исломдаги беш асосий фарзнинг биридир. Марказий Осиё диндорларидан ҳажга бориш октябрь тўнтарилишидан кейин тўхтаб қолган эди. 1943 йил Диний бошқарма ташкил этилгандан кейин, бу қайтадан йўлга қўйилди ва 1944 йилдан бошлаб ҳар йилига диндорлардан 15—20 киши (СССР бўйича) ҳажга борадиган бўлди. Мустақиллик туфайли ҳажга борувчиларга кенг йўл очиб берилди. Ҳар йили бир Ўзбекистондан 3000—4000 киши ҳажга бормоқда.

Дин ҳақида марксизм-ленинзм назариётчилари фикри

Марксизм, умуман динни тан олмайди ва ҳар қандай диний эътиқодлар бўлган ҳамма динлар реакцион, илм-фан тараққиётига ва халқлар манфаатига зид, зарарли, объектив дунёни инкор этади деб қарайди. Маркс «Дин халқ учун афъюндир» деган ва кейинги марксизм-ленинизм назариётчилари ҳам динга шундай ёндашганлар.

Маркс сўзи билан айтганда, «Религия претворяет в фантастическую действительность человеческую сущность, потому что человеческая сущность не обладает истинной действительностью. Следовательно, борьба против религии есть косвенная борьба против того мира, духовной усладой которого является религия» (Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. I., с. 414—415).

В.И.Ленин ўз таълимотида динга қарши кураш, атеистик ташвиқотни эҳтиёткорлик билан, диндорлар иззат нафсига тегмаган ҳолда олиб бориш кераклигини таъкидлаган.

«Динга қарши курашни илмий асосга куриш керак» деб ёзган эди у. В.И.Ленин имзоси билан тасдиқланган «Черковни давлатдан ва мактабни черковдан ажратиш ҳақида»ги декрет Совет давлатининг муҳим қонуни эди. Бу қонунда диндорларни таъқиб остига олиш, қамаш, йўқотиб юбориш, черков, мадраса ва масжидларни вайрон қилиб ташлаш, уйдан араб хатида ёзилган китоб чиққанларни қамаш, минг йиллар давомида яратилган қўлёзма асарларни кўмиб, куйди-

риб ва сувга оқизиб юбориш ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. Мана шундай даҳшатли ва фожиали воқеалар И.Сталин ҳукмронлиги даврида амалга оширилди. Маркс ва Ленин таълимотини рўқач этган ҳолда ёвузлик йўлига ўтиб кетилди. Юзлаб архитектура ёдгорликлари, буюк давлат арбоблари, саркардалар, олимлар ва шоирлар, хизматчи ходимлар қатағон этилди, минг йиллар давомида яратилган ноёб асарлар қўлёзмалари йўқ қилиб юборилди.

СССРдаги диний ташкилотларнинг мавқеини, давлат ва черков ўртасидаги ўзаро муносабатларни белгилаб берувчи умумиттифоқ ва республикалар қонун акллари бор. Юқорида айтганимиз Ленин декретидан кейин Бутунроссия Марказий Ижроия Қомитети ва РСФСР Халқ Комиссарлар Советининг 1929 йил 8 апрелда «Диний уюшмалар ҳақида» деган қарори чиққан. Бунга РСФСР Олий Совети Президиумининг 1975 йил 23 июнь қарори билан ўзгартириш ва қўшимчалар кирилган.

Бу охириги қарор матбуотда эълон қилинмаган, халқ ундан беҳабар бўлган. Бу қарор бошқа иттифоқдош республикаларнинг диний эътиқодларига тааллуқли бўлган норматив актларида ҳам ўз ифодасини топди. Бу қарор Совет давлатининг динга ва черковга нисбатан муносабатини акс эттириб, виждон эркинлигини, меҳнатқашлар, динга ишонувчилар ва ишонмовчиларнинг манфаатларини, жумладан, динга ишонувчиларнинг ўз ибодат эҳтиёжларини биргаликда қондириш учун бирлашиш ҳуқуқини ҳам таъминлаб берган. Бу қонунда диний уюшмалар фаолияти ниҳоятда чеклаб қўйилган, улар диндорларнинг диний эҳтиёжини қондиришга қаратилган фаолиятдан бошқа ҳеч қандай иш билан шуғулланишлари мумкин эмас. Бу қонунда расман диндорларга анча эркинлик берилган бўлса ҳам, амалда бу қонунлар доим бузилиб келди ва уларга амал қилинмади. Қонунларга риоя қилиш устидан назорат ўрнатишни давлат ҳокимиятининг маҳаллий ва республика органлари ҳам СССР Министрлар Совети ҳузуридаги диний кенгаш олиб боради, деб кўрсатиб қўйилган. Шунинг учун диндорлар доимо партия ва совет ташкилотлари таъқиби остида бўлиб, улар руҳсатисиз ҳеч нарса қилолмаган. 1944 йилгача ҳамма масжидлар ёпиб қўйилган эди. Диний муассасалар давлат

хавфсизлик комитетининг назорат остида турар эди. Бир вақтлар Наманганда ҳайит намозига борган савдо ходимларини ишдан бўшатишган. Р.Абдуллаева партия МК котиблиги вақтида жаноза ўқигани ёки ўқитгани, никоҳ қилгани учун одамларни ишдан бўшатиб, партиядан ўчириш ҳодисалари ҳам бўлди. На конституция ва на дин ҳақидаги қонунда бундай нарсалар йўқ эди.

Умуман айтганда, дин ҳақидаги қонунлар фақат қоғозда, чет давлатлар олдида Шўро давлатидаги виждон эркинлигини кўрсатиш учун чиқарилган қонунлар бўлиб, улар амалда умуман жорий қилинмаган.

Мустақилликдан кейин дин ва диндорларга нисбатан муносабат бутунлай ўзгарди. Масжидлар очиш, муқаддас китоб Қуръон, ҳадисларни ва бошқа диний китобларни ўзбек тилига таржима қилиш, нашр этиш, радио ва телевидение орқали диндорларнинг чиқишларини уюштириш каби бир қанча тадбирлар ошкорлик билан амалга оширилмоқда. Ҳозир Марказий Осиёда неча юзлаб янги масжидлар очилди ва қурилмоқда. Булар сўзсиз тарбия ва ахлоқ ишларини йўлга қўйишда ижобий аҳамиятга эгадир. Бу эркинликлар бизнинг қадимги бой маданиятимиз, тарихимизни, олим ва шоирларимиз ижодини бузмай, рўйи рост ўрганишимиз учун жуда катта аҳамиятга эга. Чунки Ислом дини ўзининг 1400 йилга яқин тарихи давомида Исломни қабул қилган бутун халқлар маданияти, тили ва адабиёти билан қоришиб, чамбарчас боғланиб кетган. Исломни четга суриб, буларни ўрганиб бўлмайди. Динга нисбатан муносабатнинг янгича йўлга қўйилиши давлатимизнинг жаҳон миқёсидаги обрў-ҳурматини ҳам орттириб юбормоқда.

Китобни тугатиб, қаламни стол устига қўяр эканман, хаёлга чўмиб кетдим. Оз бўлса-да ўз мақсадимга эришдимми? Халқимни бой маданиятимиз дурдоналари билан таништира олдимми? Китобни кўздан кечириб, варақлаб чиқсам, бу машаққатли «игна билан қудуқ қазиш»ни талаб қиладиган, масъулиятли, шу билан бирга савобли ва шарафли ишнинг уддасидан қисман чиқибман, ўйлаган мақсадимга қисман эришибман, холос.

Диний-илоҳий олимлардан 56 та, аниқ фанлар ва тарих соҳасидаги олимлардан 60 та, адиб, шоир, тилшунослардан 81 та, хаттотлардан 71 таси ҳамда 84 та Ислом меъморчилиги обидалари ҳақида қисқа маълумотлар бердим.

Сафийнинг «Рашаҳот» китобида 22 та Марказий осиелик авлиёлар ҳақида маълумотлар бор. Булардан 4—5 таси ушбу китобга киритилди. Абу Мансур Саолибийнинг «Йатимат ад-дахр» тазкирасида 124 та, унинг «Татиммат ал-Йатима» тазкирасида эса 115 та Мовароуннаҳр ва хуросонлик шоирлар ҳақида маълумотлар бор. Булардан 6 таси ҳақида тўхтаб ўтдик. «Тазкираи Қайюмий» китобида 321 та Марказий осиелик шоирлар ҳақида маълумот берилган, улардан қисманларигина ушбу китобдан жой олди. А.Халилбековнинг «Наманган адабий муҳити» китобида 17 та наманганлик шоирлар зикр қилинган, улардан 5 таси ҳақида маълумот бердик. Кўпчилик манбашунослар қаламига мансуб «Маънавият юлдузлари» китобида 93 та олим ва шоирлар ҳақида маълумотлар мавжуд. Улардан кўпчилигини ушбу китобга киритдик ва асар маълумотларидан фойдаландик. Каминанинг «Бухоронинг арабийнавис шоирлари» (1965 йил) рисоласида 27 та бухоролик ва «Берунийга замондош шоирлар» (1975 йил) рисоласида 13 та Марказий Осие, шу жумладан, 7 та хоразмлик шоирлар ҳақида сўз юритилган. Шулардан 5—6 тасини ушбу китобга киритдик, холос. Марҳум арабшунос Ҳ.Ҳикматуллаев билан ҳамкорликда Самарқанднинг 2500 йиллиги муносабати билан ёзган «Самарқандлик олимлар» (1969 йил) китобимизда 61 та самарқандлик олимлар ҳақида маълумот берилган эди. Улардан қисманлари ушбу китобда зикр этилди.

Аниқ фанлар, тарих, адабиёт соҳасида ижод қилган алломалар ва шоирлардан бизга маълум бўлмаганлари, асарлари сақланиб қолмаганлари ёки Шўро тузуми қатағони даврида йўқ қилиб, куйдириб, сувга оқизиб юборилгани туфайли номи тарих саҳифасидан ўчиб кетгани қанчадан-қанча? Абдулқодир Муродовнинг «Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан» китобида 376 та хаттот ҳақида маълумот бор. Шулардан 71 таси ҳақида тўхтаб ўтдик. А.Муродов асарида зикр қилинган хаттотлар фақат у киши кўздан кечирган, 11 жилдлик «Собрания восточных рукописей Академии наук УзССР» каталогига киргизилган, кўчирган қўлёзмалари тавсиф қилинган хаттотлардир. Дунёнинг йирик кутубхоналарида, шу жумладан фақат Ўз ФА Шарқшунослик институтидагина мавжуд 40 мингга яқин қўлёзмаларни кўчирган хаттотлардан кўпчилигининг номи ҳали бизга номаълум. Уларни аниқлаш учун қўлёзмаларнинг ҳаммасини қўлдан ўтказиш керак. Бу 10 йиллаб, балки 100 йиллаб вақт талаб қилади. Чунки улар кўчирган қўлёзмалар ҳали тавсиф қилинмаган, каталогларга кирмаган ва ўрганилмаган. Манбашунослик ва матншуносликка оид бу соҳа ниҳоятда оғир ва машаққатли соҳадир. Мен ушбу асарни ёзишда нима учун олдимга қўйган мақсадларимга тўла эриша олмаганим азиз китобхонларга энди маълум бўлган бўлса керак.

Санк-Петербургда аспирантурала таҳсил олган йилларим (1957—1961), ЎзФА Шарқшунослик институтида 33 йил давомида бир қанча араб, форс, қадимги ўзбек ёзувидаги қўлёзма манбалар, шарқ ва ғарб олимларининг манбашунослик соҳасидаги асарлари билан кенг қўламда танишиш натижасида амин бўлдимки, Марказий Осиё халқлари, айниқса ўзбек халқи илмфан соҳасида юқори чўққида бўлган ва жаҳон илмфани, маданияти тараққиётига ўзининг улкан, бебаҳо ҳиссасини қўшган.

Ўзбек халқи шоҳ-хонларидан бештаси: Ҳусайн Бойқаро, Бобир, Убайдуллоҳон, Муҳаммад Раҳим II Феруз ва Амир Умархонлар истеъдодли шоирлар бўлишган. Ўзбек ва тожик халқи вакилларида 23 та мумтоз адабиётда тан олинган аёл шоирлар етишиб чиққан (улардан олтитаси ҳақида маълумот бердик). Бундай шоҳ-амир ва аёл шоирларни дунёнинг қайси миллати-

да учратамиз?! АҚШдаги олий Ислом Кенгашининг раиси Шайх Муҳаммад Ҳишом Қаббоний Ўзбекистонни «Улуғ авлиёлар юрти» деб атади.

Шўро даврида Марказий Осиёда Октябрь инқилобига қадар фақат 2 фоиз халқ саводли бўлган деб ёзишди, минбарлардан туриб оғиз кўпиртириб гапиришди. Булар ўзимиздан чиққан «таниқли олим»лар эди. Бу тухмат, бўхтон, қабоҳат эмас-ми? XIX аср бошларида Кўқон хонлигига бўйсунган 30000 атрофида аҳолиси бўлган Наманганда 10 тага яқин мадраса бўлиб, улардан 4300 талаба таҳсил кўрганини, 150 минг аҳоли яшаган Самарқандда 40 та мадраса, 200000 аҳолига эга бўлган Бухорода 30 та мадраса, Тошкентнинг эски шаҳар қисмида 13000 хонадон бўлиб, ўнлаб мадрасалар мавжуд бўлган. 1894 йилда Туркистонда 6445 та мактаб ва мадраса фаолият кўрсатган. Мадрасаларни битирганлар араб, форс тиллари ва эски ўзбек ёзувини мукаммал эгаллаган етук зиёлилар бўлишган. Мадрасалардан ташқари масжидлар қошида, айрим мулла-лар ва отинлар уйларида ҳеч қаерда рўйхатдан ўтмаган ибтидоий мактаблар бўлган. Бу мактабларда давлатдан ҳеч қандай маош олмай савоб учун болалар ва қизларни ўқитганлар. Бу бошқа мамлакатларда кам учрайдиган ҳодиса. Мана шундай маданият ва маърифат соҳасида юксак даражада бўлган халқни 2 фоизи саводли эди дейиш, ҳеч ақлга сизмайди. Шўро олимлари фақат рус-тузем мактабини битирганларни саводли деб, қолган халқни саводсизга чиқаришган.

Савол туғилади: шунчалик бой, маънавият ва маърифат жиҳатдан юксак даражада ривожланган ва жаҳон илм-фан хазинасига улкан ҳисса кўшган халқнинг илмий, маданий мероси тўла ўрганилдими, улардан ўз халқимиз, жаҳон афкор оммасини таништира олдик-ми? Фақат қисман. Уч тилни билган олимлар қатағон қилинди, айримлари хорижга чиқиб кетиб паноҳ топди, қисманлари турли қора ишларда ишлаб, ҳар ерларда қочиб юриб, жон асраб қолди. Шунинг учун ҳам бу муҳим масала давлат эътиборидан четда бўлди.

1943 йили ЎзФА тизимида Шарқ қўлёзмалари (ҳозирги Шарқшунослик институти), Ўрта Осиё давлат университети қошида Шарқ факультети (ҳозирги Тошкент Шарқшунослик институти) ташкил этилиши бу соҳада бир туртки бўлди. Шарқ факультетини

битирган ёш, истеъдодли олимлар етишиб чиқа бошлади. 1950-йиллардан бошлаб, Ибн Сино, Беруний, Форобий, Саолибий, Улуғбек каби буюк алломалар асарлари қисман ўзбек, рус тилларига таржима қилиниб чоп этилди. Навоий, Машраб, Бобир девонлари, мажмуалари нашр этилди ва ҳанузгача бу давом этмоқда.

Ватанимиз мустақилликни қўлга киритгандан кейин диний асарларни ўрганишга ва нашр этишга эътибор берилмоқда.

Лекин юқорида зикр қилганимиз юзлаб олим ва шоирларнинг илмий-адабий мероси дунёнинг турли китоб хазиналарида қўлёзма ҳолида сақланиб келмоқда. Буюк алломаларимиз асарларининг танқидий матнлари хорижий мамлакатларда қисман чоп этилди, бизда эса бу иш энди бошланмоқда. Бу соҳани тўла йўлга қўйиш учун менинг мулоҳазаларим шундай:

Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти қошида матншунослик-манбашунослик бўлимини кенгайтириш, бу соҳа қийин бўлганлиги учун у ерда ишлайдиганларни моддий таъминлашни йўлга қўйиш, араб ва форс тилларидаги қўлёзма асарлар танқидий матнини тайёрлашга киришиш, бунинг учун хориждан мутахассис олимларни жалб қилиш лозим.

Ушбу китобга киритилган олимлар, шоирлар ва хатотлар ҳақидаги маълумотларни кенгайтириб, уларга юқорида зикр қилганимиз асарлардагиларни ҳаммасини қўшиб, маълумотларни беш жилд атрофида янги нашрини тайёрлашни тавсия этардим. Уни «Ислом энциклопедияси» ёки «Ислом қомуси» (Марказий Осиё бўйича) деб аташ ҳам мумкин. Албатта, бу бир олим иши эмас, унга бошқа шарқшунос, манбашунос, адабиётшунос, тарихшуносларни жалб қилиш лозим. Инглизлар 50 жилдлик «Ислом энциклопедияси»ни яраттиди. Машҳур турк олими Фуод Сезгин (у Тошкентга келган) Германияда яшаб, Ислом тадқиқот институти ташкил этиб, дунё бўйича Ислом маданиятига оид асарлар, улар ҳақида бир неча жилддан иборат китоб нашр этди. Турк олими Шамсуддин Сомий 6 жилдлик «Қомус ал-аълум», Ҳожи Халифа-Котиб Чалабий араб тилида кўп жилдлик «Кашф аз-зунун» асарини яратди. Ана шулар ва бошқа араб, форс, Оврўпо тилларида

ёзилган адабиётлардан, қўлёзма манбалардан унумли фойдаланиб, Ислоом қомусимизни яратишимиз керак.

Юқорида зикр қилганимиз мумтоз шоирлардан бир қанчаларининг (Фазлий, Муҳйий, Нодим каби) қўлёзма девонлари ЎзФА Шарқшунослик институти, Қўқон адабиёт музейида сақланмоқда. Афсуски, ҳали бу девонлар жорий имлога ўгирилиб, нашр этилгани йўқ. Мумтоз шоирларнинг ҳанузгача нашр этилмаган қўлёзма девонларини чоп этайлик, халқни улардан баҳраманд қилайлик, улар номини абадийлаштирайлик.

Менинг фикру зикримни жалб этиб хаёлимни чулғаб олган долзарб муаммолар ана шулардир.

Шундай улкан ишнинг дебочаси сифатида ушбу китоб юзага келди. Мен ожиз бир банда қувваи муҳофозотим имкони борича уни маълумотнома сифатида ёздим. Китобга киритилган айрим олим, адиб, шоир ва хаттотлар ҳақидаги маълумотлар илк бор берилган бўлса, айримлари илм аҳлига кам маълум бўлган шахслардир. Уларнинг ҳаммаси диний таълим олган, мадраса кўрган, художўй, иймон-этиқодли, ҳалолу пок, ҳамма олийжаноб инсоний фазилатларни ўзида мужассамлаштирган сиймолардир.

Бой миллий маданиятимизни ўрганиш ва тарғиб қилишга ўзимнинг кичик бир ҳиссамни қўшган бўлсам, Ватаним, халқим олдидаги олимлик бурчимни қисман адо этган бўламан.

Фойдаланилган адабиётлар

1. *Қуръони карим* (арабча) Мадина, 1406 йил ҳижрий.
2. *Ал-Қуръон ал-Карим*. Таржимон ва тафсир қилувчи Саййид Маҳмуд ибн Саййид Назир ат-Тарозий ал-Маданий. Ўзбек араб ёзувидан нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳожи Исматуллоҳ Абдуллоҳ. Ғ.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 2000, 2003.
3. *Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий*. Ҳадис (ал-Жомеъ ас-саҳиҳ). 1-жилд. Таржимон З.Исмоилов. Т., Қомуслар бош таҳририяти, 1997.
4. *Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий*. Ҳадис (ал-Жомеъ ас-саҳиҳ). 2-жилд. Таржимонлар: М.Набихонов, Б. Набихонов. Т., Қомуслар бош таҳририяти, 1997.
5. *Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий*. Ҳадис (ал-Жомеъ ас-саҳиҳ). 3-жилд. Таржимонлар: Р.Қосимов ва Б. Набихонов. Т., Қомуслар бош таҳририяти, 1997.
6. *Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий*. Ҳадис (ал-Жомеъ ас-саҳиҳ). 4-жилд. Таржимон Абдулғани Абдуллоҳ ўғли. Т., Қомуслар бош таҳририяти, 1997.
7. *И.Абдуллаев*. Абу Мансур ас-Саолибий. Т., «Ўзбекистон» нашриёти. 1992.
8. *И.Абдуллаев*. Берунийга замондош шоирлар. Т., «Фан» нашриёти. 1975.
9. *И.Абдуллаев*. Бухоронинг арабийнавис шоирлари. Т., «Фан» нашриёти. 1965.
10. *И.Абдуллаев*. Носир Бухорий. Ўз.КП Марказий комитети нашриёти, Т., 1969.
11. *И.Абдуллаев*. Ҳ. Ҳикматуллаев. Самарқандлик олимлар. Т., «Фан» нашриёти. 1969.
12. *Абу Мансур ас-Саолибий*. Ажойиб маълумотлар. Тадқиқ қилувчи, таржимон, изоҳ ва кўрсаткичларни тузувчи. И.Абдуллаев. Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1995.
13. *Абу Мансур ас-Саолибий*. Йатимат ад-даҳр фи маҳосини аҳл ил-аср (Асри аҳлининг фозиллари ҳақида замонасининг дурдонаси). Тадқиқ қилувчи, таржимон, изоҳ ва кўрсаткичларни тузувчи И.Абдуллаев. Т., «Фан» нашриёти. 1976.
14. *Абу Мансур ас-Саолибий*. Татиммат ал-Йатима. Тадқиқ қилувчи, таржимон, изоҳ ва кўрсаткичларни тузувчи. И.Абдуллаев. Т., «Фан» нашриёти. 1990.
15. *Абу Тоҳирхожа*. Самария. Наршахий. Бухоро тарихи. Баёний. Шажараи Хоразмшоҳ. Ибрат. Фарғона тарихи (Тўрт китоб бир жилда). Т., «Камалак» нашриёти.

16. *Алихон Халилбеков*. Наманган адабий муҳити. Т., «Рухабзор» нашриёти. 1998.

17. *Бахтовархон*. Хатготлар ҳақида рисола. ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмаси (ашёвий рақами 202).

18. *Бобораҳим Маишраб*. Алифни динга жо қилмоқни бисмиллоҳдин ўргандим. Қўлёзма манбалардан нашрга тайёрлов, тадқиқ қилувчи, лугат ва изоҳларни тузувчи Ҳожи Исмаатуллоҳ Абдуллоҳ. «Наманган» нашриёти. 1999.

19. *Бобораҳим Маишраб*. Кимё. Сўзбоши муаллифи, изоҳларни тузувчи Ҳожи Исмаатуллоҳ Абдуллоҳ. Эски ўзбек ёзувидан нашрга тайёрловчилар: И.Абдуллоҳ, Г.Ниёз, Қ.Аҳмад. «Наманган» нашриёти. 1999.

20. *Бобораҳим Маишраб*. Мабдаи нур. Эски ўзбек ёзувидан нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳожи Исмаатуллоҳ Абдуллоҳ. Т., «Фан» нашриёти. 1994.

21. *Баёний*. Шажараи Хоразмшоҳий. Т., «Камалак» нашриёти. 1991.

22. *А.Н.Болдырев*. Мемуары Зайн ад-дина Васифи как источник для изучения культурной жизни Средней Азии и Хуросана на рубеже XV—XVI в.в. ТОВЭ, т. II. 1940.

23. *А.З.Валидов*. Восточные рукописи Ферганской области. Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества. Т., 22, Петроград. 1915.

24. *Дарвеш Муҳаммад ибн Дўстмуҳаммад Бухорий*. Фавоид ал-хутут. ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмаси (ашёвий рақами 2617).

25. Джамии в миниатюрах XVI века. «Советский художник». М., 1966.

26. *Доктор Салоҳиддин Мунажжим*. Муҳаммад ибн Ҳасан ат-Тиббийнинг «Жомеъи маҳосини китобат ил-кутуб» китоби ҳақида. Байрут. 1967.

27. *Идрис Маҳдум Рожий*. Рисолаи хушнависон. ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмаси (ашёвий рақами 2193).

28. *Истрин*. Возникновение и развитие письма. М.: «Наука», 1965.

29. Фитратшунослик. «Бухоро» нашриёти, 1995.

30. Фитрат. Ўтиқод. Ижод. Т., «Камалак» нашриёти, 1994.

31. *Исҳоқхон Ибрат*. Жомеъ ул-хутут. ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмаси (ашёвий рақами 14341). Наманган, 1912.

32. *Казии Аҳмад*. Трактат о каллиграфиях и художниках. Введение, перевод и комментарии проф. Б.Н.Заходера. М.-Л.: «Искусство», 1947.

33. *Г.И.Костыгова*. Образцы каллиграфии Ирана и Средней Азии XV—XIX вв. Т. XVI. ИВА, 1963.

34. Маънавият юлдузлари (Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар). Т., Абдулла Қодирий номидаги нашриёти, 2001.
35. *Муродов Абдуқодир*. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. Т., «Фан» нашриёти, 1971.
36. *Шариф Махдум*. Рисолаи хаттотон. Бухоро, 1923.
37. *Г.А.Пугаченкова, Л.И.Ренпель*. История искусства Узбекистана. М.: «Искусство», 1965.
38. *Г.А.Пугаченкова*. Шедевры Средней Азии. Т.: Издательство лит. и искусства, 1986.
39. *Пўлатжон Домла Қаюмов*. Тазкираи Қаюмий. I—III жилд. Нашрга тайёрловчи Азиз Қаюмов. Т., Алишер Навоий номидаги давлат кутубхонаси, 1998.
40. Рукописная книга о культуре народов Востока. Книга первая. М.: «Наука», 1987.
41. *А.А.Семёнов*. Гератская художественная рукопись эпохи Навои и её творцы. Сб. статей «Алишер Навои», М.: «АН СССР», 1946.
42. *Собир Мирвалиев*. Ўзбек адиблари (XX аср ўзбек адиблари). Т., «Ёзувчи» нашриёти, 2000.
43. Собрания Восточных рукописей Академии Наук УзССР, т. I—XI. Т.: «Фан», 1952—1980.
44. *Сулаймон Боқирғоний*. Боқирғон китоби. Нашрга тайёрловчилар: Иброҳим Ҳаққул ва Сайфиддин Рафъиддин. Т., «Ёзувчи» нашриёти, 1991.
45. *Султон Али Машҳадий*. Ҳусни хат ҳақида рисола. «Труды гос. публ. библиотеки имени С.Щедрина, т. II(V). «Восточный сборник». Ленинград, 1957.
46. *А.Т. Тагирджанов*. Описание таджикских и персидских рукописей Восточного отдела Ленинградского государственного университета. Т. I, изд. ЛГУ, Ленинград, 1962.
47. Темур даврининг меъморий қаҳқашони. «Шарқ» концерни Бош таҳририяти, Т., 1996.
48. *Улугбек Мухаммад Тарагай*. «Зидж». Новые Гурагановы астрономические таблицы. Вступительная статья, перевод, комментарии и указатели А.А. Ахмедова. Т.: изд. «Фан», 1994.
49. *Фахруддин Али Сафий*. Рашаҳот. Нашрга тайёрловчи Маҳмуд Ҳасаний. Т.: Ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2003.
50. *Хилватий*. Девон. Эски ўзбек ёзувидан нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳожи Исматуллоҳ Абдуллоҳ. Т., «Фан», 2001.
51. *Ҳўжаназар Ҳувайдо*. Роҳати дил. Нашрга тайёрловчилар:

Саидбек Ҳасан, Нилуфар Жувонмардиева. Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994.

52. *Ҳўжаназар Ҳувайдо*. Ҳувайдо қилди ишқ (Танланган асарлар). Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Қодиркул Рўзиматзода. «Фарғона» нашриёти, 1998.

53. *Шарофуддин Али Яздий*. Зафарнома. Сўзбоши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари: Ашраф Аҳмад, Ҳайдарбек Бобобеков. Т., «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти, 1997.

54. Шарқ миниатюраси. Т., Ф.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.

55. *В.А.Шишкин*. Архитектурные памятники Бухары. Т., 1936.

56. Шомурод котиб. Муфратот. Т., 1893.

57. *А.Ю.Якубовский*. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои. Сб.статей «Алишер Навои». М. -Л., изд-во АН СССР 1946.

58. Ўзбек Миллий энциклопедияси. 1—5 жилдлар. «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» Давлат нашриёти. Т., 2000—2003.

59. Ўзбек Совет энциклопедияси. 1—14 жилдлар. «Ўзбекистон Совет энциклопедияси» бош редакцияси. Т., 1971—1980.

60. *Ҳабиб*. Хат ва хаттотон. ЎзФА Шарқшунослик институти кўлёмаси (ашёвий рақам 3640); Истанбул, 1887 (тошбосма).

61. *Ҳазиний*. Тасаддуқ, ё расулаллоҳ. Нашрга тайёрловчи, луғат ва изоҳлар муаллифи Аҳмад Мадалиев. Т., «Ёзувчи», 1992.

62. *Ҳасанмурод Қори Лаппасий*. Хоразм шоирларининг таржимаи ҳоли. ЎзФА Шарқшунослик институти кўлёмаси.

МУНДАРИЖА

Мусаннифдан	3
-----------------------	---

I б о б. Араб яримороли ва Ислоннинг пайдо бўлиши хақида қисқача тарихий маълумот

Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) ва Ислоннинг пайдо бўлиши	13
Тўғри йўлдан борган халифалар	19
Умавийлар халифалиги	20
Аббосийлар халифалиги	23

II б о б. Араб тили ва араб маданияти

Араб ёзуви	25
Араб маданияти	25
Араб фани	26
Араб фалсафаси	29
Араб адабиёти	30

III б о б. X асрдан бошлаб Марказий Осиё ва Хуросонда хукм сурган давлатлар

Сомонийлар	34
Ғазнавийлар	35
Қорахонийлар	35
Хоразмшоҳлар	36
Салжуқийлар	38
Темурийлар	40
Бобирийлар	40
Бухоро хонлиги	42
Аштархонийлар	43
Бухоро амирлиги	44
Хива хонлиги	45
Қўқон хонлиги	46

IV б о б. Марказий осиелик машхур Ислон олимлари

Имом ал-Бухорий	48
Муслим ибн ал-Ҳажжож	52
Имом ат-Термизий	52
Имом Нисой	53
Имом ат-Доримий	54
Абу Абдурахмон Абдуллоҳ ибн ал-Муборак Марвазий	54
Ҳаким Термизий Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али	55
Абу Бакр Муҳаммад ибн Ямом Самарқандий	55
Абу Назр Муҳаммад Масъуд ал-Аъёший ас-Сулламий Самарқандий	55
Абулмутеъ Макхул ибн Фазлуллоҳ Насафий	56
Абу Зайд Аҳмад ибн Саҳл Балхий	56
Исҳоқ ибн Иброҳим Абу Яъқуб Шоший Самарқандий	57
Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад Мотуридий Самарқандий	57

Абулқосим Исоқ ибн Муҳаммад Ҳаким Самарқандий	61
Абулаббос Сайёрий Марвазий	61
Шайх ал-Колободий	62
Қафғол аш-Шоший	64
Абу Лайс Наср ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ас-Самарқандий	65
Абу Зайд Абдуллоҳ ибн Умар ал-Добусий	66
Абулаббос Жаъфар ибн Абу Али Муҳаммад Насафий Самарқандий	66
Шамсуламма Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абу Саҳл ас-Сарахсий	67
Абу Муҳаммад ал-Хусайн ибн Масъуд Марваррузий Бағавий	69
Хусомуддин Умар ибн Абдулазиз Бухорий	69
Нажмуддин Абу Ҳафс ибн Муҳаммад ан-Насафий ас-Самарқандий	70
Абулфатҳ Алоуддин Муҳаммад ибн Абдулҳамид Самарқандий	71
Сирожуддин ал-Ўший	71
Нуруддин Собуний	72
Абу Саъид Абдулкарим ибн Абу Бакр Муҳаммад Самъоний Тамимий Марвазий	74
Абулҳасан Бурҳонуддин Али ибн Абу Бакр Марғиноний	75
Нажмуддин Кубро	78
Шамсулисом Алоуддин Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Самарқандий	80
Муҳаммад ибн Абу Бакр Самарқандий	80
Абдулхолиқ ибн Абдулжамил Ғиждувоний	80
Абулқосим Носируддин Муҳаммад ибн Юсуф ас-Самарқандий ал-Маданий	83
Сайфулдин Бохарзий	84
Занги Ота	84
Абдулбаракот Ҳафизуддин Абдуллоҳ ибн Аҳмад Насафий	85
Камолуддин Абдулраззоқ Кошоний Самарқандий	85
Баҳоуддин Саййид Муҳаммад ибн Жалолуддин Нақшбанд	86
Саъуддин Масъуд ибн Умар Тафтазоний	87
Шайх Хованд Тоҳур	88
Яъқуб Чархий	88
Хожа Муҳаммад Порсо ибн Муҳаммад ал-Ҳофиз ал-Бухорий	89
Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор	91
Махдуми Аъзам Хожаи Аҳмад ибн Жалолуддин Косоний	92
Абулбақо ибн Хожа Баҳоуддин ибн Махдуми Аъзам	95
Мавлоно Лутфуллоҳ Чустий	95
Фахруддин Али ибн Ҳусайн Воиз Кошифий	97
Юсуф Қаробогий Муҳаммад Шоҳий	98
Хожа Убайдуллоҳ Мулло Бозор Охунд	98
Офоқ Хожа	100
Собигхон тўра ибн Файзихон тўра Намангоний	102
Шайх Эшон Бобоҳон ибн Абдулмажидхон	103
Шайх Зиёуддинхон ибн Эшон Бобоҳон	103
Шайх Исмоил Махдум	105
Саййид Маҳмуд ибн Саййид Назир ат-Тарозий ал-Маданий	107

V б о б. Машҳур фан арбоблари

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий	109
Абулаббос Аҳмад ибн Касир Фарғоний	110

Абулаббос Жаъфар ибн Аҳмад Марвазий	111
Яҳё ибн Абу Мансур	112
Аҳмад ас-Сарахсий	113
Ал-Аббос ибн Саъид ал-Жавҳарий	114
Абдуллоҳ ибн Аможур ат-Туркий	114
Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий	115
Абу Сулаймон Хаттобий	116
Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ал-Хоразмий	117
Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ўзлук ибн Тархон Форобий	118
Абу Иброҳим Форобий	119
Абу Абдуллоҳ Нотилий	119
Абу Ҳомид Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Сағоний ал-Устурлобий	120
Аҳмад ибн Саъдулдин Ўзганий Намангоний	121
Абу Наср Муҳаммад ибн Абдулжаббор ал-Утбий	121
Абу Али Ҳусайн ибн Абдуллоҳ ибн Сино	122
Абулмуайян Маймун ибн Муҳаммад ан-Насафий	124
Абулфазойил Зайнулдин Исмоил ибн Ҳусайн ал-Журжоний ал-Хоразмий	125
Жоруллоҳ Абулқосим Маҳмуд ибн Умар Замахшарий	126
Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад Беруний	127
Зулфазойил Аҳмад ибн Муҳаммад Ахсикатий	129
Муҳаммад ибн Али Заҳриий Самарқандий	129
Нажибулдин Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Али Самарқандий	130
Шамсулдин Муҳаммад ибн Ашраф Самарқандий	130
Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ач-Чағминий	131
Али ибн Муҳаммад Мир Саййид Шариф Журжоний	132
Салоҳуддин Мусо ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Қозизода Румий	133
Шаҳобуддин Ҳофизи Аbru Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ал-Хавофий	134
Улугбек Муҳаммад Тарағай	135
Фасиҳ Ҳавофий	136
Низомуддун Шомий	137
Шарофуддин Али Яздий	139
Камолуддин Абдураззоқ ибн Исҳоқ Самарқандий	139
Масъуд ибн Усмон Кўҳистоний	141
Мирхонд Муҳаммад ибн Бурҳонуддин Ховандшоҳ	141
Ғиёсуддин Хондамир ибн Ҳумомуддин Ҳусайний	142
Ҳайдар Мирзо (Муҳаммад Ҳайдар) Дуғлот	142
Абдуллоҳ Термизий	143
Мир Муҳаммад Амин Бухорий	143
Мулло Шарофуддин Аълам ибн Нурулдин Охунд Мулло Фарҳод Самарқандий	144
Абулғозий Баҳодирхон	144
Муҳаммад Шариф ибн Муҳаммад ал-Ҳусайний ал-Алавий Бухорий	146
Муҳаммад Амин ибн Муҳаммад Замон Бухорий	147
Саййид Муҳаммад Тоҳир ибн Абулқосим	147
Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорий Наҳдий	148
Абдулрахмон Давлат Толеъ	149

Зайнуддин Муҳаммад Амин Садр Қошғарий	150
Муҳаммад Вафойи Карминагий	150
Абдулкарим Бухорий	151
Аҳмад Дониш	151
Мир Абу Тоҳир ибн Қози Саъид Садр Самарқандий	153
Мирзо Муҳаммад Содиқ Мунший	154
Мирзо Салимбек Салимий	155
Мулло Нияз Муҳаммад ибн Ашур Муҳаммад Хўқандий	156
Ҳожи Муҳаммад Ҳакимхон Саййид Маъсумхон ўғли	156
Муҳаммад Шариф Садр Зиё ибн Қози ал-қуззот Бухорий	157
Мирзо Абдулазим Сомий Бўстоний	158
Чўқон Чингиз ўғли Валихонов	159
Мунавварқори Абдурашидхонов	161

VI б о б. Адиб, шоир ва тилшунослар

Ибн Қутайба Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Муслим ал-Марвазий Дийнаварий	163
Абу Муҳаммад Ҳасан ибн Али ибн Матрон ал-Матроний	163
Абу Омир Исмоил ибн Аҳмад аш-Шоший Омирий	165
Абу Таййиб Муҳаммад ибн Хотим ал-Мусъабий	165
Абулқосим Абдуллоҳ ибн Абдурраҳмон ад-Дийнаварий	166
Абу Бакр ал-Хоразмий	167
Абу Абдуллоҳ Жаъфар Рудакий	168
Абу Мансур Абдулмалик ибн Муҳаммад ас-Саолибий ан-Найсобурий	169
Юсуф Хос Ҳожиб Баласоғуний	171
Абу Муҳаммад Носир Хисрав Қабодиёний ал-Марвазий	173
Абу Наср Исмоил ибн Ҳаммод Жавҳарий Форобий ат-Туркий	174
Маҳмуд ибн Ҳусайн ибн Муҳаммад Қошғарий	174
Аҳмад ибн-Умар Низомий Арузий Самарқандий	175
Кул Хожа Аҳмад Яссавий	176
Сулаймон Боқирғоний	176
Адиб Собир Термзий Шаҳобуддин ибн Исмоил	177
Асируддин Ахсикатий	178
Адиб Аҳмад Югнакий	180
Сирожуддин ибн Абу Бакр Саккокий Хоразмий	181
Саъдудин (ёки Нуруддин) Муҳаммад ибн Муҳаммад Авфий	181
Носир Бухорий	182
Паҳлавон Маҳмуд	183
Сайфулдин Муҳаммад Фаргоний	184
Сайфи Саройи	185
Абдулфазл Муҳаммад ибн Умар ибн Халид Жамол Қарший	185
Абулқосим ибн Абу Бакр Лайсий Самарқандий	186
Муҳаммад Солиҳ	186
Атоий	187
Саккокий	188
Қосим Анвар	188
Лутфий	189
Абдурраҳмон Жомий	190

Давлатшоҳ ибн Алоуддавла Бахтишоҳ Самарқандий	193
Алишер Навоий	194
Ҳусайн Бойқаро	196
Камолуддин Беҳзод	197
Зайнууддин Маҳмуд ибн Абдулжалил Восифий	199
Заҳирууддин Муҳаммад Бобир	199
Турди Фароғий	201
Бобораҳим Машраб	201
Сўфий Аллоҳёр (Оллоёр)	204
Махтумқули	205
Мажзуб Намонгоний	206
Шуқурий Фарғоний	207
Мунис Хоразмий	208
Увайсий	209
Муҳаммад Зокирхожа Намангоний	209
Нодира	210
Махмур	211
Нодир	212
Гулханий	214
Ҳувайдо	215
Фазлий Намангоний	216
Огаҳий	218
Комил Хоразмий	219
Акмал Тошкандий	220
Муҳаммад Юсуф Рожий	223
Алмаий	224
Бердақ	225
Абай	226
Феруз	227
Муқимий	228
Зокир	230
Муҳийий Ҳўқандий (Ҳожи Муҳийиддин)	231
Маҳзуна	232
Анбар Отин	233
Фурқат	234
Нодим Намангоний	236
Завқий	238
Хилватий	239
Баёний	241
Ҳазиний	242
Маҳмудхожа Беҳбудий	244
Абдулла Авлоний	245
Сидқий Хандойлиқий Сирожуддин маҳдум Мирзоҳид ўғли (1884—1934)	247
Муҳаммадшариф Сўфизода	248
Садриддин Айний	250
Аваз Ўтар	251
Исҳоқхон Ибрат	253
Фитрат	255
Абдулла Қодирий	257

Нисо	259
Хоний	260
Ҳабибий	261
Чустий	262

VII б о б. Хаттотлик санъати ва хаттотлар

Ислом маданиятида қўлёзма китоблар	264
Марказий Осиё хаттотлари	269
Ҳирот хаттотлик мактаби	271
Султон Бойсунқаро	271
Амир Муҳаммад Бадруддин	272
Хожа Мир Али Табризий	273
Султон Али Машҳадий	273
Абдулжамил	275
Султон Муҳаммад Хандон	276
Бухоро хаттотлари	277
Мир Али Ҳиравий	277
Мир Ҳусайн Қуланкий Бухорий	280
Муҳаммад Амин Бухорий Ҳалвоий	280
Мир Убайд	280
Саййид Абдуллоҳ Бухорий	281
Ҳожи Ёдгор	281
Фозил Девона	282
Мирзо Абдулвахҳоб	283
Аҳмад Дониш	283
Муҳаммад Шариф Садр Зиё	284
Самарқанд хаттотлари	285
Аҳмад ибн Умар Абу Бакр Самарқандий	286
Муҳаммад Собир ибн Муҳаммад Солиҳ Самарқандий	286
Муҳаммад ибн Ҳусайн Мирақий Самарқандий	287
Азизуллоҳ Самарқандий	287
Очилди Мурод Неъматуллоҳ ўғли Мирий Каттакўргоний	288
Абдулжаббор Ургутий Самарқандий	289
Мирзо Ражаб Тўра Самарқандий	289
Абдулқаҳҳор Жумабой ибн устод Кўҳканий Самарқандий	289
Мирзо Назрудин Ҳодий	290
Хоразм хаттотлари	290
Ҳамдамий	290
Мовлоно Абдурахмон Хоразмий	291
Муҳаммад Мўмин Хивақий	292
Ибодуллоҳ Охунд Хокий	292
Муҳаммад Назар Хаёлий Хоразмий	292
Худойберган муҳркан Хивақий Муҳаммад Фано ўғли	293
Муҳаммад Якубхожа Холис Хоразмий	295
Абдураззоқ Маҳдум Фақирий	295
Муҳаммад Комил Девоний	295
Муҳаммад Одам	296
Болтаниёз Надимий	296
Бобожонтарроқ Абдулазиз ўғли Ходимий	296
Фарғона хаттотлари	297
Муҳаммад Латиф	297

Мирзо Шариф Дабир	298
Турди Али	298
Мирзо Мир Маҳмуд Хўқандий Мирзо Муҳаммад ўғли	299
Юнусхожа Шаҳрисабзий	299
Муҳаммад Аминхожа Муқимий Мирзахожа ўғли	300
Муҳаммад Тоҳир Хўқандий Муҳаммад Саййид ўғли	300
Абдуллатиф Ҳисорий	301
Маъсумхон Мақдум Гулханий	301
Сулаймонқули уста Сиярқул ўғли Рожий Қўқондий	302
Мирзо Ҳошим Хўжандий	302
Мирзо Хайруллоҳ Хўқандий Мирзо Носир ўғли	303
Абдулмажид Қори муҳркан	304
Муҳаммад Юсуф Хўқондий	304
Мулло Ниёз Муҳаммад ибн Мулло Ашур Муҳаммад Хўқондий	305
Мир Аъзам Даврон Иброҳим ўғли	305
Асқарали Ҳамроали ўғли Чархий	305
Тошкент хаттотлари	307
Жалолуддин Юсуф Шоший	307
Мавлоно Обидий Шоший	307
Мир Аҳмад Мирий Абдурраҳим ўғли	307
Муҳаммад Юнус Тоиб Муҳаммад Али ўғли	309
Муҳаммад Зариф Ҳожи Муҳаммад Холид ўғли	309
Муҳаммад Шоҳмурод котиб Неъмат ўғли	310
Нажмуддинхожа	312
Мирзо Аҳмад Ризо Муҳаммад ўғли	312
Муҳаммад Усмон котиб Тошкандий	313
Азимжон Сиддиқжон ўғли	314
Қори Абдуманнон Абдулвахҳоб ўғли	314
Хуснуддин	315
Шоҳислом котиб Шоҳмуҳаммад ўғли	315
Муҳаммад Азим Музнийб	316
Муҳаммад Ёқуб Тошкандий	316
Ибодуллоҳ Одиллов	316
Абдулқодир Муродов	320
Абдуллоҳ Носиров	322

VIII боб. Марказий Осиёда бунёд этилган Ислом обидалари

Масжид	324
Мадраса	325
Мақбара	326
Қубодқалъа (Қаватқалъа)	327
Тешик қалъа	327
Исмоил Сомоний мақбараси (IX—X асрлар)	328
Мағоки Аттори масжиди (XI—XVI асрлар)	328
Араб Ота мақбараси (X аср)	328
Мир Саъид Баҳром мақбараси (X—XI асрлар)	329
Султон Саодат ансамбли (X—XII асрлар)	329
Работи Малик (XI аср)	329
Хожа Исо масжиди (X—XII асрлар)	329
Шоҳи Зинда ансамбли (XI—XIV асрлар)	330

Жаркўргон минораси (XII аср боши)	331
Вобкент минораси (XII аср)	331
Султон Тақаш мақбараси (XII аср)	331
Султон Санжар мақбараси (XII аср)	332
Фахруддин Розий мақбараси (XII аср)	332
Бохарзий мақбараси (XII аср)	332
Шайх Ҳасан Саброний мақбараси (XII—XIV аср бошлари)	332
Қутлуг Темур мақбараси (XIV аср)	333
Минораи Калон (Катта минора)	333
Ҳирот жоме масжиди (XIII—XIX аср бошлари)	333
Шайх Зайнуддин бобо мақбараси (XIII—XIV асрлар)	334
Шайх Мухтор мақбараси (XIV аср)	334
Дор ут-тиловат (XIV аср)	334
Дор ус-сиёдат (XIV аср)	334
Чашмаи Айюб мақбараси	335
Оқсарой (XIV аср)	335
Саъид Алоуддин мақбараси (XIV аср)	336
Бибихоним масжиди (1399—1404)	336
Амир Темур мақбараси (Гўри Амир, XIV аср охири XV аср бошлари)	337
Аҳмад Яссавий мақбараси (XIV—XV асрлар)	337
Абдиларун мақбараси (XVI аср ярми)	337
Бибихоним мадрасаси (XIV аср охири—XV аср боши)	338
Улуғбек мадрасаси (1417 йил)	338
Улуғбек мадрасаси (1417—1420)	338
Улуғбек мадрасаси (1432—1433)	339
Ишратхона (XV аср)	339
Улуғбек расадхонаси (XV аср)	339
Кўк гумбаз (XV аср)	340
Шайх Хованд Тоҳур (Шайхонтавур) (XV аср)	340
Бобир уйи ва унинг атрофидаги обидалар (XV аср)	340
Оқсарой (XV аср)	341
Бароқхон мадрасаси (XV аср охири—XVI аср бошлари)	341
Масжиди Калон (XV—XVI аср)	341
Темур минораси (XV—XVI асрлар)	341
Занги Ота ансамбли (XV—XX аср)	342
Мир Араб мадрасаси (XVI аср)	342
Кўкалдош мадрасаси (Тошкент, XVI аср)	343
Кўкалдош мадрасаси (Бухоро, XVI аср)	343
Мулло Мир Ҳаким хонақоҳи (XVI аср)	343
Ҳожа Зайнуддин хонақоҳи (масжиди)(XVI аср 2-ярми)	344
Баланд масжид (XVI аср)	344
Модарихон мадрасаси (1566—1567)	344
Абдуллоҳхон мадрасаси (1588—1590)	344
Лабиҳовуз ансамбли (XVI—XVII аср)	345
Тиллакор мадрасаси (1646—1647)	345
Ҳожа Илм Кон хонақоҳи (XVI—XVII аср)	346
Чорбақр (XVI—XIX аср)	346
Бобир мақбараси (XVII аср)	346
Тожмаҳал (XVII аср)	346
Ҳожамбердибий мақбараси (1688)	347
Ҳожа Мухаррам мадрасаси (1839)	347
Ҳожа Аҳрор мақбара комплекси	347

Хожа Аламбардор мақбараси	348
Ичан қалъа архитектура қўриқхонаси (Хива «Ичан қалъа» тарих архитектура қўриқхона музейи)	348
Тошҳовли	348
Шердор мадрасаси (XVII аср)	348
Араб Муҳаммадхон мадрасаси (XVII аср)	349
Иброҳим Ота мақбараси (XVII аср)	349
Абдулазизхон мадрасаси (1652)	349
Шермуҳаммад мадрасаси (XVII—XVIII аср)	349
Муҳаммад Амин Иноқ мадрасаси (XVIII аср)	350
Хожа Амин мақбараси (Хожамни қабри) (XVIII аср)	350
Оқмасжид (XVIII—XIX аср)	350
Оқмасжид (XIX аср)	350
Амир Тўра мадрасаси (1870 йили қурилган)	351
Муҳаммад Аминхон мадрасаси (XIX аср)	351
Аллоҳқулихон мадрасаси (XIX аср)	351
Абдуллоҳхон мадрасаси (XIX аср)	351
Паҳлавон Маҳмуд мақбараси (XIX аср)	352
Мулло Қирғиз Охунд мадрасаси	352
Отауллоҳхон Тўра масжид-хонақоси	352
Бекларбеги мадрасаси	353
Андижон жоме масжиди мажмуаси (XIX аср охирида XX аср боши)	353
Исломхожа мадрасаси ва минораси (XX аср)	353
Илова	
Алихон Тўра Шокирхўжа ўғли Соғуний	355
Мавлавий Ҳиндистоний	356
Партав	357
Ислом байрамлари	360
Қурбон ҳайити (Ийд ал-азҳо)	360
Ийд ал-фитр ёки ийд ас-сағир (фитр ҳайити ёки кичик ҳайит)	360
Ийд ал-меърож (меърож байрами)	361
Мавлид ан-набий (пайгамбарнинг туғилган кунлари) байрами	361
Ўзбекистон мусулмонлари диний идораси	362
Диний арбобларни етиштириш	363
Ҳаж маросими	364
Дин ҳақида марксизм-ленинизм назарийчилари фикри	364
Хотима	367
Фойдаланилган адабиётлар	372